

ОКСАНА ВЕРБОВА

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

УКООПСІЛКА
Львівська комерційна академія

Оксана Вербова

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів економічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Рекомендованому рецензенту
та землевкові, професору
Степану Мосиновичу Вовчанському
з подякою
та зиченням добра
Михала та Оксана
Вербові

ЛІТЕРАТУРНА АГЕНЦІЯ
ПІРАМІДА

Львів - 2002

ББК 65
В 31
УДК 330

ВЕРБОВА Оксана

В 31 Економічна історія: Навчальний посібник. –
Львів: ЛА«ПІРАМІДА», 2002. – 392 с.
ISBN 5-7763-1254-X

Навчальний посібник є авторською спробою формування модерної візії економічної історії на засадах неоінституціоналізму, стадійності, полілінійності та цивілізаційної дискретності господарської еволюції. Для студентів магістрантів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, усіх, кого цікавить ретроспектива, сучасне та перспективи економічної культури України і світової цивілізації.

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Протокол № 14/18.2-1912 від 21 грудня 2001р.)**

Рецензенти:

Степан Злупко – доктор економічних наук, професор

Степан Вовканич – доктор економічних наук, професор

Науковий редактор

Григорій Башнянин – доктор економічних наук, професор

Керівник проекту та редактор

Микола Вербовий

ISBN 5-7763-1254-X

© Вербова О.С., 2002

© Бегляров Г.Л., макет, 2002

© Бегляров А.Г., обкладинка, 2002

ВСТУП ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

1. Предмет та значення економічної історії

Посттоталітарний етап, який переживає сьогодні українське суспільство, позначився і на розвитку української науки та освіти. Найпростіший процес пошуку оптимальної економічної моделі в умовах трансформації особливо гостро висвітлив необхідність економіко-фахового забезпечення економічних реформ в Україні. Важливість кардинальних змін у системі економічних наук зоряджує по суті відродження національної школи економічної історії, яка б увібрала у себе найкращі досягнення українських економістів господарства та набутків світової науки. Це зумовлює потребу формування якісно нової концепції економічної історії, в якій головні засади якої сконцентровані, зокрема, й у визначенні її предмету.

Економічна історія (історія господарства) — це господарська історія окремих держав та регіонів, історія економічної політики та економічної думки, еволюції економічних процесів та економічних інститутів.

Тенденція розвитку сучасної науки характеризується перевагами міждисциплінарності, інтегративності, синтетичності та взаємодію впливу і водночас аналітики. З того огляду становлення та вивчення економічної історії в нашій державі набуває особливо актуального змісту. Жодна з галузей економічної науки не може ефективно функціонувати без цього фундаменту, який закладає економічна історія. Кожен економічний феномен, який є об'єктом вивчення, так чи інакше пов'язаний з певним історичним контекстом. Без ґрунтовного вивчення господарської історії світової цивілізації, в якій значною складовою якої є національна господарська традиція, неможливо обґрунтувати шляхи розв'язання складних економічних проблем, сформулювати наукову концепцію управління національним господарством та витворити адекватну національну економічну політику.

Економічна історія, що займає чільне місце у системі економічної та університетської науки цивілізованих держав світу, слугує методологічною основою для поступу національної економічної науки.

Відродження національної школи економічної історії має неабияке світоглядне значення для подолання рудиментів тоталітарного економічного мислення та формування модерної економічної культури.

2. Економічна історія у системі наук та її структура

Аналізуючи тенденції наукового пізнання, про які йшлося вище, варто наголосити на тому, що економічна історія відіграє інтегративну роль у системі наук гуманітарного спрямування. Власне завдяки економічній історії економічна наука поєднується з історією, політологією, географією, правом, філософією тощо. Водночас відбувається зворотній процес впливу економічної науки з властивими їй законами, школами, галузями, що знайшло своє відображення в ідентифікації історії господарства як економічної дисципліни в українській академічній та вузівській науці, яке відбулося зовсім недавно. У системі економічних дисциплін перспективним є процес еволюції окремих галузей в єдину універсальну економічну науку. До останнього часу процес економічного пізнання носив індуктивний характер, що призводило до своєрідного розсіювання знань та ігнорації глобальних економічних процесів. Про неможливість витворення єдиної економічної теорії з індуктивного вивчення господарських явищ говорив великий український економіст Михайло Туган-Барановський¹.

Такий стан речей створює небезпеку домінування євроцентристської чи західної парадигми (в рамках якої існують різні школи та підходи, котрі заперечують одне одного), що не сприяє витворенню засад універсальної економічної метатеорії (економічної філософії). У контексті перспективи витворення геоекономіки (загальноцивілізаційної економічної теорії) зростає значення економічної історії як кроку до досягнення глобальних економічних проблем. Як справедливо зазначає сучасний український дослідник Анатолій Філіпенко, «...тотальне, розсіяне знання, якою досі є економічна теорія, переростає на рубежі другого і третього тисячоліть у синтез глобального концентрованого загальнопланетарного знання. Домінуючим у економічній теорії стає «філогенез», розвиток родових, історичних властивостей та якостей, пріоритет дедуктивного мислення»².

3. Концептуально-методологічні засади економічної історії та її періодизація

Економічна історія, яка виокремилась як наука в середині XIX ст., упродовж свого розвитку характеризувалась методологіч-

¹Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. – 2-е вид., СПб., 1905. – С.45.

²Філіпенко А. Структура сучасного економічного дискурсу // Економіка України. – 1997. – № 8. – С.27.

цих підходами, що носили індуктивний (локальний) характер. Так, для теоретико-методологічної концепції представника національної політичної економії у Німеччині Фрідріха Ліста притаманний історичний метод, головним критерієм якого є розвиток продуктивних сил. Репрезентуючи економічний націоналізм, Лист поділяє розвиток народів та націй на такі періоди: первинне кочовийство, скотарський, аграрний, аграрно-мануфактурний, аграрно-мануфактурно-комерційний. Його послідовник німецький вчений Бруно Гільдебранд в основу своєї періодизації поклав способи організації обміну продуктами. Вся господарська історія згідно з цією концепцією поділяється на такі фази еволюції: фаза натурального господарства середньовіччя, фаза грошового господарства (капіталістичне виробництво мануфактурного періоду) та фаза кредитної економіки.

Для концепції марксизму характерний історико-класовий підхід, згідно з яким визначальним для розвитку цивілізації є боротьба класів. Всю історію людства марксистки ділять на п'ять суцільно-економічних формацій: первісне суспільство, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм. Монопольне застосування марксистської методології в тоталітарних державах мало негативний вплив на економічну науку та призвело до її деформації.

У сучасній науці найбільш поширеним є цивілізаційний підхід. Заслужуючись цим методом, який кладе в основу періодизації визначаючий вид виробництва, характер праці та тип власності, виділяють три типи цивілізації: аграрний (сільськогосподарський), індустріальний (промисловий), постіндустріальний (інформаційний).

Найбільш тривалий в історії людства аграрний тип цивілізації (IV–III тис. до н.е. — XVII ст. н.е.) з характерними для нього сільськогосподарським виробництвом, ручною працею та земельним типом власності фундаментально дослідили представники наукових шкіл фізіократів та меркантилістів.

Епоха індустріалізму з характерними для неї промисловим виробництвом, машинним характером праці та промисловим типом власності стала предметом дослідження цілої низки наукових шкіл упродовж всього часу її існування. Власне ж концепція індустріального суспільства сформована у працях американців У.Ростоу, П.Дракера, Р.Тіболда, французьких теоретиків Р.Арона, П.Енволя, Ж.Фурастьє та інших мислителів у 50–60-х рр. XX ст.

Постіндустріальний (інформаційний) етап, початок якого відносять до рубежу 60–70-х рр. минулого століття, характеризується інформаційним видом виробництва, інтелектуальним характером праці та інтелектуальним типом власності. Основні засади концепції постіндустріального інформаційного суспільства були сформульовані у роботах Данієля Белла, Збігнева Бжезінського та інших сучасних дослідників.

Заслужує на увагу схема стадійної структуризації світової історії, запропонована сучасним українським дослідником Юрієм

Павленком¹, який виокремлює такі стадії цивілізаційної еволюції:

1) стадія первісного суспільства на рівні доісторичних форм розвитку;

2) стадія формування передумов ранніх цивілізацій, що починається з «неолітичної революції» (поява відтворюючої економіки) і в інтервалі між X та III тис. до н.е. реалізує перехід від родового, общинного до племінного рівня соціогенезу, коли виникають протоміста, створюються умови для «міської революції»;

3) стадія ранніх цивілізацій давнини (III–I тис. до н.е.);

4) стадія традиційних цивілізацій (від початку I тис. до н.е. та «осьового часу»);

5) стадія індустріального суспільства та виникнення макроцивілізацій у масштабі планети (в інтервалі між XVI ст. та сучасністю).

При підготовці пропонованого посібника ми керувалися синтетичним методом, який поєднує засади полілінійності та цивілізаційної дискретності історико-економічної еволюції людства.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000. – С.12-20.

Злупко Степан. Економічна історія України. Текст лекцій. – Львів, 1995. – С.3-15.

Злупко Степан. Основи історії економічної теорії. Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С.9-25.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Лановика. – К: Вікар 1999. – С. 9-11.

История мировой экономики / Под ред. Г.Б.Поляка, А.Н.Марковой. – М., 1999. – С. 140-143.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К.: Вікар, 2000. – С. 16-22.

Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 4-14.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н.Полетаева, В.Голубович, Л.Пашкевич и др.: Под общ. ред. В.Голубовича. – Минск, 1997. – С. 3-20.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С. Політична економія: Підручник. – К.: Ніка – Центр Ельга, 2000. – С. 12-14.

¹**Павленко Ю.** Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 4-14.

Вербова О.С., Турянський Ю.І., Лелик А.В.

Філософія економіки чи економічна історія? (До питання модерної оцінки достовірності економічних концепцій) // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія економічна. Вип.11. – Львів: Вид-во ЛКА, 2001. – 204-207.

Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – С.12-38.

Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Полянского, В.Жамина. – М., 1986. – С. 3-6.

Філіпенко А. Структура сучасного економічного дискурсу // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 26-28.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Економічні процеси — процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання з властивими їм спільними законами та суперечностями.

Міждисциплінарність — дослідження наукових проблем, що є спільними для різних галузей науки.

Посттоталітарна економіка — економічна система перехідного типу з характерними для неї рудиментами тоталітаризму та елементами ринкової системи.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА: Економічна історія як наука

1. Предмет та завдання економічної історії.
2. Економічна історія у системі економічних наук.
3. Основні етапи розвитку економічної історії як науки.
4. Українська школа економічної історії.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Джерела та історіографія економічної історії.

Концепційні засади національної школи економічної історії та її перспективи.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 1: Предмет і мета економічної історії як науки

1. Суть предмету економічної історії як науки.
2. Основні методи та методологічні підходи економічної історії.
3. Джерела та історіографія економічної історії.
4. Концепційні засади та перспективи національної школи економічної історії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Назвіть найголовніші засади відродження національної школи економічної історії.
2. Окресліть роль економічної історії у формуванні нової економічної культури українців.
3. Охарактеризуйте місце економічної історії у системі наук.
4. Назвіть основні етапи та концепції еволюції економічної історії як науки у світі та в Україні.
5. В чому полягає суть цивілізаційного підходу до вивчення економічної історії?

ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСТВА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Основні етапи господарського розвитку в первісну епоху. Зародження цивілізації аграрного типу

Первісну доцивілізаційну добу, найтривалішу в часовому вимірі (3 млн років тому – IV–III тис. до н.е.), вважають епохою генезису господарства. За характером господарських занять первісних людей цей етап окреслюють як стадію привласнюючого господарства. Привласнюючий тип господарства тривав упродовж двох періодів кам'яного віку: палеоліту (давнього кам'яного віку) та мезоліту (середнього кам'яного віку).

Археологічний аналіз ареалів поселень найдавніших людей дає змогу твердити, що палеолітичне господарство характеризувалося примітивними знаряддями праці, а основними видами занять були збиральництво, мисливство та рибальство. В ашельський період палеоліту (близько 1 млн років тому) первісні люди навчилися використовувати вогонь, полювали на дрібних тварин та займалися збиральництвом. В мустьєрську епоху (150–35 тис. років до н.е.), на яку припадає інтенсивне заселення європейського континенту, людина навчилася будувати житло, значно поліпшилася техніка виготовлення знарядь праці з широким застосуванням мікролітів (дрібних відщепів і пластин). Теплий клімат та наявність легкодоступних життєвих ресурсів зумовлювали використання лише готових природних продуктів, тобто привласнюючий спосіб господарювання. Первісна община, що виникає стихійно в ашельський час, в мустьєрському періоді базується на кровно споріднених відносинах. Для ведення господарства виникали колективи з двох–чотирьох сімей. В общині встановився природний розподіл праці: чоловік добував їжу, займався полюванням, а жінка була берегинею домашнього вогнища. В період пізнього палеоліту (кроманьйонська епоха), який дагується часом від 35 до 10 тис. років до н.е., завершується процес фізичного і розумового формування людини сучасного типу (*homo sapiens*). Різке похолодання, викликане великим Балтайським зледенінням, кардинально вплинуло на рослинність, тваринний світ, а відповідно й на умови людського існування. Боротьба за виживання прискорила якісні зміни у знаряддях праці: поряд із удосконаленням кам'яних знарядь праці (застосовуються

скребки, скребла, різці, проколки, свердла і т.і.) вперше почали широко використовуватися знаряддя праці з кістки та рогу. Поселення кроманьйонців склалися з декількох житлових споруд, в яких мешкало до 50 чоловік. Характерною стала відносна осілість населення. Природні та антропогенні фактори спричинили також кризу полювання на великих тварин.

В епоху мезоліту (середнього кам'яного віку), початок якого припадає на завершення останнього льодовикового періоду в Європі (близько 11 тис. років тому), спостерігається значне пом'якшення клімату та устійнення сучасних ландшафтно-географічних зон. Удосконалення знарядь праці та винайдення лука і стріли, гарпуна, плетеної сітки викликали суттєві зрушення в організації мисливського господарства та рибальства. На цей час припадає друга криза мисливського господарства, яка стимулювала розвиток рибальства, а також збиральництва. Утвердження збиральництва, яке закладає основи рослинництва, разом із прирученням диких тварин наприкінці мезоліту свідчить про ранню генезу відтворюючого типу господарства.

Неоліт (новий кам'яний вік), котрий тривав з VI по III тис. до н.е., започатковує аграрний тип цивілізації. Формування відтворюючого господарства, яке стало прикметною рисою цієї епохи, дослідники окреслюють як неолітичну (аграрну) революцію. Характерними для епохи неоліту був розквіт родового ладу та зростання ролі сім'ї. Земля стає власністю роду, а згодом сусідської общини. Земельна власність — один із неодмінних атрибутів аграрної цивілізації, яка тривала впродовж багатьох тисячоліть.

Найбільш яскраво відтворюючий характер господарства проявився в період енеоліту (мідно-кам'яного віку), який відносять до IV–III тис. до н.е. Домінуючими в цей період стають землеробство та скотарство. Починається процес свідомого виробництва продуктів, які раніше людина отримувала в готовому вигляді, ведучи привласнюючий спосіб господарювання. Поряд із цим вирішальне значення для якісних змін у виготовленні знарядь праці мало опанування технології виробництва і обробки міді. Це сприяло виокремленню та розвитку, як окремої галузі, ремесла. Набуло поширення виготовлення керамічного посуду. Помітною стала територіально-господарська спеціалізація окремих регіонів. Прогресивні тенденції у виробництві та його спеціалізація спричинюють поширення обміну. Предметом обмінних операцій були продукти землеробства, худоба, ремісничі вироби. Водночас відбувався процес обміну та запозичення технологій. Система обміну, яка набувала щораз більших географічних масштабів, спонукала до прогресу в розвитку транспорту. Для транспортування використовувались як наземні засоби (віз, сани, волокуша), так і водні (човни, плоті і т.і.).

За таких обставин відбувається трансформація мідного віку у бронзовий, що датується III–II тис. до н.е. Технологічний прогрес,

знайшов своє відображення у винайденні першого в історії людства штучного металевого сплаву, призвів до значного удосконалення знарядь праці та зброї. Бронзолivarне виробництво, яке стало підґрунтям для виникнення металургії, вимагало фахівців високої кваліфікації. Визначальними у господарстві залишались землеробство та тваринництво. Проте технологічні новації призвели до відособлення скотарства в окрему галузь.

Пожвавлення виробництва та обміну прискорили процес зростання суспільного багатства. Істотних змін зазнає соціальна структура суспільства, що було обумовлено соціально-майновим розшаруванням серед членів громади. Виникають союзи племен на чолі з вождями, що формують основу для виникнення держав.

Кардинальні зрушення у господарстві були пов'язані з впровадженням заліза. Вже ранній період залізного віку, який розпочався на рубежі II–I тис. до н.е., зумовив перехід до орного землеробства із застосуванням плуга, серпа, залізної мотики. Це в свою чергу зумовило бурхливий розвиток ковальства та гончарства. Громадське ремесло стає окремою галуззю господарської діяльності. Своєрідність розвитку різних ареалів протоцивілізації, зумовлення того чи іншого виду господарських занять визначали певну регіональну спеціалізацію, що активізувала обмін поміж ними.

Господарська революція, суть якої полягає в домінуванні витворюючого типу господарства, зумовленого цілим рядом астрономічних та природних чинників, найголовнішими серед яких були зміни природно-кліматичних умов, удосконалення знарядь праці та широке використання металу, призвела до появи надлишкового продукту і формування господарсько-владної еліти. Це означувало собою закінчення доцивілізаційної (первісної) доби та формування перших цивілізацій, центрами яких стали найважливіші держави.

2. Особливості господарства Стародавнього Сходу

До найдавніших вогнищ аграрної цивілізації відносять перші державні утворення Стародавнього Сходу: Стародавній Єгипет, держава Межиріччя, Стародавню Індію та Стародавній Китай. Стародавній Схід витворив особливий тип цивілізації зі своєю господарською культурою, що позначилося на всій подальшій історії людської цивілізації.

Надзвичайно сприятливі природні умови дозволили древнім цивілізаціям витворити високу агрокультуру в долині ріки Ніл. Висока якість ґрунтів та захищеність від зовнішніх вторгнень сприяли концентрації поселень у Нільській долині. Прискорення господарської еволюції на цих землях сприяло поширенню поливного землеробства. Уже в другій половині IV тис. до н.е. набуває поширення басейнова система зрошення, яка вимагала використання значних людських ресурсів. Створення великих зрошувальних систем вимагало кооперування праці, значної кількості

вільних общинників. Висока продуктивність землеробства зумовила появу додаткового продукту, яким розпоряджалася знать. Надлишки зерна дозволяли використовувати підневільну працю військовополонених, що згодом перетворюються на рабів.

Соціальна диференціація, формування общинної верхівки та поширення рабства спричинили появу в Єгипті вже у IV тис. до н.е. перших державних утворень номів. Для першого періоду державності в Стародавньому Єгипті, який має назву Рання царства (приблизно 3100–2800 рр. до н.е.), характерним є царське господарство з використанням в основному рабської праці. Структура царського господарства, яке належало фараонові, складалася зі зрошувальних систем, пасовищ, садів, виноградників, ремісничих майстерень, суднобудівних верфей. Започатковується податкова система, про що свідчить складання вже у той час земельних кадастрів. Період Древнього царства (близько 2800–2250 рр. до н.е.) характеризується широким застосуванням металів та появою заліза. Поряд із ремісництвом поживляється будівельна справа. Саме в цю епоху було збудовано легендарну піраміду Хеопса, яка вражає своїми розмірами й сьогодні. Економіці Древнього царства панівні позиції займає держава. Фараон та державний апарат сконцентрували в своїх руках переважну частину земель, іригаційну систему та її будівництво. Зростала податкова та боргова залежність общинників. Вони змушені були виконувати будівельні роботи, а в період неврожаю попадали в боргову залежність.

Епоха Середнього царства характеризується поширенням виробів із бронзи та ростом торгівлі. Формується окремі купецький стан, що було пов'язано з колоніальною торгівлею в завойованих територіях. Набуває поширення лихварство. Поживавилось також ремісниче виробництво, зокрема виробництво льняних тканин, ювелірна справа, обробка деревини та каменю. Та все ж основою економіки того часу було зрошувальне землеробство. Завойовницькі війни мали наслідком зростання чисельності рабів та формування рабського ринку. Значного розповсюдження набуло боргове рабство. Домінування державної земельної власності зумовлювало появу нового стану залежного населення — царських хему, основу якого склали збіднілі общинники та міщани. Зростає роль трудових повинностей, які поширювалися на переважну частину населення держави. Трудові та податкові повинності контролювала велика армія державного чиновництва.

Ще більше зростає роль держави в епоху централізованого Нового царства (близько 1580–1085 рр. до н.е.). Це був час найвищого розвитку рабовласництва у Стародавньому Єгипті. Завоювання Сирії, зростання торгівлі, лихварства розширили соціальну базу для рабовласництва. Однак рабська праця й надалі застосовувалася переважно при дворах рабовласників. Характерними рисами розвитку тогочасного царського

господарства були посилення фіскальної політики, зростання церковних землеволодінь та поширення орендних відносин. Общинники виплачували податки, які становили третину врожаю. Решта частини податку (близько 8%) йшла на утримання храмів, а решта — в державну казну.

Давньоєгипетське рабство суттєво відрізнялося від античного. Воно не було визначальним у економіці того часу. Основу сучасного землеробства становила праця общинників. Праця ж рабів, використання якої було малопродуктивним, застосовувалася в основному для обслуговування рабовласницького двору та у садівництві.

Східний тип рабства був притаманний стародавнім державам Мезоріччя. Господарство Древнього Шумеру (IV–III тис. до н.е.) базувалось на іригаційному землеробстві та праці селян-общинників. Проте ріст продуктивності праці та зростання кількості продукту руйнують общинні зв'язки. В період економічного підйому (III тис. до н.е.) в економіці стали переважати храмові господарства. Весь земельний фонд у таких господарствах поділявся на власне храмові землі, наділи персоналу храму, а також для селян, ремісників та воїнів, решта землі надавалася в оренду за частину врожаю. Весь урожай з храмових земель йшов на утримання персоналу храму і рабів та розподілявся між жертвним, страховим та обмінним фондами. Праця рабів відігравала у Межиріччі вторинну роль. У землеробстві застосовувалася переважно праця общинників, які були залежними від храму.

Яскравим періодом в історії господарства Стародавнього Світу є розвиток господарства Стародавнього Вавилону. Детальну інформацію про господарсько-правові засади Старовавилонського царства подає «Кодекс Хаммурапі» — одне з найцінніших писаних джерел Стародавньої історії. Із нього випливає, що разом із домінуванням зрошувального землеробства важливе значення у господарстві того часу відігравали садівництво та скотарство. Цей документ містить свідчення про високий рівень ремісництва. Серед ремісничих професій згадуються будівельники, ткачі, кравці, ковалі, а також лікарі та трактирники. Держава контролювала внутрішню і зовнішню торгівлю.

Детально відображає кодекс Хаммурапі інститут рабства. Статті кодексу говорять про повне безправ'я раба, який порівнювався до майна його власника. Раби поділялись на державних, храмових та тих, що знаходилися у приватній власності. Разом із традиційними джерелами рабства — війнами, у кодексі надається уваги приділяється борговому рабству та рабству за злочини. У той же час рабство того періоду зберігало риси гуманістичності, про що говорить хоча б той факт, що дозволялись шлюб рабів із вільними людьми, а діти від такого шлюбу ставали вільними.

Закони Хаммурапі відображають важливі тенденції того зміцнення економічної влади держави, захист приватної власності, правове регулювання товарно-грошових відносин, питань організації найму, лихварства тощо.

Своєрідний характер господарської цивілізації східного склався в Стародавній Індії. Уже наприкінці III тис. до н.е. у виникають міста Хараппа, Мохенджо-Даро, Лотхаль. Про високі матеріальну культуру того часу свідчать дво-, триповерхові будівлі з цегли, чітке планування вулиць, каналізаційна система. Землеробський характер господарства свідчать зернозасівна велика кількість зернотерок, виявлених в результаті археологічних розкопок.

Вторгнення арійських племен у середині II тис. до н.е. деякий час загальмувало господарський розвиток хараппської цивілізації. Але вже наприкінці II тис. до н.е. індоарійці займалися кочовим тваринництвом, переходять до осілого способу життя та опановують плужне землеробство. Саме на цей період припадає зародження станово-варнового ладу, де особливе місце відводилося варнам брахманів (жреців) та кшатріїв (військовиків аристократії).

У першій половині I-го тис. до н.е. центр давньоіндійської цивілізації зосереджується в Індогандській долині. Можливо збирання урожаїв зернових два рази у рік прискорила господарський прогрес в інших галузях, зокрема у ремісничому виробництві. Розвиваються міста, формується регіональна спеціалізація, створює умови для розквіту торгівлі.

Вже у середині I тис. до н.е. формується інституція приватної власності патріархального типу. В одному з найближчих відомих давньоіндійських письмових джерел — «Законах Ману» зафіксовано сім розрядів рабів. Цей документ свідчить про зростаючу релігійно-духовну детермінованість соціально-господарського устрою давньоіндійського суспільства. Змішування каст, як і звичайно в роду занять, каралася дуже суворо.

Господарського розквіту давньоіндійська економіка досягла в епоху Імперії Маур'їв. Господарському прогресу сприяло швидке розповсюдження заліза, яке витісняє з виробництва мідно-бронзові вироби. Поряд із ефективним землеробством зростають центри ремесла і торгівлі — міста. Домінантну роль у господарстві відіграє держава. Збирання доходів у державну казну вимагало створення ефективного державного апарату, який забезпечував би збір податків, регуляцію державного господарства. Економічна держава, за визначенням, яке міститься в давньоіндійському трактаті «Артхашастра», полягала у політиці, спрямованій на створення, зберігання, примноження та розподіл багатства. Високорівня досягла фінансова система. Виникає система монетного обігу. Держава через своїх чиновників утримувала стійкий рівень товарних цін у торгівлі, використовуючи для цього товарні за-

Ті, незважаючи на зростання ролі держави, давньоіндійська патриархальна община й надалі зберігала свої позиції у сільських поселеннях. Рабовласництво, як соціальний інститут, не набуло широкого поширення. Його розвиток гальмували станова-варнові відносини у Стародавній Індії.

3. Господарські форми античного світу

Антична епоха господарської історії заклала основи для розвитку європейської та світової економіки. Античний тип господарства, який досяг свого розквіту після занепаду господарських центрів Стародавнього Сходу, поряд із спільними рисами містить цілий ряд суттєвих відмінностей від свого історичного попередника.

Генеза античної економіки сягає своїм корінням кінця III – початку II тис. до н.е., коли у південній частині Балканського півострова та на навколишніх островах виникає давньогрецька цивілізація. Цей регіон знаходився на перехресті торгових шляхів, що відходили від нього з Малою Азією, Сирією та Північною Африкою. Освоєння виробництва міді, а згодом і бронзи, та сусідство з цивілізаціями Стародавнього Сходу дозволили в доволі ранній період створити високоефективне сільське господарство та ремісництво. Основою аграрної культури стародавніх греків став високоефективний тип землеробства («середземноморська тріада»), суть якого полягала в одночасному вирощуванні трьох культур – пшениці, винограду та оливкових культур.

Історію господарства Стародавньої Греції поділяють на чотири періоди: крито-мікенський (XXX–XII ст. до н.е.), гомерівський (XII–IX ст. до н.е.), архаїчний (VIII–VI ст. до н.е.), класичний (V–IV ст. до н.е.).

Початок крито-мікенського періоду характеризувався удосконаленням бронзових знарядь праці, гончарного кола, розвитком скотарства та виникненням міст. Господарство острівних територій Егейського архіпелагу випереджує у своєму розвитку материкову Грецію. Найвищого розвитку у XVIII–XV ст. до н.е. досягла Критська держава, основу якої становило царське господарство з розповсюдженою податковою системою та працею вільних общинників. Рабство в Критському царстві носило патриархальний характер.

Після сильного землетрусу, який знищив Критське царство, цивілізація переміщається на материкову частину Греції. Найвищого рівня розвитку досягає господарство Мікен. Земля належала на державну і общинну. Широкого розповсюдження набула оренда землі. У двірцевому господарстві існували ремісничі майстерні, які переробляли сільськогосподарську продукцію, займалися ткацтвом, металообробкою тощо. Визначальну роль у господарстві відігравала праця вільних селян та ремісників. Рабська праця (переважно жіноча) використовувалася у

двірцевому господарстві. Рабу надавалося право брати землі в оренду.

Після занепаду крито-мікенської цивілізації господарство Стародавньої Греції було відкинута далеко назад. Гомерівський період був пов'язаний з пануванням натурального господарства та патріархальної культури. Деяке господарське пожвавлення було пов'язане з широким впровадженням заліза. Характерними рисами того часу були: домінування дрібних полісів — общин переважанням землеробства, низький рівень соціальної диференціації та відособленість від зовнішнього світу.

Значного прогресу античне господарство досягає в архаїчному періоді. Відбувається трансформація полісів-общин патріархального типу у поліси-міста, де переважала приватна власність. На зміну господарській відособленості приходять бурхливе зростання торгівлі, пов'язане з розмахом давньогрецької колонізації VIII—VI ст. до н.е., головними векторами якої були західний (Італія та Сицилія), північно-східний (узбережжя Чорного моря) південний та південно-східний (Єгипет).

Розрізняють два типи архаїчного господарства: спартанський і афінський. Полісне господарство спартанського типу складається у південній Греції на півострові Пелопоннес. Спартанське господарство носило переважно аграрний характер із слабким розвитком ремесла та торгівлі, товарно-грошових відносин. Громадянська рівність серед власне спартанського населення поєднувалася з експлуатацією завойованого населення — ілотів. Значно вищого рівня досягло полісне господарство в Афінах. Важливого значення для економічного прогресу мало оформлення права приватної власності, здійснене впровадженням законів Драконта (621 р. до н.е.), реформами Солона (594 р. до н.е.) законодавства Клісфена (509 р. до н.е.). Приватна власність стимулювала розвиток ремесла та торгівлі, грошового обігу, розвиток афінської демократії. Широкого застосування приватної власності в афінському господарстві набуває праця рабів.

Інституціоналізація рабовласництва відбувається в класичному періоді історії господарства Стародавньої Греції. Якщо в патріархальне рабство носило обмежений характер, то класичне рабство проникає практично у всі галузі господарства. Раб позбавляється всіх людських прав, а власність на нього стає фактично необмеженою. Найбільшого поширення набуло застосування рабської праці у ремеслі, пов'язаному з добуванням руди та обробкою металів, де вона приносила найбільший дохід. Основним джерелом рабства була торгівля військовополоненими, хоча нерідко зустрічалось також боргове та інші види рабства. Характерно, що рабами володіли не тільки знать, але й небагаті громадяни.

Класичні форми античного господарства досягли свого вивершення в епоху Стародавнього Риму. В період Раннього Риму (VIII—VI ст. до н.е.) відбувається процес розкладу родової общини

зростає роль сусідської общини. У VI–III ст. до н.е. суспільне становище римлян визначалось майновим цензом. Переважання землеробства в економіці зумовлювало домінування земельної форми власності. Основна частина земельних угідь належала патриціям. Володіли земельними наділами також плебеї. Значна частина земельного фонду була власністю міста-держави та перебувала в оренду. Багатолітня боротьба плебеїв за право земельної власності увінчалась частковим успіхом, який був зафіксований у «Законах XII таблиць». Цей важливий документ, що послужив фундаментом для всієї системи римського права, закріплював приватну власність, рабовласництво, знижував позичковий процент та зближував шлюби між патриціями і плебеями.

II–I ст. до н.е. стало часом розквіту класичного рабства в античному Римі. В результаті завойовницьких війн, що велись Римом протягом декількох століть, різко зростає кількість військовополонених, які потрапляють у рабство. Перехід від архаїчного до класичного типу рабства був підготовлений низкою внутрішніх факторів, найголовнішими серед яких були закріплення приватної власності на землю, відміна боргового рабства римських громадян, зростання сільськогосподарського виробництва, ремесла, торгівлі, грошового обігу.

Застосування дешевої рабської праці, перехід від дрібного до крупного землеробства зумовили підйом сільського господарства у II–I ст. до н.е. Найбільш розповсюдженими були господарства, що включували 100–250 югерів землі та 10–30 рабів. Серед землеробських галузей провідна роль належала виноградарству, садівництву, вирощуванню оливкових та городніх культур. Зернове господарство було сконцентроване в основному у провінції. Успішно розвивалося тваринництво, птахівництво, які стали самостійними галузями. Інтенсифікація сільського господарства була пов'язана з професіоналізацією знарядь праці та високим рівнем агротехніки.

Значний прогрес спостерігається у розвитку ремесла, де поряд з виробництвом металів, шерстяних та льняних тканин, кераміки та скла, широкого розмаху набуває будівництво із застосуванням бетону.

Швидкий ріст аграрної галузі та ремесла стимулював розвиток внутрішньої торгівлі. Торговими центрами стали Рим, Сіракузи, Візантія, на ринках яких торгували товарами з усіх регіонів Середземномор'я. Торгові операції здійснювалися за допомогою грошей. Єдиною валютою в Римській Імперії був денарій. Активна торгівля та грошовий обіг зумовили бурхливий розвиток ремесла, яке охоплює провінційні території, де позичковий відсоток у багато разів перевищував офіційно дозволений.

Найвищого рівня античне господарство досягає у I–II ст. н.е. Рання Римська імперія, яка успадкувала високу матеріальну та духовну культуру завойованих Греції і Єгипту та правові традиції Римської республіки, зуміла ефективно зреалізувати

господарський потенціал провінції. Значне розширення сільськогосподарських угідь у провінціях імперії поєднувалося агротехнічним прогресом. Інтенсивність землеробства була зумовлена застосуванням колісного плуга, мінеральних добрив, гальської жатки. Значний економічний ефект мало застосування водяних млинів.

Однак уже наприкінці II ст. н.е. посилюються кризові тенденції в аграрній сфері. Застосування рабської праці в латифундіях, які налічували кілька тисяч югерів землі, було малоефективним. Значного поширення набуває у латифундіях праця колонів (вільних людей або рабів, які володіли на праві оренди земельною ділянкою та інвентарем). Домінування латифундій, як вияв занепаду античного землеробства, розцінюється у своєму трактаті «Про сільське господарство» давньоримський мислитель Луцій Колумелла (I ст. н.е.). Програма інтенсифікації сільського господарства, викладена у трактаті, передбачає впровадження науки у виробництво, поживлення торгівлі, зростання продуктивності праці рабів шляхом матеріально стимулювання і раціональної організації виробництва, а також переважне використання праці колонів.

Більшість із цих заходів були впроваджені у життя в епоху пізньої Римської імперії, зокрема у період правління імператора Діоклетіана (284–305 рр.), що сприяло деякій стабілізації економіки. В інтересах активізації ринкових відносин було проведено грошову реформу та реформу податкової системи. Податками було охоплено переважну частину населення імперії (за виключенням громадян Риму). Податкову повинність виконували також колони, які, згідно з податковим описом, прикріплялись до помість.

Політика прикріплення до місця проживання і праці знайшла своє продовження в період правління імператора Константина (306–337 рр.). На це була спрямована ціла низка законодавчих актів, логічним завершенням яких став указ від 30 жовтня 332 року, згідно з яким колонам заборонялось покидати маєтки. Вони були власниками свого дрібного господарства, а за користування землею зобов'язувались сплачувати оброк і державні податки.

Юридичне оформлення статусу залежного колона свідчить про занепад античних господарських форм, які ґрунтувались на підневільній праці рабів. Таким чином, в епоху занепаду античної цивілізації відбувається активний процес формування протифеодальних відносин.

4. Найдревніші господарські форми в Україні

Одним із регіонів зародження аграрної цивілізації була територія сучасної України. Найдавніші сліди господарської діяльності на цій території археологи відносять до палеоліту (1,5 млн років тому). Залишки палеолітичних поселень були

знайдені у Закарпатті (Королеве, Рокосове), на берегах Дністра (Літва Врублівецька), на Донеччині (Амвросіївка), у Криму (Кіік-Коба). Дослідження найдавніших стоянок на цій території дозволяють зробити висновок про те, що наші пращури доволі рано навчилися використовувати вогонь, виготовляти примітивні знаряддя праці з кременю, кістки, рога, споруджувати найдавніші житла.

Поселення епохи мезоліту мають значно ширшу географію і практично зустрічаються по всій території України. Археологічні знахідки епохи мезоліту, які датуються IX–VI тис. до н.е., свідчують, що поряд із полюванням та збиральництвом, характерними для палеоліту, значного поширення на наших землях набуває рибальство. Характер поселень цієї доби свідчить про осілий спосіб життя того часу. Відчутні зміни природно-кліматичних умов зумовлюють кардинальну зміну у сфері рибальства знарядь праці. Винайдення лука і стріли зумовило виникнення общин на невеликі мисливські колективи. На цей час характерне приручення перших диких тварин. Поряд із рибальством важливого значення набуває збиральництво, яке створило основи мисливництва.

Бурхливо протікала на території України «неолітична революція». На берегах українських рік і річок практично у всіх кутах нашої держави виявлено залишки понад 500 неолітичних стоянок. Удосконалення знарядь праці, зокрема використання шліфування, свердління, розпилювання при їх виготовленні, зумовили перехід до відтворюючого господарства.

Перехід до землеробства і скотарства відбувався в різних кутах нерівномірно. Дослідники поділяють територію України на дві культурно-господарські зони: південно-західну із землеробсько-скотарською спеціалізацією та північно-східну з мисливсько-риболовецькою спеціалізацією. До першої зони належить лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття, до другої — лісостепове Лівобережжя та Полісся. Господарська спеціалізація спричинилася до появи речового обміну між регіонами.

Високий рівень господарської культури на наших землях в епоху неоліту підтверджує феномен трипільської культури. Особливі риси цього феномену говорять про глибоку закоріненість господарської традиції на наших землях. Трипільці, поселення яких простягнулися від берегів Дністра до родючих земель Правобережжя, були хліборобами та вели осілий спосіб життя. Застосування тяглової сили худоби та рала на родючих чорноземах дозволяло високий урожай пшениці, ячменю, проса, бобових культур. Інше із крем'яними знаряддями ремісники виготовляли вироби з глини. Особливою майстерністю досягли ремісники-гончарі, керамічні вироби яких із різнокольоровою поливою вражають вишуканістю форм та високою естетикою. Осілий спосіб життя трипільців зумовив потребу в постійному житлі. Характерно, що трипільський

тип глиняного житла зберігався в українському селі впродовж багатьох тисячоліть. Для раннього трипільля були властиві поселення, які склалися з кількох десятків житлових господарських будівель, розміщених по колу або рядами. Але на середньому та, особливо, на пізньому етапі розвитку цієї культури виникають поселення, у яких проживало понад тисячу жителів. Так на берегах Південного Бугу археологи розкопали протоміста, які займали площу 280–400 га та налічували до 1,5 тис. будівель.

Бронзовий вік на території України з кінця III до початку I тис. до н.е. позначився посиленням спеціалізації господарств різних регіонів. Переважна частина лісостепу була заселена хліборобами, а в степовій частині домінували кочівники, основним заняттям яких було скотарство. Поширення бронзи прискорило процес розвитку відтворюючого господарства. Формуються центри стародавньої металургії (Донецький басейн) та металообробки (Карпато-Дунайський регіон). Господарські форми бронзової епохи заклали основи для формування в Україні господарської цивілізації аграрного типу.

На початку залізного віку в степах Північного Причорномор'я проживали племена кіммерійців (кінець II тис. — VII ст. до н.е.). Основу їхнього господарства становило кочове скотарство. Кіммерійці освоїли технологію виробництва та обробки заліза, що зумовило появу додаткового продукту, який зосереджувався в руках вождів міжплемінних союзів. Воєнні походи та технічний прогрес створили умови для переходу від воєнної демократії до рабовласництва. Та вже починаючи з VII ст. до н.е. відбуваються процеси асиміляції та розчинення у скіфському середовищі.

У лісостеповій зоні України в цю епоху проживали остроземлеробсько-скотарські племена шшеворської, зарубинецької та черняхівської культур. Прогресивний розвиток сільськогосподарства, ремесла сформував умови для виникнення державних утворень на наших землях.

VII ст. до н.е. — III ст. н.е. пов'язані з домінуванням скіфів на землях, які простяглися від Дністра до Дону, господарської культури скіфського типу. За своїм характером господарство скіфів не було однорідним. Давньогрецький історик Геродот виокремлює кілька їх типів. Скіфи-орачі та скіфи-хлібороби населяли лісостепові простори від Дністра до Дону і були, найімовірніше, корінними мешканцями. Скіфів-кочівників, які опанували степову частину України, дослідники відносять до північно-східної групи іранських племен. Землеробські протоукраїнські племена, які прийняли скіфську культуру, поступово освоювали родючі долини Дніпра, Борисфена та інших рік, просуваючись на південь. Вони культивували пшеницю, просо й коноплю.

Особливу групу становили скіфи царські, які зуміли зосередити у своїх руках політичну владу і змусити інших скіфів та сусідні племена сплачувати їм данину. Наприкінці VI ст. до н.е.

на цій території формується державне утворення, відоме під назвою Скіфія зі столицею, що знаходилася в пониззі Дніпра, сучасного міста Кам'янка-Дніпровська.

Скіфське господарство відоме інтенсивним використанням коней, з якого виготовляли зброю та знаряддя праці. Для кочових скіфів були характерні повстані кибитки, запряжені декількома конями волів, де проживали жінки, діти та старики. Молоді та середні воїни не розлучалися з кіньми. Скіфія вела активну торгівлю з грецькими колоніями, обмінюючи хліб, солону рибу, полотно, мед, шкіру та шерсть на золоті та срібні вироби, зброю, вина та дорогі тканини.

У III ст. до н.е. під натиском сарматів скіфи відступають на південь Чорного моря та у Крим і на цій території утворюється нова Скіфія зі столицею Неаполь. Цей етап характеризується встановленням торговельно-культурних зв'язків з античними грецькими колоніями та зародженням міських форм життя.

У III ст. до н.е. причорноморські степи захоплюють племена сарматів, які прийшли з Казахстану, Приуралля й Поволжя. Давньогрецький географ II ст. н.е. говорить про сарматські племена язигів, роксолан, амазонок і аланів. Сармати володіли великою кількістю коней та худоби, для якої, на відміну від скіфів, вони заготовляли сіно. Войовничі сармати запровадили нові форми зброї та кінської зброї.

У першій половині III ст. н.е. причорноморські степи захоплюють германські племена готів, яких у 375 році змінили вандали з Північного Китаю — гуни.

Осередками міської цивілізації в Україні у стародавні часи були грецькі колонії у Північному Причорномор'ї. Основними осередками давньогрецької цивілізації були іонійське місто Мілет та херсонеська колонія Гераклея Понтійська. Впродовж VII–V ст. до н.е. на берегах Березанського та Дніпро-Бузького лиманів виникають міста Борисфеніда і Ольвія, на березі Дністровського лиману — Ніконій і Тіра, на околиці сучасного Севастополя — Керкінес Таврійський, поблизу сучасної Євпаторії — Керкінітіда та Каліс-Лімен, на Керченському і Таманському півостровах — міста Пантікапей (сучасна Керч), Феодосія, Фанагорія (станція Євпаторія), Гермонаса (станція Таманська) та Горгіппія (м. Анапа). Господарство грецьких колоній розвивалося подібно до античних міст у метрополії. У містах-державках, де панувала грецька форма правління, основу господарства становили ремесла та ремесла. Предметами експорту були вироби з металу, кераміка, мармур, дорогоцінне каміння, твори мистецтва, оливкова олія, вина та керамічний посуд. Античні міста-держави у V ст. до н.е. входили до складу Боспорського царства. Важливу роль у господарстві цих держави відігравало землеробство, де широкого застосування знайшли праця рабів, а також будівельний промисел. Починаючи з III ст. до н.е. грецькі колонії поступово переходять під вплив імперії античного Риму.

Первісна доба та стародавні часи займають особливе місце в економічній історії України. Ця найбільш тривала в історії епоха була часом генези господарських форм відтворюючого та формування етногосподарських рис, які в майбутньому склали основу національної господарської традиції.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Злупко Степан. Економічна історія України: Текст лекцій. – Львів, 1995. – С.15-36.

Злупко Степан. Господарська культура і економічне уявлення стародавнього населення українських земель (на основі археологічних і писемних джерел) // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 66-80.

Економічна історія. – Лекції / Тимочко В.О., Пучко Р.О., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 12-28.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 1999. – С.15-51.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.В. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. – Львів, 2000. – С. 23-34, 136-144.

История мировой экономики / Под ред. Г.Б.Полянского, А.Н.Марковой. – М., 1999.

Котопов М. В., Сметанин С. И. История экономики. – М.: Академический проект, 2000. – С. 25-60.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Под ред. Н.Полетаева, В.Голубович, Л.Пашкевич и др.: Под общ. ред. В.Голубовича. – Минск, 1997. – С. 20-47.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Ф.Полянского, В.Жамина. – М., 1986. – С. 7-37.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Боннар А. Греческая цивилизация. – М., 1992.

Злупко Степан. Економічна думка України: Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – С. 29-51.

Злупко Степан. Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С.26-45.

Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Львів, 1991. – Т.1. – С. 34-39, 47-59, 101-104, 247-266, 278-305.

Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1996.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Денарій — давньоримська срібна монета, що дорівнює початково 10 асам або 25 сестерціям.

Латифундії — великі землеволодіння в Стародавньому Римі, які використовувалися спочатку праця рабів, а в епоху Римської Імперії здавались в оренду колонам.

Колонат — форма правової та економічної залежності виробів-орендаторів у період пізньої Римської Імперії.

Колонізація — заснування античних поселень на чужій території спочатку з метою вирішення проблем, пов'язаних із гострим дефіцитом зерна на батьківщині, а згодом — спосіб встановлення торгових зв'язків шляхом завоювання нових земель, придатних для сільського господарства.

Югер — одиниця площі в античному Римі, що дорівнювала 2519 м² (прибл. 0,25 га).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА: Генеза та еволюція господарської цивілізації аграрного типу в стародавню епоху

1. Найдавніші господарські форми праісторичної доби.
2. Характерні риси господарської традиції Стародавнього Сходу.
3. Економіка Стародавньої Греції та джерела її дослідження.
4. Основні етапи та особливості економічного розвитку Стародавнього Риму.
5. Стародавні господарські форми аграрної цивілізації в Україні та їх історико-економічна спадкоємність.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

Історико-економічна періодизація господарської еволюції у праісторичну епоху.

Особливості господарської цивілізації Стародавнього Сходу.

Господарська культура Стародавньої Греції у класичну добу.

Товарно-грошові відносини в епоху Стародавнього Риму.

Генетико-еволюційна спадкоємність найдавніших господарських форм в Україні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 2: Економіка стародавнього світу

1. Економічна характеристика цивілізацій Стародавнього Сходу.
2. Патріархальне та класичне господарство Стародавньої Греції.
3. Правові засади господарювання в античному Римі.

ТЕМА 3: Господарське життя стародавнього населення України

1. Природно-географічні та етнічні фактори формування українських господарських традицій.

2. Особливості феномена трипільської господарської культури.

3. Еллінно-скіфські економічні взаємини як важливий фактор генези праукраїнської господарської традиції.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. З'ясуйте найголовніші риси господарської еволюції доісторичної доби, послуговуючись археологічною періодизацією.

2. Назвіть суттєві ознаки господарської традиції цивілізації Сходу та античності.

3. Поясніть різницю між господарськими системами поліс-общин та полісів-міст.

4. Розкрийте зміст понять патріархальне і класичне рабство.

5. Назвіть економічні фактори розквіту та занепаду античності в Римі.

6. Окресліть економічну сутність колонату.

7. Який спосіб виробництва (давньосхідний чи античний) притаманний для праукраїнської господарської традиції?

РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

1. Феодальний тип господарства в Західній Європі: суть, етапи еволюції та структура

Середні віки у Західній Європі (V–XV ст.) були в історичному сенсі часом дозрівання та розквіту аграрної цивілізації. Визначальною сферою економіки цієї епохи було селянське господарство.

Концентрація землі в руках верхівки суспільства зумовила економічне домінування земельно-феодалного типу власності. Важливою рисою феодальної земельної власності був її відносний характер, пов'язаний ієрархічною структурованістю суспільства. Інститут васалітету, який полягав в особистій залежності землевласника від місцевої влади в соціальній ієрархії, передбачав відповідне розподілення права земельної власності зверху донизу. Васал вважався феодом — спадковою земельною власністю, яка була об'єктом обов'язковим несенням військової служби та виконанням інших повинностей на користь сеньйора. Феодальний спосіб господарства передбачав підпорядкування владі феодала об'єкту земель та особисту залежність селянина, який користувався землею на правах утримувача. Система феодальної власності ґрунтувалася на феодальній ренті, яка мала три форми: натуральну, відріткову та грошову. Присвоєння значної частини додаткового продукту у формі ренти зумовлювало можливість обміну та зумовлювало натуральний характер господарства. Виокремлення ремесла в окрему галузь економіки сприяло процесам урбанізації та виникненню великих міст. В еволюції західноєвропейського феодалізму, як історичного феномена, розрізняють три етапи:

- V–IX ст. — генеза господарських відносин феодального типу, розпад общини та виникнення великого феодального господарства, усталення васально-ленних відносин;

- X–XV ст. — період розквіту феодальних відносин: розширення домена (спадкових земельних наділів селян із натуральною рентою), пожвавлення ремесла і торгівлі та розвиток економічного підйом та стрімкий ріст населення;

- друга половина XV — перша половина XVIII ст. — період занепаду феодалізму: активізація товарно-грошових відносин,

занепад натурального господарства, інституту васалітету, замінюючи ручної праці машинною, зародження ринкового господарства перших ознак індустріальної цивілізації.

Феодалізм, що був завершальним етапом аграрної цивілізації, поєднував у собі сільськогосподарське виробництво із ремісничою та торговою сферою і спричинився до витворення як основних господарських форм — феодалного помістя, ремісничих цехів та торгових гільдій.

Процес феодалізації господарства у Західній Європі проходив як результат синтезу античних та германських чинників. Яскравим підтвердженням цьому служить генеза феодалізму у Франції, яку вважають класичною для Західної Європи. Найповнішим джерелом для дослідження процесу феодалізації служить «Салічна правда», що містить основні положення звичаєвого права салічних франків на рубежі V–VI ст. Тут ми знаходимо свідчення про сільськогосподарський характер їхнього господарства у цей період, зокрема, практикування двопільної сівозміни, застосування плуга борони, вирощування жита, пшениці, ячменю, бобових культур.

Основною господарською формою того часу у франків була землеробська община. Проте уже в цей період, як свідчить документ, посилювалися тенденції її розпаду. Земля оброблялася індивідуально. «Салічна правда» захищала право індивідуальної родинної власності. Звичаєве право франків передбачало спадкову власність на рухоме майно, крадіжка якого каралася штрафом. Про посилення соціальної диференціації свідчить розмір грошового відшкодування за вбивство (вергельд). Згідно з кодексом, високий соціальний статус мали королівські дружинники, римська знать із оточення короля та вільні франки. Нижче в соціальній ієрархії стояли напіввільні літи та раби. «Салічна правда» була віддзеркаленням поступової трансформації общинного ладу з елементами античного устрою у феодалний.

Каталізатором феодалізації став перехід спадкового наділу общинника у приватну власність. Виникнення приватної земельної власності селянина (алода) стало передумовою формування крупного феодалного землеволодіння. Перманентні міжусобиці та війни змушували селян шукати покровительства феодала, втрачаючи при цьому право на землю.

VIII–X ст. стали часом завершення феодалізації у Франкській державі. Військово-господарська реформа Карла Мартелла (714–741 рр.) усунула селян від військової служби та посилила феодальне закріпачення. Утримання рицарської кінноти коштувало дорого, що привело до зростання поборів із селянства. Основу реформи становило запровадження нової форми земельного володіння — бенефіція, який надавався на час служби або ж пожиттєво. Бенефіціальна реформа зміцнила становище дрібних і середніх феодалів, посилила залежність селянства та сприяла утворенню ієрархічно-васальної структури земельної власності.

В період правління династії Каролінгів феодальне господарство набуває класичних рис. Його основу становила феодальна вотчина (сеньйорія). Монопольне право феодала на володіння землею закріплював «Капітулярій про вілли» («Закон про віллі»), виданий королем Карлом Великим.

Цей закон фіксує статус трьох груп залежного селянства: віллі, що становили більшість і перебували у земельній залежності, рабів-серверів, які перебували у кріпосній залежності, та латів, які перебували під патронатом і займали проміжне становище. Однак різниця між цими категоріями була незначною, тому що всі вони зобов'язувалися відробляти панщину та сплачувати натуральний оброк. «Капітулярій» підтверджував натуральний характер каролінгської вотчини. Для цього король зобов'язував управителів мати у помістях ремісників різних спеціальностей, розвивати тваринництво, садівництво, городництво тощо. В умовах безперервних війн, які вів Карл Великий, феодальне господарство виконувало також роль військової одиниці. Широкого розвитку в цей період набуває надання бенефіціїв, а разом з ними особливих королівських грамот — імунітетів, якими король наділяв магнатів правом чинити адміністративну, судову та виконавчу владу. В період раннього середньовіччя завершується формування васально-ленних відносин. «Мерсенський капітулярій» (847 р.), виданий імператором Карлом Лисим, зобов'язував кожного вільного франка знайти собі сеньйора. Сторони зміни відбулися і в умовах надання бенефіція, логічним результатом чого став «Керсійський капітулярій», згідно з яким сеньйор наділявся спадкове землеволодіння — феодал (лен).

В середині IX ст. на території імперії Каролінгів виникають феодальні утворення, які дали початок Франції, Німеччині та Італії.

В X–XIII ст. французька сеньйорія набуває найвищого рівня розвитку. Монополія сеньйора поширюється шляхом підпорядкування йому млинів, виноградних пресів, печей, які знаходилися в общинній власності. Основною категорією селянства стають віллі та земельно залежні серви. Значно зростає кількість залежностей закріпачених селян. Крім відробітку панщини та сплати оброку серви повинні були сплачувати подушний податок, платити за успадкування землі, шлюбний податок, а також платити будівельні та інші види робіт. Застосування трипільля та розширення земельних площ шляхом внутрішньої колонізації призвели до змін у структурі земельного помістя. Феодал, збільшивши у збільшенні натурального доходу, роздавав на користь селянам всю доменальну (панську) частину земельного помістя.

Різке скорочення, а згодом ліквідація домену у XIV–XV ст. призводять процес комутації ренти. Економічна необхідність перейти від натурального до грошового оброку була зумовлена

зростанням продуктивності праці у селянських господарств посиленням ролі міст. Кардинальні зміни відбулися в соціальній статистиці селянства. Кріпосні селяни (серви) отримували землю за правом успадкування на умовах сплати фіксованого грошового чиншу — цензу. Селянин мав право на викуп особистої своєї землі. Цензива, яка стала основною формою селянського землеволодіння та користування у XIV–XV ст., мала наслідком соціальну диференціацію у їхньому середовищі. Можливість продавати або закладати земельний наділ (цензиву) стала вирішальним фактором для формування заможного селянства та найманого сільськогосподарського робітництва.

У французькій економіці XVI–XVIII ст. посилюється в товарно-грошових відносинах. Централізована держава стимулює розвиток зовнішньої торгівлі та мануфактур. Центрами ярмаркової торгівлі стають портові міста. Зовнішня торгівля зумовила підвищення цін, що спричинило здешевлення вартості цінних паперів, розорення середнього і дрібного дворянства. Водночас посилюється економічний вплив лихварства. Господарський розвиток Франції цього часу характеризувався кризовими явищами. Протягом товарно-грошового господарства стримували феодальні відносини непосильні податки, виснажливі війни.

Процес феодалізації у Східно-франкському королівстві проходив повільніше, ніж у Франції. Значно довше тут зберігалися феодальні відносини, у сферу яких були залучені не тільки феодальні шляхтичі, але й селяни. Гальмували феодалізацію й міцні господарські порядки німецької общини — марки.

Важлива роль у розвитку феодалізму в Німеччині належала королівській владі, яка стимулювала формування особливих соціального стану — рицарства. В період правління короля Генріха І Птахолова формується важкоозброєна рицарська кіннота складу якої увійшли також заможні селяни. Збідніла частина селянства попадає у феодальну залежність замків, церковних монастирських вотчин. Феодальна ієрархія в Німеччині характеризувалася особливими васально-ленними відносинами, яких васали короля — князі мали більше автономії, ніж у Франції, що привело до їх повної самостійності у XIII ст.

У XII–XIII ст. відбуваються зміни у німецькому вотчинному володінні. Переважну частину селянства становили орендатори майєри, які зберігали право успадкування. Це підготувало ґрунт для переходу до грошової ренти та поживлення товарно-грошових відносин.

У XIV–XVII ст. в економіці Німеччини, як і всієї Західної Європи, спостерігаються кризові явища. Занепадає зовнішня торгівля, зростає диспропорція цін (високі ціни на ремісничі товари, а низькі — на зерно). В результаті війн та епідемій різко скорочується населення. Внаслідок Селянської війни 1525 рр. та Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. посилює

виробництво: відновлюється та розширюється доменне господарство, на зміну грошовій ренті знову приходять відробіткова, яка сягає 5–6 днів у тиждень, зростає особиста залежність селянства.

Період генези феодалізму в Англії був відносно тривалим. Давні стійкими у період раннього феодалізму залишалися феодальні відносини. Селяни-общинники володіли земельними ділянками — гайдами, площа яких сягала 50 акрів. Гайда була частиною фолкленду (народної землі), тобто перебувала в общинній власності. Поряд із цим виникає крупне феодальне землеволодіння. Король видавав дарчі грамоти знаті, рицарям, церкві, з якими вони наділялися боклендами — земельними ділянками на умовах сплати частини доходів від них. Разом із королевською владою запроваджувала судовий імунітет та феодальні привілеї, які зобов'язували селян вступати під покровительство феодальної людини (глафорда). Та все ж, як свідчить перепис селянства 1085 року, відомий під назвою «Книга страшного суду», більша частина англійського селянства залишалась особисто вільною.

Катализатором процесу феодалізації в Англії стало нормандське завоювання 1066 року. Нормандський герцог Роберт II став запроваджувати феодальні відносини, характерні для Франції, де у той час уже сформувалася сеньйорія. Відбувається концентрація земель, які складають королівський домен. Формується ієрархічна драбина васалітету: король — рицарі. Домінуючою господарською формою стає феодальна вотчина — мінор, яка ґрунтувалася на праці залежних віланів, що отримували земельний наділ площею 30 акрів та виконували відробіткову, натуральну та грошову ренту. Роберт II Завойовник зумів забезпечити стабільність у державі, поклавши міжусобиці та напади датчан. Це прискорило зростання економіки та розвиток торгівлі.

Розвиток торгівлі суттєво вплинуло на економіку феодальної Англії. Експорт вовни та зерна стимулював розвиток ремесла і зернового господарства. Зростання попиту на ці товари посилювало зацікавленість феодалів у збільшенні прибутку від їх продажу. Ріст сільськогосподарського виробництва відбувався двома шляхами. Перший — екстенсивний, характерний для XII–XIII ст., полягав у посиленні традиційних способів виробництва додаткового продукту: розширенні доменної частини господарства, збільшенні панщини та особистої залежності віланів. Другий — інтенсивний шлях, який набуває поширення у XIV–XV ст., передбачав комутацію ренти та звільнення селян від феодальних форм особистої залежності, а також застосування найманої праці батраків. Розвиток мануфактурного виробництва та зміна феодальних відносин зумовлюють занепад феодалізму в Англії, який починається уже з XV ст. «Нові дворяни», основу яких складали

рицарі та джентльмени, запроваджували орендну форму земельних наділів, фермерські господарства, що базувалися на найманій праці.

2. Середньовічне місто як господарський феномен

На тлі домінування натурального господарства в аграрній сфері виникають середньовічні міста. Серед причин, що зумовили процес урбанізації в Західній Європі, найголовнішими були економічний підйом в епоху утвердження феодальних відносин, виокремлення ремесла як окремої галузі, зростання обміну, в результаті появи товарного додаткового продукту. Певний вплив на виникнення міст мала антична урбаністична традиція. Найбільше проявилася в Італії та Франції. Сприяли зростанню міст хрестові походи (1096–1270 рр.), економічним наслідком яких стало зростання товарного виробництва і ліквідація монополій Візантії та арабських держав на торгівлю зі Сходом. Вже у IX ст. розпочинається відродження міст в Італії, а в XI ст. виникають міста у Франції, Німеччині, Фландрії.

Зародившись в умовах домінування феодальної вотчини, середньовічне місто підкорялося владі сеньйора. Монополія феодала на судочинство, міську скарбницю та непосильні повинності гальмували міське господарство. Протягом XI–XIII ст. тривала боротьба західноєвропейських міст за самоуправління, що відома в історії під назвою «комунальних революцій». Результатом цієї боротьби стало формування основ європейської системи самоуправління, яка у різних регіонах мала свої специфіку. Великі італійські міста Генуя, Венеція, Флоренція, Болонья, Мілан та цілий ряд інших стали фактично містами-державами, які поширювали свій вплив на навколишні землеробські райони. Французькі та фландрійські міста отримували статус комун, згідно з яким управління зосереджувалося у руках виборних органів. Муніципальна рада на чолі з бургомістром зазвичай мером виконувала адміністративні функції, здійснювала фінансову та фіскальну політику, регулювала торгівлю та ремісництво, промисел, опікувалася обороною міста, дипломатичними відносинами. Судочинство здійснювала виборна колегія присяжних суддів, яка керувалася міським правничим кодексом. Великі німецькі міста Бремен, Гамбург, Любек отримали статус «вільних міст-республік». Проте цілий ряд міст у Франції та Англії (Париж, Орлеан, Нант, Лондон, Кембридж, Оксфорд та ін.) знаходилися під впливом сильної централізованої влади, яка контролювала діяльність органів міського самоуправління.

Звільнення міст від феодальної залежності сприяло розквіту ремісничого виробництва, яке складало основу міської економіки. Значне зростання числа ремісничих професій та кількості ремісників зумовило виникнення особливих станових корпорацій — цехів. Цех об'єднував ремісників однієї професії у місті.

встановлював монополію на виробництво певних товарів і збут їх на місцевому ринку. Про завдання цехових організацій свідчать найкращі збережені статутні документи, найбільш відомі з яких були складені у французьких містах XIII ст. та, особливо, у німецьких містах XIV–XV ст. Статут цеху ремесла, насамперед, виробничі питання: встановлював особливий стандарт продукту, регламентував розмір виробництва та кількість майстрів і учнів, а також встановлював розмір платні, місце продажу та ціни на товар. Статутні норми забороняли вироблювати будь-яке інше устаткування, окрім встановленого, продавати товари посередникам. Цеховики робили вклади у касу цехової допомоги, яка надавала позики при особливій потребі. Цехи мали церкву, організовували свято професії у день святих — захисників ремесла, виступали як окрема військова одиниця зі своїм стандартом у часи війн.

Цехова регламентація усіх сфер діяльності цехів відіграла важливу роль у період їхнього утвердження. Вона зберігала зв'язок між цеховиками, захищала від взаємної та зовнішньої конкуренції, сприяла збереженню професійного досвіду та високої якості виробів. Цехова солідарність була важливим суспільно-економічним чинником в обороні своїх станових інтересів від феодалів та міських патрициїв.

Цехова організація передбачала ієрархію її членів: очолювали майстри, цехові майстерні належали майстру, який мав у своєму розпорядженні одного-трьох підмайстрів та трьох-чотирьох учнів. З часом простежується тенденція виокремлення майстрів у окрему групу та привілейовану групу. Для того, щоб бути посвяченим у майстри, необхідно було тривалий період попрацювати в якості учня підмайстра. Підмайстер зобов'язувався опанувати майстерні навички, подорожуючи по інших містах, виготовити особливо високої якості (т.зв. шедевр), що піддавався суворій експертизі, а під час прийому в майстри організувати майстерню. Право мати свою майстерню здобували, як правило, підмайстри, або ж їхні зяті. Основна маса підмайстрів становила постійну категорію найманих робітників. Для захисту своїх інтересів вони організовували спілки підмайстрів, які охоплювали нерідко міста великого регіону (однією з таких спілок у XIX ст. була спілка підмайстрів-кравців Рейнської області).

Ефективність цехової організації ремісничого виробництва в середньовічній формі вичерпується, починаючи з кінця XIV ст. Малопродуктивне цехове виробництво не задовольняло зростаючих потреб внутрішнього та зовнішнього ринку. Цехова регламентація гальмувала технічний прогрес, забороняючи впровадження у виробництво технічних новачків та машин. У цей час відбувається процес диференціації серед цехових організацій, викликаний розширенням виробництва, збільшенням найманих робітників та модернізацією технології. Хоча

серед загалу цеховиків виділяються більш заможні, проте основна їх маса стає залежною від нових підприємців, які були торговельними посередниками та постачали сировину. Перші паростки підприємництва та впровадження машинного виробництва свідчать про зародження нової господарської цивілізації.

3. Господарські засади формування централізованих національних держав у Західній Європі

Посилення урбанізаційних процесів та розвиток ремісничого виробництва у середньовічній Європі спричинили зростання внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Натуральний характер господарства в епоху раннього середньовіччя стримував поширення торгових операцій. Переважала міжрегіональна, зовнішня торгівля. Значного поштовху в результаті хрестових походів набула левантійська (східна) торгівля, яку провадили середземноморські міста. Зумівши подолати візантійську та арабську монополію на торгівлю зі Сходом, досягають розквіту центри морської торгівлі — північноіталійські міста-республіки Венеція, Генуя, Флоренція, які володіли наймогутнішим у Європі торговим флотом, а також Барселона і Марсель. Торгівля носила транзитний та посередницький характер. Особливий попит мали товари з Китаю, Індонезії, які переважно закуплялися у Єгипті, Сирії, Константинополі. У Західну Європу завозилися перець, кориця та інші прянощі, фарфор, дорогі тканини, скляні вироби, слонова кістка, які користувалися популярністю серед феодальної знаті та заможних бюргерів. Жвавою була торгівля з Причорномор'ям, Кримом, Кавказом, де міцні позиції мали генуезькі купці, які засновували свої факторії. Із цього регіону в Західну Європу постачалися зерно, риба, хутро, невільники. Поряд із левантійською торгівлею у XII–XV ст. особливого значення набуває морська торгівля, яка здійснювалася через акваторію Балтійського та Північного морів. Цей перспективний вектор торгових зв'язків поєднав землі Північної Німеччини, Північної Франції, Нідерландів, Скандинавії, Англії, Польщі та Київської Русі. По балто-німецькому торговому шляху постачалися у Західну Європу хліб, ліс, руда, мед, дьоготь, а експортувалися французькі вина, німецькі вина, залізо, англійське сукно та левантійські товари.

Сполучною ланкою між двома головними регіонами транзитної торгівлі були найбільші водні артерії Західної Європи — ріки Рейн, Ельба, Сена, Рона та сухопутні торгові шляхи через альпійські гірські перевали Бренер, Сен-Бернар і Сен-Готар. Підвищення інтенсивності балто-німецької міжнародної торгівлі свідчить про зростання чисельності купецтва, яке об'єднується у середині XIII ст. у Вендську Ганзу — торгово-політичну спілку купців німецьких міст на чолі з Любеком. Одним із основних завдань цього об'єднання було створення безпечних умов для проходження торгових валок та суден і відстоювання своїх інтересів на ярмарках

Пізніше, в кінці XIV — на початку XV ст., Ганза розширює свій вплив майже утричі та об'єднує, крім купців німецьких міст, також голландських людей Риги, Гданська та Новгород Великого й інших східноєвропейських міст. Вплив Ганзи у цей період вже не обмежується тільки захистом своїх професійних інтересів. Вона стає важливим чинником внутрішньої політики та геополітики. Транзитна торгівля була найбільш престижним і прибутковим її заняттям та одним із важливих джерел первинного нагромадження капіталу.

Важливою формою середньовічної міжрегіональної та міжнародної торгівлі були ярмарки. Найбільш відомими та значними у XII—XIII ст. були ярмарки в Шампані, що межувала з Францією. Впродовж цілого року по чергово у шести містах цього французького графства, що мало особливий статус імперського, вирувала ярмаркова торгівля. Знаходячись на перехресті торгових комунікацій, шампанські ярмарки притягували купців девантійських та ганзейських купців. Торги регламентувались окремим ярмарковим правом, яке створювало певні умови для купців із різних регіонів. Так, зокрема, купці користувались статусом особистої недоторканості та не відповідали за борги свої та своїх компаньйонів, не повинні були доказувати свою правоту на ярмарку і т.і.

Внутрішня торгівля, що була строго регламентована міськими законами та кодексами та обмежена у своєму розвитку натуральним характером феодальної вотчини, як господарський чинник, значно поступав зовнішній. Гальмували міську торгівлю цехові статuti, які створювали монополії на збут своїх виробів. Міські купці, ремісники, об'єднувались у станові корпорації, найбільш численними з яких були спілки за професійними інтересами — цехи. Торгівля, подібно як і цехове ремесло, була спадковим заняттям, доступ до якого визначався родинними зв'язками. За цеховим принципом формувались так звані «торгові дома».

Купували також пайові товариства купців. Панівне становище в середньовічному середовищі займали багаті купці-транзитники. Розвиток цехових організацій призводить до формування іншої категорії заможних купців, які займаються оптовим продажем та закупівлею сировини.

Розвиток торгівлі, як однієї з основних складових економічного життя, був тісно пов'язаний із грошовим обігом. Роль грошей в середньовіччі виконували переважно монети, які чеканились місцевими, світськими й духовними сеньйорами та містами. Велика кількість в обігу великої маси монет різноманітного походження та часті факти їхнього фальшування зумовили зростання ролі банківської справи та професійної міняйла. Без таких фахівців не міг обійтися жоден місцевий, регіональний та й міжрегіональний і транзитний торговельно-промисловий комплекс та й міжрегіональна і транзитна торгівля загалом. Банківські центри чеканили монети, визначали їх вартість, проводили

обмін і переказ грошей із однієї місцевості в іншу, а згодом виконували функції їх зберігання та кредитування. Виокремлення фінансової діяльності як окремої галузі супроводжувало виникненням банків.

Перші банківські та кредитні організації виникають у північноіталійських торгових містах уже починаючи з XI ст. Пояснюється власне італійське походження слів «банк». У перекладі означає «міняльний стіл», «банкрутство» — «вернутий міняльний стіл», «ломбард» — від італійської області Ломбардія та ін. Банківські кредити у середньовічній Європі надавались під високий відсоток, що вело до швидкого збагачення окремих банків. Однак частими були випадки неповернення кредитів, переслідування кредиторів та їх банкрутство. Високим рівня досягла банківська справа у Флоренції, де банки обслуговували папську курію, маючи дозвіл на збирання доходів католицької церкви по всій Європі. Широко відомими у XII-XV ст. були династії флорентійських банкірів Альберті та Медічі а у Німеччині — банківсько-лихварські заклади Фуггерів та Вельзерів.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д., — К.: КНЕУ, 2001. — С. 20-28.

Економічна історія: Навч.-метод. посібник / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д., — К.: КНЕУ, 2001. — С. 21-28.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко В. Економічна історія України і світу: Підручник. — К., 1999.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.В. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. — 3-й вид., перероб. — К.: Вікар, 2000.

Чайковський В. Економічна історія світу і України: Навчальний посібник. — Тернопіль, 1997. — С. 56-64.

История мировой экономики / Под ред. Г.Б.Полетаева, А.Н.Марковой. — М., 1999.

Конотопов М. В., Сметанин С. И. История мировой экономики. — М.: Академический проект, 2000. — С. 25-60.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Под ред. Н.Полетаева, В.Голубович, Л.Пашкевич и др.: Под общ. ред. В.Голубовича. — Минск, 1997. — С.47-70.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Злупко Степан. Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 63-65, 71-86.

Григор'якевич І. Всесвітня історія. У 3-х кн. – К., 1995. – Т. 1. – С. 60-62.

Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин: Підручник / За ред. А.Філіпенка. – К., 1992. – С. 48-58.

Назленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1999.

Історія крест'янства в Європе: Епоха феодализма: В 3-х т. – М., 1986. – Т. 1-2.

Кателінікова Л. Феодализм и город в Италии в XIII–XIV вв. – М., 1987.

Смайдзе А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. – М., 1985.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. В.Вильямса, В.Жамина. – М., 1986. – С. 38-96.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Аллі – приватна індивідуальна земельна власність у Франкському королівстві в VI–IX ст.

Бенедикт – монополія феодала на пекарні, млини, виноробні.

Бенефіцій – форма феодального земельного володіння, яка надається сеньйором пожиттєво васалам, які були у нього на військовій та адміністративній службі.

Ганза – торгова політична спілка 60 німецьких міст на чолі

Дочка – панська частина феодальної вотчини.

Імунізація – покровительство глафордів (пізніше лордів) вільними, запроваджене королівськими законами.

Комунація ренти – процес скорочення та ліквідації феодальних господарств на основі заміни відробіткової ренти грошовою та грошову.

Лен (феод) – земельне володіння феодала, що, на відміну від бенефіція, було спадковим.

Муніципальне право – система міського самоуправління у середньовічній Європі.

Орочарій – умовне земельне володіння, яке надавалося на певні терміни на умовах відробітку чи оброку.

Орочна – орочна система землекористування.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Західноєвропейське господарство в епоху Середньовіччя

1. Основні етапи еволюції середньовічного аграрного господарства у Західній Європі.

2. Вихова система виробництва в економіці Середньовіччя.

3. Торгово-грошові відносини та торгівля Середньовіччя.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

*Господарська цивілізація Візантії.
Основні засади економічної організації Франкського
королівства в епоху Каролінгів.*

*Економічні фактори урбанізації Західної Європи
в XI–XV ст.*

4. Економічне значення левантійської та ганзейської торгівлі для середньовічної Європи.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 4: Середньовічна економіка Західної Європи

1. Еволюція форм та характеру землеволодіння в середньовічній Європі.
2. Економіка середньовічних міст. Цехи.
3. Торгівля, гроші та кредит в економіці середньовічної Європи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Назвіть основні етапи економічної еволюції Середньовіччя.
2. Які форми землеволодіння були характерні для Франкської держави в епоху Каролінгів?
3. Розкрийте економічні причини та наслідки процесу комутації ренти.
4. Яку роль відіграла цехова система виробництва у розвитку періоди економіки Середньовіччя?
5. З'ясуйте причини та основні вимоги комунального права, що розгорнувся у містах Західної Європи в X–XIII ст.
6. Розкрийте зміст понять левантійська та ганзейська торгівля.
7. Назвіть передумови виникнення та значення банківських та кредитних інституцій у середньовічній Європі.

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СЕРЕДНІ ВІКИ (V–XV ст.)

I. Господарська культура українських земель у період раннього середньовіччя

Починаючи з середини I тис. центр господарської цивілізації переміщується з Причорномор'я та степу на північ України. Як свідчать археологічні та письмові джерела, у V–VI ст. в лісо-степовій частині межиріччя Дніпра й Дністра домінують слов'янські елементи господарської культури. Праукраїнська культура формувалася на межі східної та західної цивілізацій, поєднуючи їхні впливи на східнослов'янському ґрунті. Осілий спосіб проживання та домінування землеробства підтверджують результати етнічної консолідації праукраїнських племен становило постійне населення. Про населення України того часу згадують давньогрецький письменник Пліній Старший, давньоримські географи Тацит і Птолемей (I–II ст.), називаючи його «анти». Візантійський автор VI ст. Йордан у своїй «Готиці» згадує про племена венедрів, антів і склавинів, які проживали на півночі аж до Дніпра. Візантійський автор VI ст. Прокопій Кесарійський твердить про розселення антів на схід від склавинів на Дністром та Дніпром. Михайло Грушевський вважає антів середніми предками українства.

Історичні джерела вказують на те, що анти досягли високого рівня політичного і господарського розвитку, підтвердженням чому є створення в них вже у IV ст. великого державного об'єднання, яке контролювало територію від Дону аж до сучасної Румунії. Після вже з початком VII ст. назва «анти» зникає з історичних джерел, що ймовірно було наслідком асиміляції та консолідаційних процесів у праслов'янській спільноті.

Синтезуючи висновки цілої низки наукових галузей, можна констатувати, що формування праруської (праукраїнської) етнічно-господарської спільноти було результатом взаємовпливу різних груп населення, яких об'єднували спільні риси соціально-господарського розвитку. Про матеріальну культуру цієї спільноти можна судити, аналізуючи характер колочинської, пеньківської, івано-Франківської та Іздебської археологічних культур V–VII ст. Характер будівництва, кераміки, поховальних обрядів пов'язує культуру з черняхівською та зарубинецькою культурами, які

передували їм. Це підтверджує генетичну спорідненість прадавніх русичів.

Східнослов'янські поселення V–VII ст. розташовувалися в південному узбережжі річок на близькій відстані одне від одного, та за своїм характером нагадували пізніші українські села. Вони споруджувалися переважно з глини, рідше з дерева, всередині яких розміщалися кам'яна піч. Східнослов'янські племена виготовляли гончарний посуд, використовували серпи, коси, а також залізніми наральниками та череслом, долота, свердла, ножі, а також токарні верстати. Отже, основним заняттям слов'ян було землеробство, яке поєднувалося зі скотарством. Прарусичів об'єднувала давня хліборобська традиція. Вони вирощували кілька сортів пшениці, жито, просо, ячмінь, овес тощо культури. У VI–VII ст. поряд із дрібними поселеннями будуються городища, де концентруються ремісничі майстерні гончарів, ливарників, ковалів. Великі городища стають політичними центрами, навколо яких відбувається етнічна племінна консолідація.

В основі соціально-господарського розвитку наших предків лежала землеробська община, яка у другій половині I тисячоліття трансформується у територіальну (сусідську) общину — «род». Спадковість сімейних земельних наділів, а отже виникнення приватної власності на землю, підготували підвалини формування алодальної системи землеволодіння. Приватна власність на землю спричинює процес формування значення виникнення великих племінних союзів — князів. Формування соціально-економічних інститутів воєнної демократії та поширення алоду сприяли також активізація торгівлі та промислового ремісничого виробництва, які зосереджуються у містах, і звідси походять.

2. Еволюція господарських форм в епоху Київської держави

Результатом етнополітичної та господарської консолідації давньоруських земель стало формування наприкінці IX ст. Київської держави, що була однією з наймогутніших у Європі. Своєрідність господарських форм, які функціонували в давньоруський період, пояснювалася особливістю тогочасного державного устрою, у якому першорядну роль поряд із владою князя відігравали народні збори — віча. Традиційно сильний інститут громадського самоуправління поступово втрачав своє значення з посиленням централізованої влади князя, обмеживши свій вплив лише на обрання князя чи повалення його з престолу. Князь зосереджував у своїх руках адміністративну, військову і судову владу. Зародком васальних відносин була княжа дружина. Старші дружинники, а згодом бояри окрім військових функцій виконували й урядові та дорадчі функції, складаючи особливий орган при князеві.

— київську раду. Княжий двір мав характер державного органу управління й господарського управління. Очолювали княжий двір боярський, якому підлягали ключники й тіуни (переважно особисто призначені від князя), що виконували адміністративні та судові функції, а також биричі, дітські й отроки, що виконували господарські функції. Розвиток держави зумовив й розширення інституту васалітету. Для оборони краю та військових походів збиралися народне ополчення на чолі з тисяцьким або воєводою, який у часом ставав княжим намісником на певній території.

Характерною рисою генези феодалізму в Київській державі було виникнення продуктової форми ренти — полюддя. Такий тип васальної залежності, який ґрунтувався на данині, був характерним у порівнянні із західноєвропейськими державами. Для держави в економіці того часу була доволі значною. Характерна домінанта держави зумовила формування двох типів князівського васалітету. Київський князь, який очолював державу, наділяв землю удільних князів на умовах васалітету, тобто за службу та без права успадкування. Посилення процесів феодалізації в XI–XII ст. зумовило виокремлення удільної вотчини як головної форми господарювання. Конституція Київської держави містить статті, що відображають васально-економічну структуру вотчинного господарства — полюддя. Цей документ свідчить про поширення відробіткової форми

Основною категорією населення того часу були смерди, які мали власним господарством та повинні були певний час працювати на землі феодала. Цілковито залежними від свого феодала були холопи. Проміжну ланку становили смерди, які мали право власності на земельний наділ — рядовичі та закупи. Рядовичі мали особистою свободою та правом власності, рядовичі працювали у вотчинному господарстві, уклавши з феодалом угоду про купу, а закупи відпрацьовували позичені гроші — «купу». Конституція, що «Руська правда», як основний правовий документ Київської держави, регулювала господарську систему, виходячи з інституту приватної власності.

Структурно давньоруське землеволодіння поділялось на державні (державні) землі, землі бояр, церковні і монастирські землі та общинні землі і земельні наділи смердів. Князь, який володарем всієї державної землі, особисто розпоряджався всією державною землею. Боярське володіння, яке формувалося з державних надань та способом захоплення общинних земель в X–XII ст., зазнає суттєвих еволюційних змін. Разом з посиленням удільних князів та зростанням їхньої автономії відбувається процес трансформації бенефіціїв у володіння ленного типу. Цей процес особливо активно проходив в Галицько-Волинському князівстві, де інститут боярства розвинувся настільки, що часто диктував свою волю князівському престолу.

Швидкими темпами зростало церковне і монастирське землеволодіння. Літописні джерела серед найбільших землевласників згадують Києво-Печерський монастир та Десятинну церкву у Києві. Особливістю цього типу землеволодінь було те, що, на відміну від світських земель, їх не можна було заповісти в спадок окремим особам, внаслідок чого процес нагромадження проходив доволі інтенсивно.

Незважаючи на ріст великого землеволодіння у Київській державі, воно не відіграло тієї значної ролі, яка була притаманною для господарства західноєвропейських держав. Економічною основою аграрного господарства становили дрібні землевласники — економічно самостійне селянство. Це було зумовлено у значній мірі демократичними традиціями праукраїнського суспільства.

3. Міське господарство у Київській Русі. Зовнішня та внутрішня торгівля

Домінування натуральної ренти у період становлення Київської держави стимулювало ріст продуктивності праці в селянських господарствах та поглиблення суспільного розподілу праці. Виокремлення ремесла і торгівлі як окремих господарських галузей спричинили бурхливий ріст міст. За рівнем урбанізації Київська Русь була однією з провідних держав у Європі. Свідчать джерела впродовж IX–XIII ст. кількість давньоруських міст зросла з кількох десятків до трьох сотень.

Давньоруське місто складалося з укріпленої муром замкненої частини — дитинця, де містилася резиденція князя чи боярина, передмістя, яке заселяв ремісничий і торговий люд. Неодмінним атрибутом середньовічного міста була торгова площа або ринок, де проходила торгівля та відбувались міські сходи — віча.

Високою майстерністю славилися давньоруські ремісники. Найпоширенішими у містах були металообробні промисли: ковальство та ливарна справа. Археологи класифікують понад 150 видів ковальських виробів того часу, серед яких найчастіше зустрічаються сільськогосподарські знаряддя, зброя та кістяк зброю. Ковальський промисел відзначався високим технічним та технологічним рівнем виробів, при виготовленні яких застосовувалися зварювання, гартування, інкрустація кольоровими металами тощо. Особливою популярністю в іноземних країнах користувалися ювелірні вироби, виготовлені технікою скані, чашки, перегородчастих емалей, литва, філіграні. Легендарною славою оповиті майстри ливарної справи, церковні та вічові дзвони яких і донині захоплюють своєю довершеністю. Центрами ливарної справи були Київ, Львів, Володимир, Чернігів, Галич та Хмельницьк. Непересічним талантом володіли давньоруські зодчі, які створили шедеври національного будівництва: Софіївський та Успенський собори, Золоті Ворота, Десятинну церкву в Києві, десятки величезних

розвив у Чернігові, Переяславі, Галичі та в інших містах. Значний промисел славився виробництвом високоякісних дерев'яних матеріалів, зокрема, плінфи. Активного розвитку набули й інші види ремесел: деревообробні, склоробні, гончарні, ткацькі, кравецькі і т.і.

Широка спеціалізація ремісничого виробництва у Київській державі зумовила виникнення фахових корпорацій-дружин, що очолювалися запередниками середньовічних цехів.

Значний господарський прогрес у княжу добу був спричинений розквітом торгівлі. У хроніках західних та східних країн Київська держава постає як країна міст і торгівлі. Вже починаючи з IX ст. київські князі здійснюють морські та суходільні походи на Візантію та її володіння в Малій Азії, на території поселення хозар, волзьких болгар, на узбережжя Чорного моря та Кавказ. Наслідком цих походів, як свідчать історичні джерела, стала активізація міжнародної торгівлі Русі-України. Яскравим прикладом цього може служити укладення торговельних трактатів у результаті походів князя Олега на Візантію. У цих угодах містилися значні привілеї для давньоруських купців, зокрема: дозволялося заснувати у візантійській Царгороді торговельне поселення, візантійські купці зобов'язувалися видавати руським купцям місячину (хліб, вино, м'ясо, рибу, овочі), забезпечити повну свободу торгівлі своїми товарами та звільняти їх від мита. Під патронатом Київської держави здійснювалася торгівля не тільки з Візантією, країнами Сходу, але й з європейськими державами через т.зв. Балто-візантійський шлях. Князь Ярослав Мудрий засновує з цією метою на узбережжі Балтики місто Юріїв.

Внутрішній обмін товарами між удільними князівствами та між містом і селом значно поступався зовнішній торгівлі. Основним предметом внутрішнього обміну була сіль, яку вивозили на ринки з Галичини. Високопродуктивне натуральне господарство повністю забезпечувало давньоруські землі продуктами мисливства, бджільництва, риболовства, скотарства, садівництва, городництва. Лише у разі неврожаю відбувався внутрішній обмін між окремими землями. Як свідчать письмові джерела, у голодні часи в Новгород збіжжя вивозилося аж із Києва.

Предметами давньоруського експорту були переважно мед, віск, шовк та невольники. Джерелом товарного експорту були продукти, які вироблялися у земельних володіннях князів та бояр, а також землі збирання данини — полюддя. Деякі експортні товари, зокрема хутра, скуповували руські купці на півночі та у князів. Торговельна челядь (невольниками) була широко розвинена в давньоруські часи та в період ранньої Русі. Часті війни, які величали давньоруські князі в цей період, були джерелом «живого товару», який продавався на ринках Візантії та Сходу. У Царгороді

існував навіть окремий руський невільничий ринок. На Захід, по-
із продуктами давньоруського господарства, вивозилися значна
частина товарів східного походження: дорогі тканини, вироби
золота, дорогоцінне каміння, скляні вироби, вино, східні овочі та ста

Київська держава лежала на перехресті найголовніших
торгових шляхів. Найважливішим із них був «путь із Варяг до
Греки», який сполучав Балтійське море з Чорним. Через річечну
систему товари із Заходу потрапляли до Києва. Верхів'я шляхів
сполучали «волоки» — сухопутні шляхи, через які купецькі судна
перетягували за допомогою волоків. Візантійські письмові джерела
свідчать, що купецькі човни з Новгороду, Смоленська, Любечу,
Чернігова і Вишгорода, прямуючи до Візантії, гуртувались у Києві.
Із міста Кия у червні вони вирушали вниз по Дніпру до узбережжя
Чорного моря. Дещо менше значення мали три інші водні шляхи,
що проходили ріками Дністер, Південний Буг та Сіверський Донець.
Київ був поєднаний також сухопутними шляхами: на схід прямував
шлях до Курська, на захід — шляхи через Білгород і Здвиження до
Волинь та через Васильків і Поділля на Галичину. Окрім традиційних
літописи згадують й традиційні («дідівські») сухопутні шляхи:
«грецький» — на Крим і в Царгород, «солений» — в Галичину,
Підкарпаття та «залізний» — на Подоння. Існували торговельні
шляхи, які сполучали окремі давньоруські міста між собою, зокрема
Чернігів із Тмутараканню, Галич із Холмом та Берестям.

Унікальне географічне положення Києва зумовило його
піднесення не тільки як центра торгівлі Київської Русі, а й
всєї Східної Європи. Завдяки цьому Київська держава входила
у сферу впливів світового ринку. Зростають міста, відбувається
процес нагромадження капіталу князів, бояр, монастирів, великих
купців. Могутність Києва викликала захоплення іноземцями.
Німецький автор Адам Бременський називає його «суперним містом
Візантії і преславною окрасою східної церкви», з яким не можна
порівнятися ніяке західноєвропейське місто. Титмар Мерзебурзький пише в своїй хроніці, що в Києві налічувалось по-
400 церков, 8 базарів та проживало багаточисельне населення.
Найбільш відомими були два базари: «Бабин торжок», який
знаходився поблизу великокняжого палацу, та «Торговище» на
Подолі, що прилягало до пристані на Дніпрі. У Києві в центрі
великому центрі міжнародної торгівлі засновують свої
поселення іноземні купці: араби, хозари, греки, євреї, вірмені,
поляки, угорці, чехи, німці, італійці та французи. Характерно,
що спочатку тут поселяються торгові люди зі Сходу та Півдня,
починаючи з XII ст. — західні купці з північноіталійських міст
Венеції, Генуї, Пізи та з центральноєвропейських міст
Регенсбурга, Відня і Праги.

Поряд із Києвом торговими центрами стають Чернігів,
Переяслав, Курськ, Іскоростень, Гомель, Буськ, Червень, Галич,
Володимир, Луцьк, Холм, Львів та Тмутаракань.

Давньоруські торгові центри не тільки приймали іноземних купців, але й споряджали під княжою охороною свої великі каравани вальки. Поселення давньоруських купців були відомі майже у всіх найбільших торгових осередках Сходу. Попри вже існуючі торгові поселення у Візантії, існували також купецькі осередки русичів у Криму (Корсунь), на узбережжі Каспійського моря (Самандер та Булгар) і на берегах Волги (Ітіль та Саркел). Центрами транзитної торгівлі стають засновані київськими купцями осередки на Дніпрі Олешша, а також «Руське село» у гирлі Дону та осередок біля Тмутаракань у гирлі Кубані.

Активний розвиток торгівлі, що була провідною галуззю економіки Київської держави, супроводжувався формуванням та удосконаленням грошової системи. Спочатку роль грошей обмежувалася дорогою хутра, а грошовою одиницею була шкірка куниці – гривня. З часом роль грошей починають виконувати металеві монети – гривні. Одна гривня, що містила в собі 0,3 фунта срібла, могла замінити 20 ногатам або 25 кунам, або 50 різанам. Зрідка зустрічалася золота гривня. Із подорожчанням срібла зменшується вага гривні. Срібні гривні XII ст. важать вже 0,25 фунта. Київські князі карбували також золоту та срібну монету. В обороті були монети Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Святополка, Володимира Мономаха. Активні торговельні зв'язки Русі з іншими державами спричинили впровадження в оборіт іноземних монет. Нумізматичні знахідки київської держави містять велику кількість арабських, грецьких, нормандських монет, а також грошей із Самарканда, Хорезма, Хіви, Бухари і Ірану.

Важливу роль у розвитку торгівлі відігравали кредитні зв'язки. У Київській державі значного поширення набуває приватний кредит: торгові операції часто велися за гроші, а товарні кредити надавалися не тільки місцевим купцям, але навіть іноземним. Кредитні відносини регулювалися статутами «Руської правди» та торговими угодами. Під особливим захистом знаходилися іноземні кредити. При розгляді справи про банкрутство купця претензії «гостя» (іноземного купця) задоволювалися відразу ж після претензій князя, а решту майна розподіляли між місцевими купцями. У випадку, коли банкрутство виникло не з вини купця, наприклад, через розбійний напад, пожежу чи пожежу, йому дозволялося оплачувати борг протягом певного часу.

Рівень позичкового відсотка був часто доволі високим. Наприклад, були відсотки торговельного кредиту, що надавалися купцям, які вирушали у далеку подорож. Сплата відсотку по кредитах здійснювалася відповідно до угоди щоквартально або ж раз у рік. Зловживання лихварів грошима з причин повстання київських міщан 1011 р. У «Руській правді» про рези, який був прийнятий новообраним князем

Володимиром Мономахом, встановлювалася межа відсотку кредиту, яка становила від 20% до 40%. Кредитор, встановлював розмір річної сплати по кредиту 50%, втрачав на свою діяльність через три роки. Правові документи регулювали розвиток торгівельних відносин та кредитування підтвердженням високого рівня товарно-грошового господарства Київської держави.

4. Господарський розвиток Галицько-Волинської держави

Високопродуктивне сільське господарство, яке мало натуральний характер, та переміщення магістральних торговельних шляхів у Європу в результаті хрестових походів зумовило економічне послаблення Києва та водночас посилили економічну самодостатність окремих земель-князівств. Дезінтеграція Київської держави та розорення її монголо-татарськими завойовниками спричинили перенесення економічного центру Русі в Галицько-Волинське князівство. Галицько-Волинська держава, успадкувала економічну традицію Київської Русі, збагатила її європейськими початками. Займаючи територію Південно-Західної Русі, вона з початку в епоху своєї могутності у XIII ст. поширив свій вплив на давньоруського населення.

Вигідні географічні та природно-кліматичні умови сприяли ефективному розвитку орного землеробства. У долинах рік Дністер, Сяну та Бугу проживало чисельне сільське населення, вирощувало жито, пшеницю, овес, просо, ячмінь, льон, розводило коней, корів, овець, кіз, свиней. Незаймані ліси Підкарпаття та Волині створювали сприятливі умови для розвитку мисливства та бджолярського промислів, а густа водна сітка — для рибальства. Особливо важливе економічне значення відігравали в родовища солі в Галичині.

Характерною рисою соціально-господарської структури Галицько-Волинської держави було особливе становище боярського стану. Інститут боярства відігравав, особливо в Галичині, станової аристократії. У Галицько-Волинському літописі згадуються різні категорії боярства: «луччі», «великі» й «народні», які мали привілейоване становище, та молодші бояри, дрібні бояри, а пізніше й українська ходоцька шляхта. Економічну основу боярства становило велике землеволодіння. Вплив боярства настільки сильним, що воно відвойовувало у князів і розподіляти землю. Поряд із значними доходами від великого землеволодіння, джерелом збагачення бояр служили й владні адміністративні посади — так звані «кормлення». Великі землі боярства оброблялися переважно залежними наполовину залежними селянами, що були позбавлені права вільного переходу. Особисто вільні селяни — кмети поділялися на данників, які сплачували натуральну ренту князю та боярам.

містами Торном, Кульмом та Данцигом, що сполучалися з європейськими землями водним шляхом по Бугу і Віслі. Король Даніло Галицький та його послідовники заключали з пруськими містами політичні та торговельні угоди, високо цінуючи їхню середницьку роль у торгівлі з Фландрією, Північною Францією та Англією. Головним осередком торгівлі з пруськими містами був Володимир. Купці зі стольного міста Волині не тільки користувалися посередництвом пруських міст, але й самі торгували на ринках Фландрії. Вузлом торговельних шляхів була й одна з перших Галицьких столиць — місто Звенигород, яке лежало на вододілі Дністра і Бугу. Тут перетинався важливий Чорноморсько-Балтійський шлях із сухопутним шляхом із Закарпаття на Схід, що йшов від Києва уздовж північної частини Польщі до Звенигорода, а звідти через Городок і Перемишль до Кракова і Вроцлава та на південь через ріку Сянок на Угорщину. На Угорщині вели й інші торгові шляхи, які пролягали через Карпатські перевали.

Невдовзі торгівлю славу Звенигорода переймає Данило, заснований королем Данилом Галицьким. Знаходячись на перехресті торгових шляхів, це королівське місто приваблює іноземних купців, яким король Данило надавав значні привілеї. У Львові виникають поселення вірмен, євреїв, татар, молдавців, німців, турків-сєдьжуків, яким у «підгородді» князь надав окремі ділянку. Німецькі купці осіли автономною громадою з власним міським вівтом і Магдебурзьким правом біля костелу Івана Хрестителя. Вірмени й татари — на північній стороні замкової гори біля костелу Св. Якова і Св. Анни, євреї — на окраїні міста над Подолем. Іноземні купці відігравали значну роль у розвитку зовнішньої торгівлі. Підтримуючи зв'язок зі своїми краями, вони привозили звідти товар, який продавали у Львові. Подібні поселення існують також в інших великих містах Галичини та Волині.

Галицько-Волинська держава стала новим етапом у розвитку давньоукраїнської господарської традиції, яка була успадкована від Київської держави. Найважливішими ознаками господарського розвитку цієї доби були тісний зв'язок з європейськими державами, процес формування феодального боярського землеволодіння та розвиток міст і торгівлі.

5. Господарство українських земель у часи Русько-Литовської держави та Речі Посполитої

Після занепаду Галицько-Волинської держави настає бездержавний період в історії України. У другій половині XIV ст. Галичину та Холмщину захоплює Польська держава, а Наддніпрянщина, Волинь та Поділля переходять під владу Великого Литовського князівства. Люблінська унія 1569 року об'єднує більшість українських земель у складі Речі Посполитої.

Соціально-економічний розвиток українських земель протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. характеризувався наростанням станової диференціації населення, що закріплювалося цілим рядом правових документів. Ціла низка юридичних актів Польської та Литовської держав фіксує стабільність статусу соціальних станів та унеможливує перехід людини з одного в інший.

Найважливішою соціальною верствою стає шляхетський стан. Найбільше сильними були позиції шляхти у Польській державі. Шляхтяки закріплювалися спадково урядові посади, вона звільнялася від податків, формувала шляхетські суди, місцеві сеймики та загальний сейм Речі Посполитої. Галицьке боярство було позбавлене таких привілеїв. Та вже у 30-х роках XV ст. велике і впливове боярство прирівнюється до становища коронної шляхти. Лише боярство було позбавлене більшості привілеїв і знаходилося на службі короля або ж шляхти.

У деяко іншому становищі перебувала шляхта у Великому князівстві Литовському. Її основу склали кілька десятків князівських та магнатських родів, що вели своє походження від династії Рюриковичів та Гедімінасів. Найбагатшим серед них був київський рід Острозьких, який володів третиною усіх українських земель, включаючи 100 міст та 1300 сіл. Великі земельні наділи знаходилися в руках знатних українських родів Звенигородських, Вишневецьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських та Радзивілівських. Незважаючи на те, що українській знаті вдалося зберегти свої етнічні та релігійні права, їхня залежність від литовського князя була значно більшою, ніж залежність польської шляхти від короля. Великий литовський князь вимагав українську шляхту брати участь у воєнних походах та не дозволяти їм земельної власності. Та вже починаючи з 1490-х років відбувається процес консолідації шляхти в українських землях під Литвою, що мав наслідком остаточне відокремлення «селянства» (селянства).

Права та вольності шляхти, як окремого стану, були остаточне закріплені Литовськими статутами. Литовський статут 1529 р. підтверджував право шляхтича, який тримав маєток під заставою, на рухоме майно та третину маєтку в разі виходу з-під застави останнього. Друге видання Статуту від 1566 р. остаточно скасувало всі обмеження шляхетського землеволодіння. Шляхтич отримував право вільного відчуження землі («отчини»). Лише великого князя зберігався лише на відчуження маєтків, що надавалися за службу («вислуг»). Важливим досягненням було закріплене статутом законодавче право, згідно з яким шляхтич брав участь у повітових сеймиках, на яких обиралися повітові суди та посли до сейму.

Найвищого соціального статусу набуває шляхта після вступу в Люблінської унії 1569 р. Річ Посполита була

фактично шляхетською республікою на чолі з виборним монархом.

Разом із утворенням Речі Посполитої прискорюються колонізаційні процеси в середовищі української знаті, посилюється національний та феодальний гніт етнічної основи українства і селянства. Уже на початку XVI ст. українські селяни в Польщі втрачають право приватного володіння землею та вільний перехід з одного господарства в інше без згоди шляхетського панщинника. Поступово зростає відробіткова рента — панщина: якщо у XV ст. вона становить у середньому 14 днів у рік, то вже згідно з постановою Сейму у Торні 1519 р. селяни повинні були відробити у королівському чи шляхетському маєтку щонайменше один день у тиждень. Панщину не відробляли лише села, які знаходилися на німецькому або волоському праві. Вони сплачували власникам землі лише чинш. Роль посередника між паном і селянином належала осадчому або війту, який за певну плату отримував право керувати селом та одержувати від нього доходи. Однак у другій половині XVI ст. і в цих селах встановлюється обов'язок панщини. Разом із поширенням панщини селянство позбавляється можливості захищати свої громадянські права. Загальний привілей для литовської шляхти, виданий великим князем Казимиром 1447 р., та Нешавські статuti 1454 р. у Польщі наділяли шляхетське право на цивільне та карне судочинство.

Перехід до панщини як основної форми ренти був зумовлений значною мірою ростом міст у XV–XVI ст. Розвиток та зміцнення міського ринку спричинили збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію. Наслідком цього стає виникнення фільварків — господарств, які ґрунтувалися на панщині та були зорієнтовані на ринок.

До фільваркової системи господарства найперше переходять церковні та монастирські землеволодіння, а згодом великі світські феодали, які прагнули отримати якнайбільше прибутку від сільськогосподарської продукції. Виникнення нових та розширення старих фільварків відбувалося шляхом експропріації общинних земель та реорганізації селянського землеволодіння. Сприятливим ґрунт для цього підготувала «Устава на волоки» 1557 р., згідно з якою весь земельний фонд, включаючи й вільні землі, ділявся на однакові ділянки — волоки. За селянами закріплювалися найкращі ділянки, гірші землі, а кращі, які переходили у володіння держави, передавалися магнатам. «Устава» також збільшувала податок на землю, зобов'язувала селян відпрацьовувати дво-, триденну панщину. Зростання фільваркового господарства відбувалося найбільш інтенсивно у районах із високою родючістю земель та поблизу до міст і торгових шляхів.

Суттєво вплинула на процес переходу до фільваркової системи господарства активізація зовнішньої торгівлі у XVI ст. Розвиток мануфактурного виробництва та посилення урбаніза-

зростання у європейських державах загострили потребу в збіжжі та інших продуктах харчування. Різке зростання експорту хліба, меду, масла, шкір було спричинене також так званою «кризою цін», в результаті якої ціни на харчові продукти в Європі зростають на 400–500%, а подекуди й на 800–1000%. Великі міста йшли на експорт водним торговим шляхом, що проходив по Віслі до Гданська та інших міст Східного Помор'я. Криза цін» позначилася й на внутрішньому ринку Речі Посполитої. Значне підвищення цін на продукти у західній її частині зокривляло ярмаркову торгівлю, особливе торгівлю великими стада якої переганяли в основному з Поділля.

Розвиток товарно-грошових відносин викликав зростання міст. Поряд із відродженням старих міст, зруйнованих монголо-татарами, засновуються нові міста, право на будівництво яких надавалося польським магнатам королем Речі Посполитої. Процеси колонізації українських земель, що належали Великому Князівству, після підписання Люблінської унії мали наслідком розбудову міст на території Наддніпрянщини.

Зародок XIV–XVI ст. відбувається господарське відновлення міст. Це було пов'язане, з одного боку, із розширенням міської торгівлі та ремесла як господарських галузей, а з іншого — з наступом шляхти, яка була провідною верствою у розвитку прав міст. Розвиваючи фільваркові господарства, шляхта створює собі пільгові умови торгівлі. Це послаблювало конкурентоздатність міської торгівлі, яка обкладалась митом та податками. Міста були позбавлені права представляти свої інтереси у сеймах та сеймиках, які ухвалювали рішення в інтересах шляхетського стану. Прикладом цього може служити прийнята в 1496 р. заборона на купівлю міщанами сільсько-господарських угідь.

Важливе значення для міського господарства мало встановлення Магдебурзького права. Таке право, що встановлювалося на хартії вольностей міста Магдебурга, надавалося містам великим литовським князем або польським королем. Зародок XIV–XV ст. Магдебурзьке право отримали Сянок (1328 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Житомир (1432 р.), Крем'янець (1438 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.). Уже в середині XVI ст. більшість значних міст України мали Магдебурзьке право. Прикладом цього можуть служити статті Київського статуту 1496 р., згідно з якими шляхта звільнялася від плати вивізного мита на сільськогосподарський продукт. У цей час поширеною була практика встановлення воеводами спеціальних цін на товари, що було зумовлено прагненням шляхти задовольнити з найменшими затратами потребу у закордонних товарах, особливо у предметах розкоші. На відміну від західноєвропейських держав, де відбувався розклад натурального господарства та проводилась політика протекціонізму, домінування

шляхти у Речі Посполитій гальмувало розвиток міської торгівлі та промислу.

Виборним органом самоврядування був магістрат, який складався з двох колегій — судової лави та адміністративної. На чолі лави, у компетенцію якої входило кримінальне судочинство, стояв війт, що призначався верховною владою, а рада, яка виконувала адміністративні функції та здійснювала судочинство в цивільних справах, очолював бурмістр. Магістрат формували як правило, з представників патриціату та бюргерства католицького віросповідання.

Автономізація міст, яка покликана була захистити економіку від посягань шляхти, насправді стала знаряддямом колонізації міст та ущемляла права українського міщанства. Польські та німецькі колоністи, що мали реальну владу у містах, обмежували права українців-міщан не тільки на участь в управлінні містом, але й на можливість займатися окремими видами ремесла, торгівлею та проживати поза строго відведеними для міщан кварталами. Українське ремісництво одного з найбільших міст того часу Львова не допускалося до католицьких цехів, де мешалося в основному у Краківському передмісті. Тут жили українські ковалі, пекарі, столярі, слюсарі, ткачі, бондарі, золотарі, гарбарі, мечники. Лише найбільшій ремісничій спільноті українських шевців на початку XVII ст. вдалося зорганізувати свій цех під опікою львівського старости, а згодом на рівних правах із польськими увійти до міського цеху. Інші ж ремісничі професії українців переслідувалися міськими цехами і неодноразово заборонялися. У самому місті українцям дозволялося жити на невеликій вулиці Руській, що на початку XV ст. нараховувала 14 домів.

Для оборони своїх інтересів українське міщанство об'єднувалося у церковні братства, устрій яких мав багато спільного з цехами. Ці об'єднання українських міщан, що спочатку мали релігійний характер, із часом поширюють свій вплив на економічне господарське життя. Законом їх діяльності стають статутні акти, які встановлюють власне судочинство, щорічні вибори старости, членські внески, надання допомоги своїм членам у скрутних випадках. Надзвичайно цінним був досвід організації позичкових банків та господарської взаємодопомоги, що був використаний в організації національного кооперативного та приватницького руху наприкінці XIX — на початку XX ст.

Найперше в Україні братство було засноване у Львові в Успенській церкві у 1463 р., а у Луцьку постає Хрестовоздвиженське братство. Об'єднання українських міщан у Львові навколо Успенського братства та виникнення пізніше братств у інших церквах відіграло визначну роль у справі національного господарської самооборони. Вже у XVI ст. кількість замовників українців, які займалися ремеслом та торгівлею, значно зростає, про що свідчить жваве будівництво церков, житлових будинків

кріпачи крамниць, активна торгівля волами з Молдовою та Туреччиною.

На межі XVI–XVII ст. братський рух поширюється по всій Україні. Братства, що були засновані в 1591 р. у Городку і Терезі, у 1592 р. — у Перемишлі, у 1606 р. — у Замості, у 1608 р. — у Києві, поклали в основу своєї діяльності статут київського Успенського братства, затверджений царгородським митрополитом Ієремією у 1586 р. Разом із посиленням політичного і державного впливу братств та зростанням їхньої ролі у господарському житті проходить процес розширення його соціальної бази. Важливе значення для національного господарського самоствердження українців мало прилучення до київського руху української шляхти.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

- Економічна історія: Лекції / Н.О.Тимочко, О.А.Пучко, І.М.Рудик-Юткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 110-122.
- Зарько Степан.** Економічна Історія України: Тексти лекцій. — Львів, 1995. — С. 36-71.
- Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.** Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д.Лановика. — К.: Вікар, 2001. — С. 202-226.
- Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.** Економічна історія України і світу: Підручник. — К., 1999. — С. 309-348.
- Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф.** Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. — 2-ге вид., перероб. — К.: Вікар, 2000. — С. 145-161.
- Гарсія і світ: Історія господарства від первісної доби і перших спроб до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник** / За ред. Б.Д.Лановика. — К.: Генеза, 1994. — С. 53-88.
- Чайковський В.** Економічна історія світу і України: Навчальний посібник. — Тернопіль: Лілея, 1997. — С. 124-130.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

- Борішевський М.Ю.** Походження Русі. — К., 1968.
- Грушевський М.** Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К., 1989. — Т.1.
- Давиденюк В.** Землеробство Древньої Русі до середини XVI ст. — К., 1961.
- Дрошенко Д.** Нарис історії України. — Київ: Глобус, 1991. — Т.1. — С. 42-143.
- Зарько Степан.** Економічна історія України. Методичні матеріали для викладачів і студентів університету. — Львів, 1996.
- Зарько Степан.** Економічна думка України: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ Ім. Івана Франка, 2000. — С.52-76.

Злупко Степан. Основи історії економічної та соціальної історії України. Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – С. 66-71, 87-97.

Історія України: Нове бачення: у 2-х т. – К., 1995.

Історія України: Курс лекцій: у 2-х кн. / Л.Г.Мельничук, О.І.Гуржій, М.В.Демченко та ін. – Кн.1-2. – К.: Либідь, 1992.

Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (X-XIX ст.). – Львів, 1969.

Конотопов М. В., Сметанин С. И. Історія економіки. – М.: Академический проект, 2000. – С. 25-60.

Котляр Н. Формирование территории и возникновения городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1992.

Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин: Підручник / А.С.Філіпенко, В.С.Будак, О.В.Бутенко та ін. – К.: Либідь, 1992. – С. 59-63.

Михайлина П. Міста України в період феодалізму. – Чернівці, 1971.

Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1999.

Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – Т.1. – С. 225-232.

Пеняк П. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії. Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 122-125.

Сас Я.П. Феодальные города Украины в конце XV – начале XVI в. – К., 1989.

Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 5-74.

Каштанов С. Финансы средневековой Руси. – М., 1968.

Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К.: Наук. думка, 1987.

Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К., 1992. – С. 338.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Бирич – збирач податків, данини.

Гарбарство – шкірообробне ремесло.

Дідизна – вотчинне господарство у Київській Русі.

Дітський – дружинник, особистий охоронець князя та його слуга.

Отрок – дружинник, який займався князівським господарством, пізніше – представник нижчої князівської адміністрації, що здійснювала судочинство та збирала податки.

Полюддя – продуктова форма ренти.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА: Українська економіка Середньовіччя

1. Економічні передумови формування Київської держави.
2. Особливості аграрної економіки княжої доби.
3. Роль міст та торгівлі в економіці Київської Русі.
4. Європейські риси господарства Галицько-Волинської держави.
5. Особливості господарства українських земель у польсько-литовську добу.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

- Економічні підвалини виникнення Київської держави.*
- Економічний зміст «Правди Руської».*
- Київська Русь — центр міжнародної торгівлі.*
- Економічна політика Галицько-Волинської держави.*
- Економіка українських міст XIV–XV ст. та Київське право.*

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 5: Еволюція господарських форм в Україні в епоху Середньовіччя

1. Господарські підвалини формування Київської держави.
2. Характер та форми землеволодіння у Княжу добу.
3. Міське ремесло та торгівля в Україні у середні віки.
4. Особливості господарських форм Галицько-Волинської держави.
5. Міста та земельні відносини у польсько-литовську добу. Ринкове господарство.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Від чого, на вашу думку, полягає спадкоємність української господарської традиції стародавнього часу для економіки Середньовіччя?
2. Які джерела вивчення української економіки княжої доби використовували?
3. Охарактеризуйте економічну політику Київської держави, використовуючи основні положення «Правди Руської».
4. Чому Київську Русь називали «країною міст»?
5. Назвіть найголовніші торгові шляхи, що проходили через територію України в епоху Середньовіччя.
6. З'ясуйте економічне значення міщанських братств.
7. Проведіть порівняльний аналіз еволюції середньовічного землеволодіння у Західній Європі та в Україні.

8. Поясніть особливості економічних взаємин між галицькими князями та боярством.

9. Яке місце займали традиційні українські господарські форми в економіці Русько-Литовської держави та Речі Посполитої?

10. З'ясуйте економічну сутність фільваркового господарства.

11. Охарактеризуйте економічну значимість українського міщанства та шляхти у польсько-литовську добу.

ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

1. Передумови великих географічних відкриттів

В європейській економіці середини XV ст. посилюється потреба в товарно-грошових відносинах та зростає роль торгового капіталу, що актуалізує проблему пошуку нових джерел постачання цінних металів та відкриття нових торгових шляхів. Гостра криза візантійської торгівлі, викликана занепадом торгівлі на Середземному морі та турецькими завоюваннями Балкан і Західної Азії, спричинила скорочення імпорту на європейські ринки східних товарів, зокрема, прянощів, цукру, ювелірних, коштовних товарів, дорогих тканин, що давно вже увійшли у життя багатого та середнього стану європейців та були одним з основних джерел накопичення капіталу для європейського ринку. Східні ринки, які опанували європейські купці після Великих походів, стали для них у середині XV ст. недоступними. Ці товари поступали в Європу через посередників — арабів, персів, італійців, що викликало різке підвищення їхньої ціни. Ці товари монополізували єдиний незахоплений турками шлях з Азії, який пролягав через Єгипет і Червоне море.

Прогресуюче товарне господарство Європи в епоху пізнього середньовіччя потребувало щораз більшої кількості дорогоцінних металів. Золото та срібло виконували роль засобів обігу та широко використовувались у побуті багатих родин. Неможливість задовольнити потребу в дорогоцінних металах за рахунок внутрішніх ресурсів та зростання ціни на східні товари зумовили пошук золота та срібла в Європі.

Великі географічні відкриття, спричинені цими гострими економічними проблемами, були підготовлені значним прогресом в області мореплавання та у військовій справі. У XV ст. в Європі був створений новий тип морехідного судна — каравелу, завдяки своїй легкості, швидкості, великій ємності трюму могла здійснювати морські переходи. Європейські винахідники значно вдосконалили компас, сконструювали барометр та гідрометр. Картографи навчилися складати доволі детальні карти, які охоплювали переважно Середземне море. Та вже з XIII ст. широкої популярності в Європі набуло

вчення грецького географа Птолемея про кулеподібність Землі; на основі чого флорентійський астроном і географ Торкватіо Сімонді висунав гіпотезу про те, що берегів Азії можна досягти, плаваючи Атлантичним океаном на Захід. Безпечності мореплавства сприяло вдосконалення вогнепальної зброї, зокрема, оснащення караул озброєння екіпажів гарматами, мушкетами та пістолями.

Найбільшу вагу в європейській торгівлі мали високорозвинені Англія, Нідерланди та Італія. Однак піонерами великих географічних відкриттів виступили Португалія та Іспанія, економічно відставали від цих держав. Така парадоксальна ситуація перший погляд, ситуація була спричинена цілим рядом обставин.

Найважливіші морські торгові шляхи знаходилися тоді в Середземному морі та союзу північних і центральних німецьких міст Ганзи — у Балтійському морі. Швидкий розвиток мореплавства Португалії та Іспанії мав перспективу лише за умов освоєння невідомого для європейців Атлантичного океану. Безпосередньо контактуючи з арабами, португальці були добре обізнані з арабською математикою, географією та картографією, а також і з досвідом арабської міжнародною торгівлею. Звільнення південні території своєї держави від арабів, португальці почали контролювати важливі центри морської торгівлі на Атлантичному узбережжі. Важливим фактором утвердження Португалії як морської держави стало відновлення на початку XIV ст. морського шляху із Середземного у Північне море через Гібралтарський протоку. Домінування Венеції у торгівлі зі Сходом змусило генуезьких купців та мореплавців переселятися до Португалії.

У пошуку нових земель та торгових шляхів було зацікавлене португальське та іспанське дворянство, виховане на багатовіковій боротьбі з арабами, а після закінчення реконквісти попадало у все більшу залежність від міських лихварів. У завоюванні нових колоній та поповненні державної казни була зацікавлена і королівська влада. Далекі морські подорожі підтримували католицька церква, сподіваючись збільшити кількість віруючих та отримати нові земельні володіння. Португальські, іспанські, мавританські, єврейські купці та купці-емігранти створювали торгові компанії, метою яких був пошук золота.

Одним із перших організаторів морських експедицій португальців став португальський принц Генріх Мореплавець. Він володів кількома торговими компаніями та був добре обізнаний з астрономією і географією. Для освоєння західного узбережжя Африки та пошуку земель, де зосереджувалася африканська торгівля золотом, він збудував великий флот. Торгові компанії, які спеціалізувалися на налагодженню постійних морських сполучень із новими землями, отримували монопольне право на торгівлю з ними та шукати збагачувались. Більшість членів команди суден, які брали участь у відкриттях, були пайовими акціонерами цих компаній. Велика

торгівля триносила торгівля неграми-невільниками. Починаючи з перші великі партії негрів-рабів у Європу поставили судна, Генріху Мореполавцю. У 1445 р. португальці відкрили узбережжя Гвінеї. У 1471 р. вони досягли узбережжя Гвінеї, де було засновано військову факторію під назвою Золотий берег.

Дальшому просуванню на південь уздовж західного узбережжя Африки перешкоджали сильні зустрічні течії. Португальському мореплавцю Бартоломею Діасу вдалося обігнути південь Африки та вийти в Індійський океан та на зворотному шляху досягти Європи з боку Доброї Надії. Інший португальський мандрівник Васко Діаш в той же рік зробив спробу досягнути Індії вже відомим шляхом, який пролягав через Єгипет і Червоне море. Він повідомив португальському королю про результати своєї подорожі та висловив переконання, що головним завданням для португальців є досягнення морського шляху в Індію є досягнення «Місячного моря» (Мадагаскару), звідки шлях в Індію був добре відомий місцевим жителям. Таким чином, для досягнення Індії морським шляхом португальцям залишилося подолати відстань від мису Доброї Надії до Мадагаскару, що й було зроблено через 10 років.

Після освоєння західного узбережжя Африки португальці разом з італійськими моряками здійснюють подорожі у відкритий Індійський океан та південно-західному напрямках. Уже в 20-х роках XV ст. вони опановують Канарські острови та острови Азорів, у 30-х роках — Азорські острови, а у 1456 р. досягають мису Зеленого мису.

Відкриття нових острівних територій в Атлантичному океані викликало інтерес до існування на далекому Заході казкової землі Гренландії та країн, про які писали ще античні автори. Про існування Гренландії свідчать договори португальських королів із судовласниками, які зобов'язувалися вирушити на пошуки цих казкових країв, підписані у другій половині XV ст. З цією метою були організовані англійськими морськими експедиціями за участю італійських мореплавців XV ст. Найбільш відомою серед них була експедиція італійського мореплавця Джованні Каботто, споряджена купецькою компанією англійського міста Брістоля.

Таким чином, наприкінці XV ст., завдяки цілій низці економічних, соціальних та політичних чинників, було сформовано передумови для здійснення великих географічних відкриттів, які кардинально вплинули на розвиток західноєвропейської та світової економіки.

2. Найважливіші географічні відкриття кінця XV–XVI ст.

Однією з найвидатніших подій у європейській та світовій історії стало відкриття Америки. У той час як португальці освоювали морський шлях в Індію, просуваючись

уздовж західного узбережжя Африки, іспанський король Фердинанд та королева Ізабелла погодилися з пропозицією італійського мореплавця Христофора Колумба спонсорувати експедицію для пошуку західного шляху до Індії. Колумб звертався з подібною пропозицією до португальського короля, однак отримав відмову. Позитивне ж рішення іспанського королівського двору, незважаючи на те, що Колумб у разі успіху експедиції призначався віце-королем і адміралом у відкритих країнах, було зумовлене значною мірою тим, що португальське оволодіння Гранадським королівством до цього часу вже завершилася.

Біографія Колумба була характерною для італійських мореплавців того часу. Народившись у сім'ї ткача у містечку поблизу Генуї 1451 року, він розпочав свою кар'єру мореплавця у Середземному морі. Криза середземноморської торгівлі, що позначилась на Генуезькій республіці, змушувала місцевих жителів шукати щастя в інших приморських країнах. Христофор Колумб у 25-річному віці потрапляє в Португалію, а через рік – в Іспанію. Впродовж 1479–1481 рр. він жив на острові Порто-Санто на Мадейри, де португальці заснували свої поселення ще у 1462 році. XV ст. Власне тут, на островах Мадейра, у майбутньому першовідкривача визріває задум спорядити велику морську експедицію.

Ескадра Христофора Колумба у складі трьох кораблів вирушила у першу експедицію 3 серпня 1492 р. із іспанського порту Палос. Досягнувши Канарських островів, мореплавці почали повертати курс і вирушають далі на захід. Добре технічне спорядження судна дозволило вміле використання вітрів і течій Атлантики дозволило Колумбу вирушити через 33 дні висадитися на острові, що належав до Багамської групи у Карибському морі, який він назвав Сан-Сальваторе.

Дата 12 жовтня 1492 р. увійшла в світову історію завдяки відкриттю американського континенту. Перша експедиція Колумба відкрила цілу низку островів, північний берег Куби та північний берег острова, названий Еспаньолою, де згодом було засновано першу колонію іспанців. 4 січня 1493 р., після майже чотирьохмісячного перебування на багатих на золото земель, Колумб вирушив назад у Європу, маршрут до якої проліг через Азорські острови.

Перша подорож мала великий успіх в Іспанії, що дозволило в короткий термін зібрати значні кошти на організацію другої експедиції. Уже у вересні 1493 р. каравели Колумба вирушили на захід. Мореплавцям цього разу не вдалося досягти материкової частини Америки. Підсумком другої подорожі Христофора Колумба стало відкриття Великих Антильських островів, початок колоніальне освоєння острова Гаїті. Іспанський уряд був невдоволений результатом другої морської подорожі Колумба, яка завершилася у 1495 р. Мізерні запаси золота на відкритих островних територіях та нездатність збіднілих іспанських королів

там ефективної господарської діяльності розвіяли мрії про швидке збагачення.

Відбування посилили й результати третьої подорожі Колумба 1498 р., яка ставила собі за мету проникнення в Атлантичний океан. Маршрут цієї експедиції пролягав значно далі від двох попередніх: вирушивши від островів Зеленого мису, Колумб висадився у гирлі ріки Оріноко.

Третя експедиція Колумба до берегів Америки 1502 р., відбулася після відкриття Васко да Гама морського шляху в Індії, стала ще однією невдалою спробою проникнути з Атлантичного океану в Індійський. Відвідавши Кубу, іспанські експедиції пройшли уздовж узбережжя Панамського перешийка, шукаючи протоки, яка б з'єднувала два океани.

Таким чином, великий мореплавець Колумб відкрив нову територію, будучи впевненим у тому, що він досяг берегів Східної Індії. Ці землі він називав «Індіями», а туземне населення вважав королівського двору та дворянства. Вона виявилася багатих міст і цивілізації. Золото та срібло у місцевого населення зустрічалося рідко та у невеликих кількостях. Колумб не зміг переконати іспанського короля, а його майно розпродується на аукціоні. Забутий сучасниками першовідкривач Америки помирає 20 травня 1498 р. Його материк отримав назву, що походить від імені Христофора Колумба, вченого із Флоренції, Америго Веспуччі, який вважав північну частину Південної Америки.

Ці результати першої експедиції Колумба загострили суперництво Іспанії з сусідньою морською державою Португалією. Конфлікту була настільки очевидною, що для відвернення війни між двома державами необхідним стало втручання папи Римського за посередництва якого у 1494 р. було підписано Тordesensький договір. Згідно з цією угодою, було визначено лінію розмежування, яка пролягала між північним і південним полюсами на відстані 2037 кілометр на захід від островів Зеленого мису. Землі на схід від цієї лінії повинні були належати Португалії. Проте умови договору стосувалися Атлантичного океану, що зумовило згодом виникнення нового конфлікту, коли іспанці досягли Молукських островів зі сходу, а португальці – із заходу. У 1529 р. було підписано нову Тordesensьку угоду, яка встановлювала нову розмежувальну лінію на відстані 17° на схід від Молукських островів.

Географічне відкриття Колумба спонукали португальців до відкриття морського шляху до Індії, розпочатого Бартоломеу Діасом. З цією метою у 1497 р. король Португалії споряджає експедицію, до складу якої увійшли чотири невеликих кораблів. Флотилію очолював Васко да Гама, який брав участь в експедиції Діаса.

Важко озброєні кораблі вирушили із Лісабона, взявши курс на південь. Уже в грудні флотилія обігнула мис Доброї

Надії та взяла курс на північний схід. 1 березня 1498 р. Васко Гама висадився у Мозамбіку та, вміло скориставшись ворожнечою між арабськими шейхами, наймає арабських лоцманів, супроводжують кораблі до індійського узбережжя. 20 травня 1498 р. флотилія португальців кинула якір біля індійського узбережжя Калікут. Переборюючи протидію арабів, які монопольно вели торгівлю з Індією, Васко да Гама вдалося укласти договір з місцевим раджею.

На початку осені 1499 р. після важкого дворічного плавання два кораблі з чотирьох, навантажені індійськими прянощами та золотом, повернулись в Лісабон. Із 168 членів команди Васко да Гама живими залишилося тільки 55. Вони були зустрінуті в Лісабоні великими почестями на батьківщині.

У перші десятиліття XVI ст. формується потужна португальська колоніальна імперія. Експедиція Васко да Гама започаткувала остаточне завоювання західного та східного узбережжя Індії та Малакки, які були здійснені португальськими адміралами Альмейдою (1505–1508 рр.) та Альбукерком (1509–1515 рр.). Центром португальських колоній в Індії, де розмістилася резиденція португальських віце-королів Індії, стало місто Колкатта, розташоване на північ від Калікута. Португальці витіснили арабських купців та ліквідували монополію італійських республік на східну торгівлю.

Португальський флот став домінувати в Індійському океані. Набувають поширення піратські захоплення португальських кораблів, власниками яких були араби та вихідці з Європи. Особливістю португальської колоніальної політики в Індії було те, що вона опиралася на заснування численних, добре укріплених факторій уздовж узбережжя океану та на Молукських островах. Із цих опорних пунктів колонізатори здійснювали напади на місцеві племена, обкладаючи їх даниною. Португальці вміло користувалися ворожнечою поміж місцевими раджами, укладали з окремими з них нерівноправні союзи, а інших підкоряючи. Місцева знать ставала важливим інструментом колоніальної експлуатації. Португальці змушували місцевих правителів надавати їм торгівлі пільги та право на збір данини з туземного населення. Набуває поширення нерівноправна торгівля, суть якої полягала в скуповуванні колонізаторами за безцінь великих партій перцю, гвоздики, мускатного горіха, кориці та інших прянощів. Жорстока експлуатація індійських племен та монополія на торгівлю тими товарами з Індії приносила величезні прибутки, які сягали 700–800 тисяч реалів. Королівська монополія на торгівлю з Індією давала можливість штучно підтримувати високі ціни на східні товари у Європі, верховенство надаючи до знищення їх надлишку.

Мрія Колумба досягти берегів Індії західним шляхом була зреалізована іспанцями майже через 30 років. Вперше думка про можливість допливти до Молукських островів, обігнувши з

Американський материк, була висловлена Америго Веспуччі. У 1492 р. хандрівник Бальбоа, перетнувши панамський перешийок, встановив, що він омивається Тихим океаном. Все це, разом із встановленням монополії на індійську торгівлю португальцями, привело до укладення іспанським королем договору з португальським королем Фердинандом Магелланом, який зобов'язувався відкрити протоку на півдні американського материка. Магеллан вирушив у Індійському океані, будучи безпосереднім керівником експедиції португальців до Малакки. 20 вересня 1519 р. експедиція у складі 253 чоловік на п'яти кораблях, очолювана Фердинандом Магелланом, вирушила з порту Сан-Лукар у західному напрямі. Тільки через рік, 21 жовтня 1520 р., португальці ввійшли в протоку, яка пізніше дістала назву Магелланової. Важке плавання водами Тихого океану в умовах, коли вичерпалися запаси їжі та прісної води, закінчилося у березні 1521 р. висадкою на одному з берегів філіппінського архіпелагу. Тут у сутичці з місцевим населенням Фердинанд Магеллан загинув. Ескадра, очолена д'Елькано, у складі двох кораблів досягла японських островів, звідки, завантажившись прянощами, вирушила до Європи по португальським морським шляхом. 6 вересня 1522 р. кругосвітню подорож завершили одне судно та лише 18 осіб з екіпажу Магеллана. Перша кругосвітня подорож, попри невелике практичне значення, відіграла величезну пізнавальну роль: практично було доказано кулеподібність землі та здійснено перше плавання Тихим океаном.

Висвітньо відомі відкриття іспанців започаткували становлення іспанської колоніальної системи. Іспанські конкістадори, з притаманними їм жорстокістю і віроломством, відкриття одну за одною найбагатші землі Нового Світу. У період 1519–1521 рр. колоніальна експедиція іспанського короля Фердинанда Кортеса, що налічувала 400 солдатів та 200 коней, отримавши згодом підкріплення, завоювала величезну територію Мексики. На початку XVI ст. на цій великій за площею території розпочався процес формування державності, в основі якої лежав союз трьох великих племен на чолі з найбільш могутнім та войовничим племенем ацтеків. Колонізатори встановили владу ацтекського володаря Монтесума, який володів величезними скарбами золота. Вже у 20-х роках XIX ст. іспанські конкістадори почали освоєння багатих покладів золота та срібла, вивчаючи родові копальні, де застосовувалася праця індіанців.

У той же короткий термін, впродовж 1532–1535 рр., іспанська експедиція Франциска Пісаро завоювала Перу. Це була велика держава, що знаходилася на вищому рівні розвитку цивілізації в ацтеками, виворила унікальну господарську та культурну спадщину. Багатоплемінна держава Перу, очолювана імператором, відрізнялася монументальною архітектурою з тесаного каменю, величезною кількістю будівництва гірських доріг, системою освіти,

розвитком астрономії, медицини та образотворчого мистецтва. Використовуючи незадоволення інших племен владою і боротьбою за верховну владу, іспанці покорили цю самодержавну державу, жорстоко експлуатуючи її багаті надра та населення.

Впродовж наступних десятиліть іспанські конкістадори завоювали Чилі, Колумбію, Аргентину, Болівію, Гватемалу, Гондурас. Туземне населення було закріпачене та частково перетворене у рабів. Непосильна праця у копальнях та плантаціях спричинювала масову загибель індіанців. Незадоволення потреби в рабській силі почався масовий ввіз невольників із Африки. Про масштаби колоніального геноциду свідчить хоча б той факт, що вже у другій половині XVI століття трьох найбільших островах у Карибському морі — на Кубі, Ямаїці та Еспаньйолі (Гаїті) — місцевого населення майже не залишилося.

3. Економічні наслідки великих географічних відкриттів

Відкриття Нового Світу та морського шляху з Європи зумовили формування іспанської та португальської колоніальних імперій та започаткували колоніальну систему, що справила кардинальний вплив на розвиток європейської економіки. Небувало розширюється світовий ринок, що загострює конкуренцію європейських держав у розподілі сфер впливу у Новому Світі, Америці, Африці та Австралії.

Формування колоніальної системи каталізувало процес накопичення капіталу, необхідного для організації крупного виробництва, яке ґрунтувалося на найманій праці та машинному виробництві. Першорядну роль у генезі капіталізму відіграв купецький капітал. Географічні відкриття зумовили зародження та небувалий ріст колоніальної торгівлі. Її сфера зростає впродовж кінця XV–XVI ст. у результаті колонізації нововідкритих земель майже у 6 разів. Значно розширився товарний асортимент європейських ринків. Значне зростання об'ємів торгівлі пов'язане з новими для європейців товарами, які завозилися з колоній: популярність у Старому Світі: тютюном, кавою, какао, чаєм та цукром. Зразу ж після відкриття португальцями морського шляху в Індію товарний потік прянощів на європейському ринку зріс у 35 разів. Революційні зміни у європейській торгівлі та небувалий ріст торгового капіталу були пов'язані також з великими потоками золота та срібла з колоніальних держав. Пріоритетного значення у процесі первинного накопичення капіталу набуває діяльність могутніх торгових компаній. Вони отримали найбільший зиск від географічних відкриттів. Виникнення іспанської та португальської колоніальних імперій Іспанія та Португалія були слаборозвинутими у промисловому відношенні державами та й кількість багатого населення

немає закупляти дорогоцінний товар в іспанських конкістадорів та португальських колоніальних купців, була доволі обмеженою. Нові експедиції фінансувалися, як правило, багатими південнонімецькими та італійськими компаніями. Незважаючи на попередній договір між Португалією та Іспанією про розподіл сфер колоніального впливу, вже наприкінці XV ст. англійські та голландські мореплавці й купці проникають у Північну Америку, а на початку XVII ст. голландці освоюють новий материк —

Багаті європейські компанії стали контролювати всю міжконтинентальну торгівлю, центр якої з Лісабона і Севільї перенісся в Антверпен у Нідерландах. У цьому центрі світової торгівлі концентруються великі потоки колоніальних товарів, а також товарів європейської промисловості — залізо, олово та мідь з Іспанії, сукна з Англії, шерстяні тканини з Фландрії. Антверпен, як найбільший центр міжнародної торгівлі, стає найбільш могутнім фінансовим центром. Тут засновують свої фірми всі найбільші європейські купецькі організації та

Зростає обсяг міжнародної торгівлі, що супроводжувалася великим розміром фінансових операцій, зумовили виникнення нової форми їх форми, яку уособлювали товарна і фондова біржі. Торгові та фінансові операції здійснювалися у спеціальній біржі, який знаходився неподалік від порту, де відбувалися лише зразки великих партій товару та відбувалися операції з цінних паперів. Формування цін на товари та курсів цінних паперів відбувалися під впливом різних факторів, серед яких важливе місце відігравала політика.

Виникнення фондової біржі зумовило швидкий прогрес у розвитку фінансово-кредитного ринку. Широкого розповсюдження набувають надання позик, операції з цінними паперами та іншими цінними паперами і валютою різних держав. Багаті торгові компанії та банки ставали кредиторами слабких монархів, що провадили безкінечні війни та нерідко зазнавали банкрутства. Для того, щоб застрахувати себе від таких ризиків, кредити королям надавалися під високу процентну

Внаслідок зростання державних боргів, зростали прибутки банків та їх вплив на державну політику. Абсолютні монархії надавали торговому капіталу щораз більші привілеї, надаючи їм монополні права. Багаті купецько-банківські фірми створюють світовий ринок, контроль за колоніальними територіями, перебираючи таким чином у свої руки реальну владу.

Нові географічні відкриття кардинально змінили мапу світової торгівлі. Найголовніші торговельні шляхи перемістилися з Середземного моря в Атлантичний, Індійський та Тихий океани. Антверпен залишається центрами міжнародної європейської торгівлі стають

приморські міста Нідерландів, Англії та Франції, що по новими торговими шляхами через Атлантику з портами Португалії.

Ще одним вагомим економічним наслідком географічних відкриттів стала так звана «революція цін» якої полягала у різкому зростанні цін на усі товари XVI ст. Жорстока експлуатація американських та індійських колоній мала наслідком різке зростання на європейському ринку дорогоцінних металів. За підрахунками дослідників XVI ст. кількість срібла збільшилася більш ніж утричі, а золота — більше як удвічі. Здешевлення дорогоцінних металів було спричинене не тільки значним зростанням їхньої кількості, але й тим, що при їх добуванні використовувалася безплатна праця невольників.

Наявність в обігу великої кількості монет із дешевого срібла та золота зумовила подорожчання продуктів сільськогосподарства та промислових товарів. «Революція цін» у Європі характеризувалася двома найголовнішими рисами. Суть її полягала у тому, що найбільше подорожчали хліб, продукти першої необхідності, а також земля, а найменше — товари промисловості. Так у Франції ціна одного гектолітра пшениці у 1529 р. складала 50 грам срібла, а у 1585 р. — 125 грам. Подорожчання хліба супроводжувалося зростанням цін на інші продукти. Якщо у 1523 р. один арпан (1/3–1/2 га) виноградника в околицях Парижа коштував 48 ліврів, то у 1556 р. — 120 ліврів. Подорожчання настільки ж зросло ціни на хліб та землю в Англії, Нідерландах.

Другою особливістю цього економічного феномену була нерівномірність зростання цін у різних державах Європи. Найбільше відчула наслідки «революції цін» Іспанія, куди основна частина дорогоцінних металів із колоній потрапляв найперше. У Іспанії вже в першій половині XVI ст. ціни у цій країні подвоїлися. Наприкінці століття виросли у 4–5 разів. У той же час в інших західноєвропейських країнах тенденція до зростання цін спостерігається лише у другій половині століття та подорожчання товарів був значно меншим, ніж у Іспанії.

«Революція цін» зумовила не тільки радикальну зміну економіки, але й стала каталізатором цивілізаційного процесу західноєвропейського соціуму. Вона стала поштовхом до визрівання ринкових елементів у економіці європейських країн, прискоривши процес первинного накопичення капіталу та формування соціальних підвалів індустріального суспільства.

Революційний стрибок цін упродовж XVI ст. став важливим чинником зміни економічного і соціального статусу різних соціальних груп. Це стосувалося в першу чергу аграрної економіки, тому що сільськогосподарські продукти зростали в ціні більше і раніше, ніж інші товари. Зміцнюється наслідком

статус суб'єктів аграрної сфери, господарство яких набуло товарний характер. Зросли прибутки великих землевласців, господарство яких було зорієнтоване на ринок, а також середнього селянства, що реалізовувало залишки сільськогосподарської продукції за гроші. У вигаді були також середньоземельні орендодавці, тому що орендна плата зростає разом з підвищенням сільськогосподарської продукції. Зміцнюється середовище селян, що сплачували землевласникам за право використовувати землю фіксовану грошову ренту.

«Революція цін» зумовила швидкий ріст стану приватних підприємств. Зростання цін на товари стимулювало розвиток приватного товарного виробництва, заснованого на найманій праці. Зростання чисельності найманого робітництва та дорожнеча приватного ринку спричинили падіння рівня реальної зарплати. На рубежі XV–XVI ст. прожитковий мінімум в Англії виріс від 120% до 142%, а реальна заробітна плата кваліфікованого робітника — лише на 23–24%. Значне зростання різниці між заробітною платою та цінами на товари спричинило швидкий ріст доходів приватного підприємництва та зростання їхньої зацікавленості у розширенні виробництва, зорієнтованого на ринок. Та найбільшого розмаху процес накопичення та згуртування капіталу набуває у середовищі приватного підприємництва. Поряд із традиційними джерелами збагачення, якими були міжнародна торгівля хлібом та східними товарами, через більшого значення набувають внутрішні джерела. Підприємства промислового виробництва купецтво отримує в результаті «революції цін» щораз більші прибутки, ділячи з приватними підприємцями додаткову вартість, продуковану найманим робітництвом. Водночас купецький стан стає безпосереднім середовищем становлення великого ринкового виробництва, привносячи банки та кредитуючи підприємців.

Таким чином, великі географічні відкриття стали одним із важливих моментів в історії розвитку європейської господарської еволюції. Економічні та соціальні наслідки цієї історичної події характеризують собою закінчення найбільш тривалого аграрного етапу європейської еволюції людства, характерними рисами якого були пріоритет сільськогосподарського виробництва з приватним землеволодінням і земельним типом власності та зародження нової історичної епохи з характерними для неї промисловим виробництвом, машинним характером праці та промисловим типом господарства.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Шинкаренко Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д., – К.: КНЕУ, 2000.

Економічна історія. Навчально-методичний посібник для постійного вивчення дисципліни / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудкіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 100-102.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 1999. – С. 100-102.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д. Лановика. – вид., перероб. – К.: Вікар, 2000. – С. 47-48.

Чайковський В. Економічна історія світу і України. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1997. – С. 65-67.

История мировой экономики / Под ред. Г. Б. Поляка и Л. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 140-253.

Конотопов М. В., Сметанин С. И. История экономики. – М.: Академический проект, 2000. – С. 25-60.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н.Поletaева В.Голубович, Пашкевич и др.: Под общ. ред. В.Голубовича. – Минск, 1997. – С.76-80.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Ф.Полянского, В.Жамина. – М., 1986. – С. 101-104.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Барг М. Некоторые теоретико-методологические вопросы истории формирования мирового рынка в XVI–XVIII вв. Экономическая история: исследования, историография, полемика. – М., 1992. – С. 19-26.

Березин И. Краткая история экономического развития России. – М., 1998.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капітал в XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т.І.

Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1-2. / Редакція: С.В.Мочерний (відп.ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000-2001.

Злупко Степан. Основи історії економічної географії України. Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.

Крип'якевич І. Всесвітня історія. У 3-х кн. – К., 1998. – Кн.2.

Кузнецова А. М. История экономики. – М.: Нант-Инфра, 2000.

Максаковский В. П. Историческая география мира: Учебное пособие. – М.: Экспрос, 1997.

Мартелл Х. М. Эпоха открытий / Пер. с англ. – М.: «Слово», 1994.

Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин: Підручник / За ред. А.Філіпенка. – К.: Либроком, 2000. – С.90-98.

Борожня Т. Н. История экономики в вопросах и ответах. – М.: Феникс, 1999.

Булденко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний аспект сільства. – К.: Либідь, 1999. – С. 308-322.

Галайкіна Т. М. Экономическая история зарубежных стран. Учеб. пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. – М.: Изд. Дом «Юстицинформ», 2000.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Камістадори – учасники іспанських колоніальних походів до Центральної Америки XV–XVI ст.

Каракела – швидкохідний тримачтовий корабель, призначений для океанічного плавання.

Товарна біржа – організована форма оптового ринку товарів певного виду.

Фінансова біржа – організована форма торгівлі цінними паперами.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА: Соціальна та економічна сутність великих географічних відкриттів

1. Соціальні та економічні передумови великих географічних відкриттів.

2. Великі географічні відкриття кінця XV–XVI ст. та формування колоніальної системи.

3. Процес формування світового ринкового господарства та економічний наслідок великих географічних відкриттів.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Великі географічні відкриття та їхній вплив на світову економіку.

2. Португалія та Іспанія – піонери великих географічних відкриттів.

3. Соціально-економічні передумови та наслідки великих географічних відкриттів у Європі.

4. Економічне значення великих географічних відкриттів.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 6: Великі географічні відкриття як економічний феномен

1. Економічні, політичні та соціальні чинники великих географічних відкриттів.

2. «Револуція цін» у Європі як безпосередній наслідок великих географічних відкриттів.

3. Великі географічні відкриття та генеза капіталізму в Європі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Розкрийте основні економічні, політичні та соціальні причини великих географічних відкриттів.

2. Поясніть, чому піонерами великих географічних відкриттів стали Португалія та Іспанія.

3. Назвіть найголовніші географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. та поясніть їх економічне значення.

4. Яку роль відіграла колонізація американського континенту у генезі європейського капіталізму?

5. З'ясуйте економічний зміст та значення «революції цін» в Європі.

6. Розкрийте зміст поняття «світовий ринок».

ГЕНЕЗА ГОСПОДАРСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ. МАНУФАКТУРНИЙ ЕТАП КАПІТАЛІЗМУ

1. Історія та економічна сутність первісного нагромадження капіталу

Важливим етапом у Західній Європі стало часом переходу від натурального типу економіки, що існував від самого початку сучасної цивілізації, до найперших форм економіки індустріального типу. Незважаючи на те, що більшість продукції вироблялася у рамках старих господарських форм, економіка промислових європейських держав все активніше позбувається феодального рис феодалізму: замкнутого натурального господарства, особистої кріпосної залежності та монополії цехів у ремісничому виробництві.

Розпад феодальної системи економіки проходив в умовах активного розвитку товарно-грошових ринкових відносин. Товарно-грошові відносини зумовили зростання ролі міст та промислового виробництва. Разом із зростанням міст та міського господарства все більшого поширення набуває товарно-ринкове виробництво, яке остаточно руйнує натуральний характер натурального виробництва та особисту кріпосну залежність селянства. Економічний примус в аграрній сфері поступово трансформувалася в грошові відносини. Зростає господарська залежність селянина, який для сплати грошової ренти землевласцю змушений продавати щораз більше своєї продукції. Зростає ефективність орендної форми землеробства спричинює перехід від класичної моделі феодального господарства та ролі селянина, який в ринкових умовах виступає вже не продавцем продукції, а покупцем товарів.

У промисловому виробництві епохи пізнього середньовіччя супроводжується зростанням конкуренції між товаровиробниками, яка спричиняє збагачення невеликої їх кількості та розорення більшості. Зростання маси юридично вільних людей, позбавлених кріпосної залежності, стало однією з основних соціально-економічних умов формування капіталістичної економіки. В умовах ринкової економіки ця соціальна група могла продавати свою працю.

Процес відокремлення виробників від засобів виробництва становив основу первісного нагромадження капіталу,

мав у кожній з європейських держав свою специфіку в межах певних рамок. Найбільш виразно проходив цей процес в Англії. Швидкі темпи розвитку виробництва сукна зумовили радикальну зміну економіки цієї країни. У XVI ст. суконна промисловість перемістилася з англійського села. Новими підприємцями стають купці, які постачають селянам шерсть та станки і отримують майже повне право на готовий продукт, виплачуючи майстрам та робітникам зарплату. У селах спостерігається масовий ріст майстерень. Колись самостійні майстри, прядильники, ткачі та крапальники поступово стають найманими робітниками. Таким чином відбувається перехід від феодального цехового виробництва до початкової стадії капіталістичного виробництва, яку репрезентують великі майстерні-мануфактури.

Масове запровадження мануфактурного суконного виробництва вимагало такого ж масового розширення вівчарства. Основною генези капіталізму на англійському ґрунті було те, що основними учасниками стали англійські дворяни, які стають не тільки і власниками величезної кількості овець, і продавцями шерсті, і власниками суконних майстерень. Саме ця особливість спричинила формування англійського суконного підприємництва. Це спричинено тим, що англійські селяни користувалися землею за умов сплати лордам оброку та виконання певних повинностей, які були записані в господарські книги. Копії цих книг мали всі селяни, кожному селянину, який ставав копігольдером (користувачем за копією). Великі прибутки від вівчарства зумовили зміну інтересів селян зі своїх наділів та захоплення общинних земель. Внаслідок чого зникали цілі англійські села. Цей процес, який в науковій літературі дістав назву обгородження, був вигідним не тільки лордам, але й заможним селянам-фермерам, які отримували землю, використовуючи найману працю збіднілого, зігнаного з своєї землі селянства.

Таким чином, формується потужний стан нових підприємців, які, нагромаджуючи щораз більший капітал, ведуть господарство на принципово нових засадах. Значення та вплив цієї економіки починає зростати не тільки в економіці, але й в політиці. Англійські дворяни починають займати провідне місце в англійському суспільстві, захищаючи торгові та колоніальні інтереси англійського купецтва та промисловців. Завдяки цьому англійська економіка почала домінувати у Західній Європі, залишаючи поза собою конкурентів — Іспанію, Голландію та Францію.

У інших формах здійснювався процес примусової експропріації селянства у Франції. Основну масу французького селянства становили чиншовики, які були спадковими користувачами землі за умов сплати фіксованої грошової ренти. На відміну від селянства слаборозвинуте товарне виробництво у французькому селянському господарстві не створювало передумов для насильного обгородження селянства. Експропріація селян відбувалася шляхом

Причиною розорення було те, що французький селянин був змушений сплатити фактично подвійну грошову ренту за свою грошовий чинш та інші платежі своєму сеньйору, а також платити податки. Крім подвійної феодальної ренти, зберігалась також деревна десятина. Постійна потреба у грошах змушувала селянство брати позику у лихварів. Ця тенденція посилюється особливо в результаті виснаження державної скарбниці Столітньою війною, що мала наслідком різке зростання державних податків. Це зумовило у багатьох випадках увічнення селянських боргів та виникнення ще одного виду грошової ренти — лихварської.

Соціальні підвалини первісного нагромадження капіталу поступово визрівають у Нідерландах, де навіть у період середньовіччя феодальний спосіб землеволодіння був порівняно незвичайно слабо. Причиною цього була проблема сільськогосподарського виробництва, що змушувало селян займатися морським промислом, шукаючи особисту свободу. Вже у XV—XVI ст. сільськогосподарське виробництво здійснюється в умовах зростання впливу грошової ренти, стає переважно товарним. У XVI ст. виникають цілі галузі тваринного землеробства та тваринництва. Голландська сільськогосподарська Нідерландів постачала на ринок продукти тваринництва, а також торгувала пшеницею. Процес обезземелення селянства, який здійснювався шляхом насильного захоплення общинних земель та лихварського свавілля, проходив доволі інтенсивно. Уже в XVI ст. у найбільш розвинених регіонах Нідерландів сільськогосподарське виробництво набуває капіталістичних рис. На землях, які належали цим були нові дворяни, заможні міщани та селяни, які експлуатуються наймана праця збіднілого селянства, яке, експлуатуючи лихварну сільськогосподарську продукцію, отримувало грошову ренту платню.

Поміж із експропріацією селянства аналогічні процеси відбуваються у середовищі дрібного ремісництва. У більшості західноєвропейських держав дрібне ремісництво впродовж XVI ст. набуває самостійний статус. Формується стан приватних підприємців, основу якого складають купці-скупники, лихварі та інші майстри, які використовують найману працю розореного селянства та ремісництва.

Таким чином капіталістичне виробництво в період своєї генези не могло забезпечити роботою величезну масу експропрійованого селянства та ремісництва. З іншого боку, позбавлене землі та власного виробництва розорене населення поповнювало армію бродяг та бродяг. В Англії, Франції та Нідерландах було введено цілу низку законів, спрямованих проти «бродяг», які вважалися «кривавого законодавства». Згідно з ним жебраки каралися побиттям нагайкою, тавруванням. Їх примусово працювали в робітні доми, висилали на каторгу, на галери тощо.

Водночас із формуванням соціальних підвалин галузистого виробництва другою важливою складовою фазою первісного нагромадження капіталу виступає процес нагромадження та концентрації в руках невеликої соціальної групи значних грошових засобів, необхідних для придбання виробництва, оплати найманої праці. Шляхи та способи нагромадження грошових капіталів були різноманітні. Основною формою концентрації капіталу в умовах середньовіччя був торговий та лихварський капітал. Найбільші грошові зосереджувалися у сфері міжнародної торгівлі, яка особливо поживалася у результаті хрестових походів. Якісно новим у процесі нагромадження грошового капіталу був пов'язаний з великими географічними відкриттями. Проникнення європейців в Африку, Індію, Америку мало наслідком колоніальної експлуатації цих земель шляхом нерівноправної колоніальної торгівлі, работоргівлі та відвертого грабежу місцевого населення. Небувалий ріст торгового капіталу, пов'язаний із різким зростанням кількості дорогоцінних металів на європейському ринку, «революція цін» стали основними чинниками капіталізації західноєвропейського господарства.

Особлива роль у процесі первісного нагромадження капіталу належала системі державних позик. Новий соціальний тип приватного підприємництва, основу якого складали купці, банкіри та згодом і промисловці, зосередивши у своїх руках значні грошові капітали, став кредитором держави. Державна податкова система була не в змозі покрити щораз зростаючих видатків державної скарбниці на утримання величезної армії чиноносців, королівського двору та постійне ведення війн. Високі податки та кредитів спричинювали зростання розміру державних позик та збагачення буржуазії.

Яскравим виявом зростання політичної та економічної сили молоді буржуазії стала державна політика протекції. Природною реакцією західноєвропейського абсолютизму на розпад феодалних господарських форм та зародження капіталізму стали меркантилістські методи державної економічної політики. Меркантилізм як економічна політика пройшов на своєму розвитку два етапи: ранній монетарний меркантилізм та розвинутий мануфактурний меркантилізм. Економічна теорія та практика меркантилізму були безпосереднім наслідком узагальнення досвіду первісного нагромадження капіталу способом практичного прискорення цього процесу. Центральним ядром меркантилізму була ідея державного регулювання господарського життя, однак форми регулювання у різні періоди були різними.

Для монетарного меркантилізму, який виникає ще до великих географічних відкриттів та «революції цін», притаманна примітивна концепція грошового балансу. Економі-

держави у цей період полягала в обмеженні імпорту, вивезення грошей за кордон, збільшенні видобутку золота, зниженні позичкового проценту, що мало кінцевою метою нагромадження грошей у країні. Проте економічна ефективність цих державних заходів була невисокою, а з розвитком генези капіталізму, що супроводжувалася розширенням світового ринку, вони стали економічно неефективними.

У другій половині XVI ст. починається період мануфактурного меркантилізму, в основі якого лежала концепція торгового салдо. Цей етап власне меркантилізму був позначений державною політикою протекціонізму, яка стосувалася уже не сфери грошового обігу, а сфери товарного обігу. Більшість західноєвропейських держав у XVI–XVII ст. ставили собі за мету забезпечення позитивного торгового салдо, суть якого полягала у досягненні позитивної сальдної вартості товарного експорту над імпортом. З цією метою скасовувалася заборона на вивезення грошей, запроваджувалося обмеження на ввіз іноземних товарів, розвивалося національне приватне підприємництво, яке виробляло власну продукцію та завойовувало зовнішні ринки.

Одним із найдієвіших інструментів протекціонізму була митна політика держави. Національне митне законодавство застосовувало високі ставки збору з продажу іноземних товарів, запроваджувало серйозні обмеження, а також і заборону на вивезення сировини та продовольства, надавало заохочувальні пільги та премії для експортерів національної промислової продукції. Така політика сприяла розвитку національного підприємництва шляхом підтримання внутрішнього ринку при одночасному обмеженні ввезення на сировину та продовольство.

Мануфактурний меркантилізм відіграв визначальну роль в розвитку національної економіки західноєвропейських держав. Економістська політика абсолютизму сприяла заміні аграрної економіки промисловою формою, що стала економічною основою виникнення нової індустріальної цивілізації. Трансформація архаїчного меркантилізму з домінантою грошового обігу у мануфактурний меркантилізм із домінантою товарного обігу привела на практиці заміну пріоритету держави у економічній діяльності пріоритетом приватної ініціативи підприємців. Нагромаджений капітал міг примножуватися, лише якщо вкладався у постійному русі, тобто шляхом його вкладення в розвиваючу економіку. Перспективною сферою вкладення мануфактурного капіталу, починаючи з другої половини XVI ст., стало мануфактурне виробництво.

Таким чином, процес первісного нагромадження капіталу відбувався в умовах занепаду аграрного типу цивілізації соціальні умови виникнення та закріплення нової господарської цивілізації. Однак

приватна ініціатива могла розвиватися лише в умовах вільного підприємництва та вільної конкуренції. Абсолютні монархії були формою політичного правління дворянства, відігравши позитивну роль у процесі первісного нагромадження капіталу, але ставали гальмом для розвитку вільного підприємництва. Це стало першопрчиною буржуазних революцій у Європі в XVII-XVIII ст.

2. Особливості формування та розвитку мануфактурного виробництва в провідних державах Європи

Паралельно з процесом первісного нагромадження капіталу відбувається становлення та розвиток мануфактурного виробництва. Власне тому період із середини XVI до останньої третини XVIII ст. увійшов у господарську історію Західної Європи як період мануфактурного капіталізму. Мануфактурна форма виробництва сформувалася як форма простої капіталістичної кооперації. Суть цієї кооперації полягала у тому, що приватний підприємець (купець, посередник, лихвар, заможний майстер), володіючи засобами виробництва та сировиною, винаймав групу робітників для одночасного виконання однорідної роботи. Поступово ці кооперативні об'єднання з однорідною працею інтегрувалися в більші підприємства, де існував розподіл праці між цехами мануфактури. Мануфактурне виробництво зберігало певний ремісничий характер праці. Такий чином, мануфактура була первісна форма капіталістичного підприємства, яка ґрунтувалася на кооперації, розподілі праці та ручній ремісничій праці. Незважаючи на ручний характер праці, мануфактурне виробництво досягало значно вищої продуктивності порівнянні з цеховим ремеслом завдяки технічному розвитку праці. Спеціалізація виробництва стимулювала технічний прогрес, підготовлюючи ґрунт для розвитку машинної промисловості.

Мануфактури виникали найперше у тих галузях, де технічний рівень та кооперація були розвинені найкраще: текстильній, гірничій, металургійній промисловості, суднобудуванні, поліграфії тощо. Уже наприкінці XV ст. було винайдено і впроваджене у текстильну промисловість Англії, Нідерландів та Італії прядильне колесо. Важливе значення для прогресу гірничої промисловості мало винайдення в Італії колеса так званого верхньобійного або наливного типу. Застосування дозволяло вести промислову розробку родовищ, які знаходилися глибоко під землею. Новий тип водяного колеса почав застосовуватися у гірничій промисловості в Італії, Німеччині та Франції наприкінці XIV — на початку XV ст. У середині XV ст. революційні зміни відбулися в технології виплавки металу. Вони були пов'язані з винайденням доменної печі, яка дозволяла за допомогою верхньобійного

...власа, що приводило в рух величезні міхи, значно
...температуру плавлення і отримувати рідкий чавун.
...виробництво, починаючи з другої половини XV ст.,
...вироблення в металургійній галузі Італії, південної
...та південної Франції.

...що перші мануфактури виникають в містах, де
...промислове виробництво. Однак середньовічна
...цехового ремесла та торгових корпорацій гальмувала
...міських мануфактур. Це стало причиною поширення
...виробництва, насамперед суконного, на базі
...промислів та позацехового ремесла. Користуючись
...та малодоступністю сільських та приміських
...торговий посередник поступово кооперував
...виробників, перетворюючи їх у найманих
...шляхом самовільного встановлення ціни на вироблені
...посланням кредитової заборгованості та наданням
...кредитів і засобів виробництва. В основі такого типу
...лежав переважно торговий капітал, а наймані
...працювали ще кожен у себе вдома, здаючи свою
...для закінчення виробничого циклу у великі майстерні.
...виробництва, що отримав назву розсіяної мануфактури,
...поширеним, але водночас консервативним, тому що
...елементи старого способу виробництва.

...шляхом формування мануфактур був власне
...шлях. Організатором таких мануфактур ставали,
...зможний ремісник або ж майстер, які концентрували
...одним дахом у великих майстернях, поєднуючи
...власника виробництва, постачальника сировини та
...Тимий перспективний тип мануфактурного виробництва,
...назву централізованої мануфактури, був безпосереднім
...машинної промисловості.

...мануфактурне підприємництво XVI–XVIII ст., що було
...етапом приватного підприємництва, функціонувало в
...аграрної цивілізації. Мануфактурні господарські
...були доміантними в економіці того часу, а витворювали
...виробничий уклад. Розгорнутий мануфактурний цикл
...розвитку пройшли лише Англія, Нідерланди та
...У західноєвропейських державах, де рівень госпо-
...розвитку був нижчим (зокрема в Іспанії), мануфактурні
...типу під тиском влади дворянства та цехового
...поступово занепадають.

2. Капіталізація сільського господарства у Європі

...мануфактуризація промисловості західноєвропейських
...XVI–XVIII ст. супроводжувалася капіталізацією сіль-
...господарства. Процес трансформації аграрного виробництва
...повільніше у порівнянні з промисловістю. Формування

нового типу аграрних відносин на буржуазній формі земної власності та товарному виробництві проходило в умовах боротьби зі старими формами господарювання.

Процес капіталізації сільського господарства в Англії розпочався ще наприкінці XV ст., отримав назву «аграрний переворот». Прогрес у розвитку англійського сукноярства зумовив переміщення його центрів із міст, де панувало ремесло, у село. Значний поштовх цьому процесу надав промисловий виробництво сукна у Нідерландах. В результаті Великих географічних відкриттів та переміщення міжнародних торговельних шляхів в Атлантичний океан Англія опиняється на їх перетині. Все це послужило вагомим стимулом для виникнення сучасних мануфактур та різкого зростання ціни на шерсть. Вівчарство стає надзвичайно прибутковою галуззю, зумовило радикальні зміни в середньовічній общинній системі землекористування, що з часом свій вияв у масовому згоні селян із землі — обгороджування. Обгороджування зумовило концентрацію великих земельних ділянок у руках нового дворянства, що перетворило великі комуністичні землеробських угідь у пасовища. Перетворення орної землі в пасовища для розведення овець, що отримало назву конверсійної землі, зруйнувало систему відкритих полів, а відповідно й общинну систему землекористування.

Великим землевласником в епоху середньовіччя була англійська католицька церква, в руках якої знаходилася третина всього земельного фонду держави. Реформаційний рух, суттю якого полягала у реформі католицької церкви та запровадженні протестантської форми релігійного віровчення — кальвінізму, призвело до конфіскації монастирських землеволодінь. У 1534 р. рішенням англійської церкви було оголошено короля, а її майно — власністю короля. У другій половині 30-х років секуляризовані землі були продані великими ділянками новим дворянам та буржуазії. Уже у середині 40-х років у результаті багатьох перепродаж дрібніші ділянки цієї землі попадають в руки заможного селянства, що стає основою для формування нового прогресивного фермерства.

Та найбільш поширеним шляхом формування стану фермерства була оренда землі на умовах капіталістичної ренти. В результаті обгороджувань у руках лендлордів зосереджувалися великі земельні площі, більша частина яких здавалася в оренду заможному селянству. Первісна форма капіталістичної оренди згодом збільшилася зароджується ще у XIV ст. Суть її полягала у тому, що орендна плата здійснювалася у вигляді частини урожаю, а умовлялась договором. Це була перехідна форма ренти, яка містила рудименти старих земельних відносин. Але вже у XV ст. в результаті швидкого розвитку товарно-грошових відносин збільшилася починає замінюватися твердо встановленою орендною платою.

Тривала оренда землі був доволі тривалим, що дозволяло ефективно стимулювати прибуток, залучаючи до ведення господарства найманих робітників. Це дало поштовх до розвитку фермерства, який у XVI–XVIII ст. вирізняється на фоні старої феодальної системи господарювання.

Розвиток фермерського господарства супроводжувався прогресом в агрокультурі. Рациональні методи ведення сільськогосподарського господарства набувають широкого розповсюдження не тільки в Англії, так і в Голландії, де у XVI–XVII ст. поряд із трипільлям впроваджується багатопільна система, впроваджувалися органічні добрива, сівалки, віялки, молотарки на кінній тязі, скотарство з тваринництвом. Поєднання традиційно сильної в Голландії верстви вільного селянства з агротехнічним прогресом сприяло швидкому утвердженню первісних форм капіталізму в аграрній сфері. Проте повільний розвиток мануфактурного виробництва та експансія англійського капіталізму сприяли прогресу голландського фермерства у XVIII ст. Це привело до з'яву у консервації первісної форми фермерства — системи коротких термінів земельної оренди.

Найбільше проходив процес капіталізації сільського господарства у Франції, де у XVI–XVII ст. продовжувала діяти феодальна форма власності на землю, що визнавала землевласниками лише короля, дворян та церкву. Характерною рисою французького землеволодіння була система поміщицьких господарств. Це пояснювалося тим, що частина своєї землі власник передавав селянам на правах оренди, а інша частина, яка залишалася в безпосередньому його володінні (дзем), була об'єктом первісної форми капіталістичної власності — земельщини. Ця зародкова форма фермерського господарства проіснувала у Франції доволі тривалий період, що сприяло капіталістичну трансформацію аграрного господарства.

У Німеччині, Чехії та державах Південно-Східної Європи процес первісної форми капіталізму в сільському господарстві відбувався в консервації або ж регресу. Політична реакція, що призвела до регресивний розвиток господарських процесів в аграрному господарстві цих держав після поразки реформаційних війн, призвела до аграрний переворот на кілька століть.

Позитивний вплив на суперечливий розвиток аграрного виробництва мали європейські держави, утвердження фермерської системи господарювання в Англії, Франції та Нідерландах в XVI–XVIII ст. стало підтвердженням кризи та розпаду феодальної системи землеволодіння та народження нового способу господарювання, який ґрунтувався на засадах свободи підприємництва.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка та соціальна структура капіталізму. XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т.І.

Економічна історія: Навч.-метод. посібник для самоосвіти / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2001. – С.39-56.

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2001. – С.28-50.

Лановик Б.Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. – К.: Вікар, 2000. – С.66-83.

Лановик Б., Лазарович З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 1999. – С. 99-120.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 2000. – С. 49-59.

Чайковський В. Економічна історія світу і України: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1997. – С.67-75.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.В. Політична економія: Підручник. – Київ: Ніка-Центр Ельга, 2000. – С. 228-229.

Злупко С.М. Основи історії економічної теорії: Підручник. – Львів, 2001. – С. 98-106.

Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.2. / Мочалов С.В. (відп.ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – С. 233-234, 323-324.

Історія економічних учень: Підручник. / За ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 1-10.

Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин: Підручник / За ред. А.Філіпенка. – К.: Вікар, 1992. – С. 90-101.

Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Культурний розвиток людства: Навч.посібник. – К.: Либідь, 2000. – С.17-38, 210-220,301-318.

Березин И. Краткая история экономического развития России. – М., 1998. – С. 146-153.

Всеобщая история: Справочник студента / С.В. Носов, А.С. Мацькин, М.И. Дмитриев. – М.: Слово, АСТ, 1999.

История мировой экономики / Под ред. Г. Б. Поляка, М.В. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 140-253.

Контопов М. В., Сметанин С. И. История экономики. – М.: Академический проект, 2000. – С. 25-60.

Григорьева А. М. История экономики. – М.: Норма, 2000.

Жиздровский В. П. Историческая география мира: Учеб. пособие. – М.: Экспрос, 1997.

Журнал Х. М. Эпоха открытий / Пер. с англ. – М.: АО «Синтез», 1994.

Коробейник Т. Н. История экономики в вопросах и ответах. – М.: Феникс, 1999.

Коробейник Т. М. Экономическая история зарубежных стран: Учеб. пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. – М.: «Юстицинформ», 2000.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Под ред. В. Голубович, Л. Пашкевич и др.: Под общ. ред. М. Н. Чепурина. – Минск, 1997. – С. 70-76, 80-104.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. М. Н. Чепурина, В. Жамина. – М., 1986. – С. 97-101, 104-115.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Меркантилізм — економічна політика і теорія періоду генези капіталізму, що у своєму розвитку пройшли два етапи: ранній меркантилізм (монетаризм, який ґрунтується на домінанті експортного балансу) та зрілий меркантилізм (в основі якого лежить експортний активний торговельний баланс).

Мануфактура — (від лат. manus — рука, factura — виготовлення) первісна форма капіталістичного підприємства, що ґрунтується на кооперації і розподілі праці та ручній ремісничій праці. Була поширена в Європі впродовж XVI–XVIII ст.

Мануфактура розсіяна — форма підприємства, при якій виробництво здійснював і продавав продукт самостійних ремісників, які надавали сировину і знаряддя виробництва.

Мануфактура централізована — форма підприємства, при якій ремісничі майстерні об'єднувалися підприємцем в одній майстерні.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національного господарства, в основі якої лежали високі тарифні бар'єри на експорт готових виробів та заборона експорту сировини і напівфабрикатів.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА: Мануфактурний етап генези капіталізму

1. Особливості феномена первісного нагромадження капіталу в капіталістичних державах.

2. Економічна сутність мануфактурного виробництва та його еволюції у провідних державах Західної Європи.

3. Промисловий переворот в Англії та особливості капіталізації національного господарства у Західній Європі.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

Національні особливості мануфактурного капіталізму у європейських державах.

Галузева та територіальна структура економіки провідних держав світу напередодні буржуазної революцій.

Порівняльний аналіз еволюції державної політики меркантилізму в Англії та у Франції.

Еволюція фінансових та кредитно-грошових відносин у мануфактурний період.

**КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ
ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

ТЕМА 7: Мануфактурне виробництво як первісний етап генези господарської цивілізації індустріального капіталізму

1. Найголовніші етапи еволюції мануфактурного виробництва у Європі.

2. Еволюційні особливості процесу первісного накопичення капіталу.

3. Аграрний переворот в Англії та його наслідки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. З'ясуйте домінуючий вид виробництва, характер форм власності в епоху мануфактурного етапу капіталізму.

2. Назвіть найголовніші джерела, методи та результати процесу первісного накопичення капіталу.

3. Окресліть економічний зміст мануфактурного виробництва та розкрийте історичні особливості його еволюції.

4. Назвіть характерні риси аграрного перевороту в Англії та з'ясуйте історико-економічну значимість цього процесу.

5. Поясніть значення економічних понять «меркантилізм» та «протекціонізм» та проілюструйте їх історичними фактами.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ ЕКОНОМІКИ У ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ

1. Формування економічних та соціальних чинників промислової революції у провідних державах світу

Промислова революція — визначальний економічний феномен індустріальному процесі становлення індустріальної цивілізації. Власне у процесі промислової революції відбувається формування трьох найголовніших засад індустріального типу цивілізації: домінування промислового виду діяльності, машинного характеру праці та промислового типу

Відступом мануфактурного періоду капіталізму стало зсування ваги в економіці зі сфери обігу в сферу виробництва. Торговий капітал, який зіграв вирішальну роль у процесі первісного нагромадження капіталу, поступово замінюється у промисловий капітал. Розвиток підприємства вимагав вільного конкурентного середовища, чимало з чого було неможливим без ліквідації абсолютизму. Промислова буржуазія прагнула звільнитися від жорсткої державної економічного життя, яку здійснювали монархічні органи Західної Європи.

Найважливішою подією у господарській історії індустріалізму стала промислова революція в Англії, яка започаткувала епоху машинної та промислових революцій. Результатом мануфактурної промисловості та аграрного перевороту став економічний зліт Англії, що розпочався наприкінці XVI ст. Промислова промисловість зумовила швидкий ріст промислових підприємств, яких особливих успіхів досягло сукноробство. Уже в середині XVI ст. майже у 20 разів збільшився традиційний для Англії експорт шерсті. Сукняні фабрики з початку XVII ст. забезпечували роботою близько 10% населення Англії. Спеціалізація мануфактурного підприємства створила необхідні умови для технічного прогресу промисловості, що прискорило процес заміни ручної праці

розширенням зовнішньої торгівлі та формування національного ринку. Важливим фактором небувало підвищення попиту на промислові товари. Зростанню промислових мануфактур та торгового

підприємництва сприяла політика протекціонізму, яку про королівська династія Тюдорів. Опіраючись на нове дворянство та молоду буржуазію у боротьбі проти дворянської знаті, Тюдори провадили колоніальну зовнішню політику в інтересах буржуазії, заохочуючи піратство та работоргівлю, створення акційних компаній, які мали монополні права на торгівлю певними товарами та на визначених територіях. Упродовж другої половини XVI ст. виникають Африканська компанія з монополією на работоргівлю, Східна компанія з монополією на работоргівлю із Скандинавією та Прибалтикою, Левантійська компанія з монополією на работоргівлю з Сходу Європи та Ост-Індійська компанія з монополією на работоргівлю з Індійськими товарами. Характерно, що королева Єлизавета I урядові міністри володіли значною частиною паїв акціонерних компаній.

Проте реакційна політика королівської династії Стюартів, яку виступила якої полягала у консервації монархічних засад управління державою, спричинила гальмівні процеси у соціально-економічному поступі Англії. Опіраючись на консервативне дворянство та англіканську церкву, Стюарти, які правили в Англії починаючи з XVII ст., прагнули компенсувати величезні витрати на утримання пишного королівського двору та близького до двору оточення шляхом збільшення податків, запровадження нових промислових позик для населення та інших видів податків. Соціальний визиск низів доповнювався наступом на права нового стану приватного підприємництва, що знайшли свій вияв у розпуску королем Карлом I у 1629 р. парламенту. Це зумовило вибух народних заворушень у містах та сільській місцевості, що змусило англійську корону відновити у 1640 р. діяльність парламенту.

Народні заворушення та відновлення діяльності парламенту означали початок Англійської буржуазної революції. Довгий парламент (1640–1653 рр.) скасував цілу низку феодальних фіскальних поборів, запроваджених королем, та прийняв рішення про парламентський контроль над стягуванням податків. Законодавчі акти, прийняті парламентом в період громадянської війни, радикально змінили форму земельної власності, конфіскувавши королівські землі, а також землі, що належали дворянам-роялістам та єпископам. Законодавчі акти скасували королівську опіку над мажорами та систему рицарських землеволодінь, що були, по суті, рудиментами феодального ладу. Революційний перехід влади до рук парламенту прискорив процес обезземелення селянства і перетворення його у найманих робітників та формування крупних фермерських господарств капіталістичного типу. Понад 2,5 тис. рішень Довгого парламенту були присвячені питанням обгороджування, в результаті чого наприкінці XVII ст. дрібні земельні наділи становили пол-

на новій землі, а наприкінці XVIII ст. були майже зовсім незалежні.

Завдяки дворянство та буржуазія, отримавши в результаті промислової революції можливість реального впливу на владу через парламент, сприяли розвитку вільного підприємництва не тільки в сфері торгівлі, але у першу чергу в промисловості. Результатом стало становлення політичного режиму конституційної монархії, у якому парламент обмежував владні повноваження монарха, зокрема право скасовувати ухвалені парламентом закони. Важливе оформлення інституту найманого робітництва мало значення різке зростання його чисельності та підвищення рівня зарплати, яка була необхідна для переходу від мануфактурного до фабричного виробництва.

Важливою складовою розширення ринкових можливостей промисловості стала активізація колоніальної політики. У період 1649–1652 рр. англійська армія на чолі з Олівером Кромвеллем остаточно колонізувала Ірландію та розгромила шотландське військо Шотландії, яке підтримувало англійську монархію.

У 1651 р. англійський революційний парламент ухвалив Торговельний акт, що був спрямований на монополізацію всієї торгівлі з колоніальними територіями та європейськими державами. Положення акту про перевезення товарів у Англію з Ірландії та Америки виключно англійськими суднами, а з інших країн – англійськими або суднами країн-партнерів спричинило «торгову війну» з Голландією 1652–1654 рр. Отримавши перемогу в цій війні, Англія заволоділа голландськими колоніями у Північній Америці та стала домінувати в Європі.

У результаті перемоги в Семилітній війні (1756–1763 рр.) Англія отримала Канаду та французькі володіння в Індії. У другій половині XVIII ст. до складу англійських колоніальних володінь увійшли Австралія та Цейлон, а на початку XIX ст. – південні землі у Африці.

Завдяки політичному та економічному впливу англійського підприємництва знайшло своє відображення і у фінансово-кредитній сфері. Зростання фермерських господарств у сільській сфері, розширення промислового виробництва, яке вимагало більшшого вкладення капіталів, розквіт зовнішньої торгівлі, яка ґрунтувалася на активній колоніальній політиці, сприяли удосконалення банківської діяльності. У 1694 р. в Лондоні було засновано Англійський банк, який початково виконував роль кредитора англійського уряду для фінансування військових витрат. Проте невдовзі ця інституція охоплює своєю діяльністю не тільки економічну сферу Англії, але й стає центром банківської діяльності на європейському континенті. Показово, що першим директором та акціонерів Англійського банку був відомий

філософ XVII ст. Джон Локк, який за своїми економічними поглядами репрезентував новий соціальний стан підприємців.

Підсумовуючи економічний розвиток Англії першої буржуазної революції, потрібно констатувати, що мануфактурний етап капіталізму досяг свого апогею, підготувавши всі економічні та соціальні передумови для зародження індустріального суспільства, початком якого стала промислова революція.

Слідом за Англією епоха політичної та промислової революції починається в іншій великій європейській державі — Франції. Своєрідність мануфактурного етапу генези французького капіталізму полягала у тому, що він проходив під домінуючою роллю абсолютизму у розвитку мануфактурного виробництва, яка здійснювалася шляхом надання мові привілеїв та державних субсидій окремим провідним мануфактурам, а також шляхом непосильного податкового тягаря в аграрній сфері. Державна політика меркантилізму у Франції найбільш послідовним прихильником якої був міністр фінансів при королі Людовіку XIV-му Жан Батіст Кольбер (1665–1723 рр.) (кольбертизм), протегувала розвиток зовнішньої торгівлі та пов'язаних із нею галузей мануфактурного виробництва. Проте строга регламентація держави у промисловій сфері гальмувала розвиток тих галузей промисловості, продукція яких була розрахована на внутрішній ринок. Обмеження внутрішнього ринку та низька купівельна спроможність французького населення, близько 85% якого становило селянство, дозволяли розвивати лише мануфактурне виробництво, продукція якого була розрахована на вузьке коло споживачів військової промисловості та предметів розкоші.

На відміну від англійського нового дворянства, що відігравало помітну роль у капіталізації економіки, французьке дворянство відмовлялося від участі у підприємницькій діяльності, перевага державній службі або духовній кар'єрі. Це у значній мірі було зумовлено податковою політикою кольбертизму, з якою дворянин-підприємець позбавлявся свого найважливішого привілею — звільнення від податків. Основний податковий тягар у французькій державі лягав на селянство, що спричинило загострення суперечностей в аграрному секторі та деградацію сільськогосподарського виробництва, заснованого на феодальних засадах.

Економічний лад французького села впродовж XVII ст. до вибуху революції характеризувався значним збереженням рудиментів феодалізму. В його основі продовжувала діяти оброчна система володіння землею — цензива. Поряд із грошовим оброком селяни зобов'язані були сплачувати сеньйору натуральний оброк, який часто сягав чверті всього урожаю. У

провінціях збереглися залишки панщини, розмір якої змінювався від 5 до 15 днів на рік. Та особливо непосильними були натурні платежі, які збиралися державною скарбницею для потреб королівського двору, армії, величезного бюрократичного апарату та духовенства. Селяни повинні були платити за право користування мостами, поромами, за право риболовлі та полювання, за зовнішні та внутрішні перевезення, за зовнішні та внутрішні мита, за зовнішні та внутрішні податки. Розмір королівського податку (тал'ї) зроставав з часом. У XVIII ст. майже удвічі. Окрім нього, селянська сім'я мала платити подушний податок — т.зв. двадцятину (1/20 доходу) та церковні податки — церковну десятину, що становило у сумі понад 2/3 сукупного доходу.

Панщина, яка вичерпала себе уже на рубежі XVIII ст., гальмувала розвиток вільного підприємництва у сільському господарстві, стримувала формування вільнонайманої робочої сили та зумовлювала вкладення грошей не у виробництво, а у придбання дворянських помість, церковних титулів та посад. Це стало причиною відставання французької економіки від англійської, де відбувся промисловий переворот розпочався раніше майже на ціле століття. Зростаюча внаслідок зв'язка у французькій економіці знайшла своє відображення у швидкому рості державного боргу, наслідком чого було створення у 1720 р. державного банку, який випустив велику гроші, що не були підкріплені реальними цінностями. Ця грошова операція не тільки не допомогла, але й погіршила ситуацію. Ця подія позитивно вплинула на розширення внутрішнього ринку та погашення більшої частини державного боргу і стала помітним стимулом для розвитку вільного підприємництва у Франції. Починаючи з 30-х років XVIII ст., розпочався процес розпаду феодальної системи господарства на селі та росту фермерських господарств. Зростаючі можливості внутрішнього ринку поштовпило вперед промисловий виробництво, за обсягами якого Франція наприкінці XVIII ст. займала друге місце у світі.

Важке зрушення у французькій економіці чітко окреслили чотири фактори господарського поступу у Франції, найважливішими серед яких були панування меркантилізму в економічній політиці держави та феодального устрою в аграрному секторі. Необхідність радикальних змін в економічній сфері привела до появи в економічній думці того часу. Французькі економісти другої половини XVIII ст., які репрезентували школу фізіократи, виступали проти меркантилізму та висуваючи на перший план необхідність реформування аграрної сфери, закликали до економічного лібералізму.

Важке значення для реалізації засад свободи підприємництва мали результати Великої французької революції 1789-1794 рр. Вона відкрила нову епоху соціальної та економічної думки — епоху лібералізму. 14 липня 1789 р. революційні

маси розгромили символ французького абсолютизму — пошту Бастилію.

Продовженням повстання у Парижі став вибух селянська та муніципальної революцій у провінції. Під безпосереднім впливом цих подій Установчі збори на нічному засіданні 4 серпня ухвалили декрет про повну відміну феодальних прав. Без умов відмінялися цим декретом феодальні та чиншові права і обов'язки, які стосувалися особистого або речового кріпосного права, особистої залежності. Впродовж 4-11 серпня на засіданнях були прийняті постанови, що скасовували сеньйоріальні та церковну десятину та податки, які її замінювали, а також вибух права дворянства на полювання, розведення кролів і голубів. Той же час звільнення від усіх форм натуральної та грошової земельної ренти, як вказувалося у постановах, здійснювався шляхом викупу, розміри якого дорівнювали дванадцяти річним рентам. Радикально було вирішено питання стосовно церковних земель декретом від 24 листопада 1789 р., який передавав їх на розпорядження нації». Надзвичайно важливими для розвитку капіталізму в промисловості та торгівлі були рішення Установчих зборів про ліквідацію цехів і регламентацій, внутрішніх мит та про запровадження єдиної системи ваг та про свободу торгівлі підприємництва.

Фундаментальні засади ліберального суспільства закладені у Декларацію прав людини і громадянина, прийнятій Установчими зборами 26 серпня 1789 р., яка проголошувала свободу і рівність у правах усіх громадян держави, демократичний принцип формування влади та право приватної власності неприкосновенне та священне.

У результаті повалення монархії у серпні 1792 р. до влади у Франції прийшли прихильники республіканського устрою — жирондисти, які 2-го вересня цього ж року приймають закон про розпродаж конфіскованих земель емігрантів невеликими ділянками, або право на їх орендування за річну ренту. Уже в листопаді цього ж року дія цього закону була призупинена. Лише 3 червня 1793 р. яacobінський Конвент приймає декрет про розпродаж земель емігрантів на торгах та виділення земельних ділянок із цього фонду безземельним селянам. Найбільш радикальним в аграрній сфері був яacobінський декрет від 17 липня 1793 р., який беззастережно ліквідував усі феодальні права дворянства та передавав земельні наділи селянам у приватну власність.

Війна, яку вела Франція проти більшості європейських держав, та перманентні революційні дії стали причиною продовольчої загальної економічної кризи у державі. Жирондистський Конвент, а згодом і яacobінська диктатура змушені були запровадити максимум цін на продовольчі товари. 29 жовтня 1793 р. яacobінський Конвент видає декрет про встановлення «загальної

який охоплював ціни на усі предмети першої сировину, а також стосувався рівня заробітної плати. Продовольча криза змусила яacobінців проводити ліба та продовольства у селян, що викликало хвилювання у їхньому середовищі. Революційні декрети, у березні та у вересні 1793 р., запроваджували примусову, що була по суті податком на предмети розкоші та майно французів, і конфісковували доходи громадян, які становили 9 тис. ліврів. Така радикальна економічна політика становила базу революції та привела у кінцевому підсумку до якобінської диктатури.

Щодо, що соціально-економічні катаклізми, спричинені та війнами, супроводжувалися тимчасовим спадом і економікою у Франції. Проте Велика французька стала знаковою подією в історії європейської та світової, що відкрила дорогу для формування громадянського та свободи підприємництва.

Термідоріанський переворот, що повалив якобінську, привів до влади представників крупної буржуазії, яка капітал на торгівлі продовольством та земельними, а також на поставках для армії у період революційних. Внаслідок скасування загального максимуму у грудні, розпочався стрімкий ріст товарних цін та обезцінення біржі посилювала позиції фінансової. Характерною рисою аграрного сектора Франції того було домінування малоземельного (парцелярного)

провінцією Західної Європи на рубежі XVIII- була Німеччина. Основним фактором, що гальмував розвиток Німеччини, була політична роздробленість, консервації цехового устрою в промисловості та феодалізму в сільському господарстві.

На території Німеччини налічувалося 300 дрібних державних, у кожному з яких діяли свої законодавчі акти, митниці, системи мір та ваг, що робило неможливим розвиток їх єдиної системи. Важливим кроком у справі господарської дезінтеграції стала ліквідація митних на території Прусії у 1813 р. Прусія, виступивши об'єднавчого процесу, за підтримки нового стану промислового підприємництва домоглася укладення Маттевого союзу, до якого увійшли 18 північно-німецьких. Запровадження єдиної монетної системи та системи ваг єдиного вексельного курсу на території Північної з населенням понад 23 млн чоловік та площею км створило необхідні передумови для розвитку промислового виробництва та торгівлі. Остаточним знаменував собою перемогу капіталізму в

промислового виробництва, став промисловий закон 1869, ліквідував цехову систему на всій території Північного Німецького союзу.

Велика тривалість процесу генези капіталізму в німецькій економіці була пов'язана значною мірою з повільними темпами реформування в аграрному секторі. Поштовхом до реформування феодального землеволодіння на німецьких землях стала Велика французька революція та наполеонівські війни. Так, на лівобережжі Рейну, яке у 1801 р. відійшло до Франції, були ліквідовані феодальні привілеї та залежність селянства. Поразка Пруссії в війні з наполеонівською Францією стала каталізатором проведення аграрних реформ у Пруссії. Уже в 1807 р. та у 1810 р. прусський уряд скасовує своїми актами особисту залежність усіх категорій селянства. Урядові постанови, які стосувалися земельного права селянства, захищали насамперед інтереси великих землевласників-юнкерства. Земля передавалася у власність селян за великий викуп, який дорівнював вартості 25 річних рент, причому найбідніші верстви селянства не були позбавлені права відкупу.

Таким чином, головною особливістю розвитку капіталізму в сільському господарстві Німеччини була повільна трансформація великих юнкерських землеволодінь у господарства буржуазного типу при збереженні економічного та політичного впливу селянської соціальної верстви. З одного боку, це відкривало шлях до створення великих господарств, де застосовувалася прогресивна агротехніка, а з іншого — зростання економічного та політичного впливу юнкерства посилювало розвиток мілітаристських тенденцій у німецькому суспільстві.

Соціально-економічні процеси, які відбувалися у Західній Європі в період генези індустріального суспільства, мали безпосередній вплив на розвиток Північної Америки. Колоніальне освоєння цих земель розпочалося зразу ж після експедиції Колумба. У 30-х роках XVI ст. французьким володінням оголошена територія Канади, а Іспанія захопила землі сучасних американських штатів Техас та Флорида. У першій половині XVII ст. на Північноамериканському континенті з'явилися голландські колонії, найвідоміша серед яких — Новий Амстердам, перейменований у 1664 р. англійцями на Нью-Йорк.

Домінування Англії в Європі знайшло своє відображення в колоніальній політиці. У її володіння в 60-х роках XVII ст. переходять голландські колонії, а в результаті Семилітньої війни у 1763 р. — французькі колонії в Канаді та у Луїзіані. В кінці половини XVIII ст. у Північній Америці налічувалося понад 2,5 млн чол. Відповідно до особливостей економічного та соціального розвитку колонії поділялися на три групи.

Першу групу становили південні колонії (Джорджія, Вірджинія, Північна та Південна Кароліни, Меріленд), що славилися с

на яких вирощували тютюн, цукрову тростину, рис, Власниками великих плантаційних господарств, у яких працювали раби, була впливова земельна аристократія, яка зв'язана із земельною аристократією метрополії.

Серед відрізнялися своєю економічною та соціальною структурою вівнічні колонії, які отримали назву Нова Англія (Массачусетс, Род-Айленд, Нью-Гемпшир). Цей сектор сільського господарства на Півночі у другій половині XVIII ст. становив понад 80%. Цей регіон був центром промисловості та торгівлі. Серед промислових галузей були суднобудування та мисливський промисел. Швидко розвивалося підприємництво. Купці з Нової Англії поставляли в метрополію ліс, хутра, залізо, мідь та рибу. Великі прибутки були в торгівлі.

До третьої групи належали центральні колонії: Нью-Йорк, Пенсільванія і Делавер. Тут поряд із фермерськими господарствами, які переважали, існували напівфеодальні господарства. власники яких здавали їх в оренду. Промисловість у цьому регіоні була представлена галузями, пов'язаними з промислом заліза та пивоварінням.

Особливістю економіки Північно-Американських колоній була те, що вже від самого початку вона носила товарний, капіталістичний характер. Дух вільного підприємництва був характерний для переселенців із Європи, які приїхали на Захід і хотіли отримати у вільне користування землю та розпочати нову справу. Проте англійська метрополія розглядала колоніальні землі у якості аграрного сировинного придатку. З метою збільшення цілий ряд регламентацій щодо землеволодіння та оброблення, які стосувалися цілої низки галузей промисловості і торгівлі.

Англійський уряд всіляко сприяв розвитку промислових господарств, які належали земельній аристократії метрополії, і одночасно стримували розвиток вільних фермерських господарств. У 1683 р. королівським указом було заборонено колоніальним купцям купувати землі у індіанців. Проте освоєння нових земель без дозволу колоніальної влади набуває шораз більше значення. Проти цього були спрямовані урядові укази, які в 30-40-х роках XVIII ст., та королівський указ 1763 р. Ці укази були умови Квебекського акту 1774 р., згідно з яким колоніально-західні землі, що лежали за Аллеганськими горами, віддалися до Канади. Такий чином, у фермерів були конфісковані земельні площі, що викликало потужну хвилю протестів проти аграрною політикою метрополії, яка суспільно була збройними сутичками з англійською армією.

Англійська політика метрополії була спрямована на збереження стабільності Північно-Американських колоній. Так закон «про заборону» забороняв будівництво заводів із

виробництва заліза та сталі. Суперечили інтересам американської торгово-промислової буржуазії Навігаційного акту, згідно з яким зберігалася монополія перевезення для англійських кораблів та дозволялася тільки з метрополією. Всього ж впродовж 1651–1764 рр. прийнято понад 125 актів, які запроваджували монополію на торгівлю такими колоніальними товарами: тютюн, бавовна, індіго, ліс, смола, дьоготь, скипидар, шовк-сирець і китовий вус.

Дискримінаційна політика щодо колоніальної торгівлі та торгівлі доповнювалася грабіжницькими заходами у фінансовій та митній сфері. У 1765 р. британський парламент ухвалив про гербовий збір із судових справ та торгових операцій, після рішучих протестів був скасований. Проте уже в 1767 р. запроваджуються високі митні ставки на імпорт чаю, вина, скла, свинцю, які спровокували «митну війну».

У відповідь на посилення фіскального та митного тиску колоністи стали бойкотувати англійські товари та зовувати акцію громадянської непокори. Найбільш масового характеру набув бойкот англійського чаю, наслідком якого стало знамените «бостонське чаювання» у грудні 1773 р., коли група колоністів-патріотів, переодягнута під виглядом індіанців, проникла на кораблі Ост-Індійської компанії у Бостонську гавань та викинула усю партію чаю в море. Жорстокі заходи англійського уряду проти жителів Бостона спонукали до створення повстанського комітету у колонії Массачусетс, який став ініціатором першого Континентального конгресу, скликаного 26 жовтня 1774 р. у Філадельфії. Конгрес звернення до короля, де містилися вимоги скасувати акти у промисловості й торгівлі та запровадження порядку за згодою колоній. Король розцінив ці дії як зраду та наказав військам його придушити.

Колоніальна грабіжницька політика Англії, яка прискорила процеси капіталізації та лібералізації американського суспільства, стала головною причиною війни за незалежність (1775–1783). Головною подією цієї війни стало прийняття II Континентальним конгресом 4 липня 1776 р. «Декларації незалежності», якою проголошувала народження нової держави — Сполучених Штатів Америки. В основу суспільного устрою молодого держави були покладені демократичні принципи: народовладдя, рівності усіх перед законом та непорушності на життя, свободу і прагнення до щастя.

Своєрідність війни Північно-Американських колоній за незалежність полягала у тому, що вона була водночас демократичною революцією, результатом якої стала перемога нової держави, заснована на засадах лібералізму. Конституція 1787 р. юридично закріпила демократичний принцип

на законодавчу, виконавчу та судову. Доповнював конституційні норми прийнятий у 1791 р. «Біль про права», який гарантував недоторканими право на свободу зборів, слова, віросповідання та право приватної власності.

Таким чином, була закладена правова основа для свободи підприємницької діяльності американських громадян та ефективного регулювання економіки.

Висхідне значення для світового економічного досвіду мав революційний перетворення в аграрному секторі молодої американської держави. Результатом революційної війни за незалежність в аграрній сфері стала конфіскація латифундій феодальної аристократії та земельних володінь британської корони. Ключову роль у створенні економічної бази найбільш продуктивної форми аграрного виробництва зіграли законодавчі акти Конгресу США 1787 р. (націоналізація землі на заході) та між 1804 і 1820 років (націоналізовані землі дозволялось передавати в приватну власність ділянками розміром у 80 акрів (1 акр = 0,4 га) та за ціною 1,25 дол. за акр на умовах кредиту). Основами базую для розвитку фермерства стали дрібні та середні земельні ділянки, які уже наприкінці XVIII ст. становили понад 90% всієї землі.

Результатом війни за незалежність підготувала ґрунт для створення національного ринку та консолідації поліетнічного північних колоній у молоду прогресивну націю, яка втілювала в себе ліберальні ідеї моноетнічних націй Старого Світу. Такі кардинальні зрушення, що відбулися у північних та середніх штатах США, майже на зачепили Півдня, який на наступного століття залишався центром крупного аграрного виробництва з широким застосуванням рабської праці.

Важливими економічний та соціальний розвиток провідних держав Європи та США напередодні промислової революції, можна вважати визрівання її передумов, найголовнішими з яких були:

- зростаючий вплив на владу нового соціального стану — буржуазії та крупного приватного підприємництва, який став результатом соціальних революцій;
- формування національного ринку як економічної підвалини утвердження політичної нації (нації-держави);
- суттєві зміни в аграрній економіці, найтипівішими формами яких були: німецька (юнкерське землеволодіння), французька (крупні землеволодіння лендлордів із застосуванням системи індивідуальної оренди), французька (парцелярна система землеволодіння) та американська (дрібне та середнє фермерство з приватною власністю на землю);
- поступова трансформація торгового капіталу у промисловий капітал та розвиток фабричного виробництва;

за законодавчу, виконавчу та судову. Доповнював конституційні норми прийнятий у 1791 р. «Біль про права», який гарантував недоторканими право на свободу зборів, слова, совісті та право приватної власності.

Таким чином, була закладена правова основа для свободи підприємницької діяльності американських громадян та ефективного регулювання економіки.

Важливе значення для світового економічного досвіду мали революційні перетворення в аграрному секторі молодій американській державі. Результатом революційної війни за незалежність в аграрній сфері стала конфіскація латифундій феодальної аристократії та земельних володінь британської корони. Ключову роль у створенні економічної бази найбільш продуктивної форми аграрного виробництва зіграли законодавчі акти Конгресу США 1787 р. (націоналізація землі на заході) та 1804-1820 років (націоналізовані землі дозволялось приватну власність ділянками розміром у 80 акрів (1 акр = 0,4 га) та за ціною 1,25 дол. за акр на умовах кредиту). Ці закони стали базою для розвитку фермерства стали дрібні та середні фермерські землі, які уже наприкінці XVIII ст. становили понад 90% земель.

Революційна війна за незалежність підготувала ґрунт для створення національного ринку та консолідації поліетнічного північних колоній у молоді прогресивну націю, яка в собі ліберальні ідеї моноетнічних націй Старого Світу.

Цією кардинальні зрушення, що відбулися у північних та середніх штатах США, майже на зачепили Півдня, який наступного століття залишався центром крупного феодального аграрного виробництва з широким застосуванням рабської праці.

Порівнюючи економічний та соціальний розвиток провідних держав Європи та США напередодні промислової революції, можна констатувати визрівання її передумов, найголовнішими з яких були:

- зростаючий вплив на владу нового соціального стану — буржуазії та крупного приватного підприємництва, який став результатом соціальних революцій;
- зростання національного ринку як економічної підвалини консолідації політичної нації (нації-держави);
- суттєві зміни в аграрній економіці, найтипівшими з яких були: німецька (юнкерське землеволодіння), російська (крупні землеволодіння лендлордів із застосуванням феодальної залежності оренди), французька (парцелярна система приватної власності на землю);
- відбулася трансформація торгового капіталу у промисловий капітал та розвиток фабричного виробництва;

– утвердження ідей економічного лібералізму (економічної свободи), які приходять на зміну меркантилізму (державного втручання в економічне життя).

2. Промисловий переворот та індустріалізація в Англії

Якісно новий етап розвитку капіталізму як економічного феномена був пов'язаний із переходом від мануфактурного виробництва до машинного. Уже на початку другої половини XVIII ст. розпочинається процес активного впровадження досягнень технічного прогресу в промисловість Англії. Наголошеною економічною потребою англійського суспільства того часу була заміна мануфактур, що не задовольняли потреб зростаючого внутрішнього та зовнішнього ринку, підприємствами фабричного типу.

Процес запровадження «робочих машин» був підготовлений швидким розвитком науки і техніки. У 1662 р. в Лондоні засновується Королівське товариство, яке, по суті, виконує функції англійської академії наук. Центрами науково-технічної освіти стають університети Манчестера, Бірменгема, Глазго, Единбурга, а також Королівський Інститут в Лондоні. Важливе значення у розвитку технічної освіти відіграв закон про освіту, згідно з яким англії підприємці були зобов'язані відкривати фабричні школи з чотирирічним терміном навчання, яке поєднувалося з роботою в підприємстві. Велику увагу приділялося природничим наукам прикладним реальних середніх школах, які почали масово виникати на початку XIX ст.

Швидкий науково-технічний прогрес в Англії став можливим завдяки поєднанню кількох важливих факторів: англії мануфактурне виробництво досягло найвищого рівня, воно характеризувався високим рівнем спеціалізації знарядь праці, наявністю великої кількості кваліфікованих кадрів; технічний прогрес в Англії, що була тісно пов'язана з виробництвом, стає пріоритетною галуззю в тогочасному суспільстві; наявність вільних капіталів, необхідних для впровадження найновіших технічних досягнень у виробництво; зростання конкуренції в промисловості, зумовлене передусім зовнішніми чинниками.

Найбільш сприятливі умови для технічного прогресу склалися у бавовняному виробництві, яке було однією з наймолодших галузей англійської промисловості, де не існувало жорсткої урядової регламентації. Зростаючі потреби в бавовни-сирцю з колоніальної Індії та гостра потреба в більш дешевій та якісній тканині зумовили вигоду вкладання капіталів у розвиток масового машинного виробництва в перспективній галузі.

Перехід до машинного виробництва розпочався у текстильній справі. У 1733 р. механік Дж. Кей винайшов «летучий човник».

...бував продуктивність праці на ткацькому верстаті. ...почав масово застосовуватися на початку 60-х ...технічний прогрес у бавовнопрядінні. У 1765 р. ...Харгривс сконструював механічну прядильну ...назвав на честь своєї дочки «Дженні». Ця машина з ...заміняла роботу одразу 16–18 ремісників. У ...прядильна машина, що приводилася в рух за ...води. Винахідником цієї машини був столяр Томас ...Ричард Аркрайт у 1771 р. побудував у Англії ...фабрику. У 1779 р. механік Самюель Кромптон ...звану мюль-машину, яка поєднувала переваги ...Дженні і ватерної прядильної машини, тобто ...міцну нитку.

...у ткацькій справі, викликане масовим ...прядильних верстатів на водяній тязі, спонукало ...Картрайта до створення механічного ткацького ...після модернізації замінював працю 40 ткачів.

...темпи механізації бавовняної промисловості стали ...науково-технічного пошуку нового потужного ...енергії. Використання водяного двигуна змушувало ...на берегах рік, що часто знаходилися далеко ...шляхів сполучення та ринків збуту, а також ...затрат для залучення робочої сили з інших

...значення для розвитку машинного виробництва ...двигуна. У 1769 р. лаборант ...з Глазго Джеймс Ватт, удосконаливши примітивні ...машин Томаса Севері (1696 р.) та Томаса ... (1705 р.), сконструював парову машину простої дії. ...стала основою для створення Ваттом універсального ...двигуна подвійної дії у 1784 р., який відкрив «золоту ...бавовняної промисловості та дав поштовх для ...промислового перевороту у провідних галузях

...виробництво промислових машин спричинило гостру ...виробництва чавуну, заліза та постачання ...металургії. У 1735 р. інженер Абрагам Дербі вперше ...якості чавуну, виплавляючи його за допомогою ...вугілля. Заснований ним чавуноплавильний завод, де ...ця технологія, виплавляв у рік понад 8 тис. тонн ...час як на початку XVIII ст. виплавка чавуну у всій ...становила 18 тис. тонн. Наступним кроком технічного ...металургії стало патентування методу пудлінгування, ...винахідником Генрі Кортон у 1784 р., який дозволяв ...способом переплавляти чавун у залізо та сталь.

...стрибок промисловості супроводжувався ...досі транспортних засобів. Англієць Джордж

Стефенсон збудував у 1814 р. перший паротяг, який швидкість 10 км/год., тягнучи за собою 8 вагонів. Перша залізнична лінія Стоктон — Дарлінгтон була прокладена а у 1830 р. розпочався рух на першій залізничній дорозі поєднала Ліверпуль і Манчестер. Особливо широкого набуває залізничне будівництво, починаючи з 40-х років у 1840 р. протяжність залізниць становила 1,4 тис. км, — 10,6 тис. км, а у 1870 р. — 26 тис. км.

Водночас із добою залізничного транспорту розпочала доба пароплавства. Оразу ж після появи у США річкового судна з паровим двигуном Роберта Фултона, був збудований перший англійський пароплав. У 40–50-х роках Англії розгортається будівництво великих океанічних паровими двигунами.

Швидкий ріст вугільної промисловості, металургії та машинобудування став можливим у значній мірі завдяки будівництву в Англії сітки каналів, які з'єднали найважливіші промислові центри країни та пошвидко морську торгівлю.

Технічний переворот в металургії та транспортній індустрії поклав початок новій фазі розвитку торгівлі. Якщо у 30-х роках XIX ст. основним експортним товаром були сировинні товари, то згодом, виробами легкої промисловості, то вже у другій половині століття спостерігається зростання експорту продуктів важкої промисловості. Для будівництва залізниць в інших державах колоніях Британії модернізований паровими двигунами англійський флот постачав паровози, залізничні платформи. Поряд із цим великою популярністю на світовому ринку користувалося машинне обладнання для різних галузей промисловості.

Таким чином, у результаті промислової революції, яка розпочалася в Англії з 60-х років XVIII ст. по 50-ті роки XIX ст., відбувся перетворення у «фабрику світу» — монопольного промисловця та торгового лідера. Внаслідок парламентської реформи посилюються владні позиції крупного промислового підприємства, яке виступало за ліквідацію економічних обмежень політики протекціонізму, що здійснювалася в інтересах аристократії.

Наслідком промислової експансії став рух фритредерства, який став центром у Манчестері. Власне у цьому промисловому центрі у жовтні 1838 р. з ініціативи текстильного фабриканта Річарда Кобдена виникла Асоціація (а роком пізніше Ліга) боротьби проти хлібного мита. Головною вимогою фритредерства була ліквідація усіх видів мита, що штучно обмежували міжнародну торгівлю.

Цей рух, що став віддзеркаленням економічної трансформації, переходу від протекціонізму до свободи торгівлі та підприємництва, увінчався успіхом у другій половині XIX ст.

30-х років XIX ст. Реалізуючи програму фритредерства, міністр Роберта Піля у червні 1846 р. добився ухвалення закону про відміну хлібного мита, а наступний кабінет Дж. Расселом – відміни у 1849 та у 1851 рр. навігаційних обмежень цін на хліб та сировину зумовило значне зменшення витрат на виробництво товарів та їх здешевлення. Економічна політика англійського уряду, в основу якої були покладені засади «вільної торгівлі», мала наслідком стрімке зростання темпів індустріалізації та монопольне завоювання ринків.

Зростання земельної ренти та підвищення підприємницького ризику зумовили процес концентрації та централізації капіталу. У процесі ризику процесу індустріалізації стають крупні підприємства, що налічують понад 10 тис. робітників, що забезпечили розвиток важкої промисловості. Показово, що у середині XIX ст. плавка чавуну та видобуток вугілля становили майже 100% від загальносвітових показників.

Індустріалізація, домінантою якої була важка промисловість, супроводжувалася зростанням питомої ваги легкої промисловості, основу якої становило ткацьке виробництво. Особливістю цього може служити структура зайнятості в важкій промисловості середини XIX ст., згідно з якою у Англії та швейцарській промисловості працювало більше третини населення.

Закінчення промислового перевороту та розгортання індустріалізації спричинили суттєві зміни у соціальній структурі Англії. Якщо на початку XIX ст. частка сільського населення становила близько 40%, то вже у 70-х роках — лише 20%. Чисельність населення перетворила Англію у країну міст та великих сіл.

Зростання англійських товарів зумовило різке зростання конкурентоспроможності на світовому ринку. Велике значення для Англії у світовій торгівлі мала державна політика, яку впроваджував із іменем виразника ліберальної течії тогочасного уряду Лорда Генрі Пальмерстона. Обіймаючи пости міністра закордонних справ, міністра внутрішніх справ, а згодом і прем'єр-міністра протягом другої половини 40-х — першої половини 60-х років XIX ст. Пальмерстон утверджував засади фритреда у зовнішній торгівлі, зокладаючи основу англійського військового морського флоту, збільшуючи бюджетне фінансування морської поліції, зберігаючи незоторканість та пріоритет англійського купця у світовій частині земної кулі.

Зростання Великої Британії як світового економічного супердержави XIX ст. ґрунтувалося на усталенні засад вільного ринку та свободи приватного підприємництва в метрополії, що забезпечувало дешеві джерела сировини та величезний ринок збуту товарів. У той же час встановлення британської економічної, торгівельної та колоніальної монополії су-

проводжувалося виникненням таких економічних феноменів, як надвиробництво товарів, що вело до спаду виробництва, зсуву ринку та погіршення соціального становища значної частини населення. Вже починаючи з 1825 р. ринкове господарство періодично переживає стан економічної кризи. Таким чином, це суперечливий перебіг економічних процесів у Великій Британії на межі завершення промислового перевороту та розквіту індустриалізації, знайшовши своє віддзеркалення у зародку механізму циклічних коливань, засвідчив завершення етапу приватнопідприємницького капіталізму.

3. Особливості промислової революції у Франції та Німеччині

Ліберальні засади суспільного устрою, проголошені Великою французькою революцією у Франції, разом із утвердженням економічного лібералізму в результаті промислового перевороту в Англії стали визначними подіями у розвитку європейської та світової цивілізації. Незважаючи на політичну поразку революції у Франції та економічну депресію, спричинену соціальною катастрофою, промисловий переворот у цій державі, що розпочався наприкінці XVIII ст., продовжував розвиватися. Реставрація монархії Бурбонів у 1815 р. зовсім не означала реставрації феодалізму в економіці. Якщо у 1812 р. французька промисловість споживала 35 млн кг шерсті, то у 1825 р. — 50 млн. Виробництво бавовни за цей період виросло майже втричі. Вже наприкінці XIX ст. у бавовняній промисловості Франції нараховувалося майже 4 млн верстатів та було зайнято близько 500 тис. робітників. Технічний прогрес значно поштовхнув виробництво шовку. Якщо у 1812 р. на шовкоткацьких фабриках працювало 1200 механічних верстатів Жаккара, то у 1825 р. — 4202. Впродовж 1815–1830 рр. виплавка чавуну і добування вугілля подвоїлись. Активно впроваджувалися у чавуноливарну галузь промислові технології, зокрема застосовувалися металургійних заводів кам'яного вугілля та нових способів виплавки сталі. Так, у 1825 р. 30% усього заліза було вироблено на кам'яному вугіллі.

Проте темпи промислово-технічного прогресу були значно нижчими у порівнянні з відповідними показниками в Англії та економіці. Механічні верстати, які застосовувалися у французькій промисловості, працювали в основному на гідравлічній тязі. Характерно, що зростання виробництва було пропорційним до впровадження парових машин. Проте тільки з виникненням французького машинобудування на початку XIX ст. у роки починається поступовий перехід до машинного виробництва на базі парових двигунів. Мізерна кількість парових машин у 1820 р. (65) уже через десять років збільшилася майже у 10 разів.

Діагностику промислового перевороту у Франції окреслюють реформи 1789 року як початковий підготовчий його етап. Реалізація засад суспільного розвитку, задекларованих Великою революцією, була сповільнена відновленням монархії, що зумовило консервацію інституційного розвитку. Політика протекціонізму, яка проводилася в інтересах аристократії, зумовлювала збереження високих цін на промислову сировину та паливо. Високий рівень затрат на виробництво звужував внутрішній ринок та знижував конкурентоспроможність французьких товарів на зовнішньому ринку.

Після революції режим липневої монархії, який встановився в 1815 році, здійснював економічну політику, що була в інтересах фінансової аристократії. Пріоритетне місце надавалось фінансовому капіталу, що забезпечувалось державним банківством. обмежувало розвиток торгово-промислового капіталу. Основу фінансової аристократії становили банкіри, страхові та залізничні монополісти, власники вугільних та металургійних заводів, великих лісових угідь та верхівка нових промислових підприємств. У збереженні панівного становища фінансової аристократії був зацікавлений насамперед французький король Людовик XVIII, який був аграрій та власник величезних лісових масивів, що давали йому безпосередню участь у фінансових операціях олігархії. Зважаючи на засилля фінансової олігархії, французька економіка періоду липневої монархії помітно випереджувала економічний розвиток інших держав континентальної Європи. Темп зростання промислових двигунів у промисловості впродовж цього періоду зростає у 8 разів, виплавка чавуну, заліза, сталі та залізничних колій збільшується у 3 рази.

Далі вище статистика свідчить про продуктивні зміни у сфері промислової трансформації французької економіки. У той же час дрібні ремісничі та мануфактурні підприємства фактично переважають над крупними підприємствами з високим виробництвом. Така ситуація була частково зумовлена специфікою спеціалізації тогочасної промисловості Франції. У той же час Франція була світовим центром виробництва предметів розкоші. Таке виробництво вимагало широкого застосування висококваліфікованої ручної праці, яку неможливо було замінити машинною. У Парижі, де концентрація подібного виробництва була найбільшою, підприємства, що налічували менше 10 робітників, становили менше 13%. Однак основним чинником, який стримував процес індустріалізації, була урядова політика протекціонізму, що зумовлювала штучне збереження високих цін на метал та вугілля, гальмувала розвиток промисловості. Перемога промислової революції була досягнута в умовах домінування дрібного селянського господарства, земельної нерівності та дрібної оренди (найчастіше тимчасової). Інституційним змінам в економіці заважала також

тогочасна система французького виборчого права. Характер незважаючи на зростання економічної ролі промисловості та підприємництва, його вплив на законодавчу владу поступово знижувався. Якщо на початку 30-х років кількість представників промислової буржуазії у палаті депутатів становила половину її складу, то у 1847 р. — лише третину.

50–60-ті роки XIX ст. стали завершальним етапом промислового перевороту та генези індустріальної економіки Франції. Французьке господарство періоду Другої імперії знаходилося у стані економічного зростання. Випуск промислової продукції впродовж двох десятиліть зріс більше як у 3 рази. Найбільшою інтенсивністю був позначений промисловий перелом у важкій індустрії. Запровадження в металургійну галузь прогресивної конвертерної технології англійського винахідника Пієр-Ернест Бессемера та мартенівських печей, пов'язаних із ініціативою французьких інженерів Мартенів, дало можливість збільшити виплавку сталі у 8 разів. Більш ніж утричі зросли видобуток кам'яного та бурого вугілля, виплавка чавуну та виробництво сталі, а кількість парових машин у промисловості — більш як у 4 рази. Неухильне зростання промислового виробництва стимулювало будівництво залізничних шляхів, довжина яких зросла з 3 тис. км у 1852 р. до 17440 км у 1869 р. Та, незважаючи на високий темп зростання, важка промисловість все ж поступалася легкій промисловості за сукупним обсягом промислового виробництва.

Завершальний етап промислового перевороту у Франції характеризувався високим рівнем концентрації капіталу. Фінансовий капітал став активно проникати у промислове виробництво. Найвищий ступінь концентрації був притаманний для металургії, вугільної промисловості та залізничного транспорту. Концентрація капіталу в цих галузях супроводжувалася концентрацією виробництва. У металургійній компанії «Каміте де Форж» належали сотні доменних печей, а майже весь залізничний транспорт знаходився в руках приватних акціонерних компаній.

Особливістю французького капіталізму того часу було створення потужної банківсько-кредитної системи. За роки Другої імперії майже у 5 разів зросла сума фінансових операцій Французького банку, який виник ще у часи правління Наполеона І. Стрімко зростали курси акцій Генерального товариства ринку кредиту, яке виникло у 1852 р. Капіталізація сільськогосподарського господарства сприяла діяльності Іпотечного банку «Товариство поземельного кредиту», який контролював переважну частину фінансового ринку в аграрній сфері. Вагоме місце у кредитній сфері посідав банк «Ліонський кредит», який спеціалізувався на розміщенні у Франції закордонних позик. Одним із лідерів кредитного ринку був банк, заснований в 1850 р. цукровими фабрикантами братами Перейра, який контролював у 60-х роках 17 акціонерних товариств із сукупним капіталом 3,5 млрд фр.

Цей розмах фінансово-кредитної сфери того часу свідчить про велику силу цінних паперів на Паризькій біржі, яка наприкінці XVIII ст. починає відігравати роль світового фінансового центру. На Лондонській фондовій біржі у той час були уряди 14 держав, а сума цінних паперів становила 33 млрд франків.

Однією з ознак третього етапу промислового перевороту була промислова експансія фінансового капіталу. Інтенсивне розширення набуває інвестиційна діяльність банківсько-промислових інституцій, внаслідок якої засновуються численні товариства, будуються заводи, фабрики, залізниці та інші підприємства. Промисловість не обмежувалася рамками національного ринку. Великий французький капітал був інвестований у проєкт будівництва Суецького каналу. Загальна сума французьких інвестицій були вкладені за кордоном, становила у 1870 р. понад 1 млрд франків.

Відношення між Англією та Францією, між якими відбувалася боротьба за домінування на європейському та світовому ринках, змінилася на початку XIX ст. була аграрною периферією Європи. Політична роздробленість та пов'язані з нею феодальні зв'язки затримали процес розгортання промислового перевороту майже на половину століття. Хід економічної трансформації безпосередньо залежав від інтеграції ринку земель та формування єдиного національного ринку.

Важливий етап промислового перевороту, що був підготовлений з'ясуванням 18 держав північної Німеччини у Митний союз у 30–40-ві роки XIX ст. У цей період найбільш активно відбувся перехід до машинного виробництва у бавовняній та текстильній промисловості, що були сконцентровані в основному в Саксонії. Товари підприємств промислового центру Саксонії створювали гідну конкуренцію продукції англійського центру. Разом із тим залежність від геополітичної ситуації (йдеться про Континентальну блокаду) та феодальний стан німецьких земель диктували вторинність економіки півночі Німеччини. Залежність від продукції англійських прядильних фабрик та митна ізоляційна політика сповільнювали розвиток перспективної для півночі текстильної промисловості. Однак механізація у цих галузях створювала ґрунт для подальшої індустріалізації легкої промисловості в інтегрованій Німеччині.

Важливим етапом економічної консолідації німецької спільноти була інтенсивне будівництво, яке прискорило розвиток текстильної та металургійної галузей. У 1835 р. було відкрито першу залізницю, яка поєднала німецькі міста Нюрнберг та Регенсбург завдовжки 12 км. У 1848 р. загальна протяжність залізниць становила 2,5 тис. км.

Високі темпи залізничного будівництва поштовпило розвиток легкої промисловості. Вугільні копальні Рурського

басейну впродовж 1845–1848 рр. подвоїли вуглевидобуток, виплавка чавуну зросла тут більш ніж удвічі. Уже в цей період промислового перевороту розпочався процес індустріалізації промислового районування. Найвищими темпами індустріалізації вирізнявся Рейнсько-Вестфальський промисловий район, у якому було сконцентровано чверть усього промислового робітництва.

Позитивні тенденції, започатковані у першій половині промислового перевороту, витворили підґрунтя для експансивного підйому у 50–60-х роках. Каталізатором індустріалізації в Німеччині стала революція 1848 р. Своєрідність форми цієї німецької політичної нації полягала у тому, що процес демократизації об'єднання очолили репрезентанти блоку юнкерства та великого капіталу. Ця особливість зумовила мілітарний характер розвитку промислового будівництва. Пріоритет військової індустрії стимулював виробництво заліза, сталі, видобуток вугілля, машинобудівництво. Важливим чинником індустріалізації Німеччини стало пруське грюндерство. Лише у Пруссії на другому етапі промислового перевороту засновується 20 акціонерних банків, які розкидали свої капітали на підприємствах важкої індустрії та в залізничному будівництві.

На цей період припадає становлення німецького промислового будівництва. Успішно поборюючи конкуренцію з боку Англії, виробництво засобів виробництва в Німеччині впродовж 1861–1870 рр. зросло на 23%. Наслідком такої структуризації промислового будівництва стало досягнення найвищих у світі темпів промислового розвитку. Вже у 1870 р. Німеччина за основними показниками промислової продукції поступалася тільки Англії.

Проте завершальний етап промислового перевороту в Німеччині, який проходив у 70-ті роки, став можливим завдяки умовам об'єднаної Німеччини та консолідації національного економічного комплексу в Європі, сільське господарство цієї країни втрачало суттєві ознаки феодалізму, які поєднувалися з капіталістичними процесами, що здійснювалися в інтересах юнкерства.

4. Індустріалізація економіки США

Формування промислового капіталізму в США, яке стало фундаментом для перетворення цієї молоді держави у світового лідера наприкінці XIX ст., заслуговує на особливу увагу дослідників економічної історії. На відміну від європейських держав, індустріальний прогрес яких базувався на економічних процесах, які ґрунтувалися на багатовіковій історії економічної національної господарської традиції, генеза індустріального суспільства у США стала результатом поєднання господарського досвіду провідних європейських держав із домінантною формою приватного підприємництва.

Після проголошення незалежності в економіці США
існувала регіональна неоднорідність. Поряд з промислово
розвинутими північно-східними штатами та Заходом, де швидко
розвивалося господарство, існували регіони з корінним
сільськогосподарським господарством, яке знаходилося на стадії родового устрою,
де використовувалася праця рабів.

Важливим моментом економічного розвитку США став
промисловий переворот на Півночі та частині
Сходу. Найважливішим впливом на поширення машинного виробництва
був отриманий у результаті зовнішньої торгівлі,
зокрема імпорту капіталу. Зростання фабричного виробництва
створило потребу в робочій силі, яка лише частково
задовольнялася великими потоками трудової імміграції. Проте
основним джерелом робочої сили були іммігранти із європейського та інших континентів світу.
Величезні території переважно на вільні західні землі, що в умовах
розвитку промисловості змушувало власників підприємств
використовувати їх машинізацію.

Перша текстильна фабрика у США була заснована у 1791 р.
Скоттом Філіпсом у місті Слейтером. У 1808 р. у північних штатах
існувало 15 бавовняних фабрик. Однак справжній підйом
виробництва починається після англо-американської
війни 1812–1814 рр., в результаті якої посилюється ріст
промисловості у цій та інших галузях легкої промисловості.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

Важливим етапом в індустріалізації США настає з розвитком
будівництва у 30–50-ті роки XIX ст. Особливо
важливу роль відіграє будівництво залізничних ліній
на північно-східних та західних регіонах. Про стрімке
розвиток залізничного будівництва у цей період свідчить його
довжина у 1830 р. — 100 миль, у 1860 р. — 30835 миль. Поряд із залізничним
будівництвом швидко здійснюється будівництво
каналів та системи каналів.

на стадії часткової машинізації промисловості. Остаточна дація багатокладності економіки стала можливою лише завершення Громадянської війни 1861–1865 рр.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка та соціальна структура капіталізму. XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т.1.

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко Рудомьоткіна М.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000. – С.35-50.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко М. Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 2000. – С.84-95.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. – К.: Вікар, 2000. – С. 61-71.

Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин: Підручник / За ред. А.Філіпенка. – К.: Либріум, 2000. – С. 90-118.

Чайковський В. Економічна історія світу і України. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1997. – С.76-84.

История мировой экономики / Под ред. Г.Б.Полетаева, А.Н.Марковой. – М., 1999.

Контопов М. В., Сметанин С. И. История экономики. – М.: Академический проект, 2000. – С. 25-60.

Лортикян Э.Л. История экономических реформ. Мировой опыт второй половины XIX–XXвв. – Харьков, 1999 – С. 105-164.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Под ред. Н.Полетаева, В.Голубович, Л.Пашкевич и др.: Под общ. ред. В.Голубовича. – Минск, 1997. – С. 105-164.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Ф.Полянского, В.Жамина. – М., 1986. – С.115-156.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Либріум, 1994.

Злупко Степан. Основи історії економічної історії України. Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.

Джинчарадзе В. Экономическая история США. – М.: Либріум, 2000.

Чистозвонов А. Генезис капитализма. Проблемы методологии. – М., 1985.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Грюндерство (нім. Gründer – засновник) – процес експансії фінансового капіталу у завершальній стадії промислового перевороту, результатом якої стало масове виникнення нових підприємств.

виступу у фабрики, заводи, залізниці, будівництво та виникнення
товариств, банків, страхових компаній тощо.

Лібералізм — державна політика меркантилізму у Франції,
міністр фінансів при королі Людовіку XIV Жан-Батіст
Ламієр (1619–1683 рр.), суть якої полягала у протегуванні
торгівлі та пов'язаних із нею галузей мануфактурного

Вільне торгівство (від англ. free trade – вільна торгівля) —
політика 30-х — на початку 50-х років XIX ст. англійських
економістів-лібералів, які виступали за ліквідацію економічних
бар'єрів політики протекціонізму, зокрема, скасування усіх видів
мит, що обмежували свободу торгівлі.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 7: Генеза індустріального суспільства. Промисловий
переворот

1. Інституційні передумови, хід та наслідки промислового
перевороту в Англії.
2. Особливості промислової революції у Франції.
Вплив банківсько-кредитної сфери.
3. Специфіка промислового перевороту в Німеччині.
4. Смертність промислової революції у США.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

- Роль Фрітредерів і промисловий переворот в Англії.
- Французьке грюндерство 50–60-х років XIX ст. як
економічний феномен.
- Інституційна основа промислових революцій у
Англії та США.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 8: Промисловий переворот в Англії та Німеччині

1. Соціально-політичні чинники промислової революції в
Англії та Німеччині.
2. Роль революція та її роль в економічному поступі.
3. Аграрна економіка в умовах промислового перевороту.

ТЕМА 9: Промисловий переворот у Франції та США

1. Лібералізм як соціально-економічна підвалина промис-
лового перевороту у Франції та США.
2. Особливості промислової революції у державах .
3. Рух капіталізму в аграрній сфері Франції та США.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Проаналізуйте особливості передумов промислового
перевороту в провідних державах світу.

2. Дайте визначення поняття «промисловий переворот».
3. Чому Англію називають батьківщиною промислового перевороту?
4. З'ясуйте значення технічної революції для розгортання промислового перевороту.
5. Охарактеризуйте особливості етапів промислового перевороту у Франції.
6. Порівняйте шляхи капіталізації сільського господарства в США та Німеччині.
7. Розкрийте економічний зміст грюндерства.
8. Проаналізуйте наслідки промислового перевороту для міжнародних економічних відносин.

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ЕПОХУ ГЕНЕЗИ КАПІТАЛІЗМУ (КІНЕЦЬ XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Основні тенденції господарської еволюції українських земель наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

Наприкінці XVI ст. переважна частина етнічних українських земель належала майже 5 млн чол. входила до складу Речі Посполитої. Після Люблінської унії 1569 р. українські території були адміністративно на 7 воєводств: Руське (Львівська, Тернопільська, Житомирська та Холмська землі), Белзьке (Белзький і Грабовецький повіти), Волинське (Волинський, Луцький, і Крем'янецький повіти), Подільське (Хмельницький і Митицький повіти), Брацлавський і Вінницький повіти), Київське (Київський, Чернігівський і Житомирський повіти) та Чернігівське (утворене у 1648 р. з Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів).

Основні тенденції підневільних українських земель кінця XVI — початку XVII ст. були характерні дві взаємопов'язані тенденції: утвердження фільварково-панщинної системи землеволодіння та козацько-селянських господарств. Державне землеволодіння (королівщина), що становило приблизно 10% усіх поселень, було розповсюджене переважно в Руського та Белзького воєводств.

Впровадження фільваркової системи землекористування почало зростання концентрації землі в руках шляхетської і позбавлення українського селянства права користування землею. Вже на початку XVII ст. у складі земельних володінь землевласників, які становили менше як 1% населення, знаходилися майже 1000 шляхетських і 1250 селянських господарств. Характерно, що значна частина магнатів та шляхти українського походження. Полонізація українських земель зумовлювала нівеляцію основних засад української господарської традиції. Проте основна частина української шляхти та середньої шляхти прагнула посилити свій вплив шляхом ліквідації магнатського землеволодіння. Розповсюдження фільваркової системи господарства відбувалося нерівномірно у різних регіонах України. Найбільшою швидкістю відзначався цей процес в Галичині, на Волині та

Поділлі. Так, у 20-х роках XVII ст. у Волинському во панщина сягала 4-5 днів на тиждень від волоки (30 мс 21,3 га землі). Ще більшою була відробіткова рента у філ які здавалися в оренду, де вона доходила до 5-6 днів у 1 Однак, фільварково-панщинний тип господарювання домінуючим у тогочасній системі аграрних відносин в Ук підрахунками дослідників, ним було охоплено лише 25% українського населення.

Процес заснування фільварків у Центральній і Лівос Україні проходив повільними темпами. Для освоєння земельних масивів у цих регіонах польські та споло магнати заохочували до поселення у фільварках селян, про їм свободи (право землекористування без сплати оброку і 30 років). Незважаючи на порівняно великий термін д вільного землекористування, на освоєних землях формував тип селянина-власника, що прагнув господарювати н капіталістичних засадах.

Перспективною та такою, що найбільш відповідала і ності українця, була козацька форма землеволодіння. Ко хутір, як спосіб реалізації вільної господарської ініціативи у був фактично прообразом найпрогресивнішої у Європі фер форми господарювання. Про розмах самостійної госпо ініціативи українців на східних землях свідчать дані тог ревізій (люстрацій) королівських земель. Так, в лю королівщин від 1616 р. йдеться про те, що в Канівському с не було жодного села, яке б належало польській короні, козацькі хутори. Згідно з цим документом, міські та козацькі хутори домінували по всій Наддніпрянщині. Хар: що лише в містах і містечках цього регіону України, за люстрації, налічувалося 7,5 тис. «непослушних» козацьких у той час як польський сейм обмежував кількість реєс козацтва по всій Україні до 1 тисячі.

У першій половині XVII ст. в умовах експансії філь панщинної системи прискорюється процес формування українського соціального стану — козацтва, яке стає ру силою національного та господарського визволення. Ко оголошували себе ті, що не визнавали зверхності по магнатів та шляхти. Ріст козащини був спричинений утворенням реєстрового війська, основу якого складали козаки, які, підтримуючи тісні стосунки з багатим міщан шляхтою, водночас прагнули до найширшої соціал господарської свободи. Прагнення до національної та госпо свободи сприяло консолідації разом із козацтвом украї міщанства, духовенства та дрібної шляхти. Посилення Речі Посполитої на національні та економічні права ук спричинило вибух національно-визвольної боротьби, яка пе у Визвольну війну.

2. Свідові Інститути та економічний устрій у період Козацької держави і Гетьманщини.

Після Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Богдана Хмельницького полягав у тому, що за своїм економічним та економічним змістом це була фактично Українська буржуазна революція. На українському національному державному устрою будувалася національна держава, що будувала свою державу на принципах лібералізму. В основу державного устрою було покладено демократичні принципи управління, які сформувалися в Україні. Державний провід очолював гетьман та генеральна канцелярія виконувала функції кабінету міністрів. Адміністрація державної території поділялась на полки та сотні, у яких виконували функції адміністративної влади переважно військові. Судова влада, як і на Запоріжжі, поєднувалась з адміністративною. Окрему юрисдикцію мали церковні суди. Важливим процесом розбудови фінансової системи. Найбільше до державного скарбу надходило з прямих податків, які платили шляхта та міщани, власники та орендатори млинів і земельних ділянок від пограничного мита. Доходи від державних земель та сотнях йшли переважно на утримання держави. Прибутки державного українського скарбу у період становили мільйони золотих щорічно.

Економічної політики молодого Українського державного устрою. Суть її зводилася передусім до ліквідації феодального і шляхетського землеволодіння польських магнатів та обмеження землеволодіння українських магнатів. Це створювало сприятливі умови для утвердження козацтва як державної сили тогочасного українського суспільства.

Ця політика здійснювалась відповідно до вимог Української революції. На її першому етапі Богдан Хмельницький прагнув заручитися підтримкою певної частини шляхти українського, литовського та польського походження. Зокрема, в гетьманському універсалі від 17 липня 1651 року про заборону козацькому війську чинити шкоди литовським князів. До того ж часу відноситься універсал про захист маєтків князя Заславського та надання Яреми Вишневецького коронному стражнику.

Шляхті та універсали про підтвердження прав на маєтності, що були видані Богданом Хмельницьким після угод з Збівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) угод, були вродитовані невігідними статтями цих угод, на які не погодилася українська сторона.

Після переможної битви під Батогом у травні 1652 р. економіка України в Українській державі зазнала

кардинальних змін. Козацьке військо, підтримане повстанням, звільнило від поляків територію по річці Сіверській, якій було повністю ліквідовано фільварки магнатів та королівщини, а землі перейшли до загальнодержавного фонду, який опікувався державний скарб.

Особливе місце в аграрній політиці часів Хмельницького посідало монастирське землеволодіння. Від самого початку Визвольної війни гетьманська влада взяла під захист монастирський статус православної церкви та її монастирських маєтків. Відстоюванню прав цього суб'єкта господарської діяльності присвячено чи не найбільше універсалів гетьмана (близько 100). Власність православної церкви не тільки охоронялася державою, але й примножувалася новими селами, млинами, пасіками, які вносилися з державного фонду. Впродовж 1648–1657 рр. було підтверджено право власності 17 монастирів на 34 земельних володіннях та створено 48 нових.

В період Української революції середини XVII століття відбувається процес формування власності козацької старшини. Дослідники виокремлюють дві форми цього землекористування: приватну (спадкову) та рангову (тимчасову). Формування приватної старшинської власності відбувалось на землях займанщини, купівлі землі у козаків та селянства, а також на землях військового скарбу. Рангові земельні наділи разом із земельними містечками надавалися з державного фонду за службу в армії. Це право у тимчасове володіння. Проте у цей період старшина втрачала земельне володіння ще не відіграло провідної ролі. Універсали гетьманських універсалів про надання земель старшині були порівняно невелика. За підрахунками дослідників, універсали про земельні наданих полковникам, сотникам та осавулам становили лише 10% поступалася подібним наданням, що призначалися монастирським монастиряхті.

Економічна політика Богдана Хмельницького не обмежувалася лише аграрною сферою. Належне місце в ній посідало зокрема, торгівля. У гетьманських універсалах та листах Хмельницького про дозволи на вільну торгівлю українським купцям та польським міжнародній торгівлі. Така увага до торгівлі та купецтва була мала наслідком не тільки задоволення потреб населення в різноманітних товарах, але й чималі доходи до державної казни, а також поживлення економіки й прискорення розвитку національного ринку. Не залишалося поза увагою Хмельницького держави й міщанство. Державний провід неодноразово надавав захист міщанства від надмірних поборів та у гострій боротьбі з боку козащини.

Аналіз економічної політики Богдана Хмельницького дає підстави говорити про те, що вона розглядалася як важливий інструмент консолідації молодого українського політичного устрою. Головною засадою цієї політики було прагнення до

рівноваги шляхом залучення до державотворення інтересів якнайширшого кола соціальних станів. Підсумком такої політики, незважаючи на її певні недоліки, стало домінування середнього стану приватних підприємців, що створювало підвалини для формування нових економічних відносин. Проте, ця економічна перспектива держави була перекреслена поступовою експансією імперії.

Геополітичне становище Козацької держави, зовнішні державні чинники на сусідні держави та економічний стан козацької старшини стали причинами дезінтеграційних процесів в українському суспільстві та втрати економічної єдності. Про наростання цих тенденцій свідчить позиція козацької старшини, пріоритетом для якої служило захист своїх інтересів. Відомо, що Богдан Хмельницький провадив реформування старшинського землеволодіння поміркованою політикою, прагнучись утримати цей процес у таких формах, які б не викликали соціального конфлікту. Ігноруючи цю позицію, козацькі старшини та сотники зверталися з проханнями про надання привілеїв до московського царя. Як стверджує Іван Сидорук, один із перших прецедентів зробили послі Козацької держави у березні 1654 р. під час оформлення умов союзницького договору з Москвою, випросивши для себе царські грамоти на надання земельними частками Смілою та Старим Млієвом. Це заохотило козацьких старшин своїх землеволодінь за допомогою російської держави. Серед тих, хто зумів добитися царських грамот на українські міста та села, знаходимо в документах, складених у 1654–1659 рр., старшинські родини Виговських, Тетерів, Ждановичів, Носачів, Махаринських, Шумських тощо.

Економічний статус старшинського шляхетського стану змінився у період гетьманування Івана Виговського (1657–1663 рр.). Проте реалізація доктрини аристократичної держави здійснювалася ігноруванням інтересів широкого козацького загалу. Таким чином, піддавався ревізії один із основних принципів здобутків національних революцій — демократичний устрій, що породжувало соціальні конфлікти, які використовували Москва та Варшава.

Важливо позначився на економічному розвитку України період гетьманування Івана Мазепи (1663–1687 рр.), коли територія Козацької держави розширилася на дві частини — Правобережжя та Лівобережжя. Для обох цих територій обирала свого гетьмана, що був залежним від західного чи східного сусіда. Наслідком економічної дезінтеграції періоду Руїни став занепад економіки та переміщення політичного центру України на Лівобережжя. Тут, де формується соціально-політичний устрій, називається Гетьманщина.

Авторитет гетьманської влади як політичного та економічного інституту значно виріс у роки гетьманування Івана Мазепи. Соціально-економічну опору своєї влади він вбачав у старшині, надаючи землеволодіння та маєтності не тільки старшій верховній, але й сотникам та нижчим козацьким чинам. Важливим джерелом для аналізу господарської діяльності Івана Мазепи є універсали гетьмана. За підрахунками дослідників з економічних справ присвячено близько тисячі універсалів. Впродовж періоду гетьманування Іван Мазепа надав у власність козацької старшині монастирів та купецтва сотні сіл із десятками тисяч кріпак та посполитих. Захищаючи традиційні права козацтва, Мазепа відміну від Виговського, прагнув у своїй економічній політиці обмеження посягань старшини та шляхти на права селянства. Універсалі, виданому у вересні 1692 р., йшлося про гетьманську заборону на запровадження додаткових селянських повинностей.

Господарська політика Івана Мазепи не обмежувалася питаннями землеволодіння. Як випливає з документів того часу, значне місце у ній посідали проблеми фінансів купецтва, промислового та сільськогосподарського підприємництва. Особливу увагу заслуговує економіко-правова підтримка підприємницької ініціативи. Гетьманський провід опікувався розвитком сільськогосподарського підприємництва, млинарства та гуральництва, продукція яких користувалася вимогами на зовнішньому ринку. Успішно розвивалося тогочасне українське виробництво селітри та поташу. Як стверджують тогочасні документи, козацька старшина протестувала проти зниження царським урядом цін на селітру у 1700 р. Із них дізнаємося також, що впродовж 1690-х років поташні, які належали гетьману, продали продукції на суму 100 тис. злотих. Серед інших видів мануфактур у той час розвивалися гуті (виробництво скла), рудні (добування залізної руди), папірні, текстильні підприємства. Державні замовлення отримували ливарні, що виготовляли переважно гармати та інші мануфактури, де виготовлялася легка вогнепальна зброя. Також карбувалася монета. Значного розмаху в добу Мазепи набуло будівництво, особливо спорудження православних храмів.

Політика протекціонізму гетьманського уряду зміцнювала підвалини української економіки, що створювало сприятливі умови для усамостійнення. Характерно, що, на відміну від Європи, українська мануфактурна промисловість формувалася в сільській місцевості під безпосереднім впливом держави.

Поразка в Північній війні різко обмежила автономію України. Колоніальний вплив Російської імперії на економічний розвиток земель, що ще донедавна складали Козацьку державу, визначальним. Та незважаючи на посилення імперської економіки після Північної війни, спроби розширення автономії України були зроблені у період гетьманування Павла Полуботка (1722–1724) і Данила Апостола (1727–1734).

Павло Полуботок, який був обраний козацькою старшиною гетьманом, прагнув реформувати українське суспільство та оборонити цей інститут від зазіхань Малоросійської імперії. Її боротьба за збереження залишків української державності була придушена Петром I. Певне пом'якшення колоніальної економічної політики співпало з обранням гетьманом Данила Апостола. У цей період царський уряд скасовує деякі несприятливі податки, запроваджує заборону на купівлю українських земель в Україні та у 1727 р. розв'язує Малоросійську

Данило Апостол, виступаючи за відновлення початкових принципів об'єднання України з Росією, домігся прийняття указом імператора т.зв. «Рішительних Пунктів». Згідно з цим указом введено судовою інстанцією в Україні оголошувався новий суд під проводом гетьмана, що складався з трьох представників з боку росіян, дозволено закордонну торгівлю, митні збори збиравала Москва, відновлено право російських дворян купувати українських земель, але не дозволялося спродажувати українські землі та заборонено відбирати земельну власність у українців. Користуючись цими незначними поступками Москви, Данило Апостол вів активну економічну політику. Для впорядкування економічних та господарських справ було проведено слідство про маєтності», котре, на основі документів про маєтності старших людей, встановило незаконність посідання українських земель деякими приватними власниками та відновило права на цих земель. Цікавим є висновок цього слідства, з якого випливає, що в тогочасній гетьманщині вільні посполиті становили більше третини, а дві третини проживали в рангових, дворянських або монастирських маєтностях та відбували повинності на користь їхніх власників. Впорядковувалися справи скарбу та діяльність скарбу, зокрема було вперше введено окремий бюджет державних видатків.

Впливою економічної політики Данила Апостола було відновлення українського торгового підприємництва. Для розвитку у Глухові було скликано зібрання представників українського купецтва. У гетьманських меморіалах до царського уряду висловлено домагання зміни нерівноправних приписів про купівлю для українських купців. Про безпосередню участь у розвитку української торгівлі свідчила також діяльність гетьмана у купецьких підприємствах.

Вплив на поживлення господарського життя мала реформа інституту судівництва. Відстоюванню господарських справ окремими соціальними верствами сприяла оголошена гетьманом реформа українським судам», що визначала порядок апеляції на рівні до сотенних та полкових.

Політика Данила Апостола, спрямована на розширення економічного статусу української економіки, викликала негативну

Данило Полуботок, який був обраний козацькою старшиною гетьманом, прагнув реформувати українське суспільство, зберегти цей інститут від зазіхань Малоросійської імперії. Боротьба за збереження залишків української державності підтримувалася Петром I. Певне пом'якшення колоніальної політики співпало з обранням гетьманом Данила Полуботка. У цей період царський уряд скасовує деякі податки, запроваджує заборону на купівлю земель в Україні та у 1727 р. розв'язує Малоросійську

Апостол, виступаючи за відновлення початкових принципів об'єднання України з Росією, домігся прийняття царським урядом т.зв. «Рішительних Пунктів». Згідно з цим документом судовою інстанцією в Україні оголошувався суд під проводом гетьмана, що складався з трьох членів: двох росіян, дозволено закордонну торгівлю, митні збори в Москві, відновлено право російських дворян на українських землях, але не дозволялося спроваджувати в Росію та заборонено відбирати земельну власність у українців. Занепокоєний цими незначними поступками Москви, Данило Полуботок активну економічну політику. Для впорядкування господарських справ було проведено «розгляд» про маєтності», котре, на основі документів про маєтності людей, встановило незаконність посідання земель деякими приватними власниками та відновило законність цих земель. Цікавим є висновок цього слідства, з якого випливає, що в тогочасній гетьманщині вільні посполиті становили більше третини, а дві третини проживали в рангових, дворянських та монастирських маєтностях та відбували службу на користь їхніх власників. Впорядковувалися справи та діяльність скарбу, зокрема було вперше складено бюджет державних видатків.

Активною ланкою економічної політики Данила Апостола була діяльність українського торгового підприємництва. Для розвитку у Глухові було скликано зібрання представників місцевого купецтва. У гетьманських меморіалах до царського уряду висловлено домагання зміни нерівноправних приписів про купівлю для українських купців. Про безпосередню участь у розвитку української торгівлі свідчила також діяльність гетьмана у купецьких підприємствах.

Певне вплив на пошкваллення господарського життя мала діяльність інституту судівництва. Відстоюванню господарських інтересів нижчих соціальних верств сприяла оголошена гетьманом «заборона українським судам», що визначала порядок апеляції до вищих судів рівня до сотенних та полкових.

Політика Данила Апостола, спрямована на розширення економічного простору української економіки, викликала негативну

реакцію російського самодержавства. Режим, який вступив після смерті гетьмана, використовував ті самі методи української автономії, які застосовував Петро I. Царська заборонила вибори нового гетьмана та передала управлінські функції т.зв. Правлінню гетьманського уряду, яке було організоване на кшталт Малоросійської Колегії. До кінця існування інститутів самоврядування у цей період додалися значні економічні збитки, яких завдала Гетьманщині російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Кількість українців, що загинули у цій війні, становила 35 тис. чол., у той час як усе українське населення Лівобережжя становило 1,2 млн чол. Витрати на утримання російської армії впродовж 1737–1738 рр. становили 1,5 млн крб., що у той час перевищувало річний бюджет Гетьманщини.

Останньою спробою відновлення залишків автономії Гетьманщини стала діяльність призначеного царицею Єкатерини II гетьмана Кирила Розумовського (1750–1784). У своїй внутрішній політиці гетьман опирався на козацьку верхівку, що у період свого правління домоглася зрівняння у правах із російським дворянством. Однак навіть і у цей період на українському Лівобережжі імперія продовжувала політику запровадження централізованого управління. У 1754 р. було скасовано митні кордони між Росією та Україною, а бюджет Гетьманщини поставлено під державний контроль самодержавства.

Прагнення козацької верхівки, яка іменувала себе «старшинами», до посилення економічного та політичного впливу на Лівобережжя знайшло своє віддзеркалення у петиції старшинської верхівки, яка зібралася з ініціативи Розумовського у Глухові 1763 р. В цьому документі лежить прохання до імператриці відновити козацькі шляхетські свободи та дозволити скликання на Лівобережжі шляхетського парламенту. Це стало формальним приводом до початку остаточної ліквідації залишків автономії Гетьманщини. Катерина II, сповідуючи засади імперського абсолютизму, скасувала посаду гетьмана (1764 р.), зруйнувала систему місцевої незалежності українства – Запорізьку Січ (1775 р.), запровадила на Лівобережжі імперську адміністративну та бюрократичну систему. 1783 р. указом цариці було запроваджено оформлено кріпосний стан для лівобережного селянства. Формальною політичної та економічної асиміляції козацької старшини була «Жалувана грамота дворянству» 1785 р., яка закріплювала статус російського дворянства, що передбачав поєднання феодального власника з дворянським самоуправлінням у губернських та повітових зібраннях.

Таким чином, ліквідація Гетьманщини за своїми економічними наслідками являла собою регресивний процес, якого полягала у втраті для українства вищих соціальних та економічних позицій та кріпосницькому закабаленні його етнічної основи – селянства. Національно-господарська система, основи якої були зруйновані,

Української революції, була інкорпорована у Російську систему Російської імперії, що носила феодально-абсолютистський характер.

Економіка Правобережжя та Західної України у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

У той час, коли Гетьманщина та Слобідська Україна ще знаходилися в процесі становлення, на Правобережжя після Андрусівського перемир'я 1667 р. потрапила під вплив Польщі, котра у 1713 р. відновила на цій території феодальний устрій. Відбулася реставрація адміністративної структури та економічного устрою, які існували до Української революції 1648–1654 рр. На території відновлених Київського, Подільського та Волинського воєводств швидкими темпами відбувається процес відновлення магнатського господарства. Уже на середину XVIII ст. 80% території Правобережжя знаходилися у власності близько 40 магнатських родин. Зруйновані перманентними військовими конфліктами землі Правобережжя магнати принадували українське селянство, звільнені від усіх повинностей на 15–20 років. Селянство вимагало права свободи виявили бажання чимало селян із Правобережжя та Галичини. У той же час на Правобережжя почав переміщатися сільське населення із Центральної Польщі.

Наприкінці XVIII ст. правобережні землі опинилися в процесі становлення, у феодальній залежності яких знаходилися дрібна шляхта та селянство. Панщина у магнатських латифундіях становила 4–5 днів на тиждень. Лише в малозаселених південних районах Правобережжя запроваджувати панщину було не вигідно, переважала грошова рента. Магнати, значна частина яких була вихідцями з Правобережжя українських родів (Потоцькі, Вишневецькі, Радзівіли та ін.), перетворили свої володіння у своєрідні феодальні держави, у яких відчували себе одноосібними володарями. Магнати були носіями політики ополячення та латинізації Правобережжя земель. Користуючись абсолютною владою, магнати прагнули отримати одноосібно якнайбільше земельних ділянок відновлення феодального гніту у найбільш розвинутих формах.

Вплив польської шляхти мало негативний вплив на економіку Правобережжя XVIII ст. Значна частина міст знаходилася у приватній власності магнатів, а переважну частину їхнього населення становили селяни, що обробляли навколишні землі. Дискримінаційною політикою були заборони на певні види промислів, переважно ремісничих, шляхтою. Монопольними промислами для магнатів вважалися винокуріння, млинарство, ткацтво та ремісництво воготашу. Національне та економічне гноблення селянства стало основною причиною деукраїнізації міст, переважну частину населення яких становили поляки, євреї та інші

національності. У цих умовах зростає економічне зростання, які стають центрами внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Традиційними продуктами експорту міст Правобережжя були збіжжя і худоба, що привозилися сухопутними шляхами портів Балтійського моря, а згодом (наприкінці XVIII ст.) Чорноморських портів.

Ще гіршим було економічне становище західноукраїнських земель, на яких проживало понад 20% усього етнічного українського населення. Події Української революції не призвели до руйнації феодально-панщинної системи. Зразу ж по закінченні періоду Хмельниччини було відновлено статус-кво системи землеволодіння. Згідно з Речі Посполитій до 1648 р. Переважна частина земель знаходилася у власності шляхти. Згідно з Конституцією Речі Посполитої 1768 р., чинною залишалася традиційна засада неподільної спадкової шляхетської власності. Монополія шляхетського права сприяв консервації системи феодальних відносин, закріплюючи за шляхтичем разом із землею права панщинити посполитими. Про домінування шляхетського землеволодіння свідчать дані першого австрійського перепису 1773 року. Він впливає, що із загального числа фільварків, які були в Україні 1900 доміній, близько 1500 доміній (5300 фільварків) належали шляхті, яка складала 3,6% місцевого населення.

Магнати були фактичними власниками номінально феодальних земель «королівщини». Вищезгаданий перепис відноситься до форми землеволодіння близько 15% усіх доміній в Україні. Польська корона делегувала право на володіння цими землями магнатам на умовах сплати ними четвертої частини податку (кварті).

Шляхетське право власності у повному обсязі належало лише магнатській верстві, яка економічно підтримувала більшу частину шляхти. У 70-х роках XVIII ст. до шляхетських сімей належали до загородової (з мізерним наділом) і безземельної шляхти (шляхти-голоти). Ця остання група, як правило, користувалася земельними наділами, належали магнатам, виконуючи чиншові та інші види повинностей.

Під протекторатом магнатів знаходилася також частина шляхти, яка володіла маєтками на правах васала. Вони виконували службові обов'язки при дворі чи у війську.

Значна частина земельного фонду знаходилася у володінні римо-католицької церкви. Поряд із землями, які належали монастирям, існували великі монастирські угіддя. Характерно, що греко-католицьке духовенство за своїм соціальним становищем не відрізнялося від підневільного селянства.

Українське селянство Галичини за підданством належало до державних, що були приписані до «королівщин», та до приватних, що були спадковою власністю шляхти. Соціальна дисципліна селянства у фільварково-панщинній системі залежала від

земельним наділом та робочою худобою. За цими показниками селянство поділялося на парових (мали у середньому 16–24 морги орної землі, 4–8 моргів сіножаті та 3–4 морги річкової худоби), поєдинкових (користувалися одним конем на моргу землі) та піших (володіли чвертю наділу). Ці категорії селянства входили до групи кметів (рільників). Соціально нижче ступінь становили категорії халупників, загородників, що користувалися тільки городи і громадські пасовища, та безземельні селяни, які наймалися до кметів та частиною часу в комірному.

Вплив від провідних держав Європи, феодальний устрій аграрного виробництва в Речі Посполитій не слабшав, а посилювався. Так, якщо на рубежі XVII–XVIII ст. у Польщі кількість днів панщини становила 2–4 дні щотижня, то впродовж XVIII ст. вона досягла вже 4–5 днів. Характерно, що кількість рента у загальній структурі кріпосних повинностей становила 92%. Водночас із посиленням відробіткової ренти зменшувалася за грошової ренти, яка на початку XVIII ст. становила 27% від усієї маси повинностей. Поряд із цими повинностями, що відносилися до кріпосних повинностей, існувала повинність грошового рента, значення якої поступово зменшувалося. Таким чином, політичний режим шляхетської демократії, що посилював необмежену владу магнатерії, спричинював зникнення реліктових феодальних господарських форм на західноукраїнських землях. Посилення національно-духовного гніту спричинило вибухи національного руху на Правобережжі та руху опришків на Слобожанщині.

4. Особливості господарського устрою Нової Січі та Слобідської України

Новий господарський устрій був притаманний для Слобідської Січі. Нова Січ, заснована запорожцями у 1775 році на правому березі Дніпра в урочищі Базавлук, являла собою новий господарський механізм, що зберіг традиції, сформовані на початку виникнення цього українського феномена. У той час володіння того часу займали більшість територій Слобідської Січі, Дніпропетровської та Херсонської областей. На території Нової Січі повернулося близько 10 тис. козаків (не враховуючи діючого населення). Головною господарською формою в Новій Січі був зимівник (хутір). Новій Січі належало близько 10 тис. таких хуторів. Така форма аграрного господарювання була демократична за характером, проте, з огляду на специфіку Нової Січі, виробництво в рамках цієї форми господарського культуральний характер.

У Новій Січі не існувало інституту приватної земельної власності. На земельні угіддя, що знаходилися на його території,

вважалися спільною власністю війська, якою міг користуватися кожен козак. Регламентації підлягало лише право на користуватися ріболовними угіддями — лиманами, плавнями, степовими озерами. Щорічно відбувалося жеребкування між куренями, яке визначало межі рібного промислу. Проте, за характером володіння цими угіддями залишалися громадськими. На таких засадах провадилося кримськотатарське мисливський промисел.

Індивідуальне землекористування січового й козацтва здійснювалося на основі займанщини, яка регулювалася звичаєвим правом. Зимівники засновувалися на берегах річок, у річкових долинах, балках. Основою господарства зимівнику було хліборобство та тваринництво. Для ведення господарства запорожець-господар запрошував ще кілька січовиків та наймав близько десятка робітників, нерідко бродяг, яких вивозили на заборону адміністрації Коша. На освоєних землях вирощували ячмінь, овес, просо, гречку, горох, городні культури. Вирощували також як правило, ярові культури. Зерно зберігали в ямах. Основним заняттям в хутірному господарстві запорожців було тваринництво. Сприятливі степові умови дозволяли розводити табуни коней, великі стада худоби та овець. Про розквіт тваринницьких господарств свідчать, зокрема, архівні документи та збитки, які були заповідані господарствам запорожців у 1775 році одного із набігів татар: у полковника Колпака було забрано 127 овець, 127 коней і 30 голів великої рогатої худоби; в іншого було забрано 250 коней і 70 волів, а ще в одному з господарств — 5000 овець. Ці та інші факти доводять на короткий період в зимівниках виростало чимало господарств, серед яких вирізнялись хутори козацької старшини. Такі хутори-зимівники складалися з багатьох господарств, що будувель, включаючи також млини. Поряд із багатьма тваринницьким стадом у старшинських господарствах вирощували й озимі культури, що сприяло господарському процвітанню а отже й зростанню прибутків. Зростання хуторного й старшинського багатства і особливо нерухомого майна вимагало необхідної правової охорони. Про перші кроки визнання права власності в умовах січового звичаєвого права свідчать умови суворих покарань, які застосовувалися у той час за злочини проти власності.

Отже, у відособленій господарській мікросистемі Запоріжжя фактично співіснували дві форми власності: колективна власність війська та індивідуально-приватна власність (переважно рухоме майно), які не суперечили одна одній.

Важливими сферами своєрідного господарства Запоріжжя були торгівля та фінанси. Специфіка Запоріжжя полягала в тому, що собою мілітарний мікросоціум із відповідним характером життя при низьким рівнем матеріальних потреб та з презирливим ставленням до накопичення багатства, зводила внутрішню торгівлю

... рівня обміну, який часто відбувався на бартерній...
 ... На протигагу внутрішньому обміну, Нова Січ,
 ... одну із найбільш важливих водних артерій, була
 ... об'єктом зовнішньої торгівлі. Іноземні судна, якими
 ... обмежувала плавання по Чорному морю, привозили
 ... зна, східні тканини, бакалію, дорогу зброю, а
 ... шкіру, хутра, полотно, масло. Січовики були
 ... у надзвичайно важливій галузі тогочасної торгівлі
 ... Крим, соляна торгівля якого у значній мірі
 ... в позиції Запоріжжя, регулярно інформував січовиків
 ... родовищ та під'їзних шляхів, просив дозволу
 ... для соляних валок. Запорожці облаштовували для
 ... та мости, давали провідників та збройну

... запорізька торгівля не обмежувалася посеред-
 ... функціями. Зростання продуктивності хутірних
 ... промислів та військова здобич січовиків були
 ... ескорту Запоріжжя. Особливо популярною була рибна
 ... Контролюючи соляну торгівлю, запорожці мали змогу
 ... риби на продаж, а також постачати на зовнішній
 ... риб'ячий жир. Ці товари запорожці розвозили на
 ... Правобережної та Лівобережної України, а також в
 ... Січ рибної торгівлі славилася запорізька торгівля
 ... На ярмарках Правобережжя доброю славою
 ... і зі запорізьких степів, а також овеча шерсть і
 ... українських ярмарках січовики закупляли продовольчі
 ... порох, бойові припаси, дорогу зброю, готовий одяг,

... зовнішня торгівля та посередництво були вагомою
 ... січового скарбу. Запорізька скарбниця періоду
 ... та відміну від попередніх часів, в основному
 ... знаслідок фіскальних доходів: торгових податків
 ... перевізного мита й транзитної торгівлі, а також
 ... промислів й оренди. Січ отримувала значний дохід
 ... торгівлі, зберігаючи за собою право на продаж
 ... Скарбовий дохід зростав також від подимного
 ... штрафів. Вищевказані статті доходів військового
 ... знизили потребу в традиційних зовнішніх
 ... — військовій здобичі та царському «жалуванню».

... обміну мало наслідком зростання ролі
 ... активів: золота, срібла, дорогоцінної зброї, посуду,
 ... і худоби. Від рівня їх надходжень залежав
 ... Січі. Не маючи власної банківської та грошової
 ... Запоріжжя відчувало гостру потребу у грошовій готівці.
 ... гроші різних держав. Посилювала грошовий
 ... політика обмежень вивозу золота та срібла за
 ... Запоріжжя.

Про формування елементів ринкового господарства Запоріжжі свідчить поширення різних форм кредитування і продаж цінностей із відтермінуванням платежу. З прийнятим процентом на позичений капітал вважався також за кожний тиждень кредитного терміну – Кредитором виступав також скарб Війська Запорозького. Для стимулювання торгового обороту, річний обіг якого за дослідників становив 800-835 тис. рублів, запорізькі козаки практикували надання кредитних позик іноземним купцям.

Незважаючи на своєрідність та специфіку запорізького мікросоціуму, його роль і значення у збереженні та розвитку інституційних засад української господарської традиції бездержавного існування важко переоцінити. Характерними ознаками цієї традиції були демократичність (визначення того, що створювала сприятливе середовище для співіснування господарці двох начал: кооперативного (громадського) та індивідуального (приватницького).

Майже одночасно з Гетьманщиною втратила свій державний статус й Слобідська Україна. Географічно цей український регіон обіймав територію сучасної Сумщини, Харківщини, південно-західних земель Курщини і Вороніжщини. Слобожанщини, що належали в княжі часи до Чернігівського Сіверського князівства та обезлюдніли в період татарського панування, почали заселятися наново українцями у першій половині XVII ст. Основу першої хвилі українських поселенців складала участь у повстанні проти польської шляхти під проводом Якова Остринського, який після поразки у 1638 р. із цілим полком, що становив із сім'ями близько 2 тис. чоловік, прибув до Білгорода. Тут поселенці засновують українське місто Чугуїв.

Проте переважна частина українських поселень заснована тут у другій половині XVII ст. Після поразки козацького війська під Берестечком тисячі козаків із родинами переселилися на степові чорноземи Слобожанщини. Впродовж короткого часу постають українські міста: Суми, Лебедин, Харків, Остроговець. Десятки українських слобідських поселень. Одночасно з козацькою колонізацією проходила монастирська колонізація. Вже у XVII ст. українське православ'я засновує Святогорський монастир. У 1652 р. виникають жіночі та чоловічі монастирі в Остроговецькому. Згодом почали діяти монастирі у кожному значному місті Слобідського краю. Монастирі стають впливовими господарськими і духовно-культурними осередками.

Отже впродовж двох десятиліть років поруч із Гетьманщиною постає нове соціально-господарське середовище, сформоване на основі усталених українських традицій. Основу устрою Слобідської України складала військова козацька організація, згідно з адміністративно її територія поділялася на 5 полків: Остроговецький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Кожен

...на сотні. Очолював полкову слобідську
...водібно як і у Гетьманщині, виборний полковник і
...до складу якої входили полковий обозний
...і укріпленнями), суддя, осавул й хорунжий
...полковника у військових справах) та два писарі. На
...Гетьманщині, слобідський полковник й полкова
...ібралися на довічний термін. Вони ж призначали
...самостійно формували сотенну адміністрацію. Такий
...формування слобідської адміністрації надавав великі
...полковникам, які за своїм характером нагадували
... Полковник, очолюючи цивільну та військову
...затверджував судові постанови, роздавав вільні
...володів відзнаками влади: перначем, прапорам і
...Слобідські полковники, що були, як правило, провідниками
...груп і володіли великим авторитетом та фактичною
...в основному з одних і тих же родів. Впродовж
...автономного козацького устрою на
...8 родів дали 26 полковників. Володіючи
...правами в рамках полків, слобідські землі
...контролем царського воєводи, який сидів у
...Відсутність гетьманської посади на Слобідській Україні
...прагненням російського самодержавства не
...формування автономного статусу краю, аналогічного
...на Гетьманщині.

...верствою у соціальній структурі Слобожанщини
...Ця верства поділялася на дві категорії: «виборних»
...до реестру (компуту) та «підпомічників», які
...а лише допомагали виборним грішми або харчами.
...співвідношення між цими категоріями козацтва
...офіційної статистики 1732 р., яка відносить де першої
...до другої — 86 тис. осіб.

...стан становило селянство, яке, переселившись на
...зберегло свою колишню назву посполитих. Ця
...що осіло на Слобожанщині на правах вільних
...час зберігала цей статус, маючи можливість
...з місця на місце, сплачуючи при цьому податок
...Проте переважна частина селянства осідала на
...старшини чи заможних козаків, тому що
...із фонду вільних військових земель було
...військової служби.

...господарського життя Слобідської України, як й
...земель, виступало землеволодіння. Земля, що
...російській короні, передавалася «жалуваними
...у розпорядження полків. Запаси вільних родючих
...чорноземів були настільки великими, що на
...їх освоєння кожен із переселенців міг взяти у
...стільки землі, скільки міг обробити, тобто набути

право власності на основі займанщини. Разом із тим право власності на слобідських сільських та міських поселень ця займанщина регулювалася шляхом рівномірного розподілу між мешканцями. Так, мешканці — засновники Чугуєва отримали навколишніх земель наділи розміром 30 десятин, а мешканці Охтирці — 42 десятини. Відповідно були наділені лісові угіддя і сінокоси. Пізніше права приватної власності на землю звичаєвим правом слобідські господарі прагнули закріпити документами московської адміністрації. Великі землі, які залишилися після розподілу між переселенцями та старшинами, склали фонд вільних військових земель. Розподіл цих земель володіння з цього фонду мала змогу козацька старшина, яка володіла відповідним господарським інвентарем та навичками на своїй землі посполитих. Процес формування приватної старшинської землеволодіння відбувався швидко.

Водночас уже на початку XVIII ст. поруч із магістратськими міськими ділячками з'являються володіння московських поміщиків, надані самодержавством. Посилення російської експансії в Східній Україні мало наслідком запровадження кріпосного права відносин. Проте характер кріпосництва на цих землях відрізнявся від власне російського кріпацтва, та й кріпосної залежності на Гетьманщині. Однією з головних причин порівняно легких форм кріпосництва на Слобожанщині є дослідників, було багатство земельних ресурсів та висока родючість, а також переважання натурального характеру виробництва.

Висока родючість ґрунтів та сприятливі природні умови у поєднанні з працьовитістю українців зумовили високий рівень розвитку господарської культури Слобідської України, який славився своїм виноградарством, шовківництвом, тваринництвом, особливо тваринництвом. Серед промислів поширилося бджільництво, винокуріння, млинарство, виробництво цукру, заготівля деревної смоли. Значного розповсюдження набули домашні ремесла. Наприкінці XVIII ст. у Слобідській Україні налічувалося 6776 домашніх майстерень, а ремісників становила 33834 особи. Далеко поза межами краю були відомі ремісничі вироби слобідських міст: Чугуєва, що славилася кушнірами, Охтирки, яка виробляла найкращі плахти, Харків, що славився своїм килимарством, тощо. Серед ярмарків, які вирізнялися Харків, де торги проходили чотири рази на рік, Суми, де ярмарки відбувалися тричі в рік. На ярмарках відбувалися купці з різних регіонів України, з польських міст Шльонська, Гданська, а також купці з Криму та Москви.

Посилення абсолютизму в Російській імперії призвело до поступового згортання національного характеру господарства Слобідській Україні. Ліквідація автономного устрою почалася на початку 30-х років XVIII ст., завершилася у

Маніфестам було ліквідовано полковий козацький устрій. Решта слобідських полків були реорганізовані у т.зв. «військових обивателів», який обкладався як цивільне населення. Маніфест Катерини II остаточно утверджував принцип самодержавства, заборонивши переходи селян від одного поміщика до іншого. Разом із тим формальне впровадження реформних порядків на слобідських землях не змогло подолати існуючі інституційних засад суспільно-економічних відносин. Власне ця обставина зумовила помітне місце слобідських земель у процесі національного відродження, який розпочався на початку XIX ст.

3. Економіка українських земель

Україні Російської та Австрійської імперій

1773—1849 — XVIII — у першій половині XIX ст.

На початку XVIII століття етнічні українські землі опинилися під владою Російської та Австрійської імперій. Тоталітарні імперські порядки суттєво суперечили національним засадам української традиції та прагнули до її нівеляції.

Росія підкорила собі на рубежі XIX ст.

Більшість українських земель із населенням, що

складав 90% загальної чисельності українців. Основою

державного устрою в Україні були ліквідація залишків автономії та

введення єдиної структури влади. Територія України

поділялася на 9 губерній. Правобережжя, де головну роль в

державному устрої відігравали польські землевласники, а у містах

на чолі державного устрою стояли козацькі старости.

Лівобережжя, що донедавна складало основу

державного устрою, увійшло до складу Чернігівської, Харківської

та Слобідської губерній. Південні землі, які донедавна належали

Кримському ханству, були поділені на

Херсонську і Таврійську губернії. Нижчу ланку

державного устрою утворювали повіти.

Введення єдиної імперської адміністративної вертикалі влади

спричинило скасування самоврядних українських інститутів.

Важким кроком із скасуванням дії Магдебурзького права у

Україні розпочався процес ліквідації інституту міського

самоуправління. Міста в Україні переходили у підпорядкування

державній адміністрації. У 1840 р. на українських землях, що

належали Російській імперії, було припинено дію положень

Українського статуту в судочинстві та запроваджено російське

судочинство. Тоталітарна машина самодержавства поставила під

загрозу не тільки суспільно-економічну, але й духовну сферу

українського народу.

Українська економічна система Росії кінця

XVIII — у першій половині XIX ст. була однією з найвідсталіших у Європі.

Монопольна власність дворянства на землю та залежність селянства були гальмом для економічного Аграрне виробництво, яке становило основу економіки українських земель, було переважно екстенсивним. 36 продукції при збереженні такого характеру виробництва можливе лише шляхом розширення оброблюваних земель посилення експлуатації кріпосного селянства, що поглиблення економічної кризи.

Питома вага поміщицьких господарств, до яких прикріплені 60% загальної чисельності селянства, на середину XIX ст. 70% усього землеволодіння. Така концентрація земельної власності зумовлювала переважання кріпосного селянства як основної категорії сільськогосподарських виробників. Значну групу селянства становили також державні селяни, які користувалися «казеними» земельними наділами в обмін на сплату державі феодалної грошової ренти. Найбільш чисельною становою групою, яка була віднесена до розряду державних селян, стало козацтво. Характерно, що розряд державних селян на Лівобережжі, який сформувався переважно у результаті трансформації козацького війська у регулярні російські частини в 1783 р., був найчисельнішим серед інших українських регіонів. Ця категорія селянства становила 50% від їхньої кількості у підросійській Україні. Найменше державних селян було на Правобережжі, де їхня частка становила лише 10% час як на півдні України — 37%.

Впродовж першої третини XVIII ст. завершується процес юридичного закріпачення селянства підросійської України. Кріпосна залежність регулювалася царськими указами і розширювалася в 1808 та 1828 років. Основною формою кріпосної експлуатації з цими указами була панщина. Значного поширення за цей період така форма феодалної відробіткової ренти — панщина. Її відбували селяни, що були позбавлені земельних наділів. Ця категорія селянства становила на Правобережжі 50% а на Лівобережжі — третину поміщицьких селян. Особливо указами панщина обмежувалася трьома днями на тиждень на практиці поміщики застосовували урочну систему панщини, тобто визначали такий об'єм робіт, який селянин реально виконати впродовж офіційно визначеного терміну. Крім урочною системою землевласники практикували особливу форму кріпосної експлуатації — переведення малоземельних безземельних селян на місячину. Так звані дворони виконували фактично щоденну панщину, отримуючи за селянський місячний пайок та деякий одяг. Відробіткова рента (панщина) доповнювалася різними видами натуральної та грошової ренти.

Феодалною за своєю суттю була система закріпачення державних селян. Вони були такими ж соціально безправними, як і кріпосне селянство. Подібно до кріпаків, державні селяни

... до землі, не маючи права покинути свого господарства. Загальне оподаткування цієї категорії селян, що зросло протягом 20-х років XVIII ст. — 30-х років XIX ст. майже вдвічі, спричинювало появу хронічно зростаючої недоїмки та зростання бідності.

Висока залежність селянства мала наслідком низький рівень продуктивності праці в аграрному секторі. Привласнення частки прибутку селянина поміщиком або казною та повна відсутність безправність аграрного виробника були основною причиною зупиненого стану сільського господарства.

Незважаючи на домінування феодально-кріпосницької форми господарювання, у першій половині XIX ст. все одно стає тенденція розширення товарно-грошових відносин. Доглиблення суспільного поділу праці на початку XIX ст. сприяло ріст населення, зайнятого у промисловому секторі. Так, за даними тогочасної статистики, впродовж 1811–1820 років населення міст зросло у 2,5 рази. Певний вплив на розвиток товарності аграрного виробництва мало також розширення процесу індустріалізації у Західній Європі.

Зміна аграрних відносин зумовила зростання ролі грошей при одночасному скороченні її натуральних форм. Зростаюча роль грошей стимулювало розширення виробництва товарної сільськогосподарської продукції на продаж. В умовах феодального господарства таке розширення здійснювалося за рахунок скорочення надільної землі. Так, питома вага надільної землі у загальній площі поміщицьких земель в Україні скоротилася протягом другої половини XVIII — першої половини XIX ст. із 75 до 38,8%. Ще нижчим був цей показник у першій половині XIX ст. на Правобережжі (36,7%) та, особливо, на Лівобережжі (14,3%).

Процес товаризації аграрного виробництва зумовлював зростання ролі грошей у регіонах, де переважали великі поміщицькі господарства. Характерно, що Лівобережжя, де склався великий тип господарства, відставало у процесах товаризації аграрного виробництва і Південної України, де домінували великі поміщицькі господарства.

Зростаюча роль товарного господарства прискорило галузеву спеціалізацію аграрного виробництва. Зростаюче промислове виробництво підвищувало попит на технічні культури. У першій половині XIX ст. вирізняються регіони, що спеціалізуються на вирощуванні технічних культур (Катеринославська та Харківська губернії), цукрової свекли (Полтавщина та Чернігівщина), цукрових буряків (Лівобережжя) тощо. Процеси спеціалізації заторкнули також інші галузі сільського господарства, як городництво та скотарство. Тогочасний ринок суттєво вплинув на зростання товарності сільського господарства. Серед регіонів із цією галузевою спеціалізацією особливе місце належало степовій (Південній)

Україні, де успішно розвивалося вівчарство, конярство та тваринницькі галузі. На тлі екстенсивних методів товарного виробництва в аграрному секторі зародилися прогресивні форми капіталістичного господарювання. Виходу до Чорного моря стало каталізатором інтенсифікації агроекономіки, які передбачали впровадження нових систем, нових сортів збіжжя та технічних культур, удосконалення техніки та технології обробітку землі.

Уособленням прогресивних методів господарювання у першій половині XIX ст. стала діяльність громадських діячів та економіста Василя Каразіна. У 1811 р. за його ініціативи було засноване Філотехнічне товариство, що ставило за мету впровадження науки і техніки у господарській сфері. Указом Царя Товариство запатентувало 40 винаходів, випробування яких відбувалося в маєтку Каразіна, де для цього були створені відповідні лабораторії та дослідні ділянки. Поряд із технічним прогресом, стрижневою засадою аграрної концепції Каразіна було переведення поміщицьких селян на грошову платіжність, що фактично вело до поступової ліквідації кріпосної системи.

Зростання товарно-грошових відносин в аграрній сфері стало першим кроком на шляху до капіталістичного господарювання. Однак в умовах кріпосницької системи такий розвиток був безперспективний.

Промислове виробництво підросійської України в першій половині XIX ст. розвивалося в рамках трьох форм, які лежали: по-перше, дрібні селянські промисли та міські ремісництва; по-друге, вотчинні і капіталістичні мануфактури; по-третє, перспективні фабрично-заводські капіталістичні підприємства. Така багатокладність віддзеркалювала перехідний стан економіки українських земель, де поряд із характерними для феодальної епохи примітивними господарськими формами починають з'являтися капіталістичні підприємства із застосуванням машин та механічної праці. Динаміка розвитку тогочасної промисловості характеризується поступове витіснення вотчинних та посесійних мануфактур новою капіталістичною формою підприємств. Цей процес можна розділити на два періоди: домінування вотчинних і державних мануфактур впродовж першої чверті XIX ст. та початковий етап промислового перевороту впродовж другої половини 20-х – 50-х рр. XIX ст.

Поштовхом до зростання мануфактурного виробництва на початку XIX ст. стала наполеонівська континентальна блокада, що спричинила різке обмеження імпорту західноєвропейських промислових товарів. В умовах зростання попиту на внутрішній ринку продукцію відбувається нарощення потужностей мануфактурного виробництва. Проте за формою власності переважно кріпосні мануфактури з притаманними їм примітивною технікою та феодальними способами експлуатації

...спеціалізація господарства українських земель
...розвиток обробних галузей, зокрема шкіряних
...самотопень, миловарень, свічкарень, цеглень,
...з заробництва скла та первинної обробки вовни.
...континентальної блокади зумовило поширення
...мануфактур, що починають займати значне місце у
...сучасного промислового виробництва. Такі
...зникають на початку століття на Київщині
...мануфактура Понятовського та Хабенська
...князя Радзивілла) та Полтавщині (Ряшівська
...князя Юсупова та Карлівська мануфактура графіні
...). Характерно, що впродовж першої третини XIX ст.
...маістерень, які налічували біля десятка ткацьких
...зростають у великі мануфактури, що налічують
...крупців, на яких працюють від 450 до 900 робітників.
...суконних кріпосних мануфактур полягала у тому,
...як правило, на забезпечення потреб російської
...внутрішній ринок. За подібною схемою працювали
...мануфактурні підприємства, які також виконували
...замовлення. До таких підприємств належали
...суконна мануфактура, Київський арсенал,
...дзварний завод, Шостенський пороховий завод,
...Чорноморського адміралтейства тощо.

...20-х — 50-ті роки XIX ст. були позначені
...зміними змінами в промисловому виробництві. У
...Україні зароджується цукрова промисловість. Одним
...центрів цукроваріння стала Київщина, де вже у
...збудовано перший цукровий завод графа
...). У 1825 р. почала працювати цукроварня князя
...Макошин на Чернігівщині. До середини XIX ст.
...цукроварень в Україні, які розміщувалися в основному
...та Лівобережжі, досягла більше 200. У 1848–
...ставили 67,7% від загальної кількості цукрових
...Російської імперії, а їхня продукція — 81% від

...відбувається процес удосконалення техніки та
...цукроваріння. Поширення набувають парові котли для
...соку, гідравлічні преси для сокодобування,
...виробництва буряків тощо. Кількість «парових»
...заводів, де сила пари використовувалася в багатьох
...впродовж 1848–1860 рр. зростає з 44% до 85%.

...40-х рр. XIX ст. технічний прогрес починає
...сучасну промисловість та транспорт. Так, на
...центру українського сукнарства у посаді
...губернії в 1834 р. працювало 132 машини,
...— вже 283 машини. Проте, це були в основному машини,
...в рух вручну або за допомогою тягової сили

домашніх тварин. Більше того, примітивні машини застосовувалися на клинцівських мануфактурах лише в двох операціях (прядіння та прядинні) з 15–16-ти, що складали повний технологічний цикл. Навіть напередодні реформи 1861 р. половина усіх парових машин у кріпосних мануфактурах залишалися ручними. Головною причиною повільних темпів машинізації та її локального характеру була кріпосницька система господарювання.

Нову сторінку історії судноплавства на Дніпрі відкрив спуск на воду першого судна з паровим двигуном, споруджене кріпосними майстрами в маєтку графа Воронцова в Черкащині в 1823 р. По Дніпру було відкрито регулярне судноплавство, яке здійснювала акціонерна компанія.

У 40-х роках XIX ст. провідні галузі промисловості починає активно опановувати торговий капітал. У 1840-х роках 53% сукна виготовляли купецькі мануфактури. Наприкінці 1840-х років приватне підприємництво стало каталізатором переходу мануфактурного до фабрично-заводського виробництва. На середину XIX ст. 90% усіх заводів в Україні були в власності приватних підприємців. Це були переважно купці-підприємці, проте серед них зустрічалися й представники знаті. На початку 40-х років засновується промислова фірма «Брати Яхненки і Симиренко», що будує велику цукрову фабрику та паровий машинобудівний завод, який випускав сільськогосподарські парові двигуни для цукрових заводів, млинів і гуралень. Брати Яхненки та Симиренко походили з кріпосного селянства та зуміли скопити капітал з неволі, орендуючи баштани та обробляючи шкіру. Вони вступили в цукроваріння, машинобудування, млинарство. Наприкінці XIX ст. підприємці-українці досягли значних успіхів також у текстильній, мотузній, скляній та тютюновій галузях промисловості.

Про розгортання в Україні промислового перевороту свідчать зародження машинобудування в 1840-х роках XIX ст. свідчить зародження машинобудування в Україні. Український поміщик Кандиба збудував один із перших парових машинобудівних заводів, який виробляв сільськогосподарську техніку та обладнання для цукроварень. Машинобудування вирастає у Києві, Луганську, Катеринославі, Ромнах. Наприкінці 50-х років в підросійській Україні було побудовано близько двох десятків механічних заводів, промислова продукція становила понад 930 тис. крб. Водночас зростає імпорт машин з Західної Європи, про що свідчить, зокрема, збільшення кількості машин, ввезених через Одеський порт в 1850-х роках.

Розгортання машинобудівної промисловості в Україні зростання попиту на продукцію металургійної та вугільної галузей. На зміну кустарним рудням приходять чавунні та сталеві залізобудівні заводи, які зосереджуються на Луганщині.

та Одещині. На рубежі 50–60-х рр. в Україні
11 чавуноливарних та 32 залізоборних заводи.
реформи 1861 р. набуває промислового характеру
у Донбасі, внаслідок чого річна продукція
з кількох десятків тисяч до 6 млн пудів. Донбас
за значенням, після Сілезького басейну, центром
промисловості у Російській Імперії. Зародження
металургійної та вугільної галузей промисло-

аграрного виробництва та початки промислового
вказали українську торгівлю, структура якої була
мережею ярмарків, торгів та базарів. Виняткова роль
у тогочасній торгівлі була зумовлена відсутністю
сполучення та примітивним рівнем транспортних
масштаби ярмаркового господарства підросійської
хоча б той факт, що з 13 найбільших ярмарків
були українськими. Провідне місце у всеросійській
такі ярмарки як: Контрактовий у Києві, Масляний
Онуфріївський у Бердичеві, Георгіївський у
Введенський у Сумах, Хрестовоздвиженський у
три ярмарки у Харкові. Показово, що у київських
брали участь понад 5 тис. купців, а товарний оборот
Ільїнського ярмарку у Ромнах у 40-х роках XIX ст.
як 20 млн крб.

товарних потоків на ярмаркових торгах доводить
характер тогочасної економіки українських земель.
переважно сільськогосподарські сировинні
продукція завозилась із Росії. За
дослідників, у 1854 р. на основних українських
продано товарів на суму 73,8 млн крб., з яких
виручено від продажу текстильної продукції,
з Росії. Сировинний характер українського
за думку Василя Каразіна, спричинював низький
господарської ефективності. Красномовним є факт,
українським економістом, що на Харківській
із Росії свічки, зроблені з воску, який був
російськими купцями на попередніх торгах. Це
українського збіжжя, сала, меду, сиру, тютюну
які закуплялися на українських ринках та
уже у вигляді готової промислової продукції,
прибутки російським купцям та підприємцям.
колоніальна економічна політика Російської
була спрямована на нищення національних засад
які ґрунтувалися на індивідуалізмі й вільному
та запровадження відсталого євразійського способу
якого лежали общинні засади соціально-
організації та тотальний імперський централізм.

Водночас в рамках феодально-кріпосницької системи відбувалися процеси капіталізації, які спричинюють поглиблення кризи.

Результатом геополітичної трансформації у Європі XVIII ст. стало входження більшості західноукраїнських земель площею понад 70 тис. кв. км. та населенням понад 2 мільйони осіб до Австрійської імперії. До імперії Габсбургів були включені Галичина (1772 р.), Буковина (1775 р.) та Закарпаття (Підкарпатська Русь). Загалом ці території становили близько 15% української етнічної території.

На відміну від підросійської України, управління на цих землях здійснювалося безпосередньо з єдиного центру – Відня. Західноукраїнські землі належали до різних адміністративних одиниць Габсбургської монархії, де не існувало єдиної системи управління. Закарпаття, яке у складі Угорського королівства у XVI ст. підпало під владу австрійської імперії, управлялося централізовано – фактично з Будапешта. Буковина часто змінювався: у 1775–1786 рр. була окремим адміністративним округом, у 1787 р. її було приєднано до Галичини, а після 1849 р. цьому краю було надано статус окремої провінції. Основна ж частина західноукраїнських земель із польськими територіями внаслідок першого поділу Польщі у 1772 р. увійшла до складу т.зв. Королівства Галичини та Волощини (переіменованого на австрійський лад назва Галицько-Буковинське князівство). 12 із 19 округів цього Королівства були українськими.

Серед інших земель, придбаних Австрією, Галичина була найбільшою провінцією імперії, яка становила четверту частину території й населення. Проте розміри цієї провінції контрастували з тією незначною політичною та економічною роллю, яку вона відігравала в житті імперії. Територія Румунського воеводства, що було одним із найбагатших провінцій Північної Європи, перебувала наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у стані господарського занепаду. Економіка краю виразно аграрно-сировинний характер, постачала їм харчування та сировинні матеріали для промисловості імперії. Господарська відсталість характеризували також Закарпаття та Буковину, значну частину яких становили райони, де родючої землі було обмаль.

Кілька століть іноземного поневолення західноукраїнських земель спричинили національну та соціальну дискримінацію корінного населення краю. Північ Галичини займала польська шляхта, в Закарпатті – угорське дворянство, на Буковині – румунські бояри. Українська еліта, свою господарську еліту, було представлено лише місцевим підневільним селянством та мізерною верствою духовенства (на початку 1840-х років) світської інтелігенції. Тривале перебування в бездержавності призвело до втрати українцями міст та господарств яких домінували чужинці.

Зовнішня політика Австрійської монархії негативно позначилася на розвитку промислового виробництва західноукраїнських земель. Австрійський Відень не був зацікавлений в розміщенні промислового виробництва на своїх східних теренах з огляду на геополітичне розташування, що розглядалися як потенційна зона воєнних дій у разі конфлікту з Росією. Промислове виробництво краю продовжувало розвиватися на більшій частині території.

Ремісничо-мануфактурного виробництва містила в собі галузі як: текстильну, шкіряну, соляну, залізорудну, цукроварну тощо. Примітивне виробництво полотна було широко розповсюджене у західноукраїнських селах та панських маєтках. Водночас у багатьох галицьких округах засновуються мануфактури, найбільші серед яких знаходилися у Жовкві та Івано-Франківську. Прибутковим в умовах феодално-кріпосницької економіки було гураленство. У 1838 р. в Галичині та Буковині нараховувалося понад 4 тис. гуралень. Зростання ролі товарно-грошових відносин стимулювало виникнення в рамках кріпосного господарства цукроваріння. Першу цукроварню було засновано в 1823 р. у селі Пужниках поблизу Станіславова. Проте розвиток цукрової галузі протікав нерівномірно. Значна частина цукроварень працювала недовгий термін, що пов'язано переважно із несприятливою кон'юктурою та конкуренцією з боку цукрових заводів, які діяли у більш розвинутих регіонах. У 40-х роках у цій галузі під впливом промислового перевороту розпочинається технічне оновлення. Одним із перших заводів в Галичині, де було введено паровий двигун, стала Товмацька цукроварня, де працювало понад 700 робітників.

Використання вільнонайманої праці, що було характерною рисою нового капіталістичного господарювання, почалося з більшого поширення у західноукраїнській частині першої половини XIX ст. Вільнонаймані робітники брали участь в основних роботах у соляній, залізоробній, тютюновій галузях. Так, в соляних копальнях Закарпаття налічувалася понад 10 тис. робітників, з яких 2/3 становили німецькі вільнонаймані робітники. У гірничодобувній промисловості Галичини було зайнято понад 10 тис. робітників. Однак, рівень використання вільнонайманої праці, особливо на допоміжних роботах, залишався ще низьким. Так, переважно примусова праця використовувалася для виконання допоміжних робіт на солеварнях. Селяни-кріпаки доставляли дерево, вивозили сіль, а в гірських районах Галичини поміщицькі селяни добували та вивозили вугілля і руду, виконували різноманітні підсобні роботи.

Несомненно, на певний поступ у промисловому виробництві в Україні XIX століття, його загальний рівень та роль в

Інвентаризація земельної власності, доходів шляхти селянства створювала правовий ґрунт в аграрних реформах та відкривала можливість для селянства захищати свої інтереси в суді.

Реформи Марії-Терези підготували сприятливий ґрунт для радикальних перетворень, здійснених цісарем Йосифом II протягом 1780–1790 рр. Вже у квітні 1781 р. Йосиф II ввів свій замір ліквідувати особисту залежність селянства. Цей указ втілення у цісарському патенті від 1 листопада 1781 р. в основі якого лежали чотири положення:

- 1. скасування панського дозволу на одруження;
- 2. заборона віддавати селянських дітей до шкіл та ремесел;
- 3. заборона панів дідича безплатно відпускати селян на волю;
- 4. заборона панів забирали селянських дітей до панської школи.

Дія цього патенту поширювалася на всі панські землі в імперії.

Важливі зміни відбулися у сфері правової регламентації панщини та сільськогосподарської ренти. Патент від 20 листопада 1781 р. скасував часові обмеження панщини до 3 днів у тиждень. Цей указ втілення цього указу набували статусу постійно діючого з відомим «панщизняним» патентом Йосифа II від 1786 р. Цей документ містив також чіткі правові норми щодо тривалості робочого дня селянина (влітку — 12, а зимою — 10 днів), заборону на заміну «пішої» панщини «на тягу», або ж заміну «на тягу» на звичаєві повинності та роботи, не записані в панській грамоті. скасовувалися сплати панові комірною, сільськогосподарською, мірковою, ваговою, торговельною, виборною, сільськогосподарською, куницями тощо).

Важливу регламентацію взаємовідносин між паном та селянином вніс так званий Надвірний декрет про судочинство від 1786 р., що став значним кроком на шляху скасування панської сваволі, яка процвітала в українських селах під владою Польської Литви. Цей документ надавав сільській громаді певні юридичні права, реалізація якого здійснювалася через судочинство. Судочинство у важливих справах виводилося з сільської громади та переходило до мандаторів.

Важливу роль селянство як потенційну опору централізованої держави відігравало. Йосиф II здійснює систему заходів, спрямованих на покращення продуктивності ґрунтів. В результаті чотирьохрічної роботи державних комісій з кадастрової оцінки ґрунтів було з'ясовано, що поміщики приховали від держави третину своїх ґрунтів. На основі цих оцінок була розроблена програма кардинальної реформи системи сільськогосподарського доходу з ґрунту, викладена у цісарському указі від 1789 р. Цей указ передбачав таку структуру

оподаткування: 70% ґрунтового доходу залишалося селян — йшло у державну скарбницю та лише 18% — забирав пан. До того часу існувала зовсім інша, вигідна для шляхти, система ґрунтового оподаткування: селянину залишалося лише 20% доходу забирав поміщик. По суті, умови нової системи оподаткування зменшували розмір панщини більш як у три рази.

Проте революційність цього патенту полягала у тому, що здійснювався грошовий перерахунок панщини, з чого виплило, що відробіткова рента для переважної частини селянства була фактично скасовувалася. Панщину повинні були відробляти комірники, халупники, чиншівники і панські слуги, які працювали на доменіальних (панських) ґрунтах.

За своїм значенням патент від 10 лютого 1789 р. був одним із найпрогресивніших документів у сфері аграрної економіки тодішньої Європи. Іван Франко оцінив його як «найважливіше, найсмілише, справді революційне діло Йосифа II», яким «було скасовано зовсім панщину»¹.

Проте, сміливі йосифінські реформи були зведені нанівець наступниками трону Леопольдом II і Францом I. Уже в 1790 році відмінено патент про скасування панщини. Шляхта поновила селянські повинності майже у тих розмірах, що існували в дореформений період. Впродовж 1790–1835рр., які отримали в народі назву «тяжких часів», галицькі поміщики, ігноруючи йосифінське законодавство, привласнили 22,5% селянських ґрунтів і примушували селян виконувати незаконні повинності, застосовуючи тілесні покарання. Таким чином, західноукраїнське село було відкинуте у господарському розвитку на півстоліття назад.

Вибухи соціального незадоволення у краї та революційні процеси у Європі, разом із посиленням сепаратистських настроїв польському середовищі, спричинили появу патенту про скасування феодальних повинностей селян Галичини, що був підготовлений за безпосередньою участю галицького намісника Франца Стюарт-Гейсера та підписаний цісарем Фердинандом 16 квітня 1848 р. Цей історичний документ було оголошено народові у великодній неділю 1 і 23 квітня. У патенті в наказовій формі проголошувалися

— скасування панщини та інших підданських повинностей селян ґрунтових господарів, халупників і комірників, починаючи з 1 травня 1848 р.;

— недоторканість права селян на користування сервісами (лісами, пасовищами, водоймами) за умови відповідної плати за нього, передбаченої добровільною угодою з паном;

— відміна феодальних повинностей компенсувалася поміж селян зльненням від сплати урбаріального (інвентарного) податку.

«коштів» зобов'язань та від обов'язку утримувати
я також грошовим відшкодуванням.

Економічним змістом цей історичний документ став
реформ, розпочатих Марією-Терезою та Йосифом II
років тому. Однак, окремі прогресивні положення
патентів, зокрема вигідна для селянства система
грунтового доходу, зафіксована в патенті 10 лютого
та не були відновлені. Значно гальмували швидке
капіталістичних перетворень в аграрній сфері
та непослідовний характер патентів та розпоряджень,
якіля скасування панщини, що породили збиткові
для селянства процеси: індемнізації (від-
панщину), сервітутів (визначення права
всами, пасовиськами, водоймами) та пропінацій
селянами спиртних напоїв). Та, незважаючи
характер процесу скасування панщини,
селянин ставав власником землі, здобував
права, що заклало підвалини розвитку приватного
та економічної самостійності аграрного виробника.
Економічного реформування аграрних відносин на
землях розпочався майже на 13 років раніше,
Україні.

Аналіз економічного розвитку українських
Російської та Австрійської імперій впродовж кінця
половини XIX ст., можна констатувати, що попри
господарства, яке містило значні рудименти
та носило переважно аграрний характер, все
стають тенденції зародження та розвитку нових
відносин, що знайшли своє віддзеркалення у
промислового перевороту та скасуванні панщини.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Григорукевич Т. Аграрна історія Галичини 2-ої половини
— К., 1992.

Семчишко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.

Семчишко І. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVIII ст. — К., 1990.

Семчишко Р., Смолка А. Соціально-економічна політика
України // Економіка України. — 1995. — № 11. — С.

Семчишко В.О. Економічна Історія Української РСР:
— Київ: Вища школа, 1970. — С. 104-148.

Семчишко І. Еволюція соціальної структури селянства
Слобідської України (друга половина XVII —
— К., 1994.

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Прудишук Л.М., Рудомьоткіна Л.М., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 136-147.

Задорожний В. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Львів, 1989.

Злупко Степан. Економічна Історія України: Тезиси доповідей. – Львів: ЛДУ, 1995. – С. 72-88.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.М. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С. 136-147.

Лановик Б., Матисякевич З., Матисяк В. Економічна історія України і світу: Підручник. – К.: Знання, 2000. – С. 227-299.

Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Львівською і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2.

Путро О. До питання про форми власності в українському козацтві // Український історичний журнал. – № 2. – С. 64-69.

Слабеев Я. Торгово-транспортный (чумацкий) канал і його роль в социально-экономическом развитии Украины – первой половине XIX ст. – К., 1960.

Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964.

Смолка А. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини // Історія українського господарства та економічної думки України. – 1997. – Вип. 1. – С. 136-146.

Франко Іван. Панщина та її скасування 1848 р. // Історія України. – Іван Франко / Збір. тв. у 50 т. – Київ: Наукова думка, 1997. – Т.47. – С. 10-122.

Чайковський В. Економічна історія світу і України: Навчальний посібник. – Тернопіль: Лілея, 1997. – С. 136-147.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Аграрна історія України: Підручник для ВНЗ. – Тернопіль: Навчальна думка, 2000. – С. 136-147. – випр. і доп. / Панченко П.П., Шмарчук В.А. – К., 2000.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1900.

Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1900.

Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни. – М., 1955.

Борисенко В. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К., 1996.

Дорошенко Д. Нарис історії України. – Київ: Глобус, 1997. – Т.1. – С. 42-143.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: НТШ, 1991. – С. 13-58.

Степан С. Економічна думка України: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — С. 99-108.

Степан С. Економічна думка в Західній Україні XVIII — першої половини XIX ст.: Текст лекцій. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1993. — С. 3-15.

Степан С. Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.

Степан С. Економіка народного господарства Української РСР. — Київ: Видавничий центр «Либідь», 1993. — Т.1. — С.59-160.

Степан С. Курс лекцій: У 2 кн. Кн.1 — Від найдавніших часів до кінця XIX ст. / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко О.І. — К.: Либідь, 1991. — С. 260-282.

Степан С. Мста України в другій половині XVII ст. - К., 1983.

Степан С., І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Степан С., Л.Д.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. — 2-е вид., виправлене і доповнене. — Львів: Світ, 1990.

Степан С., А.Я. История украинского народа. — К.: Видавничий центр «Либідь», 1991. — С. 220-362.

Степан С., ІІ. Магнатское поместье Правобережной Украины XVIIIв. (Социально-экономическое развитие).

Степан С., Василенко Н. Історія України. — Київ: Либідь, 1991. — С. 3-351.

Степан С., О. Розвиток капіталістичних відносин у Західній Україні XVIII ст. — Львів, 1971.

Степан С., О. Історична метеорологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975.

Степан С., О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991. — Т.1.

Степан С., П. Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. — К., 1983.

Степан С., І. Соціально-економічне становище Закарпаття в XVIII ст. — Ужгород, 1962.

Степан С., В.О. Формування козацького стану в Україні XVIII ст. (XV — середина XVIII ст.) . — К., 1997.

Степан С., Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів: Світ, 1991. — Т.1. — С. 396-448.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Грушництво — державне землеволодіння, фактичними володарями якого були магнати, що сплачували польській короні податок за користування прибутків — кварту.

Грошовий податок з шляхти — грошовий податок з шляхти.

Інвентаризація державних маєтностей у Речі Посполитій — інвентаризація державних маєтностей у Речі Посполитій з метою визначення їхньої прибутковості.

Феодальна відробіткова рента — форма феодальної відробіткової ренти, яку сплачували селяни, що були позбавлені земельних наділів.

Подимне — постійний податок, який сплачували селянські двори («дими»), тобто кожна окрема селянська господарська одиниця.

Посесійні селяни — категорія феодально залежних селян Російській імперії XVIII — першої половини XIX ст., які були підприємцями і прикріплених до промислових підприємств.

Пропінація — монопольне право магнатів і шляхтичів Посполитої на виробництво та продаж спиртних напоїв.

Індемнізація — відшкодування збитків.

Рангове землеволодіння — форма земельної власності Гетьманщині, яка надавалася із державного фонду старшині за службові посади у тимчасове володіння.

Реєстрове козацтво — список (реєстр) українських козаків, що перебували на державній військовій службі Посполитої у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Сервітут — обмежене право користування чужою земельною ділянкою певним чином, землею.

Чинш — фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельними угіддями.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Господарство українських земель кінця XVI — XVIII ст. (2 год.).

1. Особливості еволюції господарства в добу визвольної революції 1648–1654 рр.
2. Економічна політика в Україні періоду Гетьманщини.
3. Особливості господарства Запорізької Січі та Слобожанщини.
4. Господарство Правобережної та Західної України кінця XVII–XVIII ст.

ТЕМА. Економіка українських земель у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — першої половини XIX ст. (2 год.).

1. Нівеляція національних господарських систем підросійській Україні на рубежі XVIII–XIX ст.
2. Процеси товаризації та спеціалізації аграрного виробництва підросійської України.
3. Зростання мануфактурного виробництва та промислового перевороту в підросійській Україні кінці XVIII — першій половині XIX ст.
4. Структура та стан економіки західноукраїнської України на рубежі XVIII–XIX ст.
5. Економічні реформи Марії Терези та Йосифа II.
6. Цісарський патент про скасування феодальних повинностей селян Галичини 16 квітня 1648 р. та його економічні наслідки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

Економічна система землеволодіння в Україні
в першій половині XVII ст.

Економічна політика Богдана Хмельницького.

Економічна політика Івана Мазепи.

Економічні шляхи розвитку мануфактурного виробництва в Україні.

Економічні фінанси Запорізької Січі.

Економічний Франко – дослідник йосифінських реформ та економічні процеси в Галичині.

Економічні особливості початкового етапу промислового перевороту в російській Україні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Тема 18. Економічний феномен Запорізької Січі

Економіко-економічні інститути запорозького козацтва.

Економічні та приватницькі засади господарства

Економічний характер землеволодіння.

Економічні промисли.

Економіка та торгівля.

Тема 19. Економічна політика Богдана Хмельницького

Економічні засади Національно-визвольної революції 1648-

Економічна економіка козацької держави.

Економіка торгівля та фінанси в добу Хмельниччини.

Тема 20. Особливості господарства Гетьманської України

Економічні особливості в другій половині XVII–XVIII ст.

Економічні особливості еволюції аграрних відносин у регіонах.

Економіко-мануфактурне виробництво.

Економіка українського національного ринку.

Тема 21. Економіка Правобережної та Західної України

в другій половині XVII – XVIII ст.

Економіко-економічний характер землеволодіння.

Економіко-мануфактурне господарство.

Економіка та торгівля.

Тема 22. Початковий етап промислового перевороту в Україні

Економічні особливості генези промислового перевороту у
Західній Україні.

2. Товаризація аграрної економіки та початок промислового перевороту.

3. Інституційні перешкоди розгортання промислового перевороту в другій чверті XIX ст.

ТЕМА 15. Йосифінські реформи та скасування кріпацтва в Галичині

1. Інституційні наслідки реформ Марії Терези та Йосифа II.
2. Соціально-економічна сутність аграрної реформи 1785 року.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте зміст соціально-економічних змін в Козацькій державі.

2. Охарактеризуйте господарство України в добу Козацької держави.

3. Проаналізуйте форми землеволодіння на Правобережжя та західноукраїнських землях в другій половині XVII – XVIII ст.

4. Назвіть основні етапи розвитку мануфактурного виробництва в Україні та їх характерні ознаки.

5. Який вплив на розвиток національних господарств справила економічна політика Козацької держави, Російської Імперії та Австрійської Імперії?

6. В чому полягала суть товаризації та спеціалізації економіки українських земель у першій половині XIX ст.

7. Охарактеризуйте економічні особливості початку промислового перевороту в Україні.

8. Проаналізуйте економічний зміст йосифінських реформ та скасування феодальних повинностей селян Галичини.

ВІСЬМОЙ ВІЛІ КАПІТАЛІЗМУ, ЗАСНОВАНОГО НА ВІЛЬНІЙ КОНКУРЕНЦІЇ, ДО ПАНУВАННЯ МОНОПОЛІЙ У ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ (1870–1914 рр.)

Друга промислова революція та трансформація капіталізму в останній третині XIX — на початку XX ст.

Останній третині XIX — на початку XX століття відбулася друга промислова революція у провідних державах світу, в основі якої лежала концентрація окремих приватних підприємств, трансформація в нову, вищу стадію, яка характеризувалася зміною структур власності, де визначальну роль набув великий капітал, а також концентрація виробництва монополій.

Нові форми організації виробництва дозволяли залучити великий капітал, що створювало можливість економічної модернізації виробництва шляхом проведення наукових досліджень та технологічного

прогресу. Тенденції взаємозв'язку наукового і технічного прогресу в умовах нового капіталізму свідчить створення першої у світі наукової лабораторії в американській фірмі «Електрик». Знаменно, що наприкінці 70-х — початку 80-х років XIX ст. геніальний український фізик Іван Пулюєв здійснив епохальне відкриття X-променів, які стали називати рентгенівські, працює як експерт у електричній фірмі в будапештській фірмі «Ганц», а згодом очолює виробництво електрولамп на фабриці у Штаєрі (Австрія). Успіхом українського вченого було побудовано першу в Європі лампу на змінному струмі у Празі, удосконалено конструкцію та абонентні апарати, запроваджено неонову

технологію змін в енергетичній базі виробництва призвів до винаходу турбін: реактивної (1884–1885) — англійцем Джеймсом Ватсоном і активної (1889) — шведським інженером Оскаром Зенгіндером. Згодом пара була замінена електрикою, що дозволило електрифікація виробництва, склалася сучасна система передачі та прийому електроенергії. Парова турбіна в єдиний агрегат з динамомашиною, отримала

назву турбогенератора. Використання електроенергії стало справжньою революцією в енергетиці. Виникають нові галузі техніки і промисловості — електрохімія, електромеханіка з'являються перші трамваї.

У цей період були винайдені двигуни внутрішнього згорання, які працювали на енергії, що утворювалася при згоранні бензину (Н.Отто) і нафти (Р.Дизель). У 1885 р. був побудований перший автомобіль (Г.Даймлер, К.Бенц). Створення двигуна внутрішнього згорання зробило переворот у сфері транспортної військовій техніці, механізації сільського господарства, базисом збільшило економічну значимість нафти. Її видобуток став зростати швидкими темпами: у 1870 р. в усьому світі було добыто 1 т нафти, а в 1890 р. — уже майже 20 млн т.

Значного поступу сягнула хімічна технологія. Винаходи розробок Л.Бакеланда (Бельгія) були створені штучні матеріали — промисловість перейшла до виробництва пластмас. У 1907 р. німецький хімік-технолог Ф.Берггус запатентував спосіб отримання зрідженого палива з вугілля, а в 1915 р. у Німеччині розпочалося виробництво метилкаучука.

Успіхи хімічного виробництва дозволили значно підвищити продуктивність у сільському господарстві. З кінця XIX ст. почали широко використовувати мінеральні добрива, засоби захисту рослинних кормів і т.д.

Великі зміни відбулися в металургії і сталеливарній промисловості. Запроваджувалися у виробництво нові методи одержання сталі з чавуну (Г.Бессемер), виплавки сталі з використанням електроліту (П.Ер, Ч.Хол), електрошлакового методу (Л.Томпсон). Був винайдений дюралюміній (А.Вільм) — майбутній матеріал для авіації.

Грандіозні технічні зрушення відбуваються в машинобудуванні, сприяючи створенню масового, безперервного, автоматизованого виробництва. Укрупнення підприємств, поділ технологічного процесу на велику кількість операцій привели до випуску стандартизованих деталей. Стандартизоване, масове потокове виробництво із застосуванням конвеєра вперше у завершеному вигляді сформувалося в автомобілебудівній промисловості США — на заводі Форда в 1912–1913 рр.

Зростання промислового виробництва і світової торгівлі спричинило бурхливий розвиток залізничного транспорту. Зросла потужність, сила тяги і швидкість паровозів. До кінця 1900 рр. світова залізнична мережа збільшилася в 10 рази. Особливо інтенсивно залізниці будувалися в Європі, Німеччині та Росії. У цей період вони стали головним засобом сполучень у багатьох країнах світу і кардинально вплинули на розміщення продуктивних сил, так і на внутрішню торгівлю.

технічний переворот і у сфері морського суднобудування. Центральні судна замінялися паровими, удосконалися конструкції пароплавів.

Важливе значення мав прогрес засобів зв'язку. Довжина телеграфних кабелів у всіх країнах світу за останні 20 років XIX ст. збільшилася втричі. Активно відбувався процес телефонізації зв'язку.

Важливі зміни зазнала військова техніка. З'явилася стрілецька зброя, зросла потужність вибухових речовин. На початку XX ст. зростає виробництво артилерійських снарядів, різних отруйних речовин.

Наука цього періоду відкрила перед людством нові можливості для прогресу і визначила характер наукової революції середини XX ст. Упровадження нових технологій, стрімкий розвиток промислових країн світу привели до того, що завершився промисловий переворот: у Німеччині — у 70-ті роки, в Австро-Угорщині, Росії й Італії — у 90-ті роки XIX ст. (в Англії, США він відбувся раніше). Значно зросла роль міжнародних зв'язків, склалася єдина капіталістична система світу.

Важливою закономірністю зростаючої концентрації капіталу стало утворення різного типу монополій, що призвело до зміни вільній конкуренції. У першу чергу монополізації об'єднання виникали в тих галузях промисловості, де виробництво було найбільшою і де підприємці шукали нові шляхи підвищення норм прибутку: у металургійній, суднобудівній, електротехнічній тощо.

Монополіями — це великі господарські об'єднання, що перебувають у приватній власності (індивідуальній, груповій або державній) і здійснюють контроль над ринками за допомогою матеріальних і фінансових ресурсів, науково-технічного потенціалу з метою одержання монопольного прибутку. Основними формами монополістичних об'єднань є:

картели — об'єднання, учасники яких укладають угоду про розподіл обсягів виробництва, умови збуту продукції і цін на ринку (як правило, у рамках однієї галузі). Картели зберігають комерційну і виробничу незалежність;

трасти — об'єднання, у яких розподіл замовлень, виробництво і реалізація готової продукції здійснюються в межах одного збуту контору;

концерни — зовні об'єднання підприємств, що виготовляють продукцію, з метою спільного виробництва і збуту. Концерни не мають виробничої, комерційної, а нерідко і фінансової єдності;

4) концерни — об'єднання ряду трестів або підприємств промисловості, транспорту, торгівлі і банківської сфери. Вони зберігають формальну самостійність, однак підкорені одній фінансовій групі, яка очолює концерн.

У 60–70-ті рр. XIX ст. монополії тільки починають утворюватися і їхній вплив на економічний розвиток є незначним. У 80-ті роки кількість монополістичних підприємств зростає, однак у цей час монополії ще не були міцними і розпадалися. Поступово монополії здобувають економічний і політичний вплив, а у результаті світової кризи 1900–1903 рр. вони остаточно утверджують своє лідерство в економіці провідних капіталістичних країн.

Ріст міжнародної торгівлі, будівництво гігантських залізничних ліній, відносна вузькість внутрішнього ринку також прагнення збільшити прибуток приводять до створення монополій шляхом міжнародних угод ділять світовий ринок у сфері впливу. З'являються міжнародні монополії і міжнародні союзи.

Слід зазначити, що виникнення монополій відбувається не тільки в найбільш розвинутих у промисловому відношенні країнах, але й у країнах з відносно невисоким рівнем індустріального розвитку. Так, монополії склалися в більшості країн Європи, у США, Японії, Росії.

Для монополій і фінансової олігархії найефективнішим способом одержання найбільшого прибутку став вивіз капіталу в відсталі, але вже утягнені в оборот світового капіталізму країни. Капіталів там гостро не вистачало, а робоча сила і сировина були дешевими. Тільки за перші 13 років XX ст. обсяг закордонних капіталовкладень найбільших країн подвоївся і досяг 10 млрд дол. Найбільшого поширення вивіз капіталу набув в Європі, Франції, Німеччині, а потім і у США.

З переходом до індустріалізму підсилюється конкуренція між капіталістичною економікою, глибшими стають економічні кризи. Разом з тим різко зростає нерівномірність економічного розвитку країн. Наприкінці XIX — початку XX ст. найвищі темпи розвитку економіки мали відносно молоді країни — США і Німеччина, які посіли провідне місце у світі за обсягами промислового виробництва й випередили Англію і Францію.

Однак розподіл ринків збуту і джерел сировини не був таким рівним, тому що колоніальні володіння Англії були набагато перевищували за розмірами і багатством країн Німеччину і США. Посилення нерівномірності економічного розвитку капіталістичних країн і збільшення диспропорцій у розвитку ринків збуту та сировини виступили основними причинами, які зумовили загострення суперечностей між провідними країнами. Поки розподіл світу не був закінчений, капіталістичні країни не знаходили вихід у захопленні нових колоній. Однак на

територій вже не було. Починається боротьба

третині XIX ст. на основі великих успіхів у промисловості відбуваються значні технічні зрушення. З'являються нові галузі промисловості, змінюється її структура. У результаті розвитку важкої промисловості, будівництва великих залізничних ліній відбувається централізація капіталу, виникають монополії і монопольні союзи. Нерівномірність розвитку провідних капіталістичних країн спричинює міжнародні відносин і боротьби за поділ уже

наприкінці XIX ст. відбувається вже другий промисловий переворот, який залучає до суспільного виробництва нові види енергії: нафти, газу, електричну енергію. Створюється новий ланцюг генерації, передачі на великі відстані електроенергії. На основі цих відкриттів виникають нові галузі суспільного виробництва та докорінно змінюються існуючі. Темпи технічного прогресу в останній третині XIX ст. випереджають далеко позаду всю попередню технічну історію людства. Кількість запатентованих винаходів зростає, зведено налічує десятки тисяч найменувань.

Велика розвинена індустріальна інфраструктура. Як наслідок відбуваються зміни в організації капіталу. Нове потужне підприємство вимагало великих інвестицій, що викликало хвилю інвестицій, залучення вільних капіталів за допомогою банківських і створення монополістичних спілок. Епоха імперіалізму товаровиробників поступово починає відходити

Фактори прискореного економічного зростання США та Німеччини

Економічний аналіз небачено високих темпів економічного зростання американської економіки на рубежі XIX–XX ст., що привело США стати світовим лідером в умовах нового етапу розвитку, з'ясування інституційних підвалів цього феномену. Зокрема, що якісно новий етап розвитку господарської діяльності найбільш рельєфно проявився у США, знайшов своє відображення в новій течії економічної думки — інституціоналізмі. Ранній інституціоналізм, представлений зокрема школою дослідників, показав неспроможність класичного лібералізму в умовах утвердження імперіалізму та необхідність аналізувати новий етап господарської діяльності в контексті еволюційної теорії, досліджуючи на основі економічної основи походження і розвиток економічних

засадами молодого американського політичного режиму, заснованого на поліетнічній основі, були: підприємницька

Перехід від капіталізму, заснованого на вільній конкуренції, до панування монополій у провідних державах світу (1870–1914 рр.)

ініціатива, прагматизм та пріоритет судової влади. Завдяки молоді державі зуміла успішно використати фактор якого полягала у тому, що США вступили на шлях індустріалізації пізніше, ніж Англія. Таким чином, індустріалізація американської економіки відбувалася на базі науково-технічних досягнень останньої третини XIX ст. і була позбавлена морально застарілої техніки та технології, характерної для західноєвропейських країн, де ці процеси відбулися значно раніше.

Важливу роль у прискоренні темпів економічного розвитку зіграла протекціоністська політика держави. Захищаючи внутрішній національний ринок, американський уряд постійно збільшував ввізне мито для іноземних товарів, розмір якого зріс у 1850-х роках на 57%, при умові повної свободи для ввезення іноземних товарів. Заохочуючи національне приватне підприємництво, держава з 1883 р. не обкладала податками промислове виробництво, а також надавала бізнесменам субсидії у вигляді капіталу та землі. Податкова норма прибутку стимулювала інвестиції західноєвропейського капіталу, частка якого на початку XX ст. становила понад 30% валового доходу, у той час як американські закордонні інвестиції становили лише 685 млн дол.

Науково-технічна революція знайшла добрий ґрунт на американській землі. Тут активно впроваджувалися нові технології та європейські винаходи. У зв'язку із запізненням промислового перевороту, в США використовувалися найновіші досягнення інженерії, застарілого обладнання практично не було. Після початку Громадянської війни в країні сформувався широкий внутрішній ринок, розширювалася географічна спеціалізація.

Економічному зростанню сприяли зовнішня політика держави – високі митні тарифи на ввіз готової продукції і повна свобода для ввозу іноземних капіталів, яка підтримувалася високою податковою нормою прибутків. Це приваблювало європейські, в першу чергу британські, капітали.

США у 1867 р. розширили свої володіння шляхом купівлі Росією Аляски за 6,7 млн дол. Згодом було анексовано Гавайські острови. Колоніями США стали Куба, Гуам, Пуерто-Рико, Філіппіни, частина островів Самоа. Водночас посилюється економічна та торговельна експансія в країни Латинської Америки, де втягувалися в орбіту економічної діяльності США.

Вражаючими були темпи економічного розвитку країни. Національний дохід з 1870 по 1913 рр. виріс у 5 разів, національне багатство – майже у 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Частка промислового будівництва напередодні Першої світової війни складала 1/3 сукупного суспільного продукту.

Важливе значення в економічному розвитку США мали залізничне будівництво. Довжина залізниць країни з 1870 по 1913 рр. збільшилася у 8 разів. Будівництво залізниць

виробництва у металургійній, металообробній
галузях промисловості, сприяло освоєнню
західних штатів, зміцнило економічну єдність

зміни відбулися в галузевій структурі
– значно збільшилася частка важкої про-
мисловості, яка розвивалася надзвичайно високими темпами.

У США була досягнута перевага частки важкої
промисловості над легкою і харчовою. Вже у 1900 р. питома вага
важкої промисловості перевищила половину загального
промислової продукції. Такого рівня інші розвинуті країни
не досягли перед Другою світовою війною. Особливо
розвивалися нові галузі важкої промисловості
алюмінієва, гумова, електротехнічна, автомобільна,

у 1883 р. на р. Ніагара була збудована перша у світі
електростанція. Напередодні Першої світової війни
потужність американських електростанцій становила понад 5 млн
кВт (проти 3 млн англійських, німецьких і французьких в сумі не
радіше 3 млн кВт).

У харчовій галузі промисловості переходять на
стандартизованої продукції, чого не було ще в інших
країнах. У США вперше отримало розвиток масове серійне
виробництво, при якому застосовувались раціональні методи
виробництва. Поточний, конвеєрний метод вперше було
застосовано на автозаводі Г.Форда у 1913 р. і отримано
значні результати: монтаж магнето для автомобільного двигуна
зайняв всього 5. Раціоналізація виробництва сприяла
росту продуктивності праці.

У XIX – на початку XX ст. відбулися якісно нові
зміни у виробництві, викликані ростом концентрації
виробництва і централізації капіталу. Почали виникати акціонерні
монополістичні об'єднання. Перші монополії виникли
у XIX роках. Одна з найбільших – «Стандарт-ойл»
– була створена Дж.Рокфеллером у 1872 р. Згодом
вона об'єднала ще 14 компаній з видобутку та переробки нафти.
У 1882 р. була реорганізована у трест і монополізувала
вонад 90% очищеної нафти у країні. На початку
XX ст. в США було близько 800 трестів, у які входило понад
1 млрд дол. капіталом у 7 млрд дол. Монополізація
сприяла ефективнішому управлінню виробництвом, однак
монополії зосередили у своїх руках велику економічну
владу. У США був змушений приймати антимонопольні закони,
які регулювали економічні процеси.

У кінці XIX – початку XX ст. вивела
США на друге місце у світі (після США) та перше місце у
світі. Це сприяло ряд факторів, серед яких найголовнішим

можна вважати перемогу у франко-пруській війні 1870–1871 рр. Після завершення війни відбулося об'єднання Німеччини та Прусії, консолідація німецької нації. Було ліквідовано роздібненість, митні бар'єри, сформувалася єдина фінансова система, прийнята загальнодержавна система залізничного і поштового права. Все це сприяло розвитку внутрішнього ринку країни.

Перемога над Францією, анексія Ельзасу та Лотарингії (промислово розвинутих провінцій), контрибуція у франків сприяли економічному зростанню Німеччини. Збільшилися інвестиції у промисловість. Масово виникли заводи і фабрики.

Як і в США, економічному піднесенню Німеччини сприяв фактор часу. Внаслідок запізнення промислового перевороту індустріалізації у промисловості запроваджувалися науково-технічні досягнення. Інженерно-технічна думка в кінці XIX — на початку XX ст. за кількістю та якістю впроваджень та нових розробок поступалася лише американській.

Особливістю індустріалізації у Німеччині було прискорений розвиток промисловості, особливо важкої промисловості та військової. Державні замовлення та воєнний бюджет у значній мірі зумовили ріст галузей важкої промисловості.

Велике залізничне будівництво (у 1870–1875 рр. вводилося 1500–2000 км шляхів) стимулювало розвиток металургійної та добувної промисловості. Німецька металургія поступала американській. Важлива роль належала машинобудуванню, зокрема виробництву двигунів внутрішнього згоряння. Розвивалися нові галузі промисловості: хімічна, електротехнічна, автомобілебудівна.

У процесі індустріалізації змінилася структура господарства Німеччини: промисловість почала домінувати в економіці країни. Німеччина напередодні Першої світової війни була індустріально-аграрною, частка населення, зайнятого у промисловості, складала майже 50% від загального числа працюючих. Темпи економічного зростання були найвищими в Європі.

Сповільненими темпами розвивалася галузь легкої промисловості. Її відставання пояснюється відсутністю сировинної бази, високими цінами та низькою закупівельною спроможністю населення. Крім того, заробітна плата у Німеччині була нижчою, ніж у Франції та Англії.

Монополізація економіки Німеччини теж мала особливості. На відміну від США процес монополізації відбувався тут на основі картелів та синдикатів. Найбільше їх було в вугільній, хімічній, електротехнічній, суднобудівній та інших галузях промисловості. Напередодні Першої світової війни в Німеччині було близько 600 монополістичних об'єднань.

... досягли «Рейнсько-Вестфальський вугільний
... «Фабрициндустрі» та деякі інші.

... стькість колоніальних володінь примушувала
... підприємців підвищувати продуктивність праці,
... обсяговість продукції, добиватися високої її якості, щоб
... на світовому ринку товарів. Відсутність ринків
... зумовили агресивність Німеччини.

Причини сповільнення темпів економічного розвитку Англії та Франції

... 70-х років XIX ст. Англія все ще залишалася
... промисловою країною світу: на її частку приходилося
... промислового виробництва, половина усього
... вугілля і виробництва чавуну. Англія
... торговельним флотом, забезпечувала своїми
... країна, панувала на світових ринках, була найбільшою
... імперією.

... останні десятиліття XIX ст. все виразнішою стає
... темпів промислового виробництва. За 1870–
... промислової продукції в Англії збільшився усього
... в той час як у США — в 9, у Німеччині — майже в 6, у
... — в 3 рази. Англія все більше втрачає промислову
... торговельну гегемонію. Це було спричинене низкою

... промисловий переворот у ряді країн відбувся пізніше, ніж
... тому здійснювався на більш високій технічній базі;

... промисловість країни здебільшого мала морально застаріле
... що вимагало заміни. Англійські фабриканти майже
... безроздільно володіли промисловою монополією, що
... означалося на технічному прогресі. Коли ж
... становище Англії було втрачене, національна
... пішла не по шляху капіталовкладення у своїй країні,
... вивозу капіталу за кордон, і в першу чергу в колонії,
... збільшувалися більш високі прибутки. Це спричинило
... англійської індустрії; на світових ринках посилилася
... що звузило ринки збуту англійських товарів.
... країн від принципу «вільної торгівлі» перейшло до
... протекціонізму. Вони прагнули високими митними
... захистити свою промисловість від іноземної
... . Однак у цих умовах Англія не відмовилася від
... протекціонізму, тому що вважалося, що англійські товари
... якості і дешевизни легко переборють протекціонізм
... за їхнє ввезення.

... в англійській економіці ускладнювалося світовою
... кризою, яка почалася в 1874 р. і продовжувалася 20
... була викликана надходженням на європейський
... дешевого американського хліба. Англійські фермери

розорялися, не витримавши конкуренції. Почався вихід із аграрної галузі господарства Англії. Вихід з аграрної фермери почали шукати в переході від зернового господарства до виробництва кормів для інтенсивного тваринництва, а також у технічному переозброєнні господарства шляхом упровадження машин, більшого використання штучних добрив, збільшення питомої ваги культур. Почався перехід сільського господарства до індустріальної основи. Проте Англія втрачала свою аграрну й усе більше залежала від імпорту збіжжя. Вже в 1930-х роках хліба Англії вистачало тільки на 2,5 місяці. Це стало нестабілізуючим фактором у розвитку британської економіки, робило її залежною від зміни цін на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

На розвитку британської економіки, і в першу чергу в промисловості, негативно позначалася недостатня потужність і слабка концентрація електростанцій. Сумарна потужність електростанцій в Англії складала в 1913 р. 908 тис. кВт, що було 2,4 рази менше, ніж у Німеччині, і майже в 9 разів менше, ніж у США. У зв'язку з цим енергооснащеність англійського виробництва наприкінці XIX в. була порівняно низькою, що відповідало низькій продуктивності праці.

Стійкі темпи росту були властиві тільки суднобудуванню, що мало модерну технічну базу. За період 1870–1913 рр. було побудованих в Англії суден зріс більше ніж утричі. Англія продовжувала займати позиції лідера у світових перевезеннях морем і торгівлі.

Водночас в англійській промисловості відбувалися глибокі структурні зміни. Як і в США та Німеччині, в Англії швидко темпами розвивалися галузі важкої промисловості, особливо сталеливарна. Вони випередили традиційно розвинені галузі легкої промисловості. Видобуток вугілля, виплавку чавуну, переробку металургійних шлаків. З'являються такі нові для Англії галузі, як енергетика, електротехнічна, хімічна. У результаті виплавка сталі в Англії в 1914 рр. зросла в 3,5 рази, експорт машин і устаткування з Англії за цей час збільшився в 7 разів (з 5,3 до 37 млн ф.ст.).

У цей період якісного рівня досяг розвиток транспортної інфраструктури. залізничних перевезень зріс у 7 разів, а оборот суден морського плавання – у 16 разів.

Щорічно Англія збільшувала експорт капіталу, що компенсувало до його недостачі усередині країни, особливо в нових галузях. У цих умовах мобілізація коштів і капіталів здійснювалася переважно за допомогою акціонерних компаній. Особливо швидкий ріст спостерігається в кількості спостерігається в 1885–1905 рр. Для стимулювання заощаджень населення англійський уряд дозволив випуск акцій на номінал до 1 ф.ст. Уже на початку XX ст. акціонерні компанії стали відігравати провідну роль у всіх галузях промисловості.

наступу наприкінці XIX — початку XX ст. в Англії процес монополізації промисловості. При цьому тенденція до зростання монополій була сильнішою в нових галузях. Цьому сприяли більші розміри підприємств, їхня конкурентоздатність на зовнішньому ринку. Перші англійські монополії виникли в трубопрокатній промисловості. У важкій і військовій галузях домінуюче місце займали найбільші фірми «Армстронг / Вітворт», «Джонсон і Ко», «Віккерс» і ін.

У важких галузях (гірничодобувній, металургійній) тенденція до зростання виробництва йшла повільно, і картелі, що виникали в цих галузях («торговельних асоціацій»), були нечисленними. У важкій промисловості було близько 30 картелів, тобто в 3 рази менше, ніж в інших галузях. Об'єднання картельного типу виникли в текстильній і інших галузях. Ріст конкуренції на ринках промислових монополій і в бавовняному виробництві — з виробництвом тканин, а також друку на тканинах. Склалися текстильні фабрики, що працювали на високоякісній єгипетській бавовні. Їх основна маса прядильних і ткацьких фабрик являла собою великі підприємства.

Процес монополізації промисловості в Англії проходив повільніше, ніж в США та Німеччині. Тут тривалий час зберігалися тенденції до зростання підприємств. Банківський капітал випереджував тенденції до концентрації і централізації. Напередодні Першої світової війни 27 великих банків Англії володіли 86% загальної банківської капіталізації. Велишкочисельний капітал Англія інвестувала в економіку інших країн. На початку XX ст. у 100 разів перевищували обсяги банківської капіталізації.

Основною слабкістю англійських монополій було те, що вони виникли на 10–15 років пізніше, ніж у Німеччині і США, а також мали меншу слабкість. Основними причинами слабкості англійських монополій були:

1) відсутність монополізації промисловцями надприбутків без знищення

2) відсутність занепад старих галузей, у першу чергу видобувної, в якій процес монополізації розпочинається монополізація;

3) відсутність монополізації англійської промисловості на експорт.

Важкою тенденцією склалася в сфері кредиту. Банківський капітал в Англії був дуже концентрованим і централізованим. У 1913 р. в результаті злиття більш як 300 банків утворилися великих акціонерних банків, з яких п'ять найбільших банків володіли 40% загальної суми всіх банківських капіталів. Особливе місце в банківській системі Англії належало великим приватним банкам. У 1910 р. таких банків було 72, а кількість їхніх відділень складало 5449. Англія виступала як головний статус світового фінансового центра. Англійська фунт стерлінгів мала роль міжнародних грошей, виступала як

розрахункова одиниця у світових торговельних операціях. Найбільшими фінансовими олігархами Англії того часу були М.Ротшильд, А.Беринг, Дж.Ллойд, Дж.Чемберлен, вкладення яких розміщалися в більшості країн світу.

У 1870–1913 рр. Англія залишалась провідною країною світової торгівлі. Проте характерним для тогочасної світової торгівлі стає більш швидкий ріст ввезення товарів у порівнянні з їхнім вивозом. За останню третину XIX ст. англійський імпорит зріс у 2 рази більше, аніж експорт. Питома ж вага експорту англійських товарів у світовій торгівлі скорочувалася. Ці зміни суттєво послабили колишню монополію Англії на світовому ринку, якій тепер довелося долати конкуренцію з боку інших країн, першу чергу Німеччини і США. Іншою типовою рисою світової англійської зовнішньої торгівлі було стале перевищення в її складі вираженні ввозу над вивозом, тобто наявність сталого дефіциту в балансу в зовнішній торгівлі. У той же час спостерігалось зростання доходів від процентів на капітал, вкладений за кордоном, посередницькі торговельні і банківські операції, страхування морської торгівлі, користування послугами банків, т.ін. Тому платіжний баланс, з урахуванням усіх видів операцій з іншими державами, був незмінно активним.

Англія була першою в історії країною, де внаслідок накопичення «надлишкового» капіталу з'явилася необхідність для його вивозу за кордон у великих масштабах. Зрозуміло, що якби надлишок капіталу був витрачений на розвиток сільського господарства або модернізацію старих підприємств промисловості, то не було б і самого «надлишкового» капіталу.

Основна частка експорту капіталу направлялась на фінансування залізничного і портового будівництва у великих країнах світу (США, Аргентина, Канада), менша його частина йшла в експортні галузі сільського господарства колоній. Англія вкладала капітал також у війни Японії 1894–1895 і 1904–1905, Балканські війни 1910 р. У 1880 р. розміщений за кордоном капітал досяг 1 млрд ф.ст., станом на 1900 р. подвоївся, а напередодні Першої світової війни склав 4 млрд ф.ст. За період з 1865 по 1898 рр. національний дохід Англії зріс у 3 рази, а дохід від закордонного капіталу за цей час зріс у 5 разів. У 1911 р. тільки від вкладень капіталів за кордоном Англія отримувала дохід у сумі 180 млн ф.ст. У 1914 р. країна займала перше місце у світі за обсягом вивезеного капіталу, що майже дорівнювало вкладенням двох інших найбільших його імпортерів – США і Німеччини, разом узятих.

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст. відбувались суттєві зміни в динаміці економічного розвитку Англії. Її частка у світовій промисловості скоротилася з 32% у 1870 р. до 15% у 1913 р. За цим показником Англію випередили США і Німеччина. Була ліквідована її абсолютна монополія на світовому ринку.

Водночас Англія залишалась найбільшою метрополією за населенням, її колонії перевищували метрополію за розміром флоту в 100 разів і за населенням більше ніж у 100 разів. Англія мала найбільший у світі торговельний флот, істотно перевищувала інші країни за вивозом капіталу і, подібно до США, активно підготувала до війни за нові сфери впливу.

У середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі за розміром виробництва, поступаючись лише Англії.

У кінці XIX ст. вона опинилася на четвертому місці.

Однією з причин цього була, перш за все, поразка у франко-пруській війні 1870–1871 рр. Мирний договір 1871 р. був не вигідним для Франції. Франція зобов'язана була сплатити Німеччині 5 млрд франків і як гарантію виплати віддавала частину своєї території – провінції Ельзас та Лотарингію. Ці землі були багаті на залізну руду, вугілля, тут розвивалися текстильна та інші галузі промисловості. Втрата Лотарингії примусила Францію ввозити велику кількість руди і чорних металів.

Важкою базис Франції й без того була недостатньою. Вона мала експортувати половину необхідного їй вугілля. Таким чином знизилася конкурентоспроможність французьких металовиробів, зменшилася конкурентоспроможність.

У промисловості також необхідно було міняти заводське обладнання, що вимагало значних витрат. Тим часом французькі капітали експортувалися за кордон у вигляді світових інвестицій. За даними на 1908 р. у Франції промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд франків та закордонні цінності — 104,4 млрд фр. Вивіз капіталу та напівколонії давав величезні прибутки.

У порівнянні із США та Німеччиною була й Франція відстала у розвитку французької економіки. Скорочувалися потужності у важкій промисловості. Успішно розвивалися легка промисловість. Перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною. Існування аграрно-індустріальної країни у сільському господарстві також стримували розвиток промисловості.

Реформи середини XIX ст. не змогли ліквідувати сільськогосподарські суперечності. Парцелярність селянських господарств і низький технічний рівень розвитку внутрішнього ринку, затримували розвиток промисловості у землеробстві, зменшували ринок робочої сили, стримували розвиток промисловості.

Важкою для французького сільського господарства була конкуренція американського зерна та інших продуктів, що призвело до гострої кризи і необхідності структурної реформи аграрного сектора країни.

На світовий ринок Франція виходила в основному тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними та іншими предметами розкоші.

4. Формування індустріальної економіки в Японії

Перехід до індустріального суспільства в Японії пізніше, ніж в країнах Західної Європи та США, з особливостями. До середини XIX ст. Японія була типовою країною, в якій панувала феодальна система господарства, формувалося мануфактурне виробництво.

Політична роздробленість країни, складна соціальна структура суспільства, в якій панівне становище займали самураї (всього населення) гальмували становлення індустріальної економіки. Селянство країни становило 80% від загальної кількості населення. Купці та ремісники були малочисельним станом і не мали підприємницької активності. Країна перебувала у самотності від зовнішнього світу.

Зміни у розвитку Японії почалися у 1853 р., коли американська ескадра під командуванням Перрі ввійшла до Токійську бухту і змусила Японію відкритися для торгівлі з США, а потім і з іншими державами.

Торгівля з економічно розвиненішими країнами мала негативні наслідки для японської економіки, викликала невдоволення, яке вилилося у революцію «Мейдзі» – переворот 1868 р., внаслідок якого було ліквідовано режим Токугава і започатковано процес модернізації. Результатом революції була ліквідація феодальних привілеїв. Однак аристократія отримала відшкодування за втрачені привілеї за допомогою державних облігацій, які були інвестовані у виробництво, що прискорило модернізацію. Була проведена аграрна реформа, яка змінила систему землеволодіння, модернізувала тогочасне аграрне суспільство, створила умови для розвитку промисловості.

Держава відіграла важливу роль у індустріалізації Японії, створював свої власні підприємства – взірцеві фабрики, корабельні, що діяли як державні із широким залученням фахівців та експертів для їхнього керівництва. Згодом уряд передавав підприємства у приватні руки за низькими цінами. Уряд виконував функції науково-дослідної і дослідно-конструкторської організації для нових підприємців і поступово перестав брати безпосередню участь у виробничому процесі.

Ліквідація феодальних відносин в Японії створила вільну робочу силу, люди всіх станів стали вільними, приватна власність і приватне підприємництво стали захищеними законом старої аристократії. Крім цього, уряд всіляко сприяв розвитку системи загальної освіти.

В Японії починає формуватися стан підприємців. Значно впливалися колишні воїни-самураї, які привнесли з собою

старого самурайського кодексу — чесність, старанність та дисципліну. Самураї відіграли вирішальну роль у розвитку нового підприємництва.

Важку роль в індустріалізації Японії, відіграв іноземний капітал, який японці покладалися на власні заощадження.

Важку роль «злет» економіки, але робило її стійкою та незалежною наступні десятиліття.

Перехід до індустріального суспільства в Японії сприяла проведення реформи 70-х років XIX ст. Вони ліквідували привілей самураїв на землю, закріпили земельні наділи за селянами.

Важку роль, значна частина селянства залишилася мало- та середньоземельною.

Важку роль почався промисловий переворот і одночасно сільськогосподарський, які проходили прискореними темпами. Разом з ними відбувалося інтенсивне зростання населення.

Важку роль слід відзначити, що напередодні Першої світової війни Японія була аграрно-індустріальною країною; 60% її населення зайняте в сільському господарстві.

5. Основні тенденції геоekonomіки на рубежі XIX–XX ст.

Важку роль на початку XIX ст. сформувався світовий ринок як результат розвитку господарства, пов'язана з обміном товарів за межами національних економік та валютно-фінансовим забезпеченням міжнародних зв'язків.

Важку роль Він став формою усталених зв'язків між національними економіками, що внаслідок успіхів на транспорті, в сфері зв'язків.

Важку роль важку роль остаточно утвердилася як складова частина світової економіки.

Важку роль важку роль ринкової господарської системи. Зовнішня складова світового характеру. Формувалися світовий ринок та національні ринки.

Важку роль Масова міграція трудових ресурсів відбулася внаслідок розвитку міжнародного ринку праці. Отже, важку роль.

Важку роль важку роль міжнародних економічних відносин як результат розвитку світової економіки.

Важку роль важку роль сукупності світових господарських зв'язків. Важку роль.

Важку роль важку роль наслідками цього процесу були розвиток великої промисловості, утворення колоніальної системи, міжнародний ринок праці, розподілив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни.

Важку роль важку роль галузі, які працювали на основі імпорту сировини та експорт. Лише зовнішній ринок міг поглинути велику кількість фабричних товарів.

Важку роль важку роль Для збереження панування на світовому ринку національні корпорації повинні були конкурувати на світовому рівень з якості та цін.

Важку роль важку роль Фактором формування світового ринку було зростання національних володінь. У 1914 р. територія колоній становила 85 млн кв. км. з населенням 1,5 млрд осіб.

Важку роль важку роль Найбільшими колоніальними імперіями були Англія, Франція, Іспанія, про яку казали, що в ній ніколи не заходить сонце.

Важку роль важку роль

Основою формування світового ринку став міжнародний ринок праці (МПП) зі спеціалізацією окремих країн у певних видах продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважаючою формою МПП була предметна спеціалізація. Великобританія як «майстерня Європи» спеціалізувалася на виробництві та продажу машин і устаткування, а також взуття, шкіргалантереї, виробів харчової промисловості. Німеччина зайняла чільне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, котлів, картоплі, спирту, цукру, виробів хімічної промисловості. Франція — текстильних машин, шовкових і сукофурних виробів. Бельгія — зброї та інструментів. Колоніальні країни спеціалізувалися на виробництві бавовни, прянощів, каучуку, натурального каучуку.

З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма спеціалізації, як внутрішньогалузева спеціалізація. Так, у металургійному виробництві експортерами чорних металів були Велика Британія, Бельгія, Люксембург, кольорових — Австро-Угорщина, Франція.

Провідною і найстарішою формою світогосподарської спеціалізації була міжнародна торгівля, до якої були залучені всі країни, в тому числі і колоніальні країни. Її характерною ознакою був імпорт сировини з колоніальних країн, оскільки найрозвиненіші країни, зокрема США, були мінімально забезпечені сировиною.

З кінця XIX ст. для зовнішньої торгівлі властивою тенденцією зростання протекціонізму і встановлення митних тарифів. Країни укладали торгові договори, підписували торгові угоди.

З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з другої половини XIX ст., дедалі більшого значення набував експорт капіталу. Найбільшими експортерами були Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія.

Важливою формою зовнішньоекономічних зв'язків між країнами були міжнародні міграційні процеси, пов'язані з переміщенням європейців до Америки. З 1816 по 1856 рр. з Європи до Америки емігрувало 5 млн, а в другій половині XIX ст. — 18 млн осіб. Економічним наслідком міжнародної міграції робочої сили було прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів з цих країн і одночасного імпорту товарів у країни імміграції.

На початку XX ст. співвідношення сил між великими державами зайшло у винятково гостру суперечність з початку XX ст. світу, який склався в кінці XIX ст. Зокрема, одна з найбільш економічно розвинутих країн Європи — Німеччина — була відокремлена від Європи обділеною колоніями. На порядок денний стало питання про перерозподіл зон впливу, насамперед ринків збуту, джерел сировини.

...галу, початок якому поклала Перша світова
...аналіз економічного розвитку провідних
...від 1870 р. до 1913 р., можемо констатувати,
...виробництво виросло у цей час найбільше в
...країнах, які змогли майже «з чистого
...використати переваги, що їх надав другий
...переворот. Так, у США промислове виробництво
...в Німеччині – у 6 разів. Натомість у
...переобтяженій промисловою базою, що склалася
...промислового перевороту, виробництво виросло
...Зв'язно, будувати майже з нуля часто буває легше,
...вже існуючий і морально застарілий
...З усіх точок зору, зокрема і з психологічної.
...Німеччині, Великобританія втратила свою
...не тільки у світі, але і в Європі. Це вкотре
...про те, що в процесі загальноцивілізаційного
...не може бути як сталих лідерів, так і сталих

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

- ...сторія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А.,
...М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000.
- ...Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф.
...сторія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. –
...Важлива думка, 1999. – С.62-73.
- ...В. Економічна історія світу і України:
...Тернопіль: Лілея, 1937. – С.85-94.
- ...Мировой экономики / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н.
...М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 140-253.
- ...М. В., Сметанин С. И. История
...М.: Академический проект, 2000. – С. 25-60.
- ...Э.Л. История экономических реформ. Мировой
...Харьков, 1999 – С. 69-104.
- ...история зарубежных стран: Курс лекций /
...В.И.Голубович, Л.Ф.Пашкевич и др.: Под общ.
...Минск: НКФ «Экоперспектива», 1996. –
- ...история капиталистических стран: Учебное
...Под ред. Ф.Я.Полянского, В.А.Жамина. – М.:Изд.-во
...университета, 1986. – С.168-216.
- ...история капиталистических стран: Учебное
...спец. вузов / Под ред. В.Т.Чунтулова,
...М.: Высшая школа, 1985. – С.110-143.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Злупко Степан. Основи історії економіки. Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1998.

Міжнародні економічні відносини: Історія між економічних відносин: Підручник / А.С.Філіпенко, З.О.В.Бутенко та ін. – К.: Либідь, 1992. – С. 118-136.

Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1-2 / С.В.Мочерний (відп.ред.) та ін. – К.: Видавництво «Академія», 2000-2001. – Т.1, с.652-653; Т.2, с.477-482.

Березин И. Краткая история экономического развития России. – М., 1998 – С. 146-153; 161-170.

Вирчинский В., Котеев В. Очерки истории техники. 1870-1917 гг. – М., 1988.

Джинчарадзе В. Экономическая история США. – М., 1988.

Ломакин В. Внешнеэкономическая политика Великобритании. – М., 1988.

Япония: экономика, политика, история. – М., 1989.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Індустріалізація (лат. industria – старання, діяльність) – процес створення великого машинного виробництва в галузі або в окремих його галузях.

Монополія (гр. monos – один, poleo – продаю) – підприємства, об'єднання підприємств (картелі, синдикати, концерни, конгломерати), які виробляють переважну частину продукції певного виду, завдяки чому обмежують конкуренцію, посідають домінуюче становище на ринку, впливають на ціноутворення і отримують високі (монопольні) прибутки.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Основні тенденції економіки провідних держав на рубежі XIX–XX ст.

1. Науково-технічний і технологічний поступ та індустріалізація і монополізація економіки провідних держав в останній третині XIX – на початку XX ст.

2. Основні фактори індустріального зростання економіки США.

3. Політико-економічні умови прискореної індустріалізації Німеччини.

4. Сповільнені темпи економічного розвитку Англії і Франції та їх причини.

5. Завершення промислового перевороту та зростання індустріальних тенденцій в економіці США.

6. Геоелектричні фактори вибуху першої світової війни.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Економічний капіталізм як економічний

особливості становлення індустрії на рубежі XIX–XX ст.

Тенденції геоekonomіки на рубежі XIX–

теорія Маршалла і трансформація економіки на рубежі XIX–XX ст.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 16. Науково-технічний прогрес

XIX – поч. XX ст. та його економічні наслідки.

Наукові зрушення в науці, техніці та технології на XIX–XX ст.

Структурні перетворення економіки провідних держав.

Економічні наслідки другої промислової революції.

ТЕМА 17. Індустріалізація та економічне піднесення у США і Німеччині.

Фактори прискореного розвитку економіки США та

особливості промислового піднесення держав.

Економічні наслідки прискореного розвитку США та

ТЕМА 18. Особливості економічного розвитку Англії та Франції на рубежі XIX–XX ст.

Фактори сповільненого розвитку промисловості.

Індустріалізація та структурні зміни в економіці.

Особливості сільськогосподарського виробництва.

Геоekonomічне становище держав.

ТЕМА 19. Особливості становлення індустріальної економіки в Японії.

Революція Мейдзі й промисловий переворот в Японії.

Індустріальна модернізація та структурні особливості економіки Японії.

Економічна експансія Японії на Далекому Сході.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

Чому деякі дослідники називають науково-технічний та економічний прогрес на рубежі XIX–XX ст. другою промисловою революцією?

Перехід від капіталізму, заснованого на вільній конкуренції, до панування монополій у провідних державах світу (1870–1914 рр.)

2. Які структурні зміни відбулися під впливом індустріалізації в економіці провідних держав світу?

3. Проаналізуйте передумови прискореного зростання економіки США та Німеччини в добу індустріалізації.

4. Чим було зумовлене сповільнення темпів економічного розвитку Англії та Франції на рубежі XIX–XX ст.?

5. Розкрийте зміст поняття «монополістичний капітал». Назвіть основні форми монополій.

6. Окресліть специфічні риси промислового перевороту в розгортанні індустріалізації в Японії.

7. Назвіть найголовніші зміни в геоekonomіці на рубежі XIX–XX ст.

8. Проаналізуйте геоekonomічні причини Першої світової війни.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВПРОДОВЖ 1848–1914 рр.

I. Реформа 1861 р. та її вплив на господарство України

ХІХ ст. Російська імперія знаходилася у стані економічної та економічної кризи. Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. продемонструвала економічну та військову відсталість Росії у порівнянні з високорозвиненими Англією та Францією. У Росії відбувся промисловий переворот та домінувало сільське господарство.

Західних дослідників, відкриття чорноморських ринків активніша участь російських поміщиків у світовій економіці ще очевиднішими малоефективність підневільної праці. Про рівень відсталості такого способу виробництва свідчить факт, що продуктивність праці селянина-кріпака в Російській імперії у 1860 р. дорівнювала продуктивності праці селянина-вільного у 1750 р. та селянина у державах Центральної Європи у 1800 р.

Непродуктивність підневільної праці спричинила занепад економіки Росії ще задовго до 1861 р. Так, якщо у 1811 р. кріпаки становили 28% від загальної кількості селянства імперії, то уже в 1850 р. – 44%. Про кризу панщинної системи господарювання свідчать зростання рівня заборгованості землевласників. У Росії кількість поміщиків-боржників, що були неспроможні виплатити селян насінням та харчами, становила близько 67%.

Криза кріпосницької системи супроводжувалася зростанням бунтів у селі. Кримський театр воєнних дій найбільше вплинув на становищі українських земель імперії, що були джерелом матеріальних і людських ресурсів. Про соціальну напругу в Україні свідчить розгортання революційного селянського руху в 1855 р., який охопив 422 повіти в Україні та отримав назву «Київської козаччини».

Відбухнуло нове заворушення селянства, викликане царським указом, за яким тим, хто бажає переселитися в Сибір, даватимуть землю і волю. «Похід у Таврію по волю», який вивів понад 600 сіл Катеринославської та Херсонської губерній, та селянські заворушення на Київщині, були жорстоко придушені царським режимом.

Загострення кризової ситуації, каталізатором поразка у Кримській війні, переконала царизм у необхідності збереження кріпосних порядків. Новий російський імператор Олександр II розпочав підготовку поміркованих реформ. У процесі були залучені провідні державні чиновники та громадські діячі як ліберальних, так і консервативних поглядів. У процесі царем головної комісії, яка опрацьовувала пропозиції щодо звільнення кріпаків, висловлені губернськими дворянськими комісіями, помітне місце посідали українці.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Манифест про звільнення селян. Основні засади селянської реформи викладені у «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності», «Положенні про викуп селянами земельних та польових угідь» та у чотирьох Положеннях для різних місцевостей, з яких України стосувалися перші три:

– для великоросійських, новоросійських і білоруських губерній;

– для губерній «малоросійських» — Чернігівської, Полтавської і частини Харківської;

– для південно-західних губерній — Київської, Подільської, Волинської.

Загальне Положення оголошувало селян вільними громадянами, що здобували найважливіші економічні права: право власності на нерухомість, право займатися торгівлею і промислом та приватним підприємництвом. Ліквідація особистої залежності селянства передбачала й надання деяких громадянських свобод, зокрема право на селянське самоврядування (на сільських сходах сільських старост і збирачів податків).

У той же час громадянські права звільнених селян були обмежені. Селянин на відміну від інших соціальних груп не мав безстрокові паспорти, отримував такий документ лише на один рік. Отримавши статус «тимчасово зобов'язаний», якого був невизначеним, селянин продовжував виконувати кріпосні і сплачувати оброк та перебувати під опікою поміщика. Залишилися також чинним впродовж цього часу принизливі для селян покарання різками.

Поміщики, як ініціатори проведення реформи, залишили за собою право власності на землю. Водночас землевласникам встановлені повинності зобов'язувалися надати селянам користування «садибну осілість» та певний наділ землі й інших угідь. Розмір наділів і види повинностей визначалися уставними грамотами, що укладалися з сільською громадою в процесі підготовки та запровадження умов уставних грамот протягом двох років, протягом яких селянин фактично продовжував виконувати кріпосні повинності.

Після укладення уставних грамот селянини, отримавши користування садибу й польовий наділ, ставали вільними громадянами.

...зобов'язані були виконувати панщину або
... до повного викупу землі у поміщика. Розмір цих
... за однаковим у різних місцевостях. При однаковій
... трисадибну ділянку, що становила 5,1 крб. за
... оплата за польовий наділ на Правобережжі та
... в Україні коливалася від 1,4 до 2,8 крб., а розмір
... – від 12 до 29 днів за десятину.

... отримали право вільного викупу садиби, проте
... викупу польового наділу передбачала згоду поміщика.
... зумовлювала збереження статусу тимчасово
... невизначений термін і лише з 1 січня 1883 р. селяни
... порядку мали викуповувати польові наділи.
... вдавалися до хитрощів, залишаючи собі кращі
... за завищеними цінами. Особливо потерпіли
... селяни Лівобережжя та Південної України.
... реформи селяни отримали у своє розпорядження менше
... користуванні до 1861 р. Особливо ця різниця була
... з російськими провінціями. Так, якщо селяни
... втратили 10% своїх колишніх наділів, то
... Лівобережжя та Півдня – 30%.

... була ситуація на Правобережжі. Царський уряд,
... сепаратизму польської шляхти та прагнучи
... бік українське селянство, запровадив з 30 липня
... викуп селянських наділів та зменшив викупні
... отримували повний наділ, що був встановлений
... правилами 1847–1848 рр. У випадку зменшення
... за період з часу введення інвентарних правил до
... міг клопотатися через мирових посередників про
... землі. У результаті закону 1863 р. селяни Право-
... наділи, що на 18% перевищували дореформені.
... на величині наділу, звільнені селяни втрачали на
... цінах, що були встановлені на Правобережжі.
... землі селянами регулювався спеціальним Положенням,
... нарахування викупної суми здійснювалося не на
... вартості землі або ж доходів від господарств, а
... розміру грошових податків, які сплачувалися
... нарахування здійснювалося шляхом капіталізації
... для даної місцевості оброку, для чого розмір річного
... на 16,67 (або ж множили на 100 і ділили на 6).
... сума викупу для Півдня України, де річний оброк
... крб., була встановлена у розмірі 150 крб. Оскільки
... суму селяни були не в змозі виплатити, передбачалося,
... компенсує поміщикам 80% вартості земель у формі
... облігацій, а селяни у свою чергу зобов'язувалися
... урядові цю суму разом із відсотками впродовж 49
... ж вартості землі селяни найчастіше відшкодовували
... у вигляді відробітків.

Загальна вартість землі, яку отримали селяни дореволюційними цінами становила 128 млн крб., була сформована внаслідок реформи сумою 166,8 млн крб. Та, враховуючи вищеокреслені умови викупу, селянство повинно було сплатити 503 млн крб. До 1907 р., коли було припинено стягнення викупних платежів, українські селяни спромоглися сплатити лише 382 млн крб.

Селянська реформа охопила не тільки кріпосне селянство, але й державних селян, кількість яких становила 2,2 млн осіб, що становило ж 43,9% від сільської людності, зокрема майже 1 млн осіб належало українському козацтву. Їхнє становище до 1861 р. було значно кращим у порівнянні з кріпосним селянством. У більшість українських губерній подушний наділ землі серед цієї категорії селян перевищував майже удвічі пересічний наділ кріпаків.

Закон 1866 р. зберігав за державними селянами право користування землею, що знаходились у їх користуванні, але не більше 8 десятин на одну душу в малоземельних губерніях і не більше 15 десятин у великоземельних багатих на земельні ресурси. За цією категорією селян було закріплене безстрокове право добровільного викупу землі. Загалом умови аграрної реформи для державних селян були значно сприятливішими, ніж для поміщицьких, адже вони отримали удвічі більші земельні наділи та й сума викупних платежів була нижчою у порівнянні з тою, яку вносили кріпаки.

Селянська реформа 1861 р., здійснювана імперським урядом, який опирався значною мірою на впливових поміщиків, не змогла кардинально змінити соціально-економічний устрій селянства, що відміну від провідних західноєвропейських держав, де реформа мала вплив на економіку та політику мало приватне підприємство. У самодержавній Росії збереглося велике поміщицьке землеволодіння із викупними платежами та напівкріпосницькою формою селянства, що гальмувало розвиток капіталістичної економіки. Це прирікало Російську імперію на подальше відставання від Європи.

Водночас, незважаючи на непослідовний характер реформи, реформа 1861 р. спричинилася до поступової руйнації економіки та підвалин патріархального укладу життя селян. Поступово натуральне за способом виробництва селянське господарство трансформувалося у дрібнотоварне. Повільним та неупередженим процесом розвитку селянського приватновласницького господарства стало зростання процесу приватизації землі.

Реформа поглибила диференціацію селянських господарств. Заможні селяни, викупивши свої наділи за посередництва Селянського поземельного банку, спромоглися придбати частину поміщицьких земель. Впродовж 1863–1897 рр. селяни продали 2921,5 тис. десятин землі, що дорівнювало майже 10% загальної площі усіх панських маєтків в Україні. Завдяки діяльності Селянського поземельного банку селяни дев'яти українських губерній купили понад 1 млн десятин землі, тобто майже 10% усієї придбаної ними у приватну власність.

2. Столипінська аграрна реформа та її реалізація в Україні

Реформи 1848 р. в Австрійській та 1861 р. у Російській імперії мали багато спільних рис. Насамперед вони створили кращі умови для індустріального розвитку. Земля стала доступнішою для купівлі-продажу, розвивалося селянське підприємство, розширювалися ринкові відносини. Водночас реформи ліквідували феодальні зв'язки. Зокрема, усі питання були розв'язані на користь селянства. Залишалася низка пережитків панщинної системи господарювання: поміщицьке землеволодіння, несприятелі селян землею, викупні платежі тощо. Реформи не надавали селян у громадських правах з іншими громадянами. Все це гальмувало господарську ініціативу селянства.

Невирішеність аграрного питання стали причиною боротьби у пореформеному селі. Особливо це проявилось у революційних умовах першої російської революції 1905–1907 рр. Російська влада намагалася стабілізувати становище в країні шляхом проведення аграрних реформ. У квітні 1906 р. головою аграрного відомства і водночас міністром внутрішніх справ Росії було призначено П'єтра Столипіна. Він був противником ліберального аграрного руху, прагнув змінити Російську імперію шляхом проведення соціальних реформ, активно боровся з національно-шовіністичними силами, особливо українським.

Аграрна політика Столипіна складалася не тільки з військово-політичних репресивних заходів. Вона містила ще й реформаторську частину, основу якої складала нова аграрна політика. Столипін намагався створити на селі міцну групу заможних господарів, опираючись на них проти соціалістичних ідей. Головне гальмування соціалістичного господарства він вбачав в общині, до якої належали всі селяни і контроль якої тяжів над ними. Селянин не міг продати землю, якою користувався, тому не міг вийти з общини. Існування общини не давало можливості селянам придбати сільськогосподарські машини, впроваджувати кращі

технології. Під час проекту аграрної реформи, Столипін відкинув існуючу програму про «відчуження» державою за винагороду поміщицьких земель на користь малоземельних селян. Столипін орієнтувався на сильного, заможного селянина; на його думку, слід було звільнити від утисків селян, надавши їм землю у власність. Величезна маса бідного селянства Столипіна мало цікавила.

Столипін вирішив перейти від політики захисту общинного господарства до політики його ліквідації. Спеціальна комісія призначена Столипіном розробила проект указу про ліквідацію общини і вихід з неї у приватну власність і вихід з общини. Після

обговорення проекту Радою Міністрів цар 9 листопада 1906 р. видав указ «Про доповнення деяких постанов діючих законів, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування». Перша стаття указу дозволяла закріплювати у приватну власність усі ділянки общинної землі, що перебувала у користуванні селянства. Закріпивши надільну землю в приватну власність, селянин мав право вимагати об'єднання його земельних ділянок в один хутір чи відруб.

У травні 1909 р. Дума схвалила земельний указ, який набрав чинності в грудні 1910 р., після його затвердження Державною Радою. У ньому містилися прогресивні положення, що сприяли розвитку ринкового сільському господарстві, росту використання найманої праці, розширенню застосування сільгоспмашин, запровадженню сівозмін. Проте, він забезпечував прогрес по гіршому сценарію Столипінська реформа залишала недоторканими владні землі російського монарха і поміщицьке землеволодіння. Головною причиною навцем цих ідей мав стати старий чиновницький апарат.

Об'єктивно аграрна програма спрямовувалась на встановлення стабільної системи народного господарства. Але, на практиці, проголошеної мети досягають лише такі політичні реформи, яких ретельно розроблено механізм реалізації рішень. У цьому відношенні їй йде майже в повному обсязі. І саме тут на шляху реформи виникло багато перешкод. Перш за все невирішеною залишалася проблема фінансування реформи. Під кредити розробленої програми в п'ятсот млн крб. Однак Міністерство фінансів запропонувало погасити таку суму шляхом випуску облігацій.

Ще одна суперечність у політиці Столипіна полягала в обмеженні державного регулювання реформи. Уряд всіляко захищав інтереси поміщицькі господарства, усував їх імовірних конкурентів серед заможного селянина. У 1908 році селянам було дозволено купувати більше шести ділянок землі. Таким чином, стримувався об'єктивний процес перерозподілу землі.

Про підсумки реалізації цієї реформи можна судити, проаналізувавши статистичні дані. В цілому за період з 1906 по 1915 рр. вийшли з громад та закріпили свої землі 2 мільйони домогосподарств. Загалом вони становили 26% всього сільського населення імперії. Наведена цифра свідчить про те, що попри певні обмеження капіталістичних відносин у сільському господарстві після реформи все ж переважали напівкріпосницькі відносини.

Іншим важливим кроком аграрної реформи П. Столипіна було створення Селянського земельного банку і надання йому права виділяти селянам вигідні кредити на закуп землі, реманентів тощо. Це сприяло також торгівлі поміщицькою землею та її переходу до селянами.

Ще один важливий напрямок реформи – переселення селян із густозаселених регіонів європейської частини Російської імперії.

Урал та на Далекий Схід, де був надлишок вільної
губернії протягом 1906–1912 рр. дали близько

довністю Столипін поставленої мети у пере-
не досягнув. За роки його прем'єрства з 1906
за Урал 2 млн 356 тисяч осіб, повернулося
(16,9%). Таким чином, кожна шоста родина не

до східних районів Росії за 1906–1912 роки
близько 1 млн чоловік, з них більш як одна третина
з малоземельних Полтавської і Чернігівської
в Сибіру і на Далекому Сході проживало

не спромоглися організувати переселення в
кварталах, вчасно виділити кошти і придатну для
внаслідок чого багато селян змушені були

підкумки реформи виявилися різними для Росії і
коли 9 листопада 1906 року було видано
по всій Росії закріпили землю у приватну
общинників. Досягти масової хуторизації не

цей процес йшов швидше. За 1907–1911 роки тут
і відруби 226,5 тис. селянських дворів (14%),
десятин землі. У південних губерніях, де
землеволодіння, двори, виділені з общини,
на Правобережжі — майже 48,6%. Значний
селян з общини на Україні пояснюється тим, що
використування не мало таких давніх традицій,
губерніях Росії. Тут на зміну общині прийшло
використування, у багатьох місцевостях спостерігалось
общини. Ось чому на Півдні України після
законів юридично оформилося те, що

за цих змінах у землеволодінні, не слід забувати
селян були і убогі селяни, які не могли вдержати
За 1907–1911 роки понад 84 тис. українських
наділи.

свідчать, що процес капіталізації сільського
в Україні набагато швидше, ніж в інших
на те, що земля коштувала дуже дорого.

підтовхнула і прискорила процес розшарування
в Україні був найвищим відсоток його крайніх
і найзаможніших селян. Поряд з процесом
вимивання селянського населення в міста та
Від 70 до 80% переселенців за Урал становили
села, а також з кількох чорноземних губерній

Росії. У переважній більшості це були бідняки, які в Сибіру вирватися із злиднів.

Прискорені темпи розвитку товарних відносин та ними соціальні процеси на Україні у період Столицини привели до встановлення (особливо в степовій та Лівобережжі) більш стабільної економічної системи в господарстві, ніж загалом по Росії. В результаті земельних наділів у заможних селян — хуторян, машин і добрив у Наддніпрянській Україні збільшився річний валовий збір зерна. Зріс його експорт. В результаті продуктивність сільського господарства зростає. Земські агрономи організовували прокатні станції сільськогосподарські читання. Для малоземельців створювалися товариства з оренди землі та колективні господарства. Однак реформа не розв'язала усіх проблем. Селянство й далі страждало від малоземелля, невдоволення поміщицьким землеволодінням. Реформа українського села здійснювалася доволі повільно у порівнянні з країнами Західної Європи і була перервана світовою війною.

3. Промисловий переворот та індустріалізація підросійській Україні

Аграрна реформа 1861 р. та ціла низка реформ в Україні у галузях місцевого самоврядування, юридичного права, армії, війська, що мали за мету зберегти існуючу політичну систему, водночас витворили певні інституційні передумови для здійснення запізненого промислового перевороту та індустріалізації.

Промисловий переворот, який розпочався значно пізніше, ніж у Великій Британії, США та Франції, суттєво вплинув на розвиток досвіду провідних держав. Унікальність цього процесу полягала в переважній частині українських земель, що були в сільськогосподарській складовою, полягала у домінуючій ролі держави, а не приватного капіталу, як це було на Заході.

60–80-ті роки стали періодом завершення промислового перевороту у підросійській Україні. Модернізація економіки, подібно до інших держав, розпочалася із залізничного будівництва. Сумні уроки Кримської війни висвітлили як одну з головних економічних причин поразки — відсутність належної інфраструктури. Потреба розбудови залізничного транспорту загострилася зростанням товарного ринку після реформи 1861 р. Після закінчення руху на першій залізниці, яка з'єднала Одесу з Багатоградом у 1866–1871 рр. її було продовжено, з одного боку до Кременчука, а з другого — на північ до Києва та Миколаєва.

Будівництво цієї залізниці, як і залізничної мережі в інших збудованих згодом, було зумовлене необхідністю покращити економічні центри Російської імперії з Україною та Європою для нарощення вивозу зерна та іншої сільськогосподарської продукції.

вугілля і залізної руди. З цією метою у 70-х роках розпочала будуватися залізнична сітка поповнюється новими магістралями: Київ-Одеса, Київ-Харків, Київ-Ростов, Москва-Курськ-Харків-Лозова, Харків-Лозова-Харків. Для вивозу за кордон українського збіжжя в Одесі порти вводяться в експлуатацію залізнична Київ-Одеса, Київ-Новель-Берестя-Граєво.

Після Першої світової війни у підросійській Україні було побудовано понад 16 тис. км залізниць (2,9 км на 100 кв. км території, що мешканців).

Залізничне будівництво стало віддзеркаленням особливостей економіки Російської імперії, що зумовлювалися її географією та економізмом. Пряме втручання держави в економіку здійснювалося у формі фінансування залізничного будівництва, а також у формі урядової підтримки розбудови фабричної індустрії. Нарощення потужностей залізничних комунікацій сприяло інтеграції української економіки в імперську економіку, зростання попиту на вугілля й метал.

У 70-х та особливо впродовж 90-х років, у Російській імперії спостерігається підприємницький бум. Поряд з державною підтримкою розбудови промисловості домінуючим фактором процесу стає західний капітал, який приваблювала висока норма прибутку інвестицій у вугільну, металургію та машинобудівну галузі. Наслідком поєднання цих факторів стали безпрецедентні не тільки для Російської імперії, а й для Європи темпи промислового росту Донбасу. Так, видобуток вугілля у цьому регіоні впродовж 1885–1913 рр. зріс більш як на 1000% та досяг майже 70% усього російського вуглевидобутку. Ще вищими були темпи зростання вугільної промисловості у 1909–1913 рр. У цей період річний вуглевидобуток у Донбасі досяг 1,5 млрд т вугідь, у той час як у 1900 р. він становив 100 млн т. У кінці 90-х років близько 94% акцій вугільних підприємств Донбасу належали французьким та бельгійським інвесторам. У розвиток копалень понад 90 млн руб. було інвестовано. Кількості вугільних копалень зростає число підприємств: у 1885 р. у вугледобуванні було зайнято 32 тис. осіб, у 1900 р. – 82 тис., а у 1913 р. – 168 тис.

Технічний переворот у цій галузі супроводжувався використанням нових технічних засобів та застосуванням парових двигунів. Найбільш ефективним способом завантажувалося вугілля у вагони, використовувалися спеціальні машини, в яких вода, промивалося вугілля, яке йшло на коксовання. Технічний прогрес охоплював переважно найбільші підприємства, хоча й гут головні виробничі процеси, зокрема, коксування та його транспортування, здійснювалися й надалі

У центрі залізничної промисловості Російської імперії знаходився з Уралу в Україну. Будівництво

Катерининської залізниці у 1880–1884 рр., що поєднала басейн із Криворізьким, підготувало ґрунт для стрімкого гірничорудної та металургійної промисловості. Так, лише за десятиліття XIX ст. у районі Кривого Рога видобуток руди зріс із 23 млн пудів до 210 млн. На цей період також інтенсивна розробка родовищ інших важливих копалин. Важливого економічного значення набула марганцевої руди у районі Нікополя, Микитівське родовище у Донбасі, де було зосереджено 100% її загальнодержавного виробництва, а також виробництво соди у Лисичанському Слов'янську (63%).

Протекціонізм російського уряду, який купував продукцію за завищеними цінами при одночасному високому увізному мита, заохочував щедрі іноземні металургію. Яскравим прикладом надзвичайно високої розбудови металургійного виробництва стало виникнення ріки Кальміус одночасно з металургійним заводом висілку Юзівка (зараз Донецьк), заснованих англійським металургом Джеймсом Юзом. На межі XIX–XX ст. у Миколаївській та Херсонській губерніях налічувалось уже 10 металургійних підприємств, навколо яких повставали індустріальні центри. На кошти іноземних інвесторів збудовано 9 заводів, серед яких поряд із Юзівкою були Дніпровський завод у селищі Кам'янське (зараз Дніпродзержинськ) та Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Решта великих металургійних заводів належали державній промисловцям, зокрема: Брянський – поблизу Катерининська, Дружківський та Донецько-Юр'ївський у Донбасі.

Прогресивна динаміка розвитку вугільної, гірничої промисловості та металургії в Україні тривала аж до Першої світової війни. Згідно із статистикою 1913 року Україна давала 75% загальноросійського видобутку залізної руди, 68% – виплавки чавуну, 58% – сталі.

На тлі потужного зростання промислової продукції в добувних галузях помітною була тенденція непропорційної певної односторонності цього процесу. Так, українська промисловість у 1913 р. забезпечувала 70% сировинних продуктів і лише 15% час як її частка у виробництві готової продукції становила 15%. Дискримінаційною для українського господарства була імперська політика ціноутворення, суть якої полягала у завищенні цін на готові товари, випroduковані у Росії, і одночасному їх заниженні на українську сировину.

У машинобудівній галузі України переважало виробництво сільськогосподарських знарядь та механізмів. Із 1870-х років машинобудівних заводів України кінця XIX ст. 65 мали спеціалізовану господарську спеціалізацію. Основною продукцією що вироблялися були сівалки, жатки, молотарки, віялки, залізні плуги, сівалки.

ХІХ–ХХ ст. започатковується транспортне машинобудування. Центрами залізничного машинобудування були Луганський (1897 р.) і Харківський (1900 р.) заводи та Київський і Харківський вагонобудівні заводи і річкове суднобудування зосереджуються в Одесі, Києві і Черсоні.

Промисловий переворот та розгортання індустріалізації у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. зумовили модернізацію традиційної харчової промисловості. Характерною ознакою цього процесу є концентрованість, яке було зосереджене в основному на території, у Харківській та Чернігівській губерніях, стала територією виробництва. Технічний прогрес зумовив зменшення кількості заводів із 240 у 1863 р. до 153 у 1895 р., у той час як виробництва цукру в Україні зріс за цей період майже вдвічі, а кількість працюючих у цій галузі подвоїлась.

Промисловий переворот заторгнув й інші галузі харчової промисловості. На початку ХХ ст. в Україні працювало понад 100 заводів, що продукували щорічно понад 18 млн цукру.

На межі ХІХ–ХХ ст. українська харчова промисловість посідала чільне місце у загальноімперському господарстві. Україна виробляла 84% цукру, 40% тютюну та 30% борошна.

На межі ХІХ ст. дедалі актуальнішим в Російській імперії стає питання грошової реформи, тобто встановлення грошового запасу на золоті (така система існувала у Франції та Німеччині). У 1897 р. було остаточно прийнято рішення про золоту реформу. Карбувалися нові золоті карбованцевої вартості, а також були визначені умови випуску кредитних білетів у обігу. Встановлювалися суворі умови надання права Державного банку. Між золотим і кредитним карбованцями взяте було співвідношення, яке фактично встановилося на ринку – 66 коп. золотом карбованець. Отже, реформа була проведена через зменшення карбованця до фактично встановленого курсу. Встановлена цією грошовою реформою система існувала в Російській імперії до Першої світової війни. Завдяки цій реформі уряду здійснити великі економічні та фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток промисловості. На основі золотого запасу розвивалася промисловість, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

У цей період засновуються багато приватних банків, створюються кредитні заклади – банківських контор, кредитних товариств, кредитних спілок, кредитних спілок (кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі). Організаціями кредиту були приватні акціонерні товариства (промислові) комерційні банки, товариства взаємного кредиту, сільсько-господарські товариства тощо.

4. Господарство західноукраїнських земель половини XIX — початку XX ст.

У розглядуваний період Галичина, Північна Буковина та Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. На зламі століть понад 75% населення було зайняте в сільському господарстві. Західноукраїнські землі відігравали роль сировинного придатка більш розвинутих провінцій імперії. Дослідники зазначають, що тогочасну економіку можна характеризувати передусім: незначні розміри національного капіталу, слаборозвинута внутрішня торгівля, низький рівень урбанізації, критично низька частка промислового виробництва. Найнижчі в імперії заробітки і найвищий відсоток безробітної робочої сили. Таке становище пояснюється впливом австрійського уряду, який не тільки виявляв мало інтересу до економіки в тому, щоб покращити ситуацію, але й виразно сприяв економічній регресії провінціям, запровадивши незбалансовані тарифи. На межі століть з'явилися ледве помітні ознаки покращення економіки.

Важливим чинником, який визначив напрям економічного розвитку західноукраїнських земель, була реформа 1848 року. Вона скасувала феодальні повинності селян, надавала їм їхній юридичний статус та політичні права, але не скасувала повністю феодальний борг за отримані землі, а безпрецедентний визискування селян час викупу землі та упорядкування справи сервітутів у західноукраїнському селі у безвихідь.

Спочатку уряд обіцяв власними грошми покрити борги селян, пов'язані з передачею землі, але в 1853 році, після зміни уряду, він перекинув на селян більшу частину цих витрат. Крім того, додаток селяни підлягали прямому і непрямому оподаткуванню, включаючи утримання шкіл, шляхів тощо.

У цісарському патенті 16 квітня 1848 р. про скасування феодальних повинностей селян Галичини проголошено, що селяни мають недоторканим правом селян на користування сервітутами (сервітутами пасовищами, водоймами) за умови відповідної плати за користування передбаченої добровільною угодою з паном. Фактично селяни-землевласники зберегли за собою право володіння сервітутами. Селянин змушений був платити будь-яку призначену ціну, щоби заготовити собі дрова, будівельні матеріали тощо, а також худобу. Прагнучи домогтися справедливості, тисячі селян зверталися до судів з приводу сервітутів. За свідченнями Франка, з 32 тис. судових справ про сервітутів, що порушено з 1848 по 1881 р., поміщики виграли 30 тисяч. Результати цих процесів переконливо показують, кого захищала судова влада в цих місцях.

Зберігалось і надалі велике поміщицьке землеволодіння. Більша частка якого становила понад 40% усіх земель. Висока

були польські, румунські, угорські, німецькі графи Потоцькі, що мали близько 60 тис. га, князь Сапега – близько 20 тис., князь Сапега – 15 тис. (у граф Шенборг (у Закарпатті) – 203 тис., барон Буковині) – 18 тис. та інші.

повітових донесень, які поступили в канцелярію губернатратора у 1914–1915 рр., у 12 повітах, де 715 маєтків, польським поміщикам належало 552 власникам – 139, українським – 36.

власників являли собою крупні латифундії. Карлу в Чортківському повіті належало 14 маєтків 14 тис. моргів (морг приблизно 0,6 га), в повіті графам Потоцьким належали маєтки в 37 графа Баворовського у Копичинцях Гусятинського 5358 моргів, 9 фільварків належали графу в Богородчанському повіті, володарем маєтків у повіті був барон Іоан Лібік.

часткою була частка великих землевласників-євреїв, велика група поміщиків-українців. Так, Герш Золота Слобода Бережанського повіту мав 2526 Галт в с. Кутківці Тернопільського повіту – 2820. маєтки були і в інших повітах. За даними Івана 1890 р. в Галичині було 587 поміщиків-євреїв, яким 18% усіх поміщицьких земель.

земельні власники мали володіння набагато сот або десятків моргів. Так, у Тлумацькому Заслав'євич володів 669 моргами, Пилип і Григорій 471, Бандрат, Семен і Софія Кальби із с.Мазовивка мали 842 морги.

зміцнення інституційної ролі поміщицького стану, програми капіталізації та індустріалізації, йому зберегти домінуюче становище в аграрній поширити свій вплив поза нею, зокрема у сфері промислового капіталу. Так, в управління Краєвого Галиції і Лодомерії у Львові, що відкрився 1881 земельні магнати як, барон С.Мойса-Росохацький. На чолі приватного акціонерного іпотечного банку, 1867 р., знаходився поміщик С.Скжинський, були графи Є.Баворовський, С.Мицельський. банків очолювали латифундисти Я.Павли М.Ліхта і Я.Розвадовський, граф У.Скарбик. У банку королівства Галиції і Лодомерії головою був магнат Д.Абрехамович, членами – граф князь А.Любомирський. Останній одночасно спільку Галицької фабричної промисловості, допомоги і Галицько-Буковинське акціонерне промисловості.

Основна ж маса селянства страждала від безземельства та малоземелля. Загалом господарств, що мали наділи в Галичині нараховувалося 80%, на Буковині — 85%, у Закарпатті — 73%. Внаслідок реформи поміщики зберегли економічні і політичні позиції, що стало серйозною перешкодою для економічного розвитку, сприяло збереженню феодалізму в аграрній сфері, зокрема відробітничого. Великого поширення набули відробітки за відсотки, які селяни платили за борг взятого до «нового врожаю» збіжжя, за «портфель» грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, яку вони брали при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законодавства тощо.

За даними перепису в 1902 році у Східній Галичині серед селянських господарств володіли ділянками землі розміром до 5 га 37% — від 2 до 5 га. Таким чином, в цілому мали менше ніж бідняцьких господарств, що мали до 5 га, в Галичині нараховувалося 80%. Середняцьких господарств, що володіли від 5 до 10 га, було приблизно 15%, а заможних, що тримали в руках від 10 до 50 га, — 5%. На Буковині та Закарпатті поділ селянських господарств на групи був приблизно такий самий, як і в Галичині. Слабкий розвиток промисловості та земельна «тіснота» в селах спричинили надлишок робочої сили, яка не знаходила свого застосування. Багато селян ішли на сезонні роботи в західні провінції Європи, Угорщину, Німеччину, емігрували до Канади, США, Бразилії та інших країн. Масштаби еміграції особливо зросли на початку XX ст. Якщо в 1890–1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. чоловік, то в перше десятиріччя XX ст. виїхало понад 224 тис. чоловік. Еміграція полегшила становище селян, оскільки вона дещо зменшила проблему аграрного перенаселення. Підраховано, що в 1913 рр. число емігрантів дорівнювало майже третині приросту населення за цей період. Впродовж вказаного періоду західноукраїнських земель виїхало на постійне проживання в інші країни 700–800 тис. чоловік. Українські емігранти в Європі працювали як сезонні робітники у Західній Європі велику частину свого заробітку переказували додому. В результаті еміграції в західноукраїнських селян з'явилися гроші, на які вони могли купувати головне багатство — землю.

Реформа 1848 р. створила певні умови і для розвитку промисловості, але ця галузь народного господарства розвивалася не такими швидкими темпами, спричиненими низкою факторами: відсутністю з боку високоіндустріалізованих західних країн економічної несприятливої політики австрійського уряду, обмеженістю внутрішнього ринку, брак капіталів, що обертався біля селянства та лихварстві тощо. На рубежі віків у промисловості було зайнято лише 10% населення.

Становлення фабрично-заводської промисловості в західноукраїнських землях відбувалося в останній третині XIX ст.

... в той час визначилися основні напрями її розвитку

харчова, лісова та деревообробна.

промисловість почала розвиватися в Галичині з

XX століття. Поступово відбувався перехід до буріння

парових машин. У 80-х роках перейшли до

буріння, що різко підвищило нафтовидобуток. Так,

році видобуто 20 тис. тонн нафти, у 1900 році —

тонн, то в 1909 році — понад 2 млн 50 тис. тонн.

зосереджувались в районі Борислава та

дискусувалися переважно австрійським та англійським

Першої світової війни вони давали близько

вдобутку нафти.

XX століття в нафтову промисловість Галичини

іноземний капітал. До 1896 року в Прикарпат-

басейні вже діяло 7 великих австрійських фірм,

4 голландські, 3 французькі, 3 німецькі із капіталом

У 1902 р. австро-німецькому капіталу у нафтовій

Галичині належало 102 підприємства. У 1910–

підприємці придбали тут 71 бурову свердло-

ність пояснюється надзвичайно високими прибут-

інвестицій.

способу переробки земного воску на парафін

у краї озокеритної промисловості. У 1899 році

майже 6 тис. тонн.

іноземний капітал переважав у лісохімічній

Так, фірма «Клотільда» за участю австрійських,

німецьких і французьких інвестицій спорудила в

Бичкові лісохімізавод, який випустив у 1914 р.

на 4 млн 300 тис. крон.

відбулися у традиційній для краю лісопильній

Дрібні водяні лісопильні замінювалися паровими.

на Закарпатті деревини сплавлялася ріками

де вона надходила на деревообробні заводи та

за кордон. У 1890 р. в Галичині діяло 56 парових і

млинень. Із Східної Галичини та Північної Буковини

Німеччини, Австрії, Італії, Франції та інших країн.

були темпи розвитку меблевого виробництва

деревообробної промисловості. Іноземний капітал

завленості до їх розвитку, оскільки для цього

капіталовкладення.

розвитку набула харчова промисловість, що була

наперед борошномельними підприємствами, які

коже в кожному місті. У великих містах їх було,

Так, на початку XX ст. у Львові, Бродях,

6 млинів, Тернополі і Самборі — 5, Перемишлі і

Більшість млинів були оснащені паровими двигунами.

Північної Буковини переважали водяні млини.

У 1910 році на території Східної Галичини діяло 14 заводів (850 робітників). Однією із найбільших була львівська пивоварня, яка давала у рік 200 тис. гл. пива.

У 1913 р. у Східній Галичині почав діяти цукровий завод у Ходорові. За перший свій сезон він переробив 400 тис. буряків і дав 44 тис. тонн цукру. На заводі було зайнято 400 робітників. Два цукрозаводи діяли в Північній Буковині.

Розвивалася і тютюнова промисловість. На фабриках у Винниках і Монастириськах в 1910 році працювало 2,7 тис. осіб. Фабрика в Заболотіві Снятинського повіту виготовляла 100 тис. цигарок. Сировину сюди доставляли з Куби, Бразилії та Індонезії.

Паперова промисловість була зосереджена у Львові та Чернівцях. Сасівська фабрика виготовляла в рік 10 тис. тис. паперу вартістю 500 тис. гульденів.

Відомими ще з княжих часів були поклади кам'яної солі у Галичині та на Закарпатті. Її видобуток зростає: у 1861 р. видобуто 65 тис. тонн, а у 1908 р. — 800 тис. тонн. Західноукраїнські землі давали 64% видобутку солі в Австро-Угорщині.

Ціла низка галузей промисловості, зокрема, текстильна, швейна, скляна, машинобудівна, не витримуючи конкуренції з дешевих виробів підприємств розвинених західних країн, в Австро-Угорщині, занепадала.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. осіб. З них власне промислові робітники становили лише 60 тис. осіб, працювали на 700 фабрично-заводських, переважно державних підприємствах. Решта — близько 240 тис. робітників — працювали на кустарних промислах, у ремісничих майстернях і ремісничих цехах.

Тривалість робочого дня була найбільшою в Австро-Угорщині і сягала понад 12 годин. Лише у 1885 році його тривалість була обмежена 11 годинами, а у 1905 р. на державних підприємствах встановлено 10 годинний робочий день. Зарплата західноукраїнських робітників була найнижчою в Австро-Угорщині. Якщо середньоденна зарплата віденських робітників становила 3,28 крони, а у 1911 році — 3,99 крони, то українські робітники у ці ж роки одержували 1,68 і 2,39 крони.

За пореформенні роки процеси урбанізації були помірно та кардинально не змінювали загальної структури інфраструктури. Якщо в 1880 році у містах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття проживало 859 тис. осіб, або 18% всіх жителів краю, то в 1910 році — близько 1,330 тис. чоловік, або 20%. За вказаний період міське населення збільшилося в більш як півтора рази, а сільське — в 1,2 рази. На зламі століть у Східній Галичині було 92 міста і містечка, на Закарпатті — 21, в Північній Буковині — 8. Для регіону типовими були міста з населенням до 10 тис. чоловік.

великі і відносно великі міста. У 1910 р. у Львові — 206 тис. жителів, у Чернівцях — 87 тис., у 6 інших містах — від 30 до 55 тис. чоловік.

Міські центри становили майже 2/3 сільського населення регіону. Доля українців серед міського населення була значно нижчою. У Східній Галичині відносно великих жителів складали поляки і євреї, у Північній — росіяни і євреї, а в Закарпатті — угорці і євреї. У 1910 році за даними історика О. Мазурка, українського міського населення в регіоні 364 тис. чоловік (27%), поляків — 45 тис. (31%), євреїв і німців — 494 тис. (37%).

Міські центри виступали центрами торгівлі та комерційної діяльності. У 1910 році у містах західноукраїнських земель в сфері транспорту було зайнято 150 тис. чоловік, або майже 1/3 міського населення.

У містах існували три види торгівлі: періодична (ярмарки, базари), постійна (постійна) і неперіодична (розвізна). Найбільшою торгівлю залишалися ярмарки і базари. На території регіону впродовж 1848–1914 рр. проходило більш 1 тис. ярмарків і базарів.

У першій половині ХХ ст. зростає постійна торгівля у містах. Так, у Львові кількість торговельних закладів у Східній Галичині зростає з 30 тис. у 1870 р. до 45 тис. у 1902 р., або в 1,6 раза. Торговельними центрами між містом і селом часто виступали євреї. Вони купували у селян сільськогосподарську продукцію і продавали її в містах. У містах багато крамниць, де селяни могли купувати тканини, взуття, металеве начиння, що виробляли місцеві ремісники, також єврейським приватникам.

У 1870 році відкрилося залізничне сполучення Львів — Чернівці, а на початку 70-х років — через Чернівці з Івано-Франківськом, через Карпати з Угорщиною, через Тернопіль і Броди з Румунією і Росією. З 1879 року у Львові почав курсувати трамвай, а з 1894 — електричний трамвай. У 1875 р. встановлено телеграф, 1886 р. — телефон, 1900 р. — електричне освітлення.

Важливою економічно-інституційною еволюцією західноукраїнських земель впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст. було впровадження, що попри її загальноєвропейський контекст, в Україні була її маргінальність.

Український господарський рух другої половини ХІХ — початку ХХ ст. як феномен відродження української господарської традиції

Вивчення про своєрідні кооперативні начала загальноукраїнської сільської культури, можемо покликатися на такий спосіб організації сільського життя в Україні, як великі родини або ж

українські дворища, які, на думку дослідників, об'єднували родичів та сусідів в межах посполитих родин, збереглися як феномен етнічно-культурного способу рівночасно кровної і господарської соціумної організації в Галичині, на Поліссі та інших районах України аж до XIX ст. На такій моральній основі, на базі родинного ладу й співпраці найлегше було здійснювати й отримувати демократизм давніх побутових громадсько-економічних організацій. Наводили в них «гуртовий порядок», утримували й передавали передавану з діда-прадіда неписану «законність». На цій основі постала й неписана конституція Запорізької Січі, яка згодом почин великій національно-політичній революції в державно-творчому періоді України, на території своєї «вольностей» пильно зберігала стародавній порядок. З виникненням і розвитком запорізької організації в містах для самооборони й самопомоги постали інші своєрідні організації — братства українського міщанства, які згодом набули форми загальнонаціональних інституцій. Братства перетворилися в загальні інституції всенациональної самооборони, стали основою об'єднаних прагнень українського культурного відродження. Багатовікова традиція степового транспорту, торгівельних шляхів до Чорного моря витворила характерну й широко розповсюджену аж до новіших часів форму перевізних товариств — асоціацій — овіяне народною романтикою чумацтво. До цього часу зберігався відгомін старовинної української торгівлі, яку зустрічаємо ще на сторінках Галицько-Волинського літопису, і традиція ця збереглася на Бойківщині упродовж кількох століть як зародок національних кооперативних об'єднань. З початку XIX ст. часів до всій Україні відомою була така організована група самопомоги, як толока. До ідейних джерел загальноукраїнського кооперативного руху можемо віднести діяльність Товариства Мефодіївського товариства, заяви і маніфести патріотичного руху у Галичині періоду «Весни народів» 1848 р., які мали місце в подальшому продовження на Великій Україні в організації «Товариства споживчих товариств», а на західноукраїнських землях в діяльності «Просвіти» та перших українських кооперативних організацій.

Найпершою в Україні постала споживча кооперативна організація за свідченням відомого етнографа XIX ст. Федора Щербаченка, заснована в 1863 р. в одному з сіл Сорокського повіту Полтавської губернії. Відчинилася перша кооперативна бакалійна крамниця, яка незабаром припинила свою діяльність за браком коштів. Товариства виникають спочатку у містах, а згодом розширюють свій вплив на село. Перше товариство, яке власне закладало основи споживчу кооперацію в усій Російській імперії, було засноване 6 жовтня 1866 р. в Харкові. Ініціаторами його стали професори члени харківської громади — професори університету Федор Гордієнко та Брильянтієв, а активними членами —

... і дійними репрезентантами кооперації — М.Баллін

... товариство організувало бакалійну крамницю (в асортименті понад 80 назв товарів), їдальню та кав'ярню. Уже членами товариства були 514 осіб, оборотний капітал ... рублів, а торгівельний оборот досяг 259 182 рублі. Старанням М.Балліна, кооператив стає членом товариства гуртових закупівель» в Манчестері. ... довгий термін своєї діяльності (1866–1872), воно ... вплив на розвиток кооперативного руху в усій

... квітського споживчого товариства, яке з'явилося ... посприяв молодий вчений-політеконом, активний ... громади, близький сподвижник М. Драгоманова ... Такі товариства у 60-х рр. почали діяти в Одесі ... ставі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві (1868), Чернігові, ... Куп'янську, Ізюмі, Балті (1869), поширюючи свій ... містечка. У цей період в Україні діяло 20 ... товариств з 63 в Російській імперії. Їх створювали ... діячі.

... Емського указу 1876 р. про заборону ... який негативно вплинув на суспільно-політичне ... спостерігається спад кооперативного руху. ... боячись пожвавлення суспільно-політичного ... ставився з підозрою до кооперативного руху, ... Купці, лихварі, які були представниками різних ... теж вороже поставилися до споживчої кооперації, ... їхніх ніг соціальну базу для здирства та визиску. ... рр. споживча кооперація розвивалася переважно ... включенням позастатутних сільських товариств з ... відповідальністю, яких було обмаль. ... 1891–1894, 1897 рр. привернули увагу до сільської ... кооперації не лише селян, а й урядовців. Зокрема, у ... зразковий статут споживчого товариства, який ... справу становлення кооперативів. Відтоді було ... засновників товариства до губернатора.

... XIX ст. роль споживчих товариств зростає. Якщо ... сільського товариства їх налічувалося лише 4, то ... р. вони становили трохи більше половини — ... до загальної кількості в Україні. Найбільше ... товариств діяло на Полтавщині — 95 кооператив.

... Іллі Витановича до кінця 1913 р. в Украї- ... 2871 товариство, з яких дві третини були сіль- ... споживчих товариств в Росії, за твердженням ... Барановського, майже четверта частина діяла в ... губерніях. Споживча кооперація за кількістю ... членів була сільською, хоча і мало впливала

на спосіб сільськогосподарського виробництва. З товариства нагадували звичайні крамниці, у яких се кооперативу, купували за пільговими цінами різні товари. Кооперативний збут продукції селянських здійснювався ними лише періодично. Універсальні перебрало на себе сільське споживче товариство, були йому не під силу. Вже тоді виникла необхідність створення універсальних сільськогосподарських споживчих товариств.

Пожвавлення кооперативного руху в Україні, яке у кількісному збільшенні сільських споживчих товариств у 1906–1916 рр., стало вислідом політичних зрушень під тиском революційного руху видав цілу низку законів, які сприяли розвитку кооперації. Активізується діяльність влаштовували господарські виставки, курси лекцій, літературу. Зокрема, перші курси споживчої кооперації відкрито у с. Дзєндзелівці Уманського повіту з 1 по 15 червня 1906 р. Помітний вплив на розвиток кооперації справила і аграрна реформа. Селянин-власник, який господарював на своїй землі, ставав юридичною особою, ніс персональну відповідальність за кооперативні справи.

Українська кооперація не мала б такого поширення без ініціативної участі національно свідомої інтелігенції на початку ХХ ст. в українському кооперативному русі. Її представниками були В. М. Доманицький, Й. В. Юркевич, М. М. Стасюк, І. А. Бондаренко, К. Мацієвич, О. Степаненко, М. В. Порш, Х. А. Баранський, Д. В. Коліух та багато інших.

Майже одночасно з споживчими товариствами виникали і кредитні. Відомий дослідник українського кооперативного руху Ілля Витанович починає родовід кредитної кооперації з виникнення ощадно-позичкового товариства ремісників у с. Миколаївці 1862 р.

Одне із перших ощадно-позичкових товариств заснували міщани Гадяча у 1869 р. Воно проіснувало до 1918 р. Упродовж 1871 р. виникли ще три ощадно-позичкові товариства — Времіївське на Катеринославщині, Обухівське на Київщині, Петрівське на Херсонщині.

На початку 1872 р. з ініціативи відомого громадського діяча Григорія Галагана виникає Сокирянське кооперативне товариство. Завдяки його діяльності товариство одержувало гроші від державного банку. Керівними органами товариства були загальні збори членів, надзвірна рада, управа і «попечальство». Товариства, заснованих переважно у 70-х рр. на Поділлі, Сокирянське було найміцнішим. Спочатку його членами були селяни, а потім усі мешканці волості. У 1908 р. товариство нараховувало 25 сіл, маючи 25 тис. членів.

Створення та діяльність перших ощадно-позичкових товариств відбувалися під наглядом міністерства фінансів.

накази та розпорядження. У їхню діяльність Міністерство внутрішніх справ. Товариствам надавали позичкову позику, яка не влаштовувала селян, що хотіли отримати чи складний реманент. Згубно позначився на господарствах голод 1891–1894 років. Необхідність кредиторської системи вимагали усі зацікавлені особи — землевласники, купці тощо. У 1895 р. уряд видав закон про дрібного кредиту. Відтоді поряд з ощадно-позичковими виникають і кредитні товариства. На відміну від банків, які діють на паях, останні формували свій основний капітал з коштів членів. Державний банк надавав кредитним товариствам позику, особливо для виробничих потреб, її одержували позичкові товариства під заставу і нерухоме майно, але з обов'язком земств.

В останні роки, коли масово гинула худоба, визріла потреба в страхуванні. Наприкінці 80-х початку 90-х рр. почали запроваджувати так зване добровільне (земське, комерційне) страхування, а також примусове — державне. Зокрема, на Катеринославщині у 1891 р. було введено вільне страхування худоби, а з 1896 р. — коней. За 1895 рік селяни застрахували 235 тис. корів або 2,2% від загальної кількості в губернії. Вільне і примусове страхування, хоча й мали невеликі масштаби, набуло поширення й на Полтавщині, Катеринославщині та Чернігівщині.

Перше кредитне товариство заснувалося у 1895 р. в селі Прилуцького повіту Полтавської губернії. Поряд з кредитними виникали і ощадно-позичкові товариства нового типу. Так товариство було започатковане 1 липня 1895 р. в селі Уманського повіту з ініціативи місцевого вчителя І. М. Основний капітал кооперативу зріс за два роки із 100 тис. рубл. Ще інтенсивнішою стала діяльність товариства, коли головою управи обрали молодого та енергійного селянина. До 1907 р. практикувалося лише надання позик, а потім активно здійснювалися посередницькі операції: купівля та збут сільськогосподарської продукції. До Першої світової війни товариство мало 400 тис. рубл. капіталу та збудувало власним коштом вище початкове

господарство кооперативу, яка за своїм соціальним складом була першою впродовж усі негаразди, завойовувала симпатії у засновників та існування. На початку ХХ ст. кооперативне господарство було дещо вдосконалене, що певним чином сприяло збільшенню кількості товариств. У січні 1914 р. в Україні діяло 2181 кредитне і 911 позичкових товариств, які мали 1,7 млн членів.

Кредитні і позичкові товариства, як осередки селянської кооперативної діяльності, стали первинну ланку. Життя вимагало створення

кооперативних спілок для координації виробничої діяльності товариств, для захисту їхніх інтересів. Такі спілки з'явилися лише на початку XX століття, а до того часу вони підпорядковувалися уряду.

У 1899 р., з ініціативи Х. Барановського, у Києві скликана нарада чотирьох товариств, де обговорювалися питання про створення спілки кредитних товариств Київської, Чернігівської і Волинської губерній, але справа залишилася на чужбині. Незважаючи на заборону влади на створення спілок кредитних товариств у Києві, кооператори домоглися її застосування в Дзендзелівці. У 1911 р. розпочав свою діяльність Київський кредитний союз («Союзбанк»). Його управу очолював Х. Барановський, а членами правління стали В. Мельників та П. Довгань.

Законотвора діяльність у галузі кооперативного руху зосереджувалася не в Державній Думі, а на кооперативних зборах і засіданнях різних громадських комітетів. Законодавство царині кооперативного руху, як слушно зауважив відомий економіст та фундатор української кооперації С.Бородаєвський, було розроблено російському урядові, а підготовкою законопроектів займався кооперативний рух. Зокрема, 20 грудня 1912 р. при Київському товаристві сільського господарства Півдня Росії засновано кооперативний комітет. У його роботі брали участь Гутник, В.Булгаков, О.Степаненко, М.Левитський, С.Бородаєвський, В.Чеховський, К.Шеметів. Саме вони виборювали права кооперативної кооперації на створення власних спілок. Кооперативний рух займався вивченням діяльності кооперативних товариств, їхньому створенню, скликав з'їзди, обговорював питання внесення змін до статутів і кооперативного законодавства. На зборах Кооперативного комітету йшлося про забезпечення продуктами харчування, обговорювалися проблеми забезпечення продуктами харчування великих міст.

Найбільш складні та принципові питання кооперативного руху вирішувалися на з'їздах, яких до березня 1917 р. було проведено три. Важливими для української кооперації були резолюції Російського кооперативного з'їзду, який відбувся влітку 1913 р. в Києві. До організаційного комітету входили представники кооперативного руху Х.Барановський, О.Баретта, М.Барановський, Д.Коліух, К.Мацієвич, П.Пожарський, М.Порубляк, Р.Ренінг, М.Стасюк.

З'їзд розпочав роботу у серпні 1913 р. З 1500 делегатів 100 були від сільськогосподарської кооперації, а решта — від кредитної і споживчої. У своїх виступах М. Стасюк та М. Барановський обстоювали за українською кооперацією права на власного будівництва.

Погляди учасників з'їзду стосовно перспектив кооперативного будівництва розійшлися. Централісти обстоювали інтереси кооперативних центрів Росії — Московського споживчого

банку, які почувалися в Україні господарями. Вони хотіли залишитися в тім, аби зберегти своє монопольне панування в економіці, скоррективавши її кооперативні установи московським. Крім економічних інтересів кооперації, вперше почали про національні моменти в кооперативному русі. Їхне ставлення простим і зрозумілим: кооперативний рух має йти вперед, базуючись на самодіяльності місцевих осередків; державні втручання необхідні, але їх створення та діяльність мають базуватися на федералістських засадах. Крім цього йшлося про розвиток кооперативної справи української мови з обов'язковим врахуванням національного рахівництва. До 1913 р. національний аспект в українському русі здебільшого обмежувався теоретичними статтями в журналах, а на практиці він був непомітним. Технічно робота кооперативів російських і українських не відрізнялась, за виключенням мови, яка теж була російською в кооперативному діловодстві. Проте між ними були суттєві відмінності, які зумовлювались історичними, економічними, побутовими і культурно-звичаєвими особливостями українських селян. Діячі українського кооперативного руху вживали аргумент мови у дискусіях як засіб самовизначення та підкреслити своє право на розбудову національної економічної системи.

До кристалізації власної позиції українських діячів були дві обставини: створення Московського банку і ліквідація Київського союзу споживчих товариств. Російські чиновники, свідомо гальмуючи створення українських спілок в Україні, заборонили проведення українського кооперативного з'їзду у Вінниці, який мав відбутися 22–24 грудня 1913 р.

Український рух поступово набирає ознак загальнонаціонального руху. Все гучніше лунали вимоги запровадження української мови у кооперативному діловодстві. Зокрема, таку вимогу висувували керівники кооперативних установ Київщини. На губернній виставі восени 1915 р., які зібралися на урочисті з нагоди 30-ї річниці української кооперації.

В Україні вдалося досягти певних зрушень: почали видавати українською мовою часописи «Наша кооперація», «Українська кооперація», «Світова зірниця», «Хлібороб», «Кооперативна Україна». Українська кооперація мала свої переваги, але саме тоді була закладена структура та організація її діяльності. Споживчі товариства займалися здебільшого промислових товарів селянам, а кредитні — надавали гроші на збуту сільськогосподарської продукції. Важливо й те, що українські банки були «своїми» посередниками між банками та селянськими господарствами — членами кооперативних товариств. Українські товариства, хоч і з'явилися дещо раніше кредитних, але вони були більш пов'язані з селянським господарством досить опосередковано.

Кредитні товариства мали значно більший вплив на діяльність селян, надаючи пільгові кредити, займаючи різної продукції. Вони, на відміну від споживчих, мали іншу структуру: ощадно-позичкові товариства з обмеженою юридичною відповідальністю та власне кредитні. Специфічною особливістю споживчого товариства полягала в тому, що замість про його створення ухвалювала сільська громада на зборі.

Характерною ознакою селянської кооперації другої половини XIX — початку XX ст. було те, що вони не мали меж за межами повіту чи губернії. Існували лише районні спілки, які не виходили за межі повіту. Причин слабкої організації української споживчої та кредитної кооперації було декілька: розпорошена первинна ланка, відсутність коштів, утримання водночас обережного ставлення селян до кооперативного господарювання, перешкоди російських кооперативних товариств. Необхідність створення власної кооперативної системи в Україні визрівала, але за тих політичних умов вона не могла реалізуватися в Україні. На західноукраїнських землях політичний режим був більш сприятливим для розвитку кооперативного руху, ніж в Російській імперії. Австро-Угорська імперія з 60-х років XIX ст. являла собою по суті конституційну монархію, в якій гарантувались права громадян. На відміну від Росії, де панували юридикалізм та відвертий шовінізм місцевої неукраїнської політичної еліти, українці Австро-Угорщини ніколи не знали відвертого переслідування української мови, преси, школи, могли вивчати і поширювати свою культуру та історію. Серед багаточисельних українських друкованих видань особливе місце посідали економічні часописи: «Економіст» (з 1904 р.), «Самопоміч» (з 1908 р.), «Український промисловець» (з 1909 р.) та «Народне Богатство» (з 1910 р.).

У 1873 р. в Австро-Угорщині був прийнятий спеціальний кооперативний закон «Про заробково-господарські товариства». Відповідно до нього, заснування кооперативу відбувалося за письмової умови (контракту, статуту), зареєстрованої в місцевому (краєвому чи окружному) торговельному суді. У статуті вказувалась назва та місцезнаходження товариства, рід його діяльності, міра відповідальності членів (обмежена або необмежена), а також відомості про його установчі збори та склад перших керівників.

Ліберальні засади закону забезпечували автономність кооперативу та забороняли втручання в його внутрішні справи з боку сторонніх осіб і державних чиновників. Влада могла втручатися в діяльність товариства та притягнути до відповідальності керівників за правління лише у випадку порушення ними статутних положень чи законів, зловживань керівництва і ведення незаконної господарської діяльності. Австрійське законодавство передбачало для кооперативів також низку пільг, у тому числі й звільнення від деяких податків. Уряд надавав кооперації також фінансову підтримку через її спілки та громадські організації і фонди.

1873 р. регламентував також діяльність кооперативних товариств та права. Спілка повинна була допомагати членам товариств через «управильнення» їх діловодства, надання рекомендацій організаційного та господарського характеру виконувати ряд господарських функцій: закупівля сировини, виконувати ряд господарських функцій: закупівля сировини, збут продукції членів кооперативів тощо. Значення мали положення доповнюючого закону від 1893 р., що зобов'язував кооперативи Австро-Угорщини щороку проводити ревізію, для чого створювалися спеціальні господарські об'єднання — ревізійні спілки. Ці ревізійні спілки відігравали роль ідейно-організаційних центрів. Вони проводили власне ревізійну діяльність спілки переймалися організаційною діяльністю нових кооперативів, провадили консультації, збір статистичних даних, інформації про роботу кооперативів, видавничу діяльність, підготовку кооперативних кадрів тощо.

Кооперативний рух на західноукраїнських землях, як і в інших частинах України, розпочинається в другій половині XIX ст. Кооперативна ідея не знаходила широкої підтримки серед українців, тож рух був незначний. На відміну від Європи, де кооперація була витвором діяльності ремісників, селянства, в Україні (на західноукраїнських землях як і на Наддніпрянщині) вона поширилась завдяки діяльності інтелігенції, яка перебувала під впливом кооперативної ідеї. Інтелігенція розглядала кооперацію як шлях до врятування серед українства злиднів та господарської кризи, а також як важливий фактор просвітництва та національного відродження та національної самосвідомості населення.

Кооперативний рух кооператорів-українців не було єдності. Політичні течії українців та москвофілів віддзеркалилися і у розвитку кооперативного руху. Осередком орієнтованих на національну боротьбу українських сил став «Краєвий Союз Ревізійний руських товариств господарських, позичкових, торговельних і страхових» у Львові (1904), а товариства прихильників кооперативного руху очолював Руський Ревізійний Союз (1908).

Кооперативний рух в Російській Україні, на західноукраїнських землях до початку XX ст. зійня в основному переважала кредитна кооперація. Кредитні товариства та ощадництва були також основною функцією кооперативів універсальних кооперативів «Народних Домів», що діяли в Галичині та на Буковині. Ці універсальні товариства здійснювали і торговельну діяльність, задовольняти потреби населення в промислових споживчих товарах та продуктах, які вироблялися в селі: цукрі, сірниках, гасі і в так званих «товарах сільськогосподарських» (чай, кава, прянощі, цитрусові тощо).

Кооперативний рух в Галичині, Буковині та Закарпатті спричинили відокремлення кооперативного русі цих земель. Якщо українська кооперація в Галичині була найбільш розвинутою, то дещо

слабшим був кооперативний рух українців Буковини, а в Польській Русі (Закарпатті) українці на початку XX ст. робили перші кроки на ниві кооперації.

Український кооперативний рух в Австро-Угорщині XIX — початку XX ст. відіграв роль важливого національного відродження. Надаючи великої ваги культурній та громадській роботі, провідники господарського руху розбудову економічних підвалин українства як органічного єдиного націотворчого процесу.

Споживча кооперація на західноукраїнських землях розвитку пройшла два етапи: перший припадає на другу половину XIX ст., коли переважали нереєстровані крамниці при церквах та в громадах; другий — з початку XX ст. формується система українських споживчих товариств, які будували свою діяльність на рочдельських засадах.

Виникнення перших громадських крамниць в Галичині та Буковині пов'язане з широким рухом західноукраїнської інтелігенції на піднесення економічного благополуччя шляхом створення їх самопомогових організацій. Значною його так звана «акція тверезості», яку розгорнула греко-католицька церква з 70-х рр. XIX століття. Священники почали в селянських селах «братства тверезості», економічною основою яких були за задумом ініціаторів, позичкові каси, громадські зерносклади (зерносховища) та крамниці.

Греко-католицьке духовенство відіграло доволі велику роль в духовному пробудженні, просвіті та піднесенні економічного благополуччя українців Галичини і Буковини. Одним з прихильників цієї ідеї був митрополит Андрей Шептицький, духовенства 60–80-х рр. зустрічаємо немало ініціаторів гуртової самопомоги. Це, зокрема, отець Танячків, парафіяльний священник з с. Закомар'я на Буковині, ініціатор галицьких «громад» та так званих «приватних» дійсних ощадно-позичкових кас; отець Степан Качковський, автор книжечки «Що нас губить, а що помогти може», де вказано на громадські шпихліри та позичкові каси, засновник «Надія» в Збаражжі та «Господарсько-промислового товариства» в Станіславові; отець Б. Сілецький — творець так званих «Сілецького»; отець Л. Джулинський, що пропагував ідею в брошурах громадські крамниці; отці Кобринські, які зразкового для округи осередку громадської самодопомоги створили в с. Мишині на Коломиїщині та багато ін. Акцією «християнських склепів» на паях по сільських парафіях був призначений А. Шептицьким на посаду господарського ратора митрополії о. Тит Войнаровський (1856–1938), який економічну освіту.

Громадські крамниці виникали при церквах, читальних залах, «Общества им. Качковского» та буковинських «Сельських товариств».

Товариство «Просвіта» вже наступного року австрійського закону про кооперацію видрукувало та діловодства «зарібково-господарських спілок». Найкраще в 70-х рр. XIX ст. москвофільське «Общество просвіти» з ініціативи свого лідера о. Івана Наумовича було прихильником ідеї громадської самопомоги, пропаганду переваг господарської співпраці під час вечірніх народних читалень.

Всередині поряд з церковними читальнями та сільськими школами брали участь і касами взаємодопомоги з'являються товариства, організовані «братствами» українських селян та дрібних купців: у Львові — «Побратим» (1872), у Житомирі — «Поміч» (1874), Збаражі — «Надія» (1874), у Тернополі — «Порука» (1875).

Важко вплинули на розгортання національного господарства в Галичині невдачі з Крилошанським банком, заснованим у 1876 р. і в 1878 р. перетвореним у кооперативний банк, та з Рустикальним банком, що функціонував ще з 1870-х рр. Ці фінансові інституції, сумна історія яких стала предметом аналізу Івана Франка¹, збанкрутували через некомпетентність і зловживання службовців, розоривши при цьому своїх клієнтів-селян.

Немаючи авторитету кооперації й діяльність кредитних товариств в основу своєї праці поклали погоню за прибутком. Наприклад, із 57 таких товариств 34 надавало позики селянам за відсотків річних. Природно, що у 80-х роках інтелігенція не виявляла особливої схильності до кооперації.

Важко зокрема, на резолюції першого всенародного з'їзду українського народу, організованого народовцями 30 листопада 1880 р., в якій рекомендували застосовувати для подолання нужди та економічного занепаду українського села традиційні для інтелігенції методи праці — організацію кредиту в сільських касах за допомогою краєвих фондів.

Ініціативні засади зміцнення економічного становища селянства видрукувало в той час лише «Господарсько-промислове товариство» в Станіславові, засноване в 1881 р. А.Ничаєм, Д.Танячем, І.Корчалою та ін. Задумане як централь «господарсько-промислово-кредитний кружок», уже в перший рік свого існування об'єднувало близько 500 членів з числа інтелігенції, селянства. «Господарсько-промислове товариство» серед українців економічні знання, засновувало товариства, ощадно-позичкові каси, господарські школи, організувало мандрівних учителів господарської справи,

¹ Іван Франко. Збір. творів: у 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 10. — С. 273-280, 295-311, 429-438.

фондувало кошти на видання літератури економічного також часопису «Господар і Промисленник». Проте діяльність товариства внаслідок політико-адміністративних шкод та низки інших причин не знайшла свого продовження.

Важливим центром економічної консолідації українців у 80-х роках виступила «Народна Торговля». Це товариство виникло з ініціативи інженера-архітектора Василя Нагірного, який вважають першою справді кооперативною організацією українців на західноукраїнських землях.

Василь Нагірний (1847–1921), один із піонерів української кооперативної справи на західноукраїнських землях, здобуваючи освіту у Швеції, набув досвід організації кооперативної роботи на прикладі споживчого товариства в Цюриху, яке вважалось одним з найкращих кооперативних закладів Західної Європи. Він був засновником та ідейним натхненником страхового товариства «Дністер», ремісничого товариства «Зоря», кооперативного товариства «Народна гостинниця», спортивного товариства «Сила», жіночої праці «Труд» тощо. У часописі «Діло» 1882 р. він окреслив концепцію створення кооперативу-гуртовні українців навколо нього української торгівлі.

Цю ідею підтримав засновник «Господарсько-промислового товариства» Апполон Ничай. Власне, В. Нагірний та А. Ничай у часи заснування «Народної торгівлі» чи не єдині бачили перспективи для кооперації в Галичині. Підтримку цієї ідеї гуртівні для селянських крамниць надало тоді «Товариство ім. Качковського». 9 червня 1883 р. відбулися установчі збори товариства, 21 липня у торговельному суді м. Львова зареєстровано його статут. 8 грудня «Народна Торговля» розпочала господарську діяльність із відкриття своєї першої торговельного закладу у Львові на вулиці Вірменській. Ця гуртівня товариство почало працювати лише з 1885 р. Шкоди кошти, його керівники розпочали також роздрібну торгівлю на досвіді та фахових знань серед українців спричинили закриття торговельних закладів. «Народна Торговля» організувала цю систему підготовки кадрів для української торгівлі.

У 80-х роках «Народна Торговля» заклала свої філії в Станіславові, Перемишлі та Тернополі, а згодом у інших містах Східної Галичини. На 1890 р. їх було вже 11. Першою світовою війною — 19. Через склади на залізничній зв'язки з сільськими крамницями. У 1891 р. товариство нараховувало навколо себе вже 335 крамниць, в 1893 р. — 450.

У 90-х роках провід українського руху перейшло до молодого покоління світської інтелігенції, згуртованої в «Просвіті», яка у 1891 р. оголосила себе просвітньою організацією українців товариством.

У результаті активної пропаганди крамничної справи кількість крамниць «Просвіти» швидко зростало. Якщо в 1894 р. їх було

і 146 крамниць, то на 1903 р. кількість останніх

«Просвітою» справу творення української торгівлі товариство «Дністер», «Краєвий Союз Кредитовий» інституції й громадські діячі. Про розгортання той факт, що у 1903 р. на 3374 громади Східної 1686 крамниць, що закупили в цьому році 3632492 крон.

крамниці українців при читальнях та церквах, величезні, стали основою для статутних товариств. Досвід їх роботи переконував, що для того, щоб поставлені перед ними, їх слід або передати у або перетворити у статутні споживчі товариства на засадах. До цього висновку на початку ХХ ст. української громади Галичини.

цієї переорієнтації стали лідери «Народної» — Микола Заячківський та Іван Петрушевич. цієї кооперації українського споживача ентузіаста та окремих виданнях, в лекціях та виступах на Підтримку ідеї надає через свій «Крамничний» «Просвіта». «Народна Торговля» починає готувати для кооперації діловодів (курси в Тернополі, Заліщиках, та ін.). Взірцем для наслідування стають перші речдельських засадах, зокрема, кооператив в Станіславщині та товариство в с. Денисів Тернопільського встановані в 1906 р.

оборот Єзупольського кооперативу в 1909 р. 500,50 крон, а чистий зиск — 375,88 крон. Своєму кооператив зобов'язаний, очевидно, тим, що від початку товарів у борг, а товари брав майже виключно «Народній Торговлі». У 1910 р. успіхи товариства дозволили власну дахівкарню.

створення денисівського кооперативу і його місцевий вчитель Бородієвич, а крамарем став Петро Дідич. На кінець 1912 р. товариство пайового капіталу на суму 1540 крон (внесено торговельного обороту за рік — 45676,94 крон). становив 10 крон.

споживчі товариства діяли настільки успішно. справи вели справу хаотично та недбало. Такий стан у діяльності споживчих товариств та незначний ріст (на 1906 р. в Галичині існувало їх лише 9, а в переконають багатьох активних діячів кооперативного створення ідейно-організаційного та господарства для українських споживчих кооперативів.

1907 р. «Народна Торговля» змінює свій статут у «Краєвий Торговельний Союз» (КТС),

завданнями якого були: організація та контроль «торговельних товаришень», надання їм вигідних кредитів, а також юридичної та консультативної комерційної інформації тощо.

Солідарною була участь в організації та налагодженні споживчих товариств «Народної Торговлі» інших економічних інституцій. «Просвіта», зокрема, видавала літературу, утримує консультанта («люстратора») в справі, організовує кооперативні курси (з 1907) «Торговельну школу» у Львові (з 1911 р.). Розвиток реорганізація крамниць «Просвіти» в споживчі товариства вніс у цю справу вніс Ярослав Литвинович (1877-1937) майбутній міністр торгівлі і промисловості ЗУНР. Ревізійний, очолюваний Костем Левицьким, «Народній Торговлі» в справі реорганізації у Львові ревизуванні її членів — споживчих товариств «Сільський господар», що ним керував Євген Савицький провадило активну пропаганду споживчої кооперації. Рухом спільних зусиль цих організацій було повільне, але незворотне зростання числа українських споживчих товариств і збільшення кількості їх членів.

В Галичині та Буковині набувають поширення універсальні кооперативи — «Народні доми», які мали відділення. Успішною була торгівля споживчих товариств «Народного дому» в Бережанах, який налагодив зв'язок з фабриками та гуртовими магазинами Відня, Будапешта. Ціни тут були на 1% нижчі, ніж в сусідніх крамницях. Товариства отримували 1,5% надходжень з торгівлі.

Більшість споживчих товариств мали незначні капітали, що викликало потребу не лише у банківських позиках. У 1910 р. сума таких позик складала 150 тис. була майже в 4 рази більшою, ніж власний капітал. Споживчі товариства дуже часто практикували кредит, внаслідок чого потрапляли в залежність до банків. Зростав товарний дефіцит в крамницях, ускладнювався контроль за роботою службового персоналу тощо. Крім того, кошти часто поєднувалася із наявністю значної частини капіталу», вкладеного в нерухомість, вартість якої перевищувала суму основного капіталу товариств. Великими були видатки на потреби адміністрації.

Поступово переважна більшість західноукраїнських товариств відійшла від рочдельських принципів. Проте очевидно, була в тому, що дотримуватися їх було складно там, де членам кооперативу постійно бракувало грошей існування.

Попри те, заслуги «Народної Торговлі» у розвитку української кооперації важко переоцінити. На відміну від інших країн

кооперативної кооперації, яка об'єднувала людей в основному за національними ознаками. Українські кооперативи були відкритими, загальнонародними товариствами, організованими зусиллями самих членів. Це давало їм можливість, що забезпечувало їм автономність, високу активність і солідарність своїх членів.

«Каса», що була організаційним, ревізійним і економічним центром для всіх видів української кооперації на території Галичини, у 1912 р. об'єднувала 174 кооперативи, між ними лише 10 українських і 2 мішаних. Для обслуговування споживчих кооперативів на території Галичини існував торговельний відділ, проте його діяльність на грані банкрутства змушувало українських кооперативів закупляти товари поза українською гуртівнею.

На Закарпатті на початку ХХ ст. кооперативний рух робив великі успіхи. Кооперативи українців входили до складу товариства з осідком в Будапешті — «Кредитної» (ОНК) і товариства «Мурашка». У 1916 р. в Закарпатті налічувалося 10 українських товариств угорців та українців.

Наприкінці XIX — початок ХХ століття — це період найбільшого розвитку господарської активності українства. Основою економічного розвитку стало розгортання української кооперації.

Першої світової війни «Народна Торговля» на території Галичини мала 344 члени, із яких споживчих кооперативів було 102.

Відомий склад мав 215 тис. крон, а торговельний оборот становив 1,2 мільйона крон. У Східній Галичині з 1907 року діяв «Східно-Галицький союз», що через 4 роки об'єднав 79 молочарень. Функції

кооперативної каси для всіх родів кооперативів виконував «Східно-Галицький союз», що у 1911 році мав 889 членів, в тому числі 100 зареєстрованих кооператорів, 53 різних товариств і 424

кооперативних товариств, і видав понад 4,6 млн крон позичок. До Українського кооперативного союзу у Львові в 1912 р. належало 5577 членів, що налічували 180 тис. членів і мали загальний оборот 1,2 мільйона крон.

Масовою організацією напередодні Першої світової війни стало товариство «Сільський господар», діяльність якого виходила за межі офіційно проголошеної мети — підносити економічне господарського виробництва та захищати інтереси селянства.

У 1914 р. товариство мало 1511 гуртків по селах. Товариство свідчать про початки національного господарського розвитку українства.

З розгортанням кооперативного руху зароджується українське підприємництво, яке виростало із кооперативних форм та становило разом з ним економічний фундамент українства. Цей феномен був підготовлений невтомною діяльністю української еліти, як інтелектуальної, так і економічної.

У II середовищі визріло тверде переконання в тому, що українська нація має право на власні підприємства, банки і промислові фахів ми, яко нація, має право на власні забороти й зайняти у всесвітній сім'ї народів такого

місця й становиська, яке належить нам, як 40-м народів».¹

Підвалини західноукраїнського приватного підприємства були закладені ще в останні десятиліття XIX та на початку XX ст. У 80-х роках XIX ст. почав виходити перший економічний журнал «Господар і Промисленник» за редакцією А.Ничая. В умовах домінування у краї чужонаціональних часопис гуртував навколо себе невелике число тодішніх галицьких купців і промисловців, найвідомішими серед яких були М.Димет та Т.Луцький зі Львова, К.Рогозинський у Тернополі, Т.Досеньчук у Підгайцях, Я.Коритовський у Калуші, І.Піддубний у Перемишлі та Є.Рачинський у Ходорові. Цей невеликий гурток вже у той час поставив собі за мету заснування української купецької організації. Наслідком їхніх зусиль стало виникнення у 1883 р. «Народної Торговлі», яка під керівництвом В.Нагірного і А.Ничая розгорнула в українській пресі пропаганду творення українського купецького стану та діяла по містах і селах своїх крамниць. З цією метою видавалися «Просвіта» та Товариство ім.Качковського видавали книжечки, у яких їхні автори К.Левицький та А.Ничай заохочували українців закладати свої крамниці та повчали як це робити. «Народна Торговля» відкривала крамницю за крамницею, одночасно теоретично та практично генерацію українських купців. Найвидатнішими представниками цієї генерації стали: Є.Мартинець у Львові, І.Стернюк та С.Юрків у Заліщиках, В.Свиш у Бучачі, М.Коцан у Бурштині, Ф.Іванець у Кіцмані, В.Робак у Коломиї, Є.Юзичинський у Бережанах, Р.Рекшинський у Ходорові, О.Олександр та М.Терлецький у Львові.

Іван Франко, що був активним прихильником створення української інституції, так окреслив її основне завдання: «...ввидерти торгівлю нашою працею з рук чужих і вернути її собі, щоби подати раду і поміч тим, що хочуть займатися торгівлею, зав'язуємо купецьке товариство під назвою «Народна Торговля»...»².

Першою спробою станової організації українських купців була треба вважати їхній з'їзд, який відбувся 12 лютого 1906 р. у Львові. З ухвали з'їзду випливає, що у ньому взяли участь 22 представники уже відомих купців із міст Галичини та Буковини. Головою з'їзду Я.Коритовський з Калуша, його заступниками були І.Піддубний з Перемишля та І.Стернюк із Заліщик, а секретарем був Є.Мартинець зі Львова. Перший з'їзд руських купців відбувся 12 лютого 1906 р. у Львові.

¹ **Ковалюк М.** Наші завдання // Український Купецький З'їзд у Львові 12 лютого 1906 р. — Львів: «Українська Торговля», 1906. — Ч.1. — С. 2-3.

² **Франко І.** Бесіда Василя Нагірного, виголошена на дружинному вічі русинів дня 17 (29) червня 1883 для умотивування першого з'їзду в економічних справах краю // Збір. творів: у 50 т. — Львів: К.Ремис думка, 1986. — Т.44. — С.201.

купців доручив Є. Мартинцеві, В. Вітинському та написати статут станового товариства і внести його у для затвердження. Одночасно вирішено вести ведення українською мовою, вступати у члени урядов, жертвувати на національні цілі, пропагувати вигідні професії та скласти на основний фонд 100000 корон.

Через те, що заснувати купецьку організацію до початку світової війни так і не вдалося, значення першого галицьких і буковинських купців важко переоцінити. У несприятливих для розвитку українського підприємництва умовах це була, за словами головного редактора київського часопису «Торговля і промисл» І. Восторжича, «перша спроба піонерів нашого купецтва написати золотими буквами в історію»¹. Ця подія мала велике значення на тогочасну українську громадсько-політичну думку. Вона була характерна явна недооцінка ролі національної економіки як суспільно-економічного чинника. Це стало першим кроком у подоланні стереотипу відношення до купецької діяльності як до явища меншвартісного та чужого для українського народу. Це тимчасово перервала процес національного пробудження духу на українських землях.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Іванюк І.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000.

Степан. Економічна історія України: Тексти лекцій / За ред. Степана. – Львів: ЛДУ, 1995. – С.88-126.

Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф.

Історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. – Львів: Економічна думка, 1999. – С.151-167.

Чайковський В. Економічна історія світу і України: Лекції. – Тернопіль: Лілея, 1997. – С.145-155.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Історія України: Підручник для ВНЗ. – 2-ге вид., Львів: Світ, 2000. / За ред. П.П. Борячка, В.А. Шмарчук. – К., 2000.

Оксана. Досвід кооперативного руху в Східній Україні: досвідний період у контексті сучасних реформ в Україні. – Львів: Світ, 2000.

Б. Українські купці і промисловці в Західній Україні: історія. – Львів: Чикаго: вид. Клуб Українських Професіоналів і Інженерів, 1997. – С. 17.

Україні // Тернопілля'95. – Регіональний річник. – Тернопіль: Вид-во ТНУ, 1995. – С. 77-80.

Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Вид-во ТУК, 1964. – С.15-179.

Витанович І. Соціально-економічні ідеї українських галицьких українців на переломі ХІХ-ХХ віків // Записки Українського Технічно-Господарського Інституту. – Львів: Вид-во УТГІ, 1970. – Т.21. – С.65-73.

Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996.

Заблоцький Б.Ф., Кокошко М.Ф., Смоляк В.М. Економіка України. – Львів: ЛБК НБУ, 1997. – С. 118-137.

Злупко С.М. Ідейна боротьба навколо аграрного питання в Галичині (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – С. 182-249.

Історія кооперативного руху: Підручник / Бабичук С., Гончарук Я. та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – С. 182-249.

Марочко В.І. Українська селянська кооперація: теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – С. 118-137.

Мороз О., Злупко С. Українське селянство на половині ХХ століття. Трагедія і героїзм. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – С. 118-137.

Полонська-Василенко Н. Історія України. – Київ: Либідь, 1992. – Т.2. – С. 310-455.

Якименко М., Краснікова О. Торгівля землемірами та її соціально-економічні наслідки (1861–1918 рр.) // Економіка України. – 1999. – № 8. – С. 65-74.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Підприємницький бум – безпрецедентні для світової історії темпи промислового росту Донбасу та Криворіжжя у 1880-х роках ХІХ ст.

Райфайзенка – сільський кредитний кооператив, честь німецького кооператора Фрідріха В. Райфайзенка, поширення в Галичині наприкінці 1880-х років – на початку ХХ ст.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Економічна еволюція українських земель на половині ХІХ — на початку ХХ ст.

1. Основні положення та економічні наслідки аграрної реформи 1861 р.

2. Особливості промислового перевороту та модернізації у підросійській та Західній Україні.

3. Економічні наслідки Столипінської аграрної реформи в Україні.

4. Зародження національного кооперативного руху.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Сільськогосподарська реформа 1861 р. в Росії та в Україні.
Зародження кооперативного руху в підросійській
Україні.
Приватні підприємці другої половини
початку XX ст.
Особливості зародження індустріальної економіки

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 20. Розгортання промислового перевороту та
зародження індустріальної економіки в Україні
Особливості промислового перевороту в підросійській та
Україні.
Текстильний бум 90-х років та формування
нового способу виробництва в Україні.
Воземного капіталу в економіці України кінця XIX
XX ст.

ТЕМА 21. Аграрна економіка України другої половини XIX — початку XX ст.

Сільськогосподарська реформа 1861 р. в Росії та в Україні.
Аграрна економіка Західної України в пореформений період.
Сільськогосподарська аграрна реформа та її соціально-економічні
наслідки в Україні.

ТЕМА 22. Зародження національного господарського руху
в другій половині XIX — на початку XX ст.

Зародження національної кооперації в Наддніпрянській
Україні.

Приватні підприємці в підросійській Україні.
Приватницький рух в Галичині на рубежі

ТЕМА 23. Зародження національного господарського руху кінця XIX —
XX ст. в національній консолідації українства.

ТЕМА 23. Особливості формування

національного ринку на рубежі XIX–XX ст.

Методи внутрішньої торгівлі в Україні на рубежі

внутрішньої торгівля в Україні у добу зародження

внутрішнього купецтва в Західній Україні.

Кредитні відносини на етнічних українських
землях у добу зародження індустріалізму.

5. Характер урбаністичних процесів та націоналізму в епоху генези індустріалізму.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. З'ясуйте особливості реалізації селянської реформи середини ХІХ ст. в підросійській та Західній Україні.

2. Поясніть причини довготривалого перебігу реформи перевороту в Україні.

3. З'ясуйте вплив підневільного становища українського селянства на формування національного підприємництва.

4. Розкрийте поняття «підприємницький бум» в Україні 60-70 років ХІХ ст.».

5. Проаналізуйте етнічний характер урбаністичних процесів в Україні.

6. Назвіть найвидатніших українських купців та підприємців другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

7. З'ясуйте характер та економічну сутність реформи кооперативного руху розгляданого періоду.

8. Вкажіть економічні та демоетнічні наслідки реформи Столипінської аграрної реформи в Україні.

9. Порівняйте фінансово-кредитну політику Російської Австро-Угорської імперій в Україні.

10. З'ясуйте економічні причини еміграції українців в XIX–XX ст.

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)

Економічні наслідки Першої світової війни та тенденції господарського розвитку провідних держав у 20-ті роки

Глобального світового господарства відбувалося під впливом поєднання чинників міжнародного підприємницького капіталу та створення колоніальних форм. Формування світового господарства був світовий процес, якого особливо інтенсивно проходило із середини XIX ст. розвиток масового машинного виробництва призвів до розширення світового ринку у світову економіку. Міжнародний капітал стимулював міжнародні виробничі зв'язки, що супроводжувалося процесів міграції капіталу. Сформоване у XIX ст. глобальне світове господарство зі сталим темпом праці було підірване в роки Першої світової війни, що призвело до трансформації світової економіки. Роль економіки зростає від Англії до США. Економічна відбудова Центральної і Східної Європи вимагала великих інвестицій, найбільша частка яких дісталася Німеччині, що дозволило розвинути промислову і фінансову інфраструктуру. Великі вкладені кошти. Малі держави Східної і Південно-Східної Європи були спроможні пропонувати на міжнародному ринку продукцію і сировину.

Світової економіки в 1918–1939 рр. визначала тенденції. Одна з них йде ще з XIX ст. – ліберального економічного режиму, друга, що виникла після Першої світової війни, – державно-регульована економіка. Після закінчення війни ця економічна політика була характерною для великих держав переважало прагнення відродити економіку довоєнного періоду, і в 20-ті рр. здавалося, що це вдалося. Лише криза 1929–1933 рр. остаточно змінила ситуацію. З метою подолання кризи усі великі держави почали використовувати державне втручання в економіку. У результаті остаточно склалася тенденція, спрямована на перехід до нової системи регульованої ринкової економіки, що ґрунтується на прогресивній технології і раціоналізації виробництва з регулюючою ролі держави.

У розвитку світової економіки міжвоєнного часу виділяють два великих етапи: 20-ті та 30-ті роки, що розділені світовою кризою 1929–1933 рр. У свою чергу кожний з етапів поділяється на два періоди. Період 1918–1923 рр. — післявоєнний бум і економічний спад (період адаптації до мирного часу) та 1924–1929 рр. — період післявоєнної відбудови і росту світової та національної економіки. Англо-американське економічне суперництво, у ході якого сильніше наступали на економічні позиції Англії, провадило в 20-ті роки. Слідом за інтенсивною американською фінансовою експансією й інші великі держави в другій половині 20-х років розширили експорт капіталу, що призвело до збільшення обсягів міжнародних довгострокових інвестицій з 41,6 млрд доларів у 1913–1914 до 47,5 млрд доларів у 1929–1930 рр. Відповідно й обсяг міжнародної торгівлі, що скоротився з 64,8 млрд доларів у 1913 до 47,5 млрд доларів у 1920 р., зріс до 83,9 млрд доларів у 1929 р.

США, що офіційно вступили у війну 6 квітня 1917 р., брали участь у бойових діях лише влітку 1918 р. Вони взяли на себе роль головного постачальника військових матеріалів, палива і сировини для держав, що воювали. Вартість американського експорту за роки війни збільшилася більш ніж утричі, а чистий прибуток американських підприємців вперше перевищив 1919 рр. склав 35 млрд дол.. Таким чином, США перетворилися в економічно найрозвиненішу державу світу. Тут сконцентрована половина світового запасу золота. Із країни-борців перетворилися на найбільшого кредитора. Американські інвестиції збільшилися у 6 разів порівняно з довоєнним рівнем. Відміну від інших індустриальних країн, в яких економіка трансформувалася у ринково-регульовану, господарство США продовжувало розвиватися як ліберально-ринкове.

Зникнення воєнної кон'юнктури та різке скорочення іноземних замовлень зумовили економічну кризу в США. У березні 1921 року об'єм промислового виробництва скоротився на третину в порівнянні з червнем 1920 року. Більш ніж на рік впродовж цього періоду скоротилось виробництво автомобілів, машинобудування та виплавка сталі. Кількість безробітних досягла до 5-6 млн чол. Криза охопила також аграрну сферу. Дохід фермерів упав на 40%, а право власності втратили близько 10% фермерів. Але вже навесні 1921 року американська економіка почала виходити із стану кризи. Проте максимальний рівень промислового виробництва вдалося досягти лише наприкінці 1922 року.

Стабілізаційні процеси впродовж 1921 року завершилися в квітні 1922 року період економічного піднесення 1922–1929 рр. Наприкінці 20-х років США виробляли майже половину промислової продукції світу, на 10% більше, ніж Англія, Франція, Німеччина та Італія разом узяті. Значне зростання виробництва розпочалося

конвеєрного методу масового виробництва, заміною палива (вугілля) – електрикою і нафтою. Виняткове значення мала стандартизація та масовий туризм. У країні різко зросла кількість автомобілів, з якими пов'язаний американський спосіб життя. У 1922–1929 рр. заводи США виготовили понад 39 млн автомашин. Розвиток автомобілебудування спричинив зростання будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Успіхів досягли також машинобудівна, електроенергетика, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні кількості банків (з 30 до 24 тис.), їхні капітали зросли на 21 млрд доларів. Значно зріс експорт товарів, у 20-х роках переважав імпорт. Американські капіталовкладення за періодом з 1920 по 1931 рр. склали 11,6 млрд доларів, з яких 40% від цієї суми припадало на Європу, а 22% – на Азію та Південну Америку.

Піднесення у 20-х роках американці назвали «епохою проспериті» – «проспериті». Проте вже у цей період в економіці почалися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії економічну кризу. Так, влітку 1920 року економічний підйом воєнних і післявоєнних років змінився на економічну кризу. Суть економічної кризи надвиробництва полягала у суперечності між надвиробничою структурою американської промисловості та сформувалася відповідно до величезних військових витрат на внутрішньому ринку збуту всередині країни.

Післявоєнний економічний центр світу з європейського на західний берег Атлантичного океану, Перша світова війна змінила систему світового господарства. Найбільшу економічну перевагу від війни одержали США, національне багатство зросло на 40%, що фактично вивело їх на позиції світового економічного лідера. Післявоєнний економічний спад 1920–1921 рр. американська економіка стала впевнено прогресувати. Виробництво промислового виробництва зріс на 26%, склавши основу для зростання промислової продукції. Використовуючи свою економічну перевагу, США прагнули поширити на увесь світ доктрину «відкритих дверей» під своєю егідою на основі угоди з іншими країнами економічну імперію «відкритих дверей і рівності можливостей». Таким чином, американське керівництво використовувало економічними засобами здобути політичне домінування на світовій арені.

Використання економічних можливостей конкурентів США зросло. Післявоєнний військовий заборгованість європейських союзників, зокрема Франції, на суму 10,6 млрд доларів, велика частина з яких була надана Англією, Францією й Італією. Природно, що всі країни Європи вимагали від США сплатити ці борги. Лондон про анулювання цих боргів викликали в Вашингтоні. У 1923 р. Англія, а в 1926 р. і Франція підписали зі США угоди про сплату боргів. У той же

час Італія, борг якої складав 2015 млн доларів. повинна була виплатити усього близько 20% загальної суми з розрахунку річних. Таким чином проблема військових боргів стала єдиною важелем придушення конкурентів. Прагнучи економічного домінування в Європі, США розпочали фінансову інтервенцію. Спробою такою стало рішення проблемою німецьких репарацій. Прийняття плану Дугаса (1924 р.), а також значні інвестиції в німецьку економіку дозволили США утвердитися в центрі Європи та створити економічний та політичний протидію впливу Франції й Англії.

Американська економіка, що переживала в другій половині 19-х рр. економічний бум, була зацікавлена в розширенні своєї ролі в світовій торгівлі в цілому. До кінця 20-х рр. США вдалися до того, щоб потіснити Англію на світових ринках. Так, частка американського експорту в Японії зросла з 16,8% у 1914 р. до 30% у 1927 р., частка в Англії скоротилася відповідно з 16,8% до 7%. У Канаді частка американського експорту зросла з 6% у 1913 р. до 16,4% у 1927 р., а англійського знизилася з 16,3% до 10,2%. У Латинській Америці частка американського експорту зріс з 24% у 1913 р. до 38% у 1927 р., а англійський скоротився відповідно з 25% до 16%. Крім того, значно розширили економічне проникнення в Британську Індію і до 1929 р. американський експорт у Канаду вирівнявся з порівнянні з 15% англійського. Протягом усіх 20-х років США впевнено наступали на англійські позиції у світовій економіці.

Англія належала до країн-переможниць, проте війна завдала їй економіку, збільшила відставання від США. У Першій світовій війні загинуло 875 тис. британців, а понад 2 млн були поранені. Англія втратила у війні третину свого національного продукту. Внутрішній борг держави зріс більш ніж у 10 разів, а зовнішній до 1150 млн ф.ст. (причому на долю США припадало 850 млн ф.ст.). Світовий фінансовий центр перемістився із Лондона в Нью-Йорк.

Удвічі зменшився експорт товарів, натомість зріс імпорту. Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо у гірничодобувній, сталевій, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було в основному імпортовано. Водночас Англії вдалося збільшити свої колоніальні володіння. Вона частково компенсувала свої втрати за рахунок експорту військових та інших репарацій.

Економіка Англії на відміну від США розвивалася повільніше. Лише наприкінці 20-х років було досягнуто передвоєнного рівня розвитку. Ряд галузей промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) вступили в спад. Держава вклала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони розвивалися. Нові галузі давали, однак, всього 10% доходу до промислового виробництва країни. Спостерігалося відставання ряду галузей, що призвело до збільшення імпорту та зниження конкурентоспроможності англійських

Велика Британія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що позначалося на економіці країни.

Першої світової війни Англія втратила роль світового економічного і фінансового центра, із кредитора перетворилася в боржника США. У середині Британської імперії відчутно зросла роль домініонів. Закінчення війни стимулювало економічний бум, що базувався на зростанні виробництва цивільної продукції. Однак уже до кінця 1920 р. в англійській економіці почалася криза, а в 1921–1923 рр. її охопила криза. Стабілізуючи економічну систему і прагнучи відродити віру в стійкість фунта, Англія була змушена погодитися на жорсткі умови міжвоєнного боргу США. До 1925 р. Англії вдалося досягти «золотий стандарт», що дозволило збалансувати бюджет, скоротити до скорочення соціальних програм і знизило конкурентність англійського експорту. У 1928 р. світова економіка переживала рівень 1913 р. на 24%, у той час як зовнішня торгівля була усе ще на 20% нижче довоєнного рівня. Частка Англії у світовому експорті скоротилася з 24% у 1913 р. до 10,9% у 1929 р., оскільки її товари витіснялися американськими. 20-ті роки були для англійської економіки періодом затяжної стагнації, що спричинювалось її структурою. Лише в 1929 р. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва.

Франція постраждала в роки війни ще більше, ніж Англія. Найрозвиненіші промислові регіони Франції були зруйновані або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Франція втратила понад 10% працездатного населення. Під німецькою окупацією опинилися кращі сільськогосподарські райони. Видатки на війну підірвали стабільність економіки країни.

У той же час, під час війни розпочалася індустріалізація південних районів Франції, що не були пошкоджені. Тут успішно розвивалася промисловість, зокрема електростанції, військові підприємства. У південних районах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво. Нестача сировини, енергоресурсів змушували підприємства збати про інтенсифікацію виробничих процесів, механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Промисловий виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст у 1920 р. складав у середньому 5 відсотків. Швидкому економічному відновленню сприяли: повернення Ельзасу і Лотарингії до французької території; економічними і текстильними підприємствами; окупація німецького будівництва у розорених районах; репарації з боку Німеччини (вартість 13 млрд золотих марок).

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Країна перетворилась на індустріально-аграрну країну. Високим прибутком країни залишалось лихварство. Так, у 1929 промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а ціна золота — у 3 рази більше.

Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, спричинилося до росту капіталовкладень. Темпи зростання промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих країн.

Період відбудови у Франції завершився в середині 20-х років, чому значною мірою сприяли німецькі репарації. Високим прибутком північно-східних департаментів країни стимулювалося зростання економіки, бум, а на його основі відбувалася індустріалізація промисловості та технічне відновлення. Досягши в 1924 р. довоєнного рівня, французька економіка до 1930 р. перевищила його на 40%. Частка Франції у світовому промисловому виробництві зросла з 7,2% у 1913 р. до 7% у 1928 р. Постійне знецінювання франка з 1926 р. сприяло розширенню зовнішньої торгівлі, обсяг якої зріс з 14,9 млрд франків у 1912 р. до 18 млрд франків у 1929 р. У 1929 рр. Франція мала бездефіцитний бюджет, стабілізувала курс франка, запровадила в 1928 р. «золотий стандарт». Разом з тим французька економіка характеризувалася відносно низьким технічним рівнем промисловості, невисокою продуктивністю праці, низькою концентрацією виробництва. Спроби розширити економічне співробітництво з Німеччиною в другій половині 20-х років не вистачили, на штовхнулися на ряд економічних і політичних перешкод і закінчилися безрезультатно. У підсумку, хоча промисловий виробництво у Франції зросло з 1920 р. до 1929 р., французька економіка значно відставала від економіки США, Англії і Німеччини.

Німеччина, що була головним ініціатором розв'язання світової війни, опинилася після її завершення у найважчій ситуації. Версальський мирний договір, підписаний між Антантою і Німеччиною 28 червня 1919 року, став катастрофою для країни та народу. За умовами договору Німеччина повертала Франції Ельзас-Лотарингію, значну частину території поверталися чи передавалися Бельгії, Польщі, Литві, Чехословаччині. Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги Націй, а її вугільні шахти передавалися у користування Франції. Німеччина була позбавлена всіх своїх колоній. Вона зобов'язали відшкодувати у формі репарацій збитки, завдані країнам і окремим громадянам країн Антант.

Загалом за Версальським договором Німеччина втратила близько 73 тис. кв.км, або 13,5%, колишньої території, на якій проживало 6,5 млн чоловік, або 10% населення. На території, що припадала 75% видобутку залізної руди і цинку, 20% вугілля, 20% виплавки чавуну.

вшкодування збитків, нанесених війною, країнам відповідно до Версальського договору пізніше була репарацій з Німеччини в розмірі 132 млрд золотих марок необхідно було внести як аванс протягом двох років. У рахунок оплати репарацій було 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів, 140 тис. молочних 10 років Німеччина повинна була поставляти в вугілля, будівельні матеріали, хімікати, молочну йшли до Франції, Бельгії й Італії. Країнам також гарантувалися торговельні й інвестиційні покладалися навіть витрати на утримання на лівобережжі Рейну.

на фронтах Німеччина втратила 1 млн 800 тис. чоловік, і пораненими втрати склали 7,5 млн чоловік. на ведення війни досягли 150 млрд марок, а ресурси, чотири роки війни, не перевищили 32–35 млрд марок. обсяг промислового виробництва в 1918 р. знизився в 1913 р. на 43%, а національне багатство скоротилося сільському господарстві валові збори вівса зменшилися пшениці і картоплі — на 45%, жита — на 35%. Змен- худоби, добрив, сільськогосподарських машин. економіка Німеччини в результаті розв'язаної на грані краху. Після завершення війни аж Німеччині продовжувалася економічна криза. Падало промислової продукції, болісно проходив процес промисловості, внаслідок зубожіння населення внутрішній ринок. Ситуацію ускладнила світова 1920–1921 рр.

вибуху інфляції випуск паперових грошей набув масштабів. Уже на початок 1920 р. кількість грошей, що знаходилися в обігу, зросла в порівнянні з 1913 р., і цей процес продовжувався. Якщо в 1913 р. за 4 марки, то в 1920 р. — 65, у 1922 р. — 191, у — 4300, а в листопаді того ж року — 8 млрд марок. сприяла збагаченню найбільш заповзятливих. До кінця 1922 р. вони зуміли одержати від держави суму 422 млрд марок, що швидко знецінювалися. сталися за номіналом. Інфляцію використовували і землевласники, що звільнилися від величезної банкам, сплативши їм 18 млрд обезцінених марок. 1913 р. ріст цін досяг 16% у день, а заробітна плата в 1 млрд разів. Денна зарплата кваліфі- в Берліні в листопаді 1923 р. складала 3 трлн. однак її не вистачало навіть на харчування. Реальна скоротилася в порівнянні з довоєнним рівнем на проведеною в 1923 р. грошової реформи, марка.

Попри важке економічне становище, Німеччина розраховувалася по репараціях. У 1919–1923 рр. в перерахунку на золото 8 млрд марок.

Крім того, становище ускладнилося тим, що франко-бельгійські війська окупували Рурську область. В результаті чого Німеччина втратила 88% видобутку виплавки чавуну, 40% виплавки сталі.

Новий репараційний план для Німеччини міжнародним комітетом експертів під головуванням Г. Дауеса, затверджений 16 серпня 1924 р. на конференції представниками країн-переможниць у Версайській війні і прийнятий Німеччиною.

Основна мета плану — відновлення промисловості Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-можницям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині у сумі 200 млн дол., в т.ч. 100 млн дол. виділяти банки. Вважалося, що відбудова, піднесення та оздоровлення фінансів сприятиме регулярній торгівлі Франції та Англії, які, у свою чергу, покриють заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна маса німецької промислової продукції буде спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські товари з міжнародних ринків. Згідно з планом, СРСР мав був постачати сировину у Німеччину.

З 1924 р. починається стабілізація економіки Німеччини. Вирішальну роль у цьому зіграли мільярди доларів, надані Сполученими Штатами Америки й Англією. Загальна сума іноземних інвестицій у 1924–1929 рр. досягла 21 млрд марок, що в 2 рази перевищувало суму репарацій, що надійшло зі США. Кредити складали приблизно 2/3 загальної суми капіталу німецької промисловості, причому довгострокові позички отримані німецькими монополіями, склали 12 млрд марок. Позики надавалися на 20–30 років і використовувалися на модернізацію. Сам уряд відразу ж одержав позику в 800 млн марок.

Вихід промисловості з кризи супроводжувався процесом монополізації. Створений у 1925 р. хімічний концерн «І.Г. Фарбеніндустрі» відразу став найбільшим у Німеччині підприємствам концерну вироблялося 100% німецького бензину і барвників, 80% синтетичного азоту, 25% сталі. Шість рурських концернів — «Ферайнігте штальверк», «Ханіель», Маннесман і Кльокнер, — контролювали 65% виплавки чавуну і 60% видобутку кам'яного вугілля. Збанкрутілий концерн Стіннеса був відроджений у 1926 р. у формі «І.Г. Фарбеніндустрі-тресту», що контролював 43% випуску чавуну, 40% випуску сталі і заліза, що мало близько 300 підприємств, на яких працювало приблизно 200 тис. робітників. В електротехнічній промисловості панували концерни Загальна компанія електрики (AEG),

1928 р. на 8% був перевершений довоєнний обсяг промислового виробництва. Прискореними темпами розвивалася промисловість: видобуток кам'яного вугілля зріс більш ніж на 1/2, виплавка чавуна — майже на 3/4, виплавка сталі — більш ніж на 1/3. Великих успіхів досягли машинобудування, електротехнічна і хімічна промисловість. Було освоєне виробництво синтетичного бензину та авіаційного палива. За загальним обсягом промислового виробництва Німеччина вийшла на друге місце у світі після США. Успішним промисловцям удалося відновити і свої міжнародні зв'язки. Вони обійшли Англію за експортом машин і устаткування. Німеччина збільшила експорт в 1929 р. перевищила довоєнну суму в 1 млрд марок. Німецький фінансовий капітал брав участь у створенні міжнародних монополій. У 1926 р. з ініціативи німецьких промисловців був створений Європейський сталевий картель, який виплавляв 75% сталі в Європі.

План Дауеса, що діяв до 1929 року, відрегулював репараційні платежі за ввезу іноземного капіталу в Німеччину. До кінця 1929 р. сума іноземних (головним чином американських) репараційних платежів за той же період — дещо менше 1 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло довоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті зросла з 5,73% у 1924 р. до 9,79% у 1929 р.

Виконання плану Дауеса США отримали великі вигоди у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

Вирішення проблеми репарацій в рамках плану Дауеса дозволило Німеччині одержати необхідні інвестиції і модернізувати промисловість. До 1929 р. частка Німеччини у світовому експорті зросла до 9,8%. Однак, зв'язана з великими відсотками по позиках, німецька економіка була вкрай вразливою до незначну частку нагромаджень. До кінця 20-х років Німеччині вдалося сполучити репарації, соціальні виплати і податки з рівень податків, однак ця рівновага була нестійкою через нестачу фінансових резервів.

Важко те, що Німеччина на початку 20-х років переживала економічну дестабілізацію: втратила зовнішні ринки, скоротилося сільськогосподарське виробництво, зазнала кризи фінансова система, — уже впродовж 1924–1928 рр. в Німеччині стає тенденція до подолання кризи та відбудови економіки.

Висока капіталовкладення, висока господарська культура та самосвідомість німецького народу сприяли відновленню господарського життя країни. Було оновлено основний фонд промисловості, в яку вкладалося найбільше коштів.

Поступово Німеччина стала випереджати Англію у сфері машин та індустріального обладнання. Прискорені розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

Економічне становище Італії, яку практично в останні роки закінчення війни охопила криза 1919–1923 рр., лише в середині 20-х років економіка Італії вийшла з падіння підйому, чому сприяла стабілізація ліри в 1926 р. за допомогою американських позик і через значні пільги за умов військового боргу США. Загалом обсяг промислової продукції Італії зріс за 1924–1929 рр. на 19%, а її частка у загальній промисловій продукції збільшилася з 2,7% у 1913 р. до 5,5% у 1929 році. 30-ті роки на розвитку економіки Італії позначалися вичерпання сировинних запасів країни, що робило її залежною від іноземних поставок. Для тогочасної італійської економіки характерний був спад, який спричинився до її милітаризації. Приріст промислового виробництва за 1929–1938 рр. склав лише 10%, а частка Італії в загальному обсязі світової продукції промисловості в 30-ті роки дещо скоротилася.

Японія під час війни зміцнила свій економічний вплив. Виступаючи на боці Антанти, вона фактично не брала участі в бойових діях. Їй вдалося розширити свої колоніальні володіння та нав'язати не вигідні економічно-торговельні умови. Це дозволило за роки війни подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Корею та тихоокеанського регіону. Національний дохід Японії в останні роки Першої світової війни зріс на 25%.

Однак відновлення після завершення війни економіки Японії на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників було ускладнено економічною кризою 1920–1921 рр. та надзвичайним землетрусом, який завдав великих людських жертв (загиблий чоловік) та руйнувань, поставили японську економіку перед рядом серйозних проблем.

Проте вже у 1924 р. Японія вийшла із повоєнної кризи. Успішно переведено економіку на мирні рейси. Довго нарощувалося промислове виробництво. Виплавка сталі до кінця 20-х років подвоїлася. Цьому сприяло освоєння кам'яного вугілля та залізної руди в Кореї та Маньчжурії, закупованих Японією.

Текстильна галузь, продукція якої складала 40% загальної продукції виробництва, також успішно розвивалася, а японська текстильна вироби не поступалися знаменитим англійським.

У 20-х роках спостерігалася інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки. Особливість монополій Японії полягала у їх тісній зв'язаності з державою, імператорською родиною, які вкладали великі інвестиції, сприяли впровадженню новітніх технологій науково-технічної революції.

зменшення конкуренції великих держав на Далекому Сході японській промисловості розвиватися за рахунок Аляски. Але відновлення довоєнної ситуації призвело до спаду економіки односторонності внутрішнього ринку. У 1920–1923 рр. японська економіка переживала кризу, ускладнену землетрусом у Кіото. Друга половина 20-х років характеризувалася повільним промисловим підйомом, що стримувався обмеженою економічною базою Японії. Обсяг зовнішньої торгівлі виріс незначно, з 1,5 млрд ієн у 1920 р. до 2,1 млрд ієн у 1929 р. Загалом японська економіка суттєво відставала від економік провідних держав. Обсяг промислового виробництва зріс за 1924–1930 рр. на 50%, у 1930 р. легка промисловість давала 61,8% продукції, а важка Японії у світовому виробництві складала 2,5%.

2. Світова економічна криза 1929–1933 рр.

Різкий спад виробництва на зламі 20–30-х років вилився в економічну катастрофу, найбільшу в історії світового господарства. Світова криза 1929–1933 рр. завдала удару по світовій економіці. Світове промислове виробництво знизилося на 37%, скоротилася ємність світового ринку. Світова криза призвела до різкого скорочення експорту, що впав з 2,8 млрд доларів у 1928 р. до 344 млн доларів у 1936 р. В індексному вираженні експорту скоротився зі 100 у 1925–1928 рр. до 12 у 1932 р. Відповідно скоротилася і загальна сума приватних інвестицій із 47,5 млрд доларів у 1929–1930 рр. до 10 млрд доларів у 1938 р. Значних руйнацій зазнала кредитна система. Під час кризи 25 країн припинили платежі на загальну суму 10 млрд доларів. Світова валютна криза призвела до краху «золотого стандарту» і утворення валютних блоків, що намагалися захиститися від девальвації валют. Прагнення великих держав відгородити свою економіку високими митними бар'єрами разом із зазначеними вище проблемами вело до утворення торгових блоків, що підсилювало двосторонню економічну протидію багатосторонній. Прагнення великих держав подолати кризу та її наслідки шляхом розширення експорту призвело до посилення конкуренції, посилення державної підтримки експорту та політики протекціонізму. У результаті цього відносно розвинута економіка наприкінці 20-х років під впливом світової кризи стала розпадатися на локальні економічні системи, що призвело до дестабілізації геоeкономіки.

На початок кризи ознаменувався різким падінням цін на Нью-Йоркській фондовій біржі наприкінці жовтня 1929 р. Цей крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Після цього почався небачений в історії спад промислового виробництва та торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавлення чавуну скоротилися на 80%. В цілому промислове виробництво і

торгівля скоротилися вдвічі. За роки кризи збанкрутували фірми, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Мільйони постраждали, втративши своє майно, нагромадження. Криза призвела до небаченого росту безробіття. На околицях виростили «гувервілі» — селища із халуп, у яких жили та їх сім'ї (названі на «честь» президента США Герберта (1929–1933 рр.)). Зростала кількість голодуючих, жебраків. Безробіття досягло астрономічної цифри — 17 млн чол.

Економічна катастрофа початку 30-х років з кількісними показниками була у США не менше глибокою, ніж в Німеччині. Однак у США ресурси для відновлення і розвитку господарства виявилися більшими. При цьому втручання американської держави в економіку був такий, як в Німеччині, проте мета державного втручання, наслідки виявилися зовсім іншими.

Вихід з економічної кризи у США тісно пов'язаний з президентом Франкліном Делано Рузвельтом, який обирався американським народом на цей пост. Програма виходу із кризи відома під назвою «новий курс». Фактично це передвиборна програма Ф.Рузвельта. Здійснювався «новий курс» упродовж 1933–1938 рр.

Перший етап чинності «нового курсу» тривав з березня 1933 рр. Насамперед проведено реформи у фінансовій сфері. У березні 1933 р. було закрито всі банки країни. Почався обмін банкнот на золото, яке взагалі вилучалося з обігу.

Ф.Рузвельт здійснив екстрену програму порятунку банківської системи, допомагаючи перспективним банкам. Кредитним банкам США, між іншим, заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довготермінових і короткотермінових кредитів. Складовою частиною банківської реформи було страхування дрібних і середніх депозитів.

У 1933 р. було прийнято закон про відбудову громадських робіт (НРА). Він передбачав запровадження у різних галузях економіки «кодексів чесної конкуренції», які фіксували ціни на продукти, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної платні тощо. Основне призначення закону — підтримка конкурентоздатного виробництва.

У тому ж році розпочав діяти закон про реформу сільськогосподарського господарства, що складав основний розділ програми допомоги фермерам та був спрямований на підвищення продуктивності сільськогосподарської продукції. Документ, серед іншого, передбачав надання грошової компенсації фермерам за скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Тимчасово уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою фермерів згідно із законом, створювався механізм рефінансування фермерських боргів та скорочувалися проценти по відношенню до

ності і продовжувалися терміни погашення боргів. У 1933–1937 рр. федеральні земельні банки видали кредитів та взяли на себе 37% усіх боргових фермерів. Також здійснювалися заходи з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

На другому етапі чинності «нового курсу» (1935–1938 рр.) важливі акти соціального характеру. У 1935 р. прийнято закон про трудові відносини (т.зв. закон Вагнера), який гарантував право робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. У тому ж році в історії США вступив у дію закон про соціальне страхування і допомогу безробітним.

У 1936 р. набув чинності закон про справедливий найм, який встановлював мінімум заробітної плати і максимум робочого дня для деяких категорій робітників. Закон також забороняв використання дитячої праці.

У 1938 році було прийнято новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою регулювання у цій сфері тепер стала боротьба за підвищення родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися субсидії за оброблення посівних площ, або за введення сівозмін, які зменшували ерозію ґрунту. Таким чином, здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

Політика регулювання економіки у США успішно продовжувалася і в наступні десятиліття. Воно базувалося на теорії Джона Кейнса («Загальна теорія зайнятості, зарплати і грошей», 1936 р.). За його іменем державне регулювання отримало назву «кейнсіанство».

Економічна криза суттєво позначилася на економічній ролі США. Ще в 1930 р., намагаючись перебороти економічне керівництво ввело високі мита на імпорт, а також вживало адекватні заходи інших держав, що негативно впливали на американському експорті. В умовах валютної кризи США зменшили американських інвестицій у Європі, Канаді й Латинській Америці, а скасування боргових платежів з 1932–1933 рр. більше скоротило закордонні інвестиції. Посиливши економічні боржники, що відмовилися від сплати боргів, США прийняли закон про відмову надання їм кредитів, що обмежило можливість експорту капіталів. У підсумку американської торгівлі скоротився в 3,1 рази, а частка США у світовій торгівлі знизилася з 13,8% у 1929 р. до 10,8% у 1932 р. У 30-і роки США використовували всі способи для зменшення закордонних митних бар'єрів. До 1937 р. їм вдалося збільшити свою частку у світовій торгівлі до 11,7%, але вже в 1938 році вона знову скоротилася до 10,7%. У 30-ті роки економіка зовнішньої торгівлі США було більш значним,

Одним з найбільш привабливих для США Британська імперія, що стала в 20-ті роки об'єктом економічного проникнення. Однак криза 1929–1933 рр. змінила ситуацію. Англія створила імперську систему пр...

Відповідно в індексному вираженні американського імпорту в імперію скоротився з 100 у 1929 р. до 26 у 1932 р. і до 66,9 у 1937 р. У той же час для Англії експорт американського імпорту в імперію було менш значущим: з 100 у 1929 р. до 50,9 у 1932 р. і 76,9 у 1937 р. Приватні американські інвестиції в імперії скоротилися з 5164,3 млн доларів у 1929 р. до 4165,8 млн доларів у 1938 р., а англійські зросли з 2318 фунтів стерлінгів до 2318 млн фунтів стерлінгів (з 590 млн доларів). Місцем англо-американського економічного суперництва залишалася і Латинська Америка. В роки кризи вдалося поліпшити там свої позиції. Її питома вага в світовій торгівлі 20 латиноамериканських країн зростає. У Європі головним торговим конкурентом США стала і Німеччина. З початку 1938 р. американський експорт у Німеччину скоротився з 104 млн доларів до 104 млн доларів. США були витиснуті з Південно-Східної Європи.

Міжнародна економічна конференція 1933 р. у Брюсселі провалилася через позицію США щодо митних тарифів на експорт долара. У рамках «нового курсу» було введено нові методи регулювання економіки, що дозволило перевести кризу в фазу стагнації, що продовжувалася до 1936 р. і змінилася новим етапом кризи в 1938 рр. Незважаючи на державну підтримку, американська економіка розвивалася в першій половині 30-х років дуже низькими темпами. Лише в 1937 р. промисловість США перевернула кризу 1929 р. але уже в другій половині року намітився новий спад. Відновлення промисловості йшло в США повільніше, ніж в Європі, відповідно скоротилася їхня частка у світовому промисловому виробництві. Упевнений наступ США на економічні позиції в Європі, що успішно продовжувався протягом 20-х років, був зупинений умовах світової кризи початку 30-х років.

Економічна криза в Англії розпочалася дещо пізніше, ніж в США (на початку 1930 р.). Найбільші труднощі виникли в зв'язку з перевиробництвом та реалізацією товарів. Загострилися проблеми з кредитами. Зупинялися тисячі підприємств, зростає безробіття. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929 р.

Англійський уряд своєчасно вжив цілу низку заходів спрямованих на подолання кризових явищ і стимулювання економіки. При сприянні держави здійснювалася реструктуризація виробництва, встановлювався контроль за випуском продукції, реалізацією та цінами. Все це робилося з допомогою державних санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи з'явилися змішані державно-приватні підприємства.

Виходила з економічної кризи дуже повільно. У 30-х роках у країні панувало значне безробіття. Промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях не було ліквідовано. Спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній, текстильній галузях був застій, а в автомобільній, електричній, верстатобудівній — прогрес, значний приріст.

Світове господарство Англії у 30-х роках відставало від США. На відміну від США, ця галузь перебувала у стані застою. Лише на 35% задовольняла потреби населення в промисловій продукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Характерно, що промислові підприємства були не приватними господарями, а лише фермерами. Вони платили лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 2% валового врожаю. Вартість їх продукції була значно нижчою, ніж у американських фермерів, які нікому не сплачували ренту. Вони були незалежними господарями на своїй землі.

Внутрішня торгівля Англії дещо нормалізувалася, тоді як зовнішня переживала значні труднощі в зв'язку з посиленням конкуренції з боку США, Японії, Німеччини. Хоча Англія до самої світової війни зберігала перше місце в світовій торгівлі, поступала до неї підходили США, які зуміли відтіснити її на друге місце з світового експорту, значно поступаючись, правда, за імпортом.

Вступ фашистської Німеччини, яка швидко витіснила Великобританію з ринку товарів в Західній і Південно-Східній Європі та Північній Америці. Як і перед Першою світовою війною, англо-американська конкуренція в основному проявлялася в області експорту готових виробів.

У 1937 р. в Англії вибухнула нова економічна криза, що призвело до спаду виробництва (за 1938 р. випуск промислової продукції знизився на 14%). З цієї кризи країні вдалося вийти лише після початку підготовки до нової світової війни, яка потребувала значного виробництва.

Виходу із кризи сприяли ті обставини, що економіка відчула вплив кризи лише з початку 1930 р. Криза була відносно неглибокою, що поставило Англію в вигідні умови в порівнянні зі США. У 1931 р. Англія відмовилася від «золотого стандарту» і девальвувала фунт, що зробило його більш конкурентоздатним, ніж американський. Для Англії це було вигідно в американській конкуренції в 1931 р. Англія вступила в Стерлінговий блок, а з 1932 р. вводяться імперські квоти. Все це дозволило Англії знову зайняти перше місце в світовій торгівлі, збільшивши свою частку з 13,05% у 1929 р. до

13,24% у 1932 р., тоді як частка США скоротилася з 10,8%. В умовах валютної кризи Англія змогла зберегти високі показники в експорті капіталів. Так, у 1932–1938 вивезли 191,2 млн доларів, а Англія — 1 млрд доларів девальвованих фунта стерлінгів і долара велася зі змін до 1936 р., коли США, Англія і Франція домовилися про стабілізацію на досягнутому рівні. За цей час Англія поліпшила свої позиції.

Вже в 1934 р. англійська промисловість змогла перевищити рівень докризового 1929 р., і середина 30-х років стала періодом економічного підйому. З 1934 р. почалося переозброєння британських збройних сил і ріст військових витрат стимулювало промислове виробництво.

Потіснивши на світових ринках американські товари, Англія зіштовхнулася з новим конкурентом — Німеччиною, яка досягла суперництва з якою також набуло світового характеру. Питома вага у світовому експорті готових виробів складала для Англії — 20,8%, для Німеччини — 20,8% для США — 11,7% Японії — 6,7%. Завдяки більш високим темпам промислового розвитку Німеччина до 1938 р. обігнала Англію у сфері автомобільних машин. До кінця 30-х років змінилося становище Англії на європейських ринках. Німеччина стала переважати на ринках Південно-Східної Європи, які в силу свого переважно аграрного розвитку виявилися прив'язаними до німецького експорту промислових виробів. Для Англії, зв'язаної імпортними преференціями, розвиток торгівлі з цими країнами був значно ускладненим. Гостре англо-німецьке торгове суперництво відбувалося й на ринках Латинської Америки. Економічна експансія Німеччини оживила традиційні англо-німецькі протиріччя, що їх Лондон прагнув перебороти на основі угоди про домовленості з Берліном.

Криза, що охопила економіку Франції дещо пізніше (починаючи з 1931 р.), на відміну від інших великих держав, тривала до 1936 р.). Найбільшого удару зазнала легка промисловість підприємства якої знаходились у приватному секторі. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі, а текстильна промисловість переплелася з аграрною кризою. Різко скоротився (на 10%) рівень сільськогосподарського виробництва. У Франції особливо відчутними були «ножиці цін». Деякі підприємства промисловості так і не вийшли із кризи, а їх занепад посилювався до Другої світової війни.

Розвиток економіки Франції у 30-х роках не був таким швидким, як післякризовий поступ американської, німецької та японської економік. Він виявився особливо повільним, затяжним. Найважливішими головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Зберігалася дрібне виробництво, де було зосереджено близько 50% всіх промислових робітників. Загалом французька промисловість

...зації і продуктивності праці відставала від усіх
...представ.

...вийти зі стану кризи французьке сільське
...Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р.
...однак цього було замало, щоб забезпечити країну
...продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

...Франції посилювався процес концентрації фінансово-
...установ. До 1939 р. шість найбільших банків
...мали 86% усіх капіталів країни. Французькі монополії
...взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями.

...вклали капітали в промисловість нерідко за межами
...з 1936–1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд
...Зростаючи вдвічі скоротився національний золотий
...Французького банку. Похитнулася національна валюта —
...знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася
...інших цінних паперів, скоротилися вклади
...банків.

...міжнародне економічне становище Франції.
...у світовому промисловому виробництві знизилася
...1913 р. до 4% в 1938 р. Аналогічною була ситуація і в
...смерті, де в результаті гострої конкурентної боротьби
...за період 1913–1938 рр. скоротилася з 7,2% до
...таким чином, поступалася не тільки США, Англії і
...Японії та Канаді.

...стагнація, що вразила французьку економіку в 30-ті
...до падіння частки Франції у світовому промисловому
...з 7% у 1928 р. до 5,1% у 1937 р. Протягом 30-х рр.
...виробництво у Франції знаходилося на рівні, нижчому
...1913 р., що в умовах аграрної кризи значно підвищило
...незадоволеність у суспільстві. В умовах кризи Франція
...протекціоністські тарифи. Зовнішня торгівля
...з 18 млрд франків у 1929 р. до 10,4 млрд франків у
...незначно зросла в 1938 р. — до 14,1 млрд франків
...збільшення торгівлі з колоніями. Відповідно частка
...зовнішній торгівлі також скоротилася — з 7,7% у 1913 р.

...1937 р. В умовах девальвації долара і фунта стерлінгів
...був девальвований у 1936 р. Це спровокувало різке
...привело до того, що з 5 травня 1938 р. франк став
...прив'язаною до фунта стерлінгів. На такому
...стані економіки Франції позначилася обмеженість
...падіння обсягів зовнішньої торгівлі. Застаріле
...вужкість внутрішнього ринку спонукали введення
...що ще більше скоротило зв'язок французької
...зі світовим ринком. Політичні амбіції Франції після
...війни призвели до витрати значних фінансових
...цілі, що сприяло підризу грошової системи і
...боргу.

Незважаючи на значний економічний поступок, зумовлений «даусизацією», криза для неї мала наслідки. Різко скоротилося промислове виробництво. Свою роботу навіть окремі галузі, зокрема сталеплавильна, зупинили. 30 тис. підприємств збанкрутували. До критичної точки дійшов експорт. Якщо у 1929 р. він оцінювався у 13483 млн марок, то у 1934 р. — 4167 млн. Кількість безробітних у Німеччині досягла 8 млн чоловік. Німеччина припинила виплачувати репарації.

Таке катастрофічне становище Німеччини спонукало США, Англії та Франції переглянути репараційні зобов'язання. Було розроблено новий репараційний план, що отримав назву американського банкіра О.Юнга. Цей план було ухвалено на Гаазькій конференції у січні 1930 р. Він передбачав обмеження розмірів щорічних репарацій та платежів (на 20%), встановлення всіх форм і видів контролю над економікою Німеччини. У 1930 р. достроково було припинено репарації Рейнської області. Проте вже у 1931 р. Німеччина, у зв'язку з поглибленням кризи, відмовилася взагалі від сплати репарацій та платежів. Це спричинило припинення дії плану Юнга. Це підтвердила Лозаннська конференція у 1932 р.

Проте економічна криза у Німеччині, що тривала з 1929 по 1934 р., стала одним з аргументів встановлення у країні режиму найжорстокіших в історії людства політичних репресій нацистського.

Тоталітарний режим спричинився до посилення державного втручання в економіку на основі стимулювання промисловості і милітаризації. Інвестиції в легку промисловість зросли з 1933 р. до 1935 р. лише в 1,7 рази, тоді як у важкій — в 4 рази. На кошти держави було розгорнуто будівництво, що дозволило відразу різко скоротити чисельність безробітних, поживавило будівельну індустрію.

Із середини 30-х років домінантною стає милітаризація економіки. Впродовж 1933–1938 рр. витрати зросли з 620 млн до 15,5 млрд рейхсмарок. Для стимулювання економічного росту вводилися податкові пільги. При одночасному зростанні витрат та зниженні податків виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції та зростання цін, уряд ввів контроль над цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до командної системи розподілу. Це ще більше посилило масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було те, що всі підприємства були об'єднані в галузеві концерни, які були підпорядковані Імперському міністерству господарства. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку промисловості Німеччини, а уповноваженим з його виконання призначено Германа Герінга. Створене ним відомство

економіку країни. Заводи державного концерну виплавляли більше 7 млн т сталі, на них 100 тис. чол.

встановили жорсткий контроль над ринком робочої сили з великими відносинами. Національні інтереси ставились над інтересами окремих громадян. Було ліквідовано профспілки. Збільшена трудова повинність.

Під час Другої світової війни в економіці було здійснено суттєві зміни. Приватна власність зберігалася, великі підприємства залишили до складу керівництва державою, вони жалися державними і територіальними органами управління. Роль приватного підприємництва була суттєво обмежена. Ринки товарів і послуг, ринок праці були замінені державною економікою. Найкращі умови для розвитку отримали галузі металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції та товарів широкого вжитку. Характерно, що не всі галузі продукції, які стоять найближче до споживача, наприклад сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (коксу і т. ін.) почали визначати стратегію розвитку економіки. Це призвело до занепаду експортних галузей, зокрема торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту.

Завторитарна економічна політика сприяла появі кризових явищ. Вже у 1935 р. було досягнуто максимум рівня виробництва, а до 1939 р. значно його зменшилося. Зросло безробіття. Проте, пріоритетний розвиток галузей гальмував інші, в т.ч. й ті, що працювали на межі своєї спроможності, підірвало позиції військових галузей. Залежність економіки замінювалася військовою, в результаті якої Німеччина вдалася встановити свою гегемонію в Європі.

Політика економічної зовнішньої торгівлі, що також цілком контролювалася державою, полягала в забезпеченні країни сировиною. В торгівлі з країнами Південно-Східної Європи Німеччина широко використовувала кліринг, що дозволяло їй зберігати торговий баланс, постійно розширювати імпортувати сировину з Балкан. До кінця 30-х років Німеччина виступала як велике економічне силою на ринках Південно-Східної Європи, значно переважаючи Англію і США. У 30-ті роки вона успішно конкурувала на ринках Латинської Америки, використовуючи ту ж економічну політику. В експорті готової продукції, особливо машин, Німеччина вдалася утвердитися і на ринку Британської імперії, завдяки відносно дешевизні своїх товарів у порівнянні з іншими країнами.

Важко сказати, чи в 1929–1932 рр. Німеччина домоглася зниження рівня безробіття повного скасування репарацій. Однак до 28 лютого 1933 року заборгованість Німеччини складала 23,3 млрд марок. Це керівництво на основі угоди з великими

кредиторами змогло реструктурувати свої борги. Проти німецький борг був скорочений на 97%, що тільки заощадило Німеччині 1043 млн марок. Навіть американським яким Німеччина була винна 1788 млн доларів, погодившись на поступки, оскільки тільки на розміщенні облігацій. Тоді Дауеса і Юнга, вони одержали майже 13 млрд доларів. Тоді що Німеччина гарантувала виплати за цими позиками, тоді якій Німеччина була винна на 30 вересня 1933 р. 132 млрд стерлінгів (1 718 млн марок), уклала угоду про несплату кредитів, що підштовхнуло до подібного рішення і в інших країнах Європи. Незважаючи на німецькі махінації з виплатою за планами Дауеса і Юнга, ані США, ані Англія не застосували санкцій, побоюючись краху нацистського режиму і біганини в Німеччині.

Ставши в 30-ті роки найбільшим ринком збуту сировини і військових матеріалів, Німеччина забезпечила собі сприятливе становище в торгівлі з Англією і США, які побоювалися обмеження на подібні операції могли би призвести до збільшення німецького експорту і підсилити конкуренцію. Більше, що до 1935 р. Німеччина стала найбільшим ринком сировини і військових матеріалів зі США й Англією. Експорт стратегічної сировини Англією в Німеччину давав великі прибутки й одночасно обмежував німецьке промислове виробництво Британську імперію. Відповідно частка сировини в загальному імпорті зросла з 53,6% у 1929 р. до 61,4% у 1935 р. Німеччина використовуючи англо-американську конкуренцію, постійно закупувала в Англії і США новітні технологічні розробки і ліцензії на виробництво військових приладів. Гонка озброєнь, що усе швидше розкручувалася у другій половині 30-х років, стимулювало виробництво і приносила великі прибутки міжнародним банкам, що активно використовувалися Німеччиною для одержання додаткових фінансових засобів як премії за невикористані експортних квот, що було результатом милітаризації економіки.

Під прикриттям необхідності сплати боргів, що залякали Англію, Німеччина поступово розширювала експортні операції. Німецька торгівля здійснювалася на базі взаємних поступок, що призвело до проникнення Німеччини на англійський ринок. Частка Англії в експорті Німеччини зросла з 7,4% у 1929 р. до 12,4% у 1937 р. Платіжна угода від 10 серпня 1934 р. дозволила Німеччині одержувати за свій експорт в Англію фунти стерлінгів, розплачуючись з англійськими партнерами за допомогою спеціального рахунку в Рейхсбанку. Тільки від махінацій з Англією Німеччина за період з 1 жовтня 1934 р. до 31 жовтня 1939 р. одержала 55,5 млн фунтів стерлінгів, з яких 20 млн пішло на сплату боргів, а решта — на розвиток зовнішньої торгівлі.

Економічне стимулювання дуже швидко позначилося на темпах економічного розвитку Німеччини. Загальний обсяг виробництва промислових і сільськогосподарських товарів в Німеччині склав у 1938 р. 37,5 млрд марок, у Англії — 25,4 млрд марок, у Франції — 10,9 млрд марок. У 1939 р. на Німеччину приходилося 43% загального світового озброєння в Німеччині, США, Англії, СРСР, Італії і Японії. Забезпеченість Німеччини продовольством також зросла з 77% у 1927 р. до 83% у 1939 р. Питома вага Німеччини у світовому промисловому виробництві зросла з 8,3% у 1932 р. до 12,5% у 1939 р. (в кордонах 1937 р.) або 15% з окупованими територіями. Відповідно Німеччина та економічно пов'язані з нею країни належали до третій торговий блок, заснований на клірингу і балансових фінансових відносинах. У 1938 р. Німеччина твердо зайняла своє місце у світовому зовнішньоторговельному обороті, частку якого припадало 9,4%. Спроби США й Англії сепаратно виступити з Німеччиною про розподіл ринків і координацію економічної політики не дали результатів, оскільки німецьке керівництво уміло використовувало англо-американське співробітництво для досягнення власних цілей.

Від початку з середині 1929 р. опинилася в епіцентрі світової економічної кризи. Найрозвиненіша галузь господарства країни — сільське господарство — зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів сільськогосподарської більше ніж у 2 рази. На 50% знизилось виробництво промислової продукції, на 32% — промислової продукції. У роки світової кризи налічувалося до 10 млн безробітних.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом економічної кризи країни та воєнної агресії. Після встановлення японської влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі райони Маньчжоуї, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна японського характеру. На неї Японія витрачала понад 80% державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей.

Під час війни про загальну мобілізацію нації фактично довів японський уряд. Службовців до становища кріпаків. Профспілки було ліквідовано, робочий день продовжено до 14–16 год., заробітну плату обмежено мінімумом.

В умовах напруження працював в умовах війни аграрний сектор. Велика маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян. За селянські землі віддавали поміщикам половину врожаю. Проте незважаючи на звичайній працьовитості японських селян країна не могла прогодувати себе, хоч і не в повній мірі, продуктами харчування.

У роках посилювався вивіз японського капіталу у країни Сходу і Південної Азії. Його обсяг лише в 1939–1941 рр. збільшився в 10 разів. Торгово-фінансовою експансією Японії не могли конкурувати країни, насамперед США та Велика Британія.

30-ті роки стали періодом індустріалізації Японії. Японія стала сучасною на той час промисловістю, розвиток якої був пов'язаний з кон'юнктуру і використання сировинних ресурсів. У 1937 р. важка промисловість дала 57,8% продукції. Оборот зовнішньої торгівлі зріс з 2,3 млрд ієн у 1929 до 7,1 млрд ієн у 1940 р. Протягом 30-х років у Японії відбулося державне регулювання економіки, що завершилося в кінці 1930-х років. У 1938 р. прийнято закон про контроль за промисловістю.

Намагаючись вирішити проблему забезпечення економіки сировиною, японське керівництво підсилило контроль над операціями і зовнішньою торгівлею, частка якої у валовому внутрішньому продукті зросла з 2,9% у 1929 р. до 3,7% у 1937 р. Японія вважала себе в розпорядженні досить обмежений фінансовий ресурс. Широко поширене державне фінансування економіки мало вплив на економічний розвиток здійснювала військовий.

Американо-японські економічні зв'язки сприяли розвитку японської промисловості і робили Японію одним з головних ринків для американських експортерів на Далекому Сході. Того, модернізація японської економіки вела до посилення конкуренції з англійською в Азії, що також було вигідно для Японії. У 30-ті роки Японія стала витісняти англійські вироби легкої промисловості з ринків Азії. Використовуючи свій географічний розташування Японія підсилила проникнення капіталів у Китай. Частка Японії в іноземних інвестиціях у Китаї зросла з 1929 року поступаючись тільки Англії, то в 1937 р. вона зростає до 25%. Незважаючи на значні зміни, що відбулися в японській економіці в 30-ті роки, Японії не вдалося істотно збільшити свою частку в світовій продукції обробної промисловості.

3. Наслідки світової економічної кризи 1929–1933 рр. та економічні причини краху Версальсько-Вашингтонської системи

Розвиток світової економіки впродовж 1920-х років двадцятиліття, як уже відзначалося, пройшов два етапи. У 20-ті роки існувала в цілому досить стабільна система господарства, що сприяло збереженню післявоєнного статус-кво. Криза 1929–1933 рр. змінила економічну ситуацію. Єдина світова економічна система виявилася розколом на локальних економічних систем, що призвело до посилення конкуренції великих держав. У 30-ті роки почався процес перерозподілу економічних ролей великих держав у світовій економіці і зміни економічної картини світу. США продовжували протистояти за першість в економіці великих держав. Німеччина стала третьою світовою державою за значення Франції знизилася, а Італія в цілому зберегла статус. Новими промисловими державами стали СРСР і Японія. До кінця досягнуто до кінця 30-х років продуктивність праці в США

вважати за одиницю, то в США вона була в півтора рази, в Франції нижче в півтора рази, в Італії — у два, в Японії — у шість разів.

Американське економічне суперництво за 20-ті роки стало звичним, що економічне посилення Німеччини сприймалося сторонами як серйозна загроза. Не Англія, і США сприяли розвитку економіки Німеччини, скориставшись нею для тиску на суперника. Англо-американські протиріччя, Німеччина змогла подолати, що підсилила свою економіку, але й проводила агресивну політику. У результаті сформувалася система економічного суперництва Англії, США і Німеччини, в якій всім його учасникам грати на протиріччях. Однак становище трьох економічно провідних держав було різним. Так, економіка США, попри всі складності зтяжної кризи, володіла значними потенційними резервами і могла грати в консолідації світової економіки, де вона могла грати ключову роль. Економіка Англії змогла перебороти кризу шляхом посилення економічного відокремлення імперії, але мала обмежені ресурси для збереження економічного становища в рамках відкритої світової економіки. Німеччина, що зуміла завдяки твердому державному контролю зупинити свою економіку і стати третьою економічною силою світу, взагалі не мала істотних ресурсів для економічної боротьби. Тому економічна експансія Німеччини проводилася використанням прихованої, а пізніше відкритої військово-політичної загрози.

Німеччина прагнула не тільки скористатися німецько-американською конкуренцією у своїх інтересах, але й домогтися регулювання відносин з Берліном, створивши свого роду політико-економічний блок, спрямований проти США. У середині 30-х років США також усвідомили значення визначеної домовленості з Німеччиною. Наприкінці 1936 року Вашингтон запропонував створити європейський блок для експлуатації басейну ріки Конго і надати кошти на розвиток економіки Німеччини, яка у відповідь припинила свою політику автаркії. У результаті здійснення цього плану між Німеччиною та США розпочалася торгівля одержала б істотний поштовх, США змогли розширити свою економічну експансію в Європі й Африці. Англія всіляко сприяла зриву цього плану і з початку 1937 року проводила політику умиротворення Німеччини, що дозволило їй досягти з нею власної економічної угоди. У 1937 р. сторони домовилися провести конференцію для витворення загального доступу до сировинних ресурсів у дусі політики «вільної торгівлі», що звичайно ж викликало негативну реакцію Німеччини, яка була власником значної частини цих ресурсів. У листопаді 1937 р. США та Німеччина провели в листопаді 1937 р.

переговори в Сан-Франциско про розподіл світових ресурсів в умовах економічного спаду в США і більш агресивних англійських пропозицій щодо перегляду кордонів імперії. Німеччина ухилилася від будь-яких конкретних домовленостей.

Прагнучи використати Німеччину проти США, Англія не збиралася погіршувати свої відносини з Вашингтоном, усвідомлюючи необхідність противаги Берліну, який відтягував укладення угоди з Лондоном. Продовжуючи домовленостей з Німеччиною, Англія 17 листопада 1938 р. зі США торговий договір, надавши їй режим найбільш сприятливих умов, що відкрило для американської економіки двері в Британську імперію. Однак контакти з Німеччиною не переривалися. У березні 1939 р. у Дюссельдорфі було укладено англо-німецьку картельну угоду, що давала можливість змінити структуру світу на користь англо-німецьких монополій. У травні 1939 р. Франція також запропонувала Німеччині укласти економічну угоду. Усе це не могло не викликати бурхливе невдоволення в США, що в умовах загрози економічній стабільності Європи з полегшенням сприйняли передвоєнну політику, яка розпочалася. Це означало підрив небезпечної для світової економіки угоди, що сприяло збереженню розколу Європи і виникненню кризи.

Інші великі держави не мали можливості вступити в економічну боротьбу, але найчастіше ставали союзниками провідних економічних держав на регіональному рівні. Англія досить успішно грала цю роль на Далекому Сході, в Балканах і в Східній Африці, Франція в Європі і в Латинській Америці. Лише СРСР не брав участі у цій економічній боротьбі, використовувачи свої зовнішньоторговельні зв'язки для розширення свого впливу.

Розпад світової економіки на локальні економіки не тільки загострив взаємну конкуренцію великих держав, але й сприяв посиленню гонки озброєнь, що розглядалася як стимулювання економічного підйому. У 1938 р. військові витрати Німеччини, Італії та Японії склали 1905 млн фунтів стерлінгів, Англії, Франції і США — 829 млн фунтів, СРСР — 400 млн фунтів стерлінгів. Зрозуміло, що мілітаризація економіки Англії та СРСР і розвиток японської економіки в умовах кризи кон'юнктури вплинули на їхню структуру. Ці держави спрямовано створювали військово-промисловий комплекс, готуючись до війни, що віддзеркалювало їхню економіку, змушуючи ставити на перше місце підготовку до діяльності в воєнного часу, коли сама війна розглядається як необхідна умова для зміни свого місця у світі.

Економічне суперництво в трикутнику Англія-Франція-Німеччина збіглося з політичним протиборством великих держав на міжнародній арені, що призвело до взаємного ставлення ворогів чи інших протиріч.

Висновки Версальсько-Вашингтонської системи, що була політичною організацією міжнародних відносин після Першої світової війни, лежав баланс сил між провідними державами світу. Середні й малі держави також впливали на загальний стан у системі міжнародних відносин, але переважно на рівні.

Через у силу внутрішнього розвитку великих держав інтереси декількох країн починають виходити за рамки балансу сил, у результаті чого стабільність системи порушується. Перехід від однієї системи до іншої, як правило, відбувається війнами. Власне такий критичний стан склався наприкінці та геоeкономіці наприкінці 30-х років ХХ ст.

Вироблення нового світового порядку в Європі після Першої світової війни було ускладнено більшовицьким переворотом в Росії та в Східній Європі. Виробленням Версальського договору були тільки переможці, що найчастіше переслідували різні цілі. Франції основне значення мало максимальне послаблення Німеччини, що дозволяло закріпити французьку гегемонію в Європі та захистити її східні кордони. Англія та США були більш збереженні європейської рівноваги.

Міцності Версальської системи могла би стати конкуренція Англії, Франції і США. Однак США з ряду причин відмовилися від політичних проблем Європи, а Англія з різним бачили перспективу європейської рівноваги. Франція, що стала об'єктом Версальського договору, і СРСР, який виходив поза рамки нової системи міжнародних відносин, вважали її природно стали її супротивниками. Тим самим система виявилась позбавленою засад універсальності. Політична та економічна організація світу після Першої світової війни була доволі вразливою через цілу низку вад, властивих Версальсько-Вашингтонській системі.

Відновлення світової економічної системи міжнародних відносин відбувався в декількох етапів. У 20-ті роки можна виокремити дві фази: кризу Версальсько-Вашингтонської системи, що призвели до кризи в Європі (1923–1925 рр.) і зміні співвідношення сил на Сході (1925–1929 рр.). Криза 1931–1933 рр. призвела до насильницької трансформації системи міжнародних відносин, а в ході кризи 1935–1938 рр. визначився її крах.

Крах Версальсько-Вашингтонської системи протягом 1930-х років не могли не призвести до чергового зіткнення між великими державами. У цьому сенсі можна говорити про те, що Перша світова війна була закономірним явищем у період зміни міжнародних відносин і навряд чи могла би бути відвернена, хоча економічні зміни у світі вели до зміни балансу сил великих держав. Вироблення нової угоди про статус-кво ускладнювалось з огляду на значення нового співвідношення сил. Великі держави продовжували будувати свою політику, виходячи зі

звичних оцінок і прагнучи максимально використати сформовану ситуацію у своїх інтересах. США, Німеччина прагнули до повної перебудови системи міжнародних відносин, як Англія і Франція були згодні лише на її часткову реорганізацію, а Італія і Японія займали проміжну позицію, прагнучи отримати максимальною вигодою скористатися наростаючим економічним відкладанням усеосяжного врегулювання великої частини міжнародних проблем і створювало ще більш вибухонебезпечну ситуацію. Результатом стало виникнення другої світової війни, спровокованої сукупністю воєн великих держав між собою та з іншими державами за розширення свого впливу і перегляд міжвоєнних кордонів.

Таким чином, розвиток міжнародної ситуації в Європі наприкінці 30-х років невблаганно вів до нового збройного конфлікту між великими державами. Вже до кінця 1938р. Версальська система в Європі практично припинила своє існування, а Мюнхенська угода відкрила шлях до нової світової війни.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 63-77.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економіка господарства: Україна і світ: Підручник. – К., 1995. – С. 121-136.

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.М. Економічна історія: Курс лекцій/ За ред. Б.Д.Лановика. – К.:Вікар, 2000. – С. 86-100.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д.Лановика. - К.:Вікар, 2001. – С. 121-136.

Лортикян Э.Л. История экономических реформ в России: Опыт второй половины XIX–XX вв. – Харьков: Консум, 1999. – С. 69-104.

Міжнародні економічні відносини: Історія економічних відносин. Підручник/ За ред. А.Філіппова. – К.: Либроком, 1992. – С. 140-154.

История мировой экономики: Хозяйственные реформы в России 1990 годов/ Под ред. проф. А.Н.Марковой. – М.: Занемос, 1995. – С. 5-50.

Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / М.Полетаева, В.Голубович, Л.Пашкевич и др.: Под ред. В.Голубовича. – Минск, 1997. – С. 217-290.

Экономическая история капиталистических стран / Ф.Полянского, В.Жамина. – М., 1986. – С. 223-267.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Злупко Степан. Основи історії економічної думки: посібник. – Львів: ЛНУ, 2001. – С. 487-495.

- История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. – Т.7.
- История економічних вчень: Підручник / За ред. Л.Я.Кор-
нелюка, В.О.Татаренко. – К.:КНЕУ, 1999. – С.339- 352.
- Лавров С., Серіщев Я., Стельмах С. Всесвітня
історія. – К.: Феліна, 1995.
- Модель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск:
СмолГУ, 1993.
- История мировой экономики / Под ред. Г.Б.Поляка и
Л.И.Семейко. – М., 1999. – С. 499-523.
- Соломонов М. В., Сметанин С. И. История
экономики. – М.: Академический проект, 2000.
- Соловцова А. М. История экономики. – М.: Норма,
2000.
- Соловьев В. Франклин Рузвельт: Проблемы внутренней
политики и дипломатии. – М., 1988.
- Соловчина Т. М. Экономическая история зарубежных
стран. Учеб. пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. – М.:
«Юстицинформ», 2000.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

- Версальсько-Вашингтонська система** — система між-
народних договорів про світовий устрій після Першої світової
війни, запроваджена на переділ сфер економічного та політичного
впливу і закріплення повоєнних кордонів. Враховувала інтереси
переможчиць Великої Британії, Франції, США і Японії.
- Новий курс** — економічна політика демократичної партії
США, запроваджена Ф.Д.Рузвельтом у 1933–1938 рр., теоретичну
основу якої складала концепція англійського економіста Кейнса
про необхідність державного регулювання ринкової економіки.
- План Дауеса** — план затверджений на Лондонській
конференції 1924 р. та названий у честь американського банкіра
Дж. П. Дауеса, який передбачав різке скорочення репараційних платежів
Німеччини, гарантував стабільність її валютного курсу, збільшував
в Німечці промисловість та припиняв окупацію
Рейнського басейну.
- План Юнга** — новий план виплати репарацій Німеччиною,
запроваджений у честь американського банкіра Юнга, що скорочував
суму репарацій та продовжував термін їх виплати й віднімав
контроль над економікою Німеччини.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Світова економіка у міжвоєнний період

1. Економічна суть Версальсько-Вашингтонської системи.
2. Економічні умови, перебіг та наслідки світової економічної кризи
1929–1933 рр.
3. Економічна криза у США. «Новий курс» Ф.Д.Рузвельта.

- 2.2. Економіка Англії та Франції у 20–30-х роках.
- 2.3. Плани Дауеса та Юнга. Економічна політика в Німеччині.
3. Економічні причини Другої світової війни.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Кейнсіанство та «новий курс» Франкліна Рузвельта.

Економіка ССРСР та фашистської Німеччини 30-ті роки.

«Кейнсіанська революція» в економічній думці: зародження сучасного менеджеризму та маркетингу 30-х роках ХХ ст.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 24. Світова економіка 20-х років ХХ ст.

1. Економічні наслідки Першої світової війни.
2. Економічна суть Версальсько-Вашингтонської системи.
3. «План Дауеса» та його реалізація.

ТЕМА 25. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та подолання її наслідків

1. Особливості перебігу економічної кризи 1929–1933 рр. в європейських державах та США.
2. «Новий курс» Франкліна Рузвельта.
3. Шляхи виходу з економічної кризи держав Європи.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть основні економічні наслідки Першої світової війни для воюючих держав.
2. З'ясуйте особливості розвитку економіки провідних держав світу у 1920-ті роки.
3. Перелічіть основні положення планів Дауеса та Юнга. Якими були їх причини та наслідки?
4. Назвіть головні причини економічної кризи 1929–1933 років.
5. З'ясуйте взаємозв'язок між кейнсіанством і «новим курсом» Франкліна Рузвельта.
6. Проаналізуйте економічну політику нацистів у 1930-ті роки.
7. Назвіть економічні причини Другої світової війни.

ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Економічна політика українських урядів щодо відродження української державності у 1917–1920 рр.

Перша світова війна зруйнувала економічний потенціал України та спричинила глибоку господарську кризу. Протягом війни працювали лише ті галузі промисловості, які безпосередньо задовольняли потреби фронту, виробництво ж інших різко скоротилося. Через брак палива та металу закривалися заводи, що виробляли не тільки товари першої необхідності, а й інші. Наслідком цього стало посилення диспропорцій в економіці та дезорганізація.

Важко позначалася на господарстві нестача кваліфікованої робочої сили. Понад 3,5 млн українців у російській армії і 250 тис. українців в російській змушені були воювати за чужі їм інтереси. Зруйнована зовнішня торгівля. Скорочувалися посівні площі. Зменшилася продукція. У 1917 р. знизився валовий внутрішній продукт. Почалися перебої з продовольством. Назріла криза промисловості. Виробництва, обсяг якого скоротився на 30-50%. Закрилися цукрові заводи України зменшили виробництво цукру. На початку осені 1917 р. у Донбасі не працювало 200 підприємств металургійні заводи. Розруха охопила транспорт. Не вистачало вагонів і паровозів, станції були забиті.

Економічна криза супроводжувалася розладом грошового обігу. Зростаючи величезних воєнних витрат уряд збільшував емісію грошей, забезпеченість яких золотом становила дуже мало. Зросли прямі й непрямі податки, різко збільшився податок на землю. У 1916 році ціни на предмети першої необхідності зросли в 4-8 разів.

Важко позначилася економічної і політичної кризи на початку 1917 року крах російського самодержавства. На його заміну в Україні виступила модерна українська держава. 17 березня 1917 р. українська інтелігенція утворила Українську Центрально-Раду, що ставила за мету домогтися автономії у складі Російської імперії. У 1917 р. було сформовано Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради — виконавчий орган у складі

восьми генеральних секретарів і генерального писаря Володимир Винниченко. У першому українському парламенті домінували соціал-демократи (4 посади), решту ж обійняли соціалісти-революціонери (2 посади), соціал-федералисти (1 посада) і позапартійні (2 посади).

Не визнавши більшовицького перевороту у Росії, який усунув від влади Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада своїм Третім універсалом від 7(20) листопада проголосила Українську Народну Республіку (УНР) як єдину державу, що не «пориває федеративних зв'язків із Росією». У цьому Універсалі передбачалася ґрунтовна програма економічних перетворень. Право приватної власності на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств, державного господарського призначення, а також удільні, церковні землі» скасовувалося. Уся земля визнавалася власністю всього трудового народу й передавалася йому безкоштовно. У підприємствах установлювався 8-годинний робочий день, «доброго впорядкування виробництва, рівномірного розподілу продуктів споживання і кращої організації праці». Центральна Рада приписувала Генеральному секретареві праці збереження з'єднанням від робітничого класу встановити державний контроль над продукцією України. Зазначалося, що в УНР забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода совісті, друку, віри, зібрань, союзів, страйків тощо.

Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації прийнятої третім Універсалом програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання. 10 листопада 1917 року на нараді представників сільських організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів Володимир Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання аграрне буде вирішене на Українських Установчих Зборах. А через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з цього питання, яке забороняло «свавільне захоплення земельної власності». Передбачалися покарання тих, хто порушував встановлений порядок. Проте наміри Центральної Ради збереження продуктивності сільського господарства розходились із інтересами мало- та безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради в сфері фінансів та промисловості. Катастрофічно бракувало грошей для виплати зарплатні. Та підпорядкувати собі царські підприємства діяли в Україні всупереч інтересам Центральної Ради. Рада ризикував. Не виконувалася також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю. Робітники не зрозуміли, чому в промисловці зустріли взагалі вороже.

У четвертому Універсалі проголошено незалежність Української Республіки, але знову зазначалося, що аграрне питання Установчі Збори, які мають бути скликані якнайшвидше.

питання про федеральний зв'язок України з колишньою державою.

Цей орган замість Генерального Секретаріату достав Народних Міністрів, головним завданням якої мало бути досягнення миру з центральними державами. Після закінчення миру армія мала бути демобілізована, а замість неї створена народна міліція для охорони робітничого народу, а також «панівних класів». Тоді, після демобілізації армії і повернення додому, всі народні ради переобиралися, щоб і вони мали в них голос. Зорганізовувалися Ради Селянських, Солдатських та Депутатів.

Цей Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від «буржуазії та інших напасників». Уряд Республіки мав бути піднятий, щоб був піднятий народний добробут, відбудувати фабрики, встановити контроль над виробництвом. На території України тютюн та інші найживваніші товари проголошувалася державною власністю. Усі землі мали бути передані трудовому народу за купу.

Цей четвертий Універсал було видано тоді, коли вже значна частина України була зайнята більшовицькими військами. Після цього Київ опинився фактично у кільці ворожих сил. Ця Рада під гуркіт гармат обговорювала найбільш радикальні закони — про ліквідацію права власності на землю і про націоналізацію. 31 січня 1918 року був остаточно ухвалений закон, авторами якого були українські есери — П.Христюк та російські есери — М.Пухтинський і М.Скляренко. Радикальністю цього закону Центральна Рада намагалася нейтралізувати більшовицьку агітацію.

Ця політика банкрутства економічної політики Центральної Ради призвела до того, що соціалісти, стало очевидним після окупації України більшовицькими та австро-угорськими військами.

Ця політика, що встановилася в Україні, призвело до розподілу України на дві частини: більша підпорядковувалася Центральній Раді у Харкові, менша — більшовицькому Центральному Виконавчому Комітетові в Москві. Останній 17 грудня 1917 р. проголосив про приєднання до Центральної Ради. У результаті розпочалася запекла боротьба за Україну, що велася при прямій військовій, матеріальній та фінансовій підтримці більшовицької Москви.

Ця роль у поразці УНР доби Центральної Ради була викликана внутрішньою слабкістю, зумовлена грубими помилками у веденні соціально-економічної, військової та дипломатичної політики. Ця політика призвела до звільнення у вирішенні земельного та робітничого питань, що призвело до втрати соціальної бази Центральної Ради. УЦР не змогла встигнути встигнути створити міцну владу і налагодити дієву економічну структуру на периферії, а відповідно й гарантувати умови виконання умов Берестейського мирного договору, тобто вивезення до Німеччини продовольства. Виходячи з

цього, окупаційна влада санкціонувала «двірцевий» переворот, який передав владу в Україні гетьману Павлу Скоропадському.

Гетьманат. Павло Скоропадський у своїй грамоті «Про права українського народу» від 29 квітня 1918 р. проголосив права приватної власності «як фундаменту культури і прогресу та запровадження повної «свободи торгу», а також «свободи підприємництва й ініціативи». Стосовно найбільшочісного питання в грамоті зазначалося про прийняття захисних заходів відчуження земель за справжньою їх вартістю від державних власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів». Гетьманський уряд очолив Федір Лизогуб, який мав з українофільською орієнтацією, великий землевласник. Він намагався налагодити функціонування державного апарату, залучивши до нього колишніх російських службовців. Це певною мірою загрозувало відновленню Української держави, тому уряд забезпечував порядок та виконання союзницьких договорів тощо. Найгострішу критику викликала діяльність Міністерства внутрішніх справ. Гетьманський уряд призначив замість губернських та повітових старост переважно місцевих поміщальницьких земських діячів та суддів.

Становище місцевої адміністрації ускладнювалося внаслідок спадщини Центральної Ради. Великі землевласники намагалися відновлювати втрачену землю і майно в Україні.

Волинські та подільські поміщики почали організувати «каральні загони», які стягували з селян забране за часів Центральної Ради і компенсацію за знищене майно. Німці та австрійці перешкоджали цим каральним експедиціям, навіть дозволяли їм. Ці самочинні розправи ширилися в перший період гетьманського уряду, який не мав можливості припинити їх.

Уряд висунув нову концепцію аграрного закону, опубліковану в липні 1918 р. як «Проект загальнодержавної земельної реформи». Передбачалося збільшити частку державних землевласників за рахунок виділення селянам державних земель, а також викуплених у великих приватних власників земель. Стосовно ж поміщицьких земель зазначалося, що державі дозволено викупити їх, залишивши в руках попередніх власників не більше 25 десятин, і лише для так званих культурних господарств (наприклад, плантації цукрових буряків або виноградарства) вводилась норма 200 десятин угіддя (більше 100 дес.) залишалися за власниками і селянство не ділилося. Проте проект не отримав підтримки ні з боку селянства, ані з боку великих землевласників.

Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. Фабриканти не сприйняли тих змін, що настали після революції. На виробництві обмежувалась свобода підприємницької діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики.

такої політики влітку і особливо восени 1918 р. прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських страйків, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації Скоропадського.

Сім місяців наполегливої праці фахівців різних галузей, культури та науки не минули безслідно. Було введено банківську систему, забезпечено стабільність грошової Центральною Радою грошової одиниці — гривні, зупинено інфляційний рух, для чого відремонтовано локомотиви, децю стабілізувалася й робота промисловості.

Важливими були судові реформи. Налагоджено судову систему Сенат, суд на нових засадах, укладено багато нових законів. Велике значення мали заходи щодо оформлення автокефальної Православної Церкви.

Важливою українізацію школи всіх ступенів, починаючи із найнижчих і закінчуючи двома університетами. Велике значення мали заходи Української Академії Наук, Національної Бібліотеки, Національного Архіву, заходи в справі організації Національного Історичного Українського Музею. Засновано Національний Драматичний Театр, Національну Оперу, Українську Сімфонічну Оркестру.

Важливою розмаху досягла українська видавнича справа: закладено багато нових видавництв, які випускали українські видання різних галузей. Сформовано загальнодержавну мережу книгарень.

18 грудня 1918 року Директорія перебрала владу та відновила закони УНР. Її економічний курс не зміцнився, особливо у початковий період діяльності, велику роль у виробленні політики відігравав В. Винниченко, який до лівого крила УСДРП. 26 грудня створено уряд у складі керівництвом В. Чехівського, який також був лівим соціал-демократом.

Важливою про намір ліквідувати нетрудові господарства (кріпакське, церковне і державне землеволодіння, одним з перших актів нової влади стало ухвалення закону від 26 грудня 1918 р. про передачу поміщицької землі селянам без викупу.

Важливою намір встановити в Україні національний варіант соціалізму, прагнучи цим самим вибити з рук більшовиків найбільш активіших пропагандистських козирів. Владу на практиці передати Трудовим радам селян, робітників та інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовим Радам, який обирало трудове населення без участі «капіталістів». Значну частину службовців було звільнено. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без важливої більшості спеціалістів, промисловців, державного апарату, — всіх, без кого нормальне управління неможливе.

Непослідовність курсу Директорії виявилася в аграрній політиці. Декларуючи вилучення землі у викупі і цим задовольняючи маси селянства, Директорія заспокоїти і поміщиків. Вона пообіцяла їм компенсації, агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, реформи в маєтках. За землевласниками залишались будівлі, виноградники та ін. Було також оголошено про вилучення земель промислових підприємств і цукрових заводів. Вони не підлягали також землі іноземних підданих. Нарешті, заможних селян залишались ділянки площею до 15 десятин. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти економічне життя, та все ж в умовах більшовицької агресії розцінені як пропоміщицькі та прокуркульські й викликали невдоволення.

Західно-Українська Народна Республіка.

18 жовтня 1918 року Українська парламентарна репрезентація скликала загальні збори політичних і громадських діячів Буковини, які обрали Українську Національну Раду політичним репрезентантом українства колишньої Габсбургів. 9 листопада того ж року УНРала створення Західно-Української Народної Республіки сформувала Секретаріат (уряд) на чолі з Костем Левицьким.

Програма уряду передбачала забезпечення прав усім громадянам, здійснення аграрної реформи, якої землі великих землевласників мали бути передані також законодавче встановлення восьмигодинного робочого охорони праці тощо. Діяльність уряду ЗУНР з реалізації обіцянок вилилась у розпочату в квітні 1919 р. аграрної реформи в результаті якої всі маєтки великих землевласників, поміщиків, поляків, експропріювали, а їхні землі передбачалося передати малозабезпеченими та безземельними селянами.

Перед урядом ЗУНР стояли надзвичайно складні економічні завдання. Галичина впродовж чотирьох років світової війни була ареною кровопролитних боїв армій австрійських держав. Край був зруйнований і пограбований. Невеликі міста й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю втрачені, землі, люди жили в землянках. Тому найбільш актуальним завданням Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення армії продуктами харчування. Ще гострішою була ситуація з промислових виробів.

Уряд УНР надав допомогу галичанам. У край було ввезено 1000 вагонів продовольства (в тому числі 500 вагонів цукру). Асигновано гроші для закупівлі продуктів харчування. Однак допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити радикальні заходи з вилучення продуктів харчування та предметів першої необхідності зосередив у своїх руках. Було введено два безкоштовні тиждні, заборонено питлювати збіжжя, випікати хліб.

давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам врятувати людей від голоду.

В умовах постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському краю також налагодити адміністрацію краю, уникнути епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, телеграфу, а почасти й телефону.

Введено земельну реформу. Українська Національна Рада в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише церковні, землі, що належали членам пануючої династії, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, що перевищували певну дозволена норму площі. Наділення земель почали зразу ж по закінченні війни. До того часу мали розпоряджатися земельні комітети.

Діяльність державного будівництва Західно-Української Республіки були перекреслені воєнними невдачами.

Воєнні бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація в усіх сферах економічного життя, агресія з боку Росії, Польщі, несприятлива геополітична ситуація, значного етнічно-українського урбанізованого населення, непослідовність та нерішучість українських урядів у проведенні економічних перетворень були основними причинами поразки національної революції і незалежності.

Економічні експерименти більшовиків в Україні: «воєнний комунізм» та неп. Голод 1921–1923 рр.

Україна більшовиками мала наслідком встановлення воєнного режиму. Більшовицька партія форсувала виконання вимог своєї програми щодо заміни ринкової економіки державним, тобто комуністичним, виробництвом, яким керував один центр.

Воєннична політика дістала назву політики «воєнного комунізму» і означала воєнну диктатуру з широким застосуванням воєнних заходів у господарстві. Головним заходом «воєнного комунізму» стала продрозкладка, за якою селяни повинні були здавати «надлишки» продовольства (за винятком необхідного мінімуму). Зібране продовольство надходило у Наркомпроду для нормованого прямого розподілу по містах. Це обумовило ще одну ознаку «воєнного комунізму» — так звану «хлібну монополію», або виключне право держави на реалізацію основних продуктів харчування.

Після проголошення радянської влади в Харкові влітку 1918 р. стали відправляти в центральну Росію ешелони з продовольством, з 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 300, а з 1 березня — по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався

реквізиціями, насильством над селянством, здійснюваними в українському селом.

Більшовики почали докорінну ломку всіх економічних відносин. Перш за все було взято контроль фінанси. Нова влада заборонила діяльність банків, провела конфіскацію на користь Рад золота та іноземних валют. Фінансове господарство України підпорядковувалося Росії. Паралельно відбувалось одержавлення промисловості, здійснювала Вища рада народного господарства. Радна влада утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були сформовані губернії, які не мали ніякої автономії. Постановою ВРНГ від 15 лютого 1918 р. державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Були націоналізовані і оголошено власністю Російської федерації великих металургійних заводів України, які виробляли чавуну і сталі. Державною власністю РРФСР стали шахт, суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Катеринослава та інших міст.

Встановивши контроль над Україною з допомогою своїх ваблих для людей гасел: «Заводи — робітникам», «Сільськогосподарським ляднам», більшовики незабаром оголосили курс на «соціалістичну революцію» і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату. Це передбачало ліквідацію товарно-грошових відносин і встановлення продуктообміну. Було розгорнуто широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту. Протягом 1920 р. в Україні націоналізовано понад 11 тис. підприємств. Характерною рисою цієї націоналізації підприємства, як правило, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників залишалися без роботи, змушені були виїждати за межі України.

Продовольча політика радянської влади була спрямована на задоволення своїх потреб за своєю суттю. Наприкінці лютого 1920 р. Радна влада в Росії прийняв закон про хлібну розкладку, що мала забезпечити потреби центрів Росії та України, армію, сотні тисяч радянських солдатів продовольством. Були створені спеціальні продовольчі комісії, метою їх зміцнення до продзагонів було мобілізовано сотні тисяч робітників, в т. ч. понад 2 тис. членів більшовицької партії. У лютому 1920 р. завдання щодо продрозверстки було покладено на кінну армію С.Будьонного, що перекидалася на захід до польський фронт. Тим не менше, селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозверстки в Україні на 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10%.

Початок тоталітарної доби в Україні ознаменував голодом 1921–1923 рр., який радянськими істориками-еконістами ігнорувався зовсім, або ж трактувався як наслідок стихійного лиха та обставин.

Насправді ж у серпні 1921 р. було прийнято постанову про колективну відповідальність селян за приховування хліба. Ця політика направляла в Україну 8 тис. чоловік з метою створення

... (по 150 чоловік кожна) для проведення прод-
... 3 вересня 1921 р. ЦК КП(б)У постановив, що кількість
... «Україна зобов'язана дати Росії», повинна становити
... 30 млн пуд., «навіть за рахунок власного постачання».
... хліба українські селяни були приречені на
... Інформація про голод селян почала надходити вже
... 1921 р. На зборах Великосілківського волкомнезаму
... ського повіту 9 жовтня 1921 р. говорилося про те, що
... стоять перед загрозою голодної смерті. Збори
... вели вище начальство про випадки голодної смерті,
... якій можна шляхом відрахування 25% продподатку
... мешканцям і прийняттям інших заходів.

... вважаючи на це, українських селян примушували всіляко
... голодуючих Поволжя, де вже в кінці 1921 р. діяли
... ські та європейські допомогіві комітети. За допомогою
... більшовики звернулись до країн Європи і Америки
... з голодної України вивозили хліб. Наприклад, в
... губернію 11 грудня 1921 р. з України було направлено
... зерна. Тоді ж на всі голодні місцевості України було
... 6000 пудів.

... грудня того ж року з'являються повідомлення про
... голоду. Так, згідно з повідомленням від 16 грудня
... 136 сімей села Скельки Валівського повіту Запорізької
... жили свої оселі й розбрелися в пошуках поживи. У
... Запорізького повіту на 1355 мешканців троє померло
... 45 захворіло на ґрунті голоду. У селі Новопетринівці
... 1921 р. (Маріупольський повіт Донецької губернії)
... овано 383 голодуючих селян з 2322, 14 випадків смерті
... 342 випадки захворювань з тієї ж причини.

... в українській пресі про голод було дозволено з
... січня 1922 р. Тоді ж було укладено угоду між
... адміністрацією і УРСР, спрямовану на допомогу
... Однак навіть під час міжнародної гласності про голод
... мали місце факти насильного відбирання від селян
... для життя — продовольства.

... тривожними були повідомлення про голодування
... Одеської губернії, в якій вже в січні 1922 р. було
... багато випадків голодної смерті. Комісія, яка
... Тираспольський повіт, встановила, що із 379348
... 11348 дітей 50% голодувало. У трьох повітах Одеської
... було виявлено 111 тис. голодуючих дітей.

... Закарізькій губернії 11 лютого 1922 р. офіційно було
... голодуючих на 1 млн 500 тис. населення. Отже,
... половина населення губернії голодувала, але належна
... не надавалася, бо головним районом громадської
... Поволжя, хоч Україна за показником голодування
... вала.

З наближенням весни 1922 р., як свідчать звіти з становище погіршилось ще більше. Так, у доповіді Головного повітового комітету говорилося, що, рятуючись від голоду люди їли собак, котів, варили сиру шкіру тощо.

З документів випливає, що навіть із збільшенням голодних продорганів не зменшувалися, а це означає, що велася цілеспрямована кампанія позбавлення місцевого населення продуктів харчування.

Весною 1922 р. голова ВУЦВК Г.Петровський і М.Калініна писав, що у п'яти губерніях України — Дніпропетровській, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській нараховується 3700536 голодуючих, що становить 35% населення зазначених губерній. Близько 40% всього голодуючого населення становлять діти. Кількість потребуєчих досить велика в Україні 6600 тис. чоловік.

Такою була географія голоду в Україні у травні 1922 року. Документи того часу свідчать, що українське сільськогосподарське виробництво опинилося в катастрофічному стані. З України вивезено найдобріше зерно. Не маючи посівного матеріалу, знищивши продуктивну і тяглову худобу, селяни перестали працювати на землях. Голод доводив селянство до людодійства.

На основі існуючих документів можна констатувати, що головною причиною голоду було більшовицько-інтернаціоналістське пограбування селян, адже Україна була уражена повністю. Вона мала достатньо продовольства, щоб прогодувати своє населення. Найкращим тому підтвердженням є те, що вивезено тисяч вагонів українського хліба вивозили насильно в Росію протягом усього періоду голодування. По суті, в найгірші місяці (січень-липень 1922 р.) з України в Росію було вивезено 6015 вагонів зернопродуктів, або 5413100 пудів.

Голод 1921-1923 рр. був не тільки економічною, а й політичною антиукраїнською акцією. Одним з відчутних наслідків голодомору була руйнація сільськогосподарського виробництва та позбавлення його факторів зростання, зокрема за рахунок смертності та міграції робочої сили, знищення насіннєвого фонду худоби, реманенту. Таким чином, голодомор 1921 - 1923 рр. будучи великою трагедією українського народу, перетворив селянство, мав глибоко негативні демоструктурні, економічні, соціальні, політичні, етнопсихічні наслідки.

Катастрофічне становище в економіці призвело до зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у різноманітні заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання, які охопили Росію та Україну. Наполегливі спроби більшовиків 1918-1921 рр. побудувати, відповідно до своєї програми, безтоварну централізовану економіку завершилися крахом.

Нова економічна політика. У 1921 р. більшовики були змушені визнати повний провал політики «воєнного комунізму» і перейти до нової економічної політики (непу).

економічного і політичного краху режиму його до тимчасової відмови від ортодоксальних методів управління економікою.

Господарство непередбачав повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації промисловості. Підприємства могли об'єднуватися у великі підприємства. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, були встановлені умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці. Під час проведення нової економічної політики в промисловості зводився капітал шляхом створення концесій та приватизації підприємств. У галузі торгівлі створювалися умови для розвитку різних її форм: приватної, державної та кооперативної, розвивалися ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг грошову одиницю – червонець, який рівнявся 10 золотим рублям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки. Була введена єдина система податків, створювалися Ощадний та Осередковий банкі.

Господарські руйнації, пограбування селянських господарств, жахи «воєнного комунізму» і голодомор 1921–1922 рр. виставили послабити антиселянську експансію, бо економіка сільського господарства спала до найнижчої позначки. Господарство непередбачав насамперед заміну сільськогосподарської продукції продподатком. Розмір продподатку визначався розміром посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продподатку, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося залишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати її для господарства.

Господарство в національних особливостей впровадження непу в Україні, що воно відбулося із значним запізненням у зв'язку з економічними наслідками насильницького вилучення продовольства у селянських господарствах, охоплених голодом. Позитивну роль у відродженні українського селянства в період непу відігравав схвалений у грудні 1922 року Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Земельний Кодекс, що неодноразово вносилися до Верховної Ради у 1928 р. Це супроводилося новими репресіями і трагедіями, одним з яких був наступний голодомор в Україні.

Враховуючи на це, нова економічна політика почала впроваджуватися в Україні. З 1923 р. працелюбне українське господарство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність сільськогосподарських господарств. У 1927 р. в Україні обробляли землі на 10% більше, ніж у 1913 р. на 10%, а виробництво зерна вже у 1925 р. перевищило рівень 1913 р.

Господарство розгортанню кооперативного руху. Сформувалася кооперативна кооперація: споживчої, сільськогосподарської, промислової та культурно-освітньої. Вона сприяла підвищенню продуктивності

праці, заготівлі і збуту продукції, ефективному розвитку селянських господарств.

В умовах непу довоєнного рівня досягнення харчової промисловості, виробництво предметів виставала більшість галузей важкої промисловості як і транспорт та зв'язок, були під контролем держави.

Підсумки і значення непу досить суперечливі. Завдяки йому було відновлене господарство, зруйноване війною. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, поживалась торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга. Але водночас з позитивними результатами економічної політики породила безліч протиріч. Зовнішня економіка виключно державною монополією. Всі великі підприємства залишались у державній власності. Ставала все більш помітною невідповідність між ідеологією більшовиків і їхніми діями.

У кінці 20-х років неп було відкинуто. Протягом 1927–1928 стала чергова хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр.

3. Сталінська індустріалізація в Україні хід, особливості, наслідки

Усунувши від влади своїх противників, Йосиф Сталін і його соратники вдалися до відновлення авторитарних форм управління економікою і здійснення індустріалізації будь-якою ціною найближчій перспективі.

Цьому мала слугувати стратегія прискореного розвитку промисловості, основними етапами якого стали п'ятиріччя п'ятирічка 1928–1933 рр., як стверджувала офіційна пропаганда, була виконана за 4 роки і 3 місяці. На практиці мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства недовиконаний. Замість мінімальних 18% зростання виробництва за рік, реальні темпи росту становили 10–12%.

Вже перший п'ятирічний план, який передбачав розвиток та будівництво в Україні промислових підприємств, було неприйнятним. Він ставив у привілейоване становище Ленінград і Урал. Прискореним темпом мали розвиватися лише підприємства, які забезпечували паливом та металом промисловість Росії. Україна, крім крб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки, не мала господарство, Україні припадало 11,3 млрд крб., тоді як Росії менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68%, набагато більше, ніж належало б Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було становище в Україні, 1,2 млрд крб. 78% призначалося на Донецько-Криворізький район (6,5 млн чол. населення), отже — для задоволення потреб вугіллі і металі. На решту території України (22,5 млн чол.) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво.

Таким чином, розвиток промисловості в Україні зводився в першу до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін у промисловість України, в п'ятиріччі Україні припало ще менше коштів, лише 14,5% загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%. Для Росії зросла до 71%.

Індустріалізація здійснювалася за рахунок націоналізації промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці в'язнів, колективізації сільського господарства, націоналізації церковного і монастирського майна, прибутків від державної торгівлі тощо. На відміну від розвинених країн світу, індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції обмежувалося. Сама держава ставала не тільки створюючим промислових об'єктів, а й споживачем її продукції. Основному зброї та засобів виробництва. Фінансові потреби держави черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску населення, який був можливий лише в тоталітарній державі. Важливим чинником індустріалізації був колоніальний визиск поневолених країн, зокрема й українського. Визиск здійснювався шляхом застосування неадекватних цін на ввіз і вивіз продукції, особливо сільськогосподарської. Так, за центнер м'яса Україні платили 2,4 крб., тоді як на світовому ринку (Лондон) ціна становила 8,8 крб. Державні коштів вистачало на викуп хліба, що вивозився з України за кордон. У роки катастрофічної нестачі коштів, обладнання, спеціалізованих кадрів авторитарними методами, ціною експлуатації та примусу трудівників впродовж 30-х років в Україні було створено промислову індустріальну базу. В цей час тут з'явилися такі підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», Харківський тракторний завод та ін.

Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні

Основною складовою формування сталінської тоталітарної держави була колективізація сільського господарства. Переходу від індивідуального господарства до колективізації сприяла криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. Зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати державі хліб за нижчими цінами. У січні 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність проведення колективізації сільського господарства.

1929 рік став роком «суцільної колективізації». Комісія, створена при Народному комітеті землеробства СРСР Я.Яковлевим, встановила порядок проведення колективізації, згідно із якими Україну було поділено на групи регіонів, де колективізацію мали завершити до кінця 1929 р. або навесні 1932 р. Більшовицький партійно-

адміністративний апарат в Україні виступив з ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. 1930 р. С.Косіор підписав лист-директиву місцевим організаціям України, де зобов'язував свої колективізувати всю Україну до осені 1930 р.

Уже початок колективізації викликав гострий селянства та небажання відмовлятися від своєї власності її у колгоспи. У відповідь на повальне усупільнення їхньої власності селянство почало продавати або заховати чи псувати реманент. У 1928–1932 рр. з винищено майже половину поголів'я худоби, на потрібні були десятиліття. Поширювалися антирадянські виступи селянства, які жорстоко

Загрозливі масштаби антиколгоспного руху Сталіна вдатися до 'маневру, переклавши від «викривлення партлінії» на місцеве керівництво засудити «перегини» в колгоспному будівництві «Запаморочення від успіхів», опублікованої в березні газеті «Правда».

Насправді ж злочинна політика, інспірована українського селянина, лише набирала оберти активний наступ на заможне селянство — т.зв. адміністративний тиск переростає з кінця 1929 більшовицький терор проти заможних селян. На 1930 р. було «розкуркулено» 90 тис. селянських України, що становило 1,8% їх загальної кількості й передано в колгоспи худоби, реманенту, будівель 95 млн крб. Під «розкуркулення» потрапляли господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгосп. «ліквідації куркульства як класу» була формою всього селянства. Загалом в Україні за роки експропрійовано майже 200 тис. селянських налічували понад 1,5 млн осіб. Біля 800 тис. з Північ і Сибір, де українці масово вмирили або жили у нелюдських умовах.

5. Голодомор 1932–1933 рр. його демоетнічні та економічні наслідки

Голодомор в Україні 1932–1933 років — експеримент більшовиків, найбільший злочин проти в ХХ ст. Аналіз економічних та політичних передували голокосту, переконує в тому, що процес українських селян у голодування в 1932–1933 ідентичним голодоморові 1921–1923 рр.

Передували обом голодоморам надмірні фактично — цілковите пограбування селянства застосовувалися найвитонченіші методи репресивної

...лися під прикриттям боротьби з куркульством та соціалізму.

На початком масової колективізації в 1931 р. з різних початку почала надходити інформація про голодування. З'явилися повідомлення про загибелі людей, були приречені на смерть. Однак про це, як і в трагічно-голодні 1921–1922 років, не можна було публічно говорити. Вже на початку літа 1932 року сталися факти людодіства. Селяни намагалися вийти з колгоспів. Якщо за перші 20 днів у 239 районах України було подано 6126 заяв про вихід з колгоспу, то за останню декаду — 7029. Всього за червень в Україні вийшло з колгоспів 475 колгоспів 111 районів подали заяви про вихід з колгоспу. Селяни самовільно забирали з колгоспів своє майно, зерно, корів і коней. Однак вирватися з колгоспної неволі було неможливо.

Тим часом, як українські селяни голодували, з центру імперії надходили все нові розпорядження, спрямовані на щораз більше збільшення норми хлібозаготівель. Так, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 липня 1932 р. Україні було встановлено на липень 19,4 млн пудів хліба. Ні одному регіону не було затверджено такої цифри, як вже голодуючий народ не міг справляти враження повної руйнації.

1 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою завдання до 1 грудня організувати не менше 1100 колгоспних активістів для сприяння повному виконанню завдань. Найбільше їх передбачалося створити в Київській, Вінницькій та Чернігівській областях. Також прийнято постанову про посилення репресивних заходів проти тих, які гальмують процес хлібоздачі. Крім того, заборонено вивозити цілі села заносилися на «чорну дошку», що означало негайним припиненням підвозу товарів, відсутності державної торгівлі, всякого кредитування та економічних зобов'язань. Одночасно проводились чистки в колгоспному і державному апаратів від «всякого роду ворожих елементів». У Дніпропетровській області заборону врожаю до 1 листопада 1932 р. засуджено за злочини проти волі від 5 до 10 років — 756 чол., а решту — до позбавлення волі.

Селян набрали масового характеру і застосовувались репресивні заходи. Характерно, що бідняки становили понад 30% засуджених за крадіжку хліба. Тим часом в усіх офіційних документах створювалося, що куркульство є головним противником колективізації. Насправді ж їй чинило опір все українське селянство. Опір суцільній колективізації можна було зламати тільки голодом, програма якого ретельно здійснювалася.

Кампанія непосильних хлібозаготівель економічну, але й виразно антинаціональну. Аналізуючи більшовицькі директиви того часу, доводиться констатувати, що «найбільше шкодила» Радянській владі українська селянська маса, найповнокровнішим носієм якої був український селянин.

Однією з форм протесту проти жорстокості радянської влади були виїзди в інші місцевості, зокрема за межі України. У відповідь на це більшовицька влада вирішила припинити видачу селянам паспортів і інших яких документів. Селян примушували вмирати в радянській Україні.

Органи юстиції за нездачу хліба виносили вирoki в п'ятиденках. Так, тільки за 4 п'ятиденку січня 1933 р. в районі України було засуджено 1306 осіб, з яких 1297 (або 97,7%) позбавлено волі на понад 3 роки. Всього в Україні число засуджених перебувало майже на тому ж рівні.

Ще більше, ніж суди і ДПУ, косила українських селян смерть. Про її масштаби свідчать статистичні дані за 1933 р., згідно з якими від початку весни майже 13 тис. осіб на Київщині були наслідком голоду. Крім того, у той же час на Київщині було зареєстровано близько 206 тис. голів худоби, 50 тис. опухлих і понад 15 тис. хворих. Все це свідчило про від голоду, що набрав особливо гострих форм весною 1933 р.

Згідно з даними від 12 березня 1933 р., найбільш тяжким голодом були Дніпропетровська, Київська, Вінницька, Одеська і Харківська області. Цей процес наростає в нові місцевості та більшу кількість населення. Так, у Вінницькій області на 30 квітня 1933 р. голод охопив 30 тис. осіб, на 15 травня — 400 сіл. За той час кількість голодуючих збільшилась з 11964 до 13852 осіб.

За найбільш обережними оцінками жертви голоду в УСРР становили 7,5 млн, з яких 4,8 млн вмерло за один рік (1932–1933). Якщо врахувати смертність від голоду за межами України (Кубань та ін.), то ця статистика ще більших масштабів. Характерно, що американець Е. Діксон в 1935 р. писав, посилаючись на інформацію М. О. Стороженка, що кількість померлих від голоду в Україні і на Північному Кавказі перевищувала 8 млн чоловік.

Винищення українського селянства мало значення для колонізації України. У виморені голодом райони України інструкцією Москви до 28 грудня 1933 р. було передано колгоспним господарствам, 117149 чоловік, 14879 коней, 2000 і 38705 штук різної худоби. План переселення українців в Україну було виконано на 104,7%.

Така політика була продовженням колонізаційної політики XVIII ст. здійснювали російський царат голодом українських вільних земель українського Півдня. Тепер же радянська влада створила вільний від українських селян простір, а його заселили неукраїнськими колгоспниками. Хоч цей процес

...ністю, але він приніс українству таку шкоду, яка ще
...ватися взнаки.

... із важливих демоетнічних наслідків голодомору і
... те, що кількість українців в Україні в 1926–1937 рр.
...илася, а чисельність росіян, білорусів та інших
...стей збільшилася. Так, у зазначений період кількість
...ишилася на 4,3%, а росіян збільшилася на 20,3%,
...а 39,4%, інших національностей – на 40,8%. Точність
...умовна, бо вони стосуються переписів 1926–1937 рр.
... виокремити 1932–1933 рр., то виявилось би, що
... період денационалізація українців на прадівській
... найбільш інтенсивно.

...щення голодом і репресіями українського селянства
... фундаменту соціалізму в аграрному секторі
...вжайність сільськогосподарських культур впала до
... років XIX ст. Всі намагання зробити сільське
... ефективним були марними. Зате демографічні,
... моральні втрати були величезні. Адже голодомор 1932–
...днання і тогочасними репресіями знищив українські
... форми, їх морально-етичні засади, носіїв етнічної
... культури.

...чином, насильницька колективізація і голод 1932–
... в Україні мали безпосередній причинно-наслідковий
...вство не стало би колгоспним, якби його не виморили
... голод 1932–1933 рр. в Україні, будучи злочином проти
... став з нещадною колоніальною експлуатацією, завдяки
... український народ щорічно безповоротно втрачав до 12%
... доходу на користь імперії зла.

Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20–30-х роках

...економічне становище західноукраїнських земель
...шення Першої світової війни та поразки визвольних
... розглядати, виходячи із людських та матеріальних
...боку, та підневільних умов, в яких опинилися Східна
... Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне
...у результаті польської окупації – з другого.

...серпня 1914 до серпня 1920 рр., тобто впродовж шести
... Україна була, з невеликими перервами, театром
... Матеріальні та людські втрати на цих землях були
...шими серед воюючих народів. Населення Східної
... у 1910 р. налічувало 5 326 729 чол., зменшилося у
... 4 869 964 чол., тобто на 8,57% або на 456 765 чол.
...рагувати той факт, що на час перепису 30 вересня 1921 р.
... краю знаходилася певна кількість емігрантів зі Сходу
... польських колоністів, то справжні втрати автохтонного
... виглядають дещо більшими.

Найбільше потерпіли Тернопільське та Станіславське воєводства, що не дорахувалися відповідно 11% та 10%.

У той же час у Західній Галичині, зокрема у Львівському воєводстві, чисельність населення зменшилася лише на 1% (51 тис. чол.). Беручи до уваги вплив польського воєводства на Східну Галичину, що по суті компенсувало, а то й зменшувало воєнні втрати поляків у цьому регіоні, можна констатувати, що українське населення краю втратило понад 500 тис. чол., тобто 10 разів більше порівняно з тою ж Західною Галичиною.

Абсолютна більшість цих людських втрат була завдана війною, тобто українці гинули «на полях боїв сподівуючись на потім за свою визвольну справу, вмирали від пощестей ворога на рідній землі чи в сумній пам'яті австрійських таборів Північної Гмінді, Вольфсбергу чи польських таборах Домб'є, Станіславська або ж поневірялися чи знайшли свій останній притулок у Карпатах». Чимало людності, яка репрезентувала цвіт українського сільського власне, громадських діячів, духовенства, найсвідомішого робітництва, полягли жертвами за вироками польських судів, а ще частіше без суду і слідства.

Матеріальні збитки, завдані війнами, були так величезні. За підрахунками австрійської централі для відбудови України наприкінці 1918 р. у Східній Галичині було знищено понад 100 тис. житлових будинків, переважно у селах, тобто 20% (беручи до уваги статистику 1910 р.).

Польсько-українська війна спричинилася до знищення понад 100 тис. будинків, а польсько-радянська — 1358 будинків. За підрахунками Юліана Павликовського загальна кількість зруйнованих житлових та господарських будівель у Східній Галичині протягом 1918–1920 рр. становила 506 тис., у тому числі в сільській місцевості понад 406 тис. Загалом же цей регіон, площа якого становила 1 58 тис. кв. км, потерпів найбільше, коли брати до уваги тільки решті західноукраїнських земель площею 990 тис. кв. км, було знищено 499 тис. будинків.

Крайовий Уряд Галичини у лютому 1919 р. констатувало, що витрати на відбудову зруйнованого війнами господарства протягом 1918–1920 того часу 3,5 млрд корон, а вже у 1921 р. ця сума зросла до 10 млрд на інфляцію, у 10 разів і становила 35 млрд польських злотих, враховуючи руйнувань у ході українсько-польської та польсько-радянської воєн.

Сумним результатом українсько-польської війни стало втраченню окупація Польщею західноукраїнських земель, які становили 1/3 загальної площі польської держави. Під Польщею опинилися Східна Галичина — 55,7 тис. кв. км з 5435 тис. чол. населення суміжні з нею північно-західні українські землі — Волинь, Подляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся, територія яких становила 76,5 тис. кв. км з 3763 тис. населення (у тому числі 64,1% української національності).

Польське до адміністративно-територіального поділу Польщі, населення домінувало у трьох галицьких воєводствах Львівському, Станіславівському та Львівському, а також у Подільському і Поліському воєводствах й у межових українських землях, що входили до складу Краківського та Сандомирського воєводств. 25 червня 1919 р. Вища Рада Польської конференції надала повноваження Польщі на захоплення Галичини із застереженням, що вона забезпечить захист цієї території, а також політичну, релігійну й особисту безпеку населення. Гарантом дотримання цієї умови повинна була стати Ліга Націй. Формальним наслідком вищезначених міжвоєнних правових актів стало ухвалення польським сеймом 16 вересня 1922 р. про автономію трьох галицьких воєводств та встанови про заснування українського університету, проте, так і залишилися лише на папері. Це послужило підґрунтям для прийняття 14 березня 1923 р. постанови Ради Лиги Націй про прилучення Галичини до Польщі.

Враховуючи на правові зобов'язання польської держави щодо захисту прав та свобод українського населення краю, позірним було, що такою була Ліга Націй, фактичною політикою Польщі була політика колонізації окупованих українських земель як у економічному плані, так і в економічній та культурно-духовній сфері. Незабаром до остаточного визнання у Версалі суверенітету Польщі над західноукраїнськими територіями Варшава вдалася до застосування польського терору, намагаючись зломити опір українства до польської окупації. Українці Галичини, серед яких рівень національної свідомості був найвищим, бойкотували перепис населення, вибори до сейму 1922 р., а найрадикальніші елементи вдавалися до терористичної тактики і саботажу щодо польських державних установ. Про жорстокість польського терору свідчить хоча б той факт, що протягом 1922–1923 рр. майже 70 тис. українців пройшло через польські концентраційні табори.

Політична дискримінація українства доповнювалася економічною колонізацією, суть якої полягала у тому, що, згідно із постановою про земельну реформу і колонізацію 1920 і 1925 рр., польська присутність на східних кордонах урядом Польщі стимулювали до Галичини і Волині переселенців. Польські колоністи, більшість яких складали ветерани армії, отримували найкращі земельні ділянки та щедрі фінансові субсидії. Ті, хто не хотів обробляти землю, займали привілейовані посади у школах, лікарнях, залізницях або ставали дрібними чиновниками.

Політична великих маєтків, що покликана була пом'якшити економічний удар, насправді ж вилася у ще одну форму дискримінації українців, цього разу — економічну. Як свідчить статистика, протягом першого півріччя 1923 р. у Галичині було розparcelьовано понад 100 тис. га землі переважно серед польських колоністів. Під вій-

ськову колонізацію на Волині уряд передав 112 тис. га, а 133 тис. га. Загалом же на українських землях під Польщею розparcelьовано таким чином 445 тис. га землі. Таке розпорядження допускало доступ не більше як 5% малоземельного українського селянства до участі в земельній реформі.

До другої світової війни на західноукраїнських землях Польщею між польськими колоністами було розparcelьовано 818,7 тис. га землі, а число польських переселенців становило 300 тис. чол. у сільській місцевості та 100 тис. чол. у міській.

Попри спустошення, яких зазнали західноукраїнські землі внаслідок результаті воєнних дій, політичної та економічної дискримінації з боку окупаційної польської влади, варто акцентувати увагу на тому, що ці землі були в економічному відношенні аграрними, а не промисловими, що постачали центральним регіонам Польщі дешеву сировину, натомість купуючи там дорогі готові товари. Навіть за часів польської окупації мірками окуповані українські землі були економічно привабливі для аграрним, де, проте, густина населення була «промисловою» (в окремих повітах вона становила 182 чол. на 1 кв. км.). Так, у Галичині на початку 20-х років 86,4% населення жило в сільській місцевості, тоді як загалом у Польщі — 50%, причому у промислових районах зайнято лише 8% населення при середній цифрі 20% у Польщі.

Слаборозвинута промисловість Західної України була в основному невеликими підприємствами, переважно ремісничими майстернями, якими володіли переважно місцеві ж представники іноземного капіталу. Іноземні банки контролювали провідні галузі промисловості регіону: нафтову та деревообробну, де їм належало відповідно 88,5% і 44,4% виробництва. У промисловому робітництві краю було малочисельним, а оплата праці — низькою. З року в рік посилювалося масове безробіття, що стало найгострішою соціальною проблемою.

Ще гострішим виглядало соціальне становище селянства, яке вже зазначалося вище, у селі панував величезний земельний голод і «перенаселення». До того ж дрібноземельні господарства були явно недостатньо забезпечені продуктивною худобою, або ж не мали її зовсім. Так, у 44% безкінних селянських господарств було 44%, а однокінних — 18% селянських родин не мали корів, а у 59% було лише по одній корові. Це зумовлювало створення надлишку продукції, яка, проте, не могла бути зреалізована у тогочасній економіці. Пом'якшити проблему за допомогою еміграції ставало складніше, оскільки у міжвоєнний період США скоротили квоту емігрантів. За цей період вдалося емігрувати лише майже 170 тис. західних українців.

На становищі відсталих окраїн Румунії були Буковина, повіти Бессарабії. Буковинська промисловість була напівкустарною. Найбільшу питому вагу в економіці становила харчова промисловість.

розвивалася промисловість Закарпаття, в якому у 1929 році налічувалося всього 92 підприємства, які до того ж були переважно малими, дрібними.

В умовах іноземного панування гальмувався також і розвиток українського господарства. Українські селяни страждали від аграрної кризи. Аграрні реформи, які проводилися, не могли задовольнити потреби українського села. Мав місце масовий вихід селян з села, рух, масова еміграція за кордон. Економіку українських земель періодично потрясли кризи.

У той час, коли на східноукраїнських теренах почалися репресії проти українського селянства від імені диктатури польської держави, на західноукраїнських землях економічна стабілізація, спричинена кон'юнктури змінилися на глибокий спад, що призвело до господарської кризи, яка особливо дошкулююче відбилася на долі селянства.

Селянство краю становило більшість українського населення. За переписом населення в 1931 р., селяни становили у Львівському — 64,7%, Тернопільському — 64,4%, Волинському — 80,6%, Волинському — 87,7%. Висока питома вага селянського населення, його густота, малоземелля і дроблення земельної володіння — це особливості аграрних відносин українському краю в період економічної кризи 1929–1931 рр. На західноукраїнських землях переважали дрібні господарства з площею до 5 га землі, а господарства з площею понад 5 га становили лише 0,4% господарств і володіли майже 10% польськогосподарської площі. Такий розподіл господарств не давав можливості проводити відповідно вигідну окупантам аграрну політику.

План колонізації українських земель, що був складений у Польщі в 1919 р., передбачав колонізувати землі уздовж р.Сяну, сприяти проникненню українського населення на Захід. У той час колонізація території навколо великих міст і залізничних шляхів, зокрема вздовж залізниці Львів–Тернопіль–Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30–60 км. У цій смузі розміщалися найбільші українські міста. Особлива увага зверталась на землі польського воєводства з огляду на їх родючість. Для польського воєводства «колонізаційного коридору» і бокових його частин рекомендувалось на площі 27,3 тис. кв. км з населенням понад 3 млн чоловік утворити 151610 нових осад з населенням 151610 осіб. Усі дальші акти польського уряду на західноукраїнських землях були в більшій чи меншій мірі спрямовані на реалізацію цього колонізаційного плану.

У міжвоєнний період, у міжвоєнний час Україна територіально роз'єднана, а її економіка розвивалася в умовах кризи, які мало узгоджувалися з українськими

7. Західноукраїнський кооперативний рух та приватне підприємництво як економічна підвалина національного самозбереження

Декілька століть іноземного поневолення західноукраїнських земель призвели до тотального витіснення української торгівлі і промислу. Наслідком цього стала деукраїнізація міст та економічне гноблення автохтонного населення. Внаслідок загальноукраїнських визвольних змагань висвітлилися засадничі причини втрати державності — відсутність укріпленого урбанізованого населення. Усвідомлення цього західноукраїнською елітою стало поштовхом до національної економічної самоорганізованості, яка знайшла свою реалізацію в українській кооперації та в організованому приватницькому русі.

Західні українці зуміли організувати економічну опору проти іноземної експлуатації. Вже у перші повстанські роки створено широку мережу споживчих, закупівельно-виробничих, кредитних, виробничих кооперативів. Вони були об'єднані в повітові і крайові товариства, серед яких виділялися «Товариство торгівля», «Центросоюз», «Центробанк», «Маслосоюз». Це була українська кооперація в Польщі Ревізіійний Союз Українських Кооперативів (РСУК).

Кооперація на західноукраїнських землях, що в останній третині XIX ст., увібрала в себе найкращі традиції європейської та світової кооперативної думки та прагнула до титанічній праці визначних представників інтелігенції. Для Західної України, вона зуміла вистояти в бурхливому економічному морі, об'єднатися у кооперативні союзи, перетворитися в самостійну силу. За кілька десятиліть вона нагромадила досвід у діяльності кооперативів, особливо сільськогосподарських.

Вже в перші роки після поразки національно-визвольної війни у період «великої депресії» було створено розгалужену господарсько-споживчих (закупівельно-збутових) кооперативів об'єднаних у повітові (окружні) союзи з «Центросоюзом». Незважаючи на важкі економічні кризи, на економічну стабілізацію з боку польських шовіністичних сил, цей український кооператив успішно розвивався. Закупівельно-збутова кооператив організувала основні ділянки економічного життя українського села, контролювала торгівлю споживчими товарами та предметами широкого вжитку. З допомогою кооперативів було усунуто приватних посередників-торгівельних лихварів неукраїнського походження. Кооператив успішно раціоналізувала систему товарообігу і споживання. Кооператив захищав інтереси споживачів, впливав на економічну встановлюючи справедливі ціни. Він привчав селян до порядку міру та вагу, відкривав їм очі на моральну силу і економічну цінність справедливої, чесно торгівлі, формував національну

...лися бути ощадними і «думати з олівцем в руках». ...ратори, здобувши в кооперативних крамницях знання ...говерельної справи, відкривали свої власні. А ...збутові кооперативи, об'єднуючи в своїх рядах ...живачів, забезпечували ринок збуту як для виробничих ...так і для українських приватних підприємств.

...закупівельно-збутова кооперація значно підвищувала ...сть селянських господарств, їх економічну силу, ...їх конкурентоспроможність. Між тим кооперація ...треталася в сільськогосподарське виробництво. Вона ...від кого незалежних селян-власників, які на свій страх ...дарювали. Індивідуальний виробник, селянин-господар ...був основою сільськогосподарської кооперації. Разом ...рація нищила ізольованість селян-господарів один від ...ндивідуалізм та егоїзм. У кооперативі селянин почував ...великого кооперативного організму, від успішного ...ення якого залежав його добробут.

...ндивідуальної діяльності селян залишалося лише суто ...господарське виробництво в межах свого господарства. Але ...ресни селянина торкалися ринку, тут його індивідуальне ...повністю поглинав великий кооперативний колектив, ...належало. І чим глибше селянське господарство ...товарно-грошові відносини, тим більшої ваги набирали ...дрібні господарства втрачали індивідуальність, їх ...природа ставала більш складною: зберігаючи ...сть селян, його господарство все більше і більше ...селянина зі своїми односельцями (а оскільки кооперація ...ний характер, то і з усією нацією). У цьому полягало ...вше значення сільськогосподарської кооперації.

...вчяся не максимальних прибутків, а найбільш повного ...споживчих і виробничих потреб своїх членів, ...господарська кооперація часто займалася тими видами ...які були неприйнятними для капіталістичних ...але надзвичайно важливими для нормального ...селянських господарств.

...збутова кооперація разом з іншими її видами ...стинула на загальний вигляд західноукраїнських сіл: ...будівництво «Народних домів» — осередків ...культурно-освітнього та кооперативного життя. У ...кооперативи допомагали будувати дома-читальні ...«Просвіта», школи, церкви. Власне при сільських ...збутових кооперативах виникли виробничі ...пегельні, дахівкарні, олійні, м'ясарні та багато інших, ...роботу чи додатковий заробіток селяни.

...кооперація придбала для села велике громадське ...плугів, культиваторів, сіялок, молотарок, трієрів, ...рою підносило рівень господарювання селян, рівень

землеробства та тваринництва. Одна тільки сівба і машинним способом заощаджувала селянам по 45 кг на га землі.

Закупівельно-збутова кооперація наблизила виробника до закордонного ринку збуту, ознайомила кон'юнктурою, механізмом дії, вимогами, зробила партнером. Експорт сільськогосподарської продукції, оптимізм та віру у власні сили українського народу.

Кооперація мала великий моральний вплив на селянство. Разом із товариством «Просвіта» та іншими громадськими організаціями краю вона мала найстрашніше зло на селі — корчми з їх фізичною отрутою. Видаючи часописи, книги, брошури, кооперація освітній та культурний рівень селянства. Добре різноманітні курси, школи, які організувалися з товариствами «Сільський господар», «Рідна школа». Кооперація сприяла згуртуванню людей, привертала організовано.

Прикладом зростаючої кооперативної солідарності може бути ліквідація наслідків трагічної події, що сталася с. Денисові Тернопільського повіту. У 1934 р., у вересні пору, тут сталася пожежа, яка знищила 179 селянських тому 800 мешканців залишилося без даху над головою. Подільського союзу кооперативів (Тернопіль) біля Західної України, а також кооперативні центральні допомогли денисівчанам. За короткий час були доставлені хліб, яйця, одяг та мило для людей, корм та упряж. Вже до кінця року відновив свою діяльність сільська почалося активне житлове будівництво. Таких кооперативної діяльності, особливо у Прикарпатті, повені й пожежі, було чимало.

У процесі розвитку української кооперації поглиблювалася національна свідомість розуміння обов'язку українців, значно зросла їх активність, підприємство. Величезне значення у формуванні українського народу, його цивілізаційних стандартів та теорія кооперації, викладена в окремих працях і виданнях. Вони базувалися на християнських засадах морально-етичних ідей, вироблених людством тисячоліть. Цьому сприяла також широка пропаганда кооперативів та їх провідників, проведення свят, конкурси та інших подібних акцій.

Ідеї та здобутки українського кооперативного творчі сили Західної України на створення художніх публіцистичних творів. Восени 1936 року українське ємство «Фотофільм» почало створення на замовлення йського кооперативного фільму «До добра і краси».

кооперативний, а взагалі перший український дов-
гочасний фільм на західноукраїнських землях. Сценарій
написали Р. Купчинський та В. Софронів-Левицький. З
1938 р. до кінця лютого 1939 р. фільм демонструвався в
театрах Західної України 74 рази. За цей час фільм
дивилися 260 осіб.

Молочарська кооперація, об'єднана в «Маслосоюз», мала ще
вплив на селянське господарство. Вона підпорядкувала
сільським господарствам не тільки переробку і збут молочних продуктів, але
і виробництво сільськогосподарського виробництва. Щоправда, молоко
виробляв кожен господар, але у зв'язку з тим, що якість
залежала від якості молока, молочарські кооперативи взяли
під контроль виробництво молока. Українські кооперативні діячі
знайшли оптимальну модель молочарського кооперативу —
«молочарню». «Маслосоюз» сприяв розвитку
«Сільський господар», разом з яким здійснив підготовку
виробничих молочності корів. Вони надавали велику увагу
зооветеринарії, селекції та племінній роботі, спільно
створили школи, курси, гуртки «Хліборобського вишколу»,
на яких готували фахівців сільського господарства,
ветеринарів. Кооперація у співпраці з товариством «Сільський
господар» матеріально забезпечувала (станом на 1938 рік) постійну
роботу 108 фахівців, у т.ч. для 59 — з вищою агрономічною
освітою і 8 ветеринарних лікарів. Ревізійний союз у тому ж році
надав це 3600 зл. До справи підвищення ефективності
сільськогосподарської кооперації було залучено жінок, об'єднаних
в «Жіночі господинь».

Кредитні кооперативи «райфайзенки» надавали
селянам дешеві і доступні кредити. Вони вчили селян бути
економічними та господарними. Кредитна кооперація активно
сприяла іншим видам сільськогосподарської кооперації.
«Райфайзенки» тісно зв'язував між собою різні види кооперативів,
що давало можливість вирівнювати попит і пропозицію капіталів
в сільському господарстві. Важливо, зв'язував кредитну кооперацію з грошовим
господарством, так і всієї економіки держави.

Кооперація сприяла вивільненню робочих рук на селі,
переміщенню трудових національно свідомих сил у міста, зменшуючи
населення сіл. Кооперативний рух був школою громадського
життя і поглиблював суспільно-економічний та
світогляд людей. Він врятував український народ
від націоналізації, зміцнив національну гордість українців,
зберіг національну еліту, зберіг її від винищення. Кооперація
давала інтелігенції знайти своє місце в практичній діяльності,
працювати на добро свого народу.

В результаті кооперації змінилася структура українського
господарства, з'явилася чимала група кооперативних працівників
в сільському господарстві. Формувався новий тип людини-громадянина, кривно

зв'язаного з рідною землею. У сільських кооперативах нараховувалося близько 4 тис., було об'єднано понад 30 тис. осіб. У керівних органах цих кооперативів працювало 30 тис. осіб. Понад 11 тис. осіб працювали на сільських посадах, отримуючи добрий заробіток. З того числа близько 10 тис. працівників не мали інших доходів, для решти той заробіток був важливим додатком до основного заробітку. Це була велика «армія» кооперативних працівників, фахово підготовлених, дисциплінованих, добровільно підпорядкованих державній національному проводу.

Кооперація надавала широку підтримку українському громадському, культурно-освітнім, молодіжним, спортивним, добродійним товариствам, тісно з ними співпрацювала. Великою значною мірою була базою, фундаментом, на яких ґрунтувалися суспільно-політичні, культурно-освітні організації українського народу.

Український кооперативний рух був великою силою, на якій повинна була брати до уваги польська влада. Кооперативна діяльність допомагала відновленню державності засобом творчим, будувала, доказуючи всьому світові, що українці є повноцінна нація, здатна власними силами будувати економіку, творити, а отже, і державність.

Початок Другої світової війни перервав поступальний розвиток українських кооперативних установ. Разом із приходом радянських військ на західноукраїнські землі прийшла нова адміністративна новий режим. На основі спільної постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 8 грудня 1939 р. «Про кооперативні установи на західних областях УРСР» почалася реорганізація кооперативного життя. 12 грудня було ліквідовано РСУК. Припинилася діяльність кредитна кооперація, а її майно було передано Держбанку. Споживча кооперація була поступово одержавлена, націоналізовані виробничі кооперативи. Корінної перебудови зазнали сільські закупівельно-збутові кооперативи та райспоживчі товариства. Вони були перетворені в сільські споживчі товариства та районні споживчі товариства (РайСТ). На місці «Центросоюзів» та РСУК виникли в Галичині 4 обласні споживчі товариства: Львівський, Дрогобицький, Станіславський і Тернопільський. Вони ввійшли до загальнореспубліканської «Укоопспілки», ліквідованої, у свою чергу, загальносоюзною «Центросоюзом». Районні споживчі товариства ввійшли до загальносоюзної споживчої кооперації від'єднано закупівельно-збутову діяльність, яку передано державним об'єднанням («Заготзерно» тощо).

При РайСТ створено окремі відділи «Заготзерно», які займалися заготівлями при сільській споживчій кооперації. У той час при сільській споживчій кооперації були «Маслозаводи», які переіменовані із «Районових молочарень». Пізніше вони були націоналізовані і передані «Укрмаслопрому» і «Молочному

кооперація ввійшла до загальнодержавного планування, підпорядкована зверху вниз та розпорядчим державним органам. За діяльністю та їх керівних органів встановлювався контроль з державних органів. «Спецвідділи», створені при більших господарських союзах, перевіряли особовий склад керівних органів. Згодом почалися арешти. Серед багатьох інших був арештований Кость Левицький. Остап Луцький незадовго після арешту виступив і помер у таборі. Деякі провідні кооператори намагалися перейти у північно-західні райони України, на території яких де воєнний режим окупанта ще не був таким жорстким. Багато кооперативних працівників поклали голови за незалежність національній справі.

Згодом, у 1939-1941 рр. і остаточно у повоєнні роки більшовицький режим ліквідував західноукраїнську, польську господарську, кооперацію як самостійний економічний та соціально-громадський рух. Після здійснення загальної ліквідації сільського господарства в Західній Україні було введено селянське господарство — основу сільськогосподарських кооперативів. Разом з ним було ліквідовано приватне селянське господарство, власника землі, держави.

Колгоспна споживча кооперація втратила самодіяльний характер, монополізувала торгівлю на селі. Колгоспна кооперація строго регламентована зверху вниз, теж підпорядкована державним органам, тісно з нею перепліталася і набула державного характеру. У селі запанував феодально-колективний лад, його жителі стали безправними, найменш захищеними громадянами держави. Сталося відчуження селян від державного виробництва.

В умовах західноукраїнського приватного підприємництва в Польській державі становить одну із складових історичного досвіду витворення ринкової моделі ринкових відносин. Українська політична еліта проглядала осягнути нагальну необхідність опанування економіки та промислу, без чого неможливо було б собі забезпечити національного самозбереження у тих умовах та й державотворення.

Приватне підприємництво, що за словами українців було найбільшим здобутком західного українства в Польській державі, спромоглося виступити організованою силою, Союзом Українських Купців і Промисловців, який розпочала націотворчий процес формування на західноукраїнських землях середнього класу власників, як основи національної самовистарчальності.

В умовах антиукраїнської дискримінаційної політики польської держави, яка ставила собі за мету

універсальну полонізацію «східних кресів» українського приватного підприємництва прагнув зреалізувати начала європейського парламентаризму цією державою. На противагу політиці сталінського чинився на Великій Україні, Західна Україна духовні та господарські основи майбутнього держави на жаль, були у значній мірі понівечені радянським починаючи з вересня 1939 р.

Злидений соціальний стан, політична та дискримінація українців лише посилили їхню реалізації своєї національної енергії. Це прагнув уособлювала інтелігенція, яка традиційно займала в політичному, духовному та соціально-економічному західноукраїнського краю.

Завдання творення стану приватників українською політичною елітою цього часу як національного дозрівання. У цій справі особливе пріоритету національної свідомості. Патріотичні вірячи в колосальну потенцію української нації, та витривалість, висловлювали надію на те, що державницької політичної культури українства модерних націй спричиняться до того, що українці часі стануть найсильнішою нацією світу. Однією вивільнення цієї маси приспаної національної їм шлях витворення впевнених і свідомих підприємців-купців, промисловців, незалежних партійних доктрин і пересудів, а залежних індивідуальних здібностей і фахового вишколу.

Першою спробою станової організації треба вважати їхній з'їзд, який відбувся 12 лютого 1905. З ухвали з'їзду випливає, що у ньому взяли участь уже відомих купців із міст Галичини та Буковини.

Прагнення піонерів українського купецтва самоорганізації щойно через 17 років більшість зреалізувались. Характерно, що перші повсюдні сходуни 1923 р. та Загальні збори 1924 р. в еволюції української громадської думки у купецько-промислового стану, як основи національної вистарчальності.

Впродовж 10-літнього періоду діяльності зареєстрованих у Союзі купців зросла до 1660 (в купецькою молоддю). Коли взяти до уваги, що його членів задіювала у своїх підприємствах практикантів, то це число зростає до 2000 осіб, в тому членів родин власників. За друге п'ятиріччя Товариство зросло кількісно майже удвічі. Статистика стверджує, що українське купецтво активно опанувало

але й села. Фактично не було жодного села, де б експортували свою діяльність купці або промисловці. Варто зазначити, що у справі вишколення приватників активною роллю виступала національна кооперація. За підрахунками 1934 р. кількість сільських купців лише в Галичині, які мали торгові патенти, становила майже 4000 осіб.

Річний темп діяльності станового товариства був позначений швидким і стабільним ростом у всіх напрямках. Особливо швидкими темпами відбувалося розширення структури Союзу на місцях. Варто зазначити, що цьому значною мірою сприяло зростання купецтва, викликане припливом інтелігенції. Купцями стали ті з них, які ще донедавна з погордою ставилися до свого фаху. Порівняно повільнішими темпами йшов процес розвитку промислового підприємництва, що пояснювалося браком капіталу для відкриття власної справи у цій сфері.

Важким чужої держави організаційний ріст та становлення українського приватництва зустрічали немало перешкод, головними серед яких варто назвати: наростання конкуренції з боку вихідців із Познаньщини, посилення боротьби з боку потужного єврейського купецтва, а також непорозуміння, а часом і поборювання зі сторони державної кооперації.

Зміцнення нового соціального стану українських приватників відбувалося через організаційну діяльність його фахового товариства, яке вдалося собі уявити без діяльності його місцевих осередків — Секцій. При СУКіПі працювали п'ять секцій: Секція торговельної молоді, Секція споживчих товариств (включно з приватників), «Група Промисловців», Секція гастрономії та їдальня.

Окрім купцями, друге крило СУКіПу становили промисловці, які згуртувалися у свою Секцію при Товаристві, яка носила назву «Група Промисловців», восени 1934 р. на правах автономії. До цієї секції відомі підприємці Є. Нагірний та Я. Скопляк. Важким чужої держави об'єднання двох гілок українських приватників відбувалося з одного боку посиленню інтелектуального потенціалу промисловців, тому що власники промислових підприємств були переважно людьми з вищою освітою, а з іншого — зростанню кількості цих підприємств завдяки підтримці з боку СУКіПу. Велику допомогу подавало Товариство у відстоюванні виробів українських підприємств. Пресовий відділ товариства розміщав на пільгових умовах оголошення та рекламу промисловців.

Важким чужої держави вибуху Другої світової війни філії СУКіПу були ліквідовані у більшості повітових міст Східної Галичини. У той час українські купці та промисловці Волині, Західного Поділля, Калмищини, Підляшшя та Посяння і Лемківщини діяли поза організацією. Дбаючи про зростання

«польськості» на етнічних українських територіях, проводив політику господарської колонізації, зобов'язав цьому українським приватникам організовуватися. Шовіністична преса підігрівала антиукраїнські настрої, громадськість господарським поступом українців.

Негативний вплив на діяльність українських установ, які забезпечували розвиток українського підприємництва, мало посилення авторитаризму державної політики у другій половині 30-х років. У 1935 р., польський уряд розпочав розробку концепції, що полягала у зосередженні керівництва всім господарством у тому числі і приватним підприємством, в одній державній установі. Ініціатором такого плану був тодішній міністр Є. Кавецький, який висунув ідею створення Головної Господарської Ради, якої повинні були увійти польські господарники та українські політичні діячі, які мали б визначати доцільність господарської — як приватної, так і державної — діяльності.

Українське приватне підприємництво було беззахисне без вирішення власними силами питання його кредитування в умовах тогочасної Польщі, яка гостро переживала економічну кризу післякризового застою, кредитування підприємств було нелегкою справою, а для українських купців і приватників особливо важкою. Польські та єврейські приватники були краще забезпечені товаром, сировиною чи приміщеннями, ніж українці, далеко вперед у власній організації кредитування вони оперували нерідко державними субвенціями. Наші підприємства в малих і середніх маловигідних умовах товар або сировину, не вистачало в конкуренції, або ж, що траплялося частіше, мусів обслуговувати заріток до розмірів, які робили його бізнес невигідним, нерідко попадав в особисту залежність від свого постачальника, змушений був купувати товар, який не вдовольняв габаритів і ані його покупців. Без власної системи кредитування приватного була небезпека потрапити в тенета чужоземних банків.

Українські банки, які обслуговували переважно сільське господарство, були пов'язані більше із селом і, відповідно, мали обмежені можливостями кредитової підтримки наших купців, приватників та ремісників.

Ідея заснування власного банку, без якого важко було собі процес формування українського приватного підприємництва, визріла зразу ж після Установчих Зборів СУКу. Вже червнем 1926 р. 7 листопада 1926 р., Торговельно-Промисловий Банк розпочав свою діяльність.

Проте перші результати роботи банку не вдалися, вони були отримані у найближчі роки. Причинами цього стали, насамперед, економічна криза наприкінці 20-х — на початку 30-х років, економічна політика польської держави та недостатній фаховий рівень банківців. Все це зумовило занепад приватницької діяльності.

На середину 30-х років, за словами очевидців, це була банківська установа, яка мала обмаль клієнтів, мінімальні обсяги діяльності всього лиш одного урядовця.

Відкриття банку розпочалося з його Загальних Зборів, що відбулися 15 березня 1936 р., які обрали новий провід, до складу якого увійшли представники Українського Технічного Товариства. З того часу можна говорити про початок діяльності спільного підприємства ПУ і УТТ. За реалізацію задуманого взялася група енергійних інженерів на чолі з А. Мілянником. Після закінчення вищих шкіл кооперативу інженери з власного досвіду переконалися, як важко здійснювати цю справу, не маючи можливості отримати вигідного банківського кредиту. Особливу увагу звертали банківці на підбір своєї клієнтської бази. Вони самі знаходили собі клієнтів, а не чекали, коли ті приходять до них. Правилком їх фахової роботи стало виховання клієнта, виключна праця у користь клієнта та його двостороння обслуга. Вже з перших кроків Пром-Банк виконував не тільки банківську, а й просвітницьку і консультативну роботу, був активним учасником багатьох господарських проектів та підприємств українських приватників. Зменшення формальностей до процесу банківського обслуговування, об'єктивна інформація про банківські послуги, дотримання банківської таємниці, запровадження банківської форми банкової співпраці — все це разом узяття працювало на підвищення авторитету цієї інституції та закріплювало за ним статус найбільш авторитетних українських банків.

Соціального складу клієнтури Промбанку вказує на його банківську діяльність, зокрема з метою виправдовував мету свого створення, тобто банківську діяльність переважно приватників — купців, промисловців та ремісників.

Важливо було започатковано співпрацю Промбанку з українським ремісництвом. Вже перший досвід такої співпраці між банком та українськими ремісниками у містах Східної Галичини та Буковини свідчить про те, що вона відбувається значно більше, ніж це подавала тогочасна банківська статистика. Справа полягала у тому, що вони, не маючи фінансової підтримки з боку українських інституцій та обслуговуючи місцеве населення, часто зараховувалися до чужоземців. Основною формою їхньої співпраці з банком було кредитування ремісників грошима та матеріалами. Це значною мірою покращувало економічне становище ремісників та їхню конкурентоздатність.

Промбанком вирізнявся серед інших Українбанків інтенсивною банківською політикою, яка утверджувала його як повноцінну банківську устанovu європейського взірця, про що свідчать інформаційні звіти, опубліковані у «Торговлі і Промислі».

Впродовж чотирьох передвоєнних років українське приватне підприємство, зорганізоване СУКіПом, створило власну банківську кредитну систему, яка ґрунтувалася на модерному банківському досвіді та засадах господарського солідаризму.

Західноукраїнське приватництво у другій половині ХХ ст. здобуло безцінний досвід прискореної акумуляції капіталу. Усвідомлення першорядності розбудови національного капіталу як основи економічної самостійності стрижнем у мобілізації Промбанком народних зборів дрібних ощадностей та їх ефективного використання високий рівень, якого досяг у своїй діяльності Промбанк його інвестиційна діяльність, яка була новим напрямком навіть для підтримуваних державою польських банків.

Предметом гострої дискусії, яка розгоралася між українськими приватниками та кооперацією у міжвоєнний час стала світоглядна проблема. Її початком стало виступання 1 листопада 1936 р. у залі «Української Бесіди» реферату РСУКу О.Луцького під назвою «Кооперативний і приватний світогляд». У ньому містився глибокий аналіз економічних доктрин, що послужило підставою для роздумів автором двох найактивніших українських господарських суспільницької (кооперації) і індивідуалістичної (приватництва).

Організація такої дискусії була взаємокорисною для національних господарських середовищ, тому вона була можливою цивілізовано, відверто, на паритетних засадах обговорювати найгостріші проблеми їхнього співжиття та можливості так необхідної у тих умовах співпраці.

Варто зазначити, що незгоди поміж двома господарськими таборами посилювалися у міру того, як зростав приватницький сектор, сконсолідований СУКіПом. та його орган «Торговля і Промисл», очолюваний В.Настасюком. Характерно також, що це посилювало войовничість українських приватників серед значної частини кооперативного середовища на щастя, не серед кооперативного загалу. Опонентами приватників підприємців виступали найчастіше редактор журналу «Кооперативна Республіка» К.Коберський, директор Союзів Кооператив (ПСК), директор РСУКу О.Луцький та його ревізори. Такий перебіг дискусії був віддзеркаленням настроїв, яка існувала у ставленні до приватників кооперативного середовища та певної частини проводу львівської централі.

Кооперативна політика, спрямована на встановлення пріоритету на торгівлю у селі, не враховувала реального стану речей. Правило, її наслідки приносили шкоду всьому господарському середовищу українців. Фактом було те, що самостійні купці торгували на значній частині українських сіл. Багато з них перед війною нічим не провинилися, а торгували ще від часу, коли кооперативи не було. Галаслива антиприватницька політика штучне витворення гострої конкуренційної боротьби між приватниками або навіть вело до взаємознищення обох сторін, в результаті чого переможцем ставав хтось третій, тобто чужинець.

...мовідносин поміж двома напрямками національного
... руху, хай не завжди позитивний, має все ж
... значення як процес пошуку оптимальної економічної
... українського суспільства. В умовах, коли більшість
... знемагала від сталінської політики фізичного
... геноциду, західноукраїнська еліта, також в
... обставинах польської держави, прагнула
... реалізувати свої конституційні норми, а найперше
... власності, для розбудови економічного фундаменту
... української нації. Господарське відродження народу
... нерозривним із національним відродженням.

... оцінюючи умови, в яких відбувався процес
... ізації українського господарського руху, варто
... що попри дискримінаційну політику Варшави щодо
... польська держава будувалася на конституційних
... передбачали право приватної власності та свободу
... діяльності.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

... історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А.,
... Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000.

... С. Економічна історія України: Тексти лекцій. –
... 1995. – С. 126-156.

... України: Курс лекцій: В 2-х т. / Л. Г. Мельник, М.
... М. В. Демченко та ін. – К., 1991–1992. – Т. 2. – С.
... 252.

... України: Навч. посібник / За ред. В. А. Смолія. –
... – С. 263-292.

... Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна
... і світу: Підручник. – К., 2001. – С. 385-416.

... Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф.
... Історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д. Лановика. – К.:
... – С. 201-216.

... і світ: Історія господарства від первісної доби і
... ізації до становлення індустріального суспільства:
... / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994. – С.
... 321-325.

... Чайковський В. Економічна історія світу і України:
... посібник. – Тернопіль: Лілея, 1997. – С. 156-168.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

... Оксана. Досвід кооперативного руху в Східній
... міжвоєнний період у контексті сучасних реформ в
... Тернопілля'95. – Регіональний річник. – Тернопіль:
... – С. 77-80.

Вербова О. Західноукраїнське приватне підприємство міжвоєнного часу. – Львів: ЛА «Піраміда», 2002.

Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Вид-во ТУК, 1964. – С. 315-497.

Злупко Степан. Михайло Туган-Барановський – український економіст світової слави. – Львів, 1993.

Злупко Степан. На чатах рідної землі: Євген Кононенко – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1993.

Історія кооперативного руху: Підручник / Бабенко С., Гончарук Я. та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1995. – С. 281-325.

Кононенко К. Колоніальний визиск – основа модернізації промислової індустріалізації. – Б.М., 1960.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація в Україні та голодомор / Пер. з англ. – К., 1993.

Марочко В.І. Українська селянська кооперація: теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – С. 1-100.

Мороз О., Злупко С. Українське селянство в Україні на початку та в середині половини ХХ століття. Трагедія і героїзм. – Львів: Укр. ін-т економіки, 1993.

Хміль В. Аграрні перетворення на Україні. – К., 1990.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Ревізійний Союз Українських Кооперативів – головна ідейно-організаційна інституція західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного часу (до 1929 рр.) в Україні (Ревізійний Союз (КРС)). Періодичними виданнями РКС є тижневик «Господарсько-кооперативний часопис» та журнальчик «Кооперативна Республіка».

Союз Українських Купців і Промисловців – головна організаційна основа національного приватного підприємництва в Західній Україні міжвоєнного часу (до 1934 рр.) в Україні (Українських Купців (СУК)). Філії СУКіПу функціонували в усіх повітових містах Східної Галичини. Пресовий орган – тижневик «Торговля і Промисл».

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Економічний розвиток України

у період між Першою та Другою світовими війнами

1. Економічні наслідки Першої світової війни для економіки та господарства українських земель.

2. Економічні програми Центральної Ради, Української Народної Директорії.

3. Економічні засади політики ЗУНР.

4. Економічна політика більшовиків в Україні.

5. Українська кооперація та приватне підприємство в міжвоєнній Польщі.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Економічні причини поразки Національної революції

Економічні та демоетнічні наслідки голодоморів 1918 рр. та 1932–1933 рр. в Україні.

Роль Українських Купців і Промисловців — становлення національного приватного підприємництва в Україні.

Впровадження національної кооперації в Західній Україні у міжвоєнний період.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 26. Економічна політика українських урядів доби національно-визвольних змагань

Економічні засади політики Центральної Ради.

Економічна програма уряду Павла Скоропадського.

Економічні заходи Директорії.

Економічна політика ЗУНР.

ТЕМА 27. Господарство України в умовах Балтійського режиму у міжвоєнний період

Політика «воєнного комунізму» та її наслідки для економіки України. Голодомор 1921–1923 рр.

Економічна політика.

Індустріальна індустріалізація в Україні.

Економічні та демоетнічні наслідки колективізації для економіки України. Голодомор 1932–1933 рр.

ТЕМА 28. Національний господарський рух в Західній Україні міжвоєнного періоду

Економіко-економічні умови розгортання національного господарського руху в Західній Україні.

Організаційна та галузева структура національного підприємництва у міжвоєнній Польщі.

Українське приватне підприємництво міжвоєнного часу.

Досвід української кооперації та приватництва міжвоєнного часу для сучасних економічних реформ в Україні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

Визначте економічні причини поразки українства у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр.

Характеризуйте економічні засади політики Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.

Визначте основні причини голоду в Україні 1921–

4. Проаналізуйте суть нової економічної політики її згортання.
5. Назвіть особливості та джерела сталінської індустрії в Україні.
6. Проаналізуйте соціально-економічні результати колективізації в Україні.
7. З'ясуйте основні причини та наслідки голоду 1933 рр. в Україні.
8. Розкрийте зміст поняття «національний господарський рух в Західній Україні» та значення цього феномена для національного самозбереження українства.
9. Проаналізуйте організаційну та галузеву структуру національної кооперації та приватного підприємництва в Україні.
10. В чому полягала особливість фінансово-економічного забезпечення українського господарського руху у Польщі?
11. Окресліть значення історичного досвіду національної кооперації та приватного підприємництва в Західній Україні економічних реформ у сучасній Україні.

ЕКОНОМІКА ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ПОВОЄННОГО ЧАСУ ТА В ЕПОХУ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Економіки США, Великої Британії і Франції повоєнного періоду та в епоху генези постіндустріалізму

Результатом найбільшої в історії війни була руйнація економіки більшості європейських держав. Зруйнованими були високорозвинуті господарські системи індустріального типу Німеччини, Франції та багатьох інших індустріальних країн Європи. Частково було знищено господарство Англії. Катастрофічними були наслідки війни для

США індустріальною країною, яка під час війни пережила економічне піднесення, були США. Більше того, у Штатах було здійснено технологічний прорив, який забезпечив їм лідерство у наступні десятиліття.

Після Другої світової війни розпочалося відродження господарств розвинутих європейських країн шляхом інтеграції. Вона мала кілька важливих напрямків: реформація світової валютної системи; вивіз американських грошей; масштабне кредитування, державне і приватне; відбудовчих процесів; перебудова індустріальних підприємств, особливо в Німеччині і Японії, під безпосереднім впливом США і, зрештою, розвиток світової торгівлі, де важливу роль у повоєнні роки відігравала також Англія.

Вислідом війни і важливим кроком на шляху до відродження індустріального світового господарства стали валютні угоди, підписані у червні 1944 року між 44 країнами. Підписання цих угод відбулося на Монетарній конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено загальні принципи міжнародних валютних відносин: долар США разом з золотом повинен був відігравати функцію резервної валюти — незмінна, курс валюти — твердий і стабільний. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити рішення конференції і виконувати роль міжнародного фінансового центру.

Сполучені Штати Америки закінчили Другу світову війну в ролі світового лідера. За роки війни національний дохід збільшився, більш ніж удвічі зросло промислове виробництво, виробництво сировини, продовольства і військового спорядження. Інвестиції, фінансовані державою, стимулювали відновлення економіки і освіти. Сума військових замовлень склала 175 млрд дол. Війна прискорила процес концентрації виробництва: кількість великих підприємств із числом робітників понад 10 тис. збільшилася в 7 разів.

Війна прискорила процес інтенсифікації сільськогосподарства: механізація і хімізація виробництва створили величезним попитом на американське продовольство, що дозволило фермерам різко збільшити свої доходи.

По завершенні війни США давали 60% промислової продукції провідних держав світу. На їхню частку приходилося 50% видобутку вугілля, 64% нафти, 53% виплавки сталі, 17% зерна, 63% кукурудзи. Сполучені Штати зосередили у собі 2/3 світового золотого запасу і 1/3 світового експорту.

Економічна перевага США базувалася на їхній могутності. На Бреттонвудській конференції 1944 р. була закріплена роль світової конвертованої валюти, вартість якої вміст визначався у 35 дол. за 1 унцію золота. МВФ і Світовий банк значній мірі залежали від США, які надали їм первинний капітал.

У перші післявоєнні роки перед країною поставали завдання реконверсії, тобто переходу економіки з воєнних на мирні. Реконверсія проходила під контролем держави. У 1945 р. президент Г. Трумен підписав закон, що скорочував витрати на 6 млрд дол. Прискорився процес продажу військових заводів і запасів продовольства приватному сектору. Від реконверсії виграли не тільки великі корпорації, але й середній бізнес, якому вдалося включитися в ті сфери, де їм було важко конкурувати з великим бізнесом. Аналогічна ситуація в сільському господарстві, де в 1945–1947 рр. панувала сприятлива ринкова кон'юнктура.

Ліквідація державних інститутів надзвичайного режиму, які діяли у воєнний період, не означала зменшення впливу держави на економіку, що прийняв інші форми. У 1946 р. був прийнятий закон про зайнятість, що офіційно проголошував відповідальність держави за стан економіки. Вона повинна була забезпечувати максимальну зайнятість, виробництво і купівельну спроможність. Відповідно до закону при президенті США створилися Комітет економічних консультантів (РЕК), яка аналізувала економічний стан держави у щорічній доповіді президенту. Глава РЕК був зобов'язаний направляти щорічні економічні послання до Конгресу США. Конгрес заснував Комітет економічний комітет з вивчення послань президента і вніс необхідних законодавчих пропозицій.

Завдяки з проблем реконверсії стала швидко зростаюча економіка. Вона була викликана ростом цін, що розпочався після заприкінці 1946 р. державного контролю над цінами платою. В економічному посланні Конгресу в січні президент назвав припинення інфляції першочерговим завданням.

У цьому ж році економіка США, вичерпавши стимулюючий вплив післявоєнної кон'юнктури, вступила в стадію економічного спаду. У 1949 р. промислове виробництво зросло на 6%. Безробіття збільшилося з 2 млн чоловік у 1948 р. до 3,4 млн у 1949 р., що склало 5,5% робочої сили. Щоб не допустити кризи, республіканська адміністрація Трумена запропонувала програму реформ, що одержала назву «програма стабілізованого курсу». Вона передбачала підвищення мінімуму зарплати, будівництво дешевого житла для родин з низькими доходами, надання допомоги фермерам і фінансової підтримки штатам з метою запровадження системи медичного страхування тощо. Виконання програми було спрямоване на стимулювання платоспроможного попиту, що розглядався як один із «стабілізаторів» американської економіки. Так, мінімум заробітної плати збільшився з 40 до 75 доларів на тиждень, зріс обсяг страхової допомоги, система пенсійного страхування додатково охопила 10 млн чоловік, був прийнятий закон про будівництво 800 тис. квартир для родин з низькими доходами протягом шести років.

Відновленню післявоєнної рецесії сприяли здійснення плану Маршалла і війна в Кореї. Завдяки плану Маршалла США стимулювали експорт продукції, що не знаходила збуту усередині країни, а також змогли збільшити інвестиції в економіку союзницьких країн.

Важливий вплив на американську економіку мала війна в Кореї, що почалася в січні 1950 р. Закон про військове виробництво, прийнятий у вересні цього ж року, розширював повноваження федерального уряду в економіку і соціальні відносини. Президенту право встановлювати черговість вирішення економічних проблем, розподіляти ресурси, будувати нові заводи, надавати податкові пільги приватному капіталу з метою заохочення виробництва, контролювати ціни та заробітну плату. У 1950 р. в країні був запроваджений надзвичайний стан економіки першого року війни в Кореї чисельність збройних сил збільшилася більш ніж у 2 рази, виробництво військових літаків – у 5 разів, танків, бронетранспортерів і інших видів озброєння – у 4,5 рази тощо. Витрати на виробництво атомної і ракетної зброї в 1952–1953 рр. склали 5 млрд дол., що було у 3 рази перевищувало витрати попередніх років. Витрати на війну в Кореї у промисловість США було інвестовано 10 млрд дол., тобто більше, ніж за всю Другу світову війну.

Прискорилося амортизація нових промислових устаткування. Обсяг промисловості в 1953 р. порівняннi з 1948 р. на 37%, розширилася зайнятість заробітки за рахунок збільшення основних ставок робіт.

Адміністрація нового президента США Д.Ейзенхауера (1953 р.), проводила політику державного втручання в економіку, спираючись на Навесні 1953 р. скасовувалися всі заходи економіки що були запроваджені труменівською адміністрацією подолання економічного спаду 1953–1954 рр. уряд фінансових важелів регулювання: був знижений рівень резервів у федеральних банках із метою зменшення коштів на ринок; була скорочена з 3% до 1,75% для полегшення доступу до кредиту; уряд частину валютних запасів для активізації бізнесу стимулювання інвестицій були скорочені податки особисті доходи. Ще мобільніше ці важелі застосовувалися третьої післявоєнної рецесії 1957–1958 рр.

Згідно із програмою широкомасштабного житлового будівництва до 1960 р. прокладено шосейних доріг. У 1955 р. ухвалено закон про будівництво квартир і будинків для незаможних родин.

Таким чином, впродовж першого повоєнного десятиліття Сполучені Штати зберегли й посилили свою роль світового лідера. Зросла роль держави в регулюванні господарської діяльності що особливо проявилось в період реконверсії і післявоєнних циклічних спадів виробництва.

Друга половина 50-х років для економіки США була під знаком науково-технічної революції, що відбувалося поглиблення процесів урбанізації. Впродовж 50-х років населення зросло на 30%, а фермерське у 1960 р. становило 8,7% від усього населення країни.

Відродження європейської економіки та інтенсивна євроінтеграції і швидкий ріст економічного потенціалу заострили проблему конкуренції як на зовнішньому, так і внутрішньому ринку. Скоротились темпи росту національного продукту США (його щорічний приріст у складав 3,2%, тоді як у ФРН — 8,6%, а у Японії — 11,2%).

Виклики епохи науково-технічного прогресу вимагали визначення нових пріоритетів у економічній політиці. Нова концепція такої політики була запропонована демократів на чолі з Джоном Кеннеді і увійшла в програму «нових рубежів». Головні засади цієї програми розроблені групою неоліберальних економістів, очолюваною професором Мінесотського університету У.Геллер. Головною програмою проголошувалося досягнення рівноваги між

в послуг та сукупним попитом для забезпечення збалансованого економічного росту при високому рівні зайнятості і стабільності цін. Методи реалізації такої політики в США виходили з засадах кейнсіанської ідеї дефіцитного фінансування.

Реалізації програми «нових рубежів» було здійснено низку важливих заходів: підвищено мінімум зарплатні з 1 до 2 дол. в годину, введено асигнування для районів хронічної депресії, прийнято закон про державну систему професійного навчання.

Відомі заходи здійснення програми проходили в умовах економічного спаду. Проте вже у першій половині 1962 року економічна ситуація різко погіршується, що виявилось, зокрема, у різкому падінні цін з часів Великої депресії падінні акцій на біржі. Це створило ситуацію також незадоволення верхівки крупного підприємства державною політикою у галузі цін. Негативні тенденції змусили адміністрацію внести деяку корекцію у свою політику, що в кінцевому результаті призвело до росту промислового виробництва, індекс якого зріс у 1964 р. на 20% у порівнянні з 1961 р.

Адміністрація Л. Джонсона, який змінив на посту президента Р. Кеннеді, зосередилася на здійсненні соціальних реформ. Одним з головних завдань нової державної програми «великого плану» стала боротьба з бідністю. Цьому був присвячений низка економічних можливостей, прийнятий у серпні 1964 р., що передбачав професійну підготовку і навчання молоді, спеціальні програми для сільської місцевості і малого бізнесу, координацію діяльності різних рівнів різноманітних програм «допомоги бідним» із програмою громадськості тощо. Всього ж на реалізацію програми за період 1964–1968 рр. було витрачено 10 млрд дол., а загальна сума витрат досягла наприкінці 60-х років понад 40% частини федерального бюджету.

Важливі економічні завдання постали перед республіканською адміністрацією Р. Ніксона. Починаючи з осені 1969 р., різко скоротилося промислове виробництво (на 8% у рік), курс акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі упав на 300 млрд дол., рівень безробіття перевищив 6%, наростали інфляційні процеси.

Ніксон змусив адміністрацію вдатися до надзвичайних заходів, які отримали назву нової економічної політики. Реалізація цієї політики пройшла чотири етапи. Впродовж першого етапу (листопад 1970 р. — листопад 1971 р.) було встановлено додатковий 10%-й податок на експорт, заморожені на 3 місяці ціни і зарплатня та введено обмеження на обмін доларів на золото, що фактично вивело США з зони відмову від бреттонвудської фінансової системи. На другому етапі (листопад 1971 р. — січень 1973 р.) замість контролю над цінами і зарплатнями запроваджено контроль над ними, встановлено спеціальна комісія. В ході третього етапу

(січень-червень 1973 р.) цей державний контроль, що викликало зростання темпів інфляції та зрив системи контролю. Четвертий етап, який захарактеризував 1974 р., характеризувався невдалими спробами контролю інфляцію.

Негативно позначилися на економіці США 1973–1974 рр. та світова економічна криза 1973–1974 рр. результатом гострої кризи американці втратили довіру на світовому ринку за цілою низкою показників, а абсолютна виробництва у США склало понад 3%. Різке падіння кон'юнктури спричинене цілою низкою факторів, які свідчили про початок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки.

Для подолання наслідків енергетичної кризи Картера запропонувала енергетичну програму, що передбачала збільшення добування нафти і вугілля всередині країни, створення крупних стратегічних запасів нафти, а також заходів з економії нафти у промисловості та у побутовій сфері, розробки і впровадження нових видів палива і енергії.

Подолати наслідки кризи вдалося відносно швидко. У 1976–1977 рр. досягнуто значного росту виробництва у традиційних галузях. Проте це був останній сплеск економіки індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток нових технологій і галузей: електронної, аерокосмічної, космічної, виробництва роботів і біотехнологічних виробництв.

Наростання тенденцій постіндустріалізму привело до перегляду кейнсіанських засад державної політики в економічній сфері та переходу до неоліберальної економіки. Зреалізована на практиці у роки президентства Рональда Рейгана (1981–1988 рр.) та увійшла в історію під назвою «рейганоміки».

«Рейганоміка» висувала на перший план децентралізацію, раціоналізацію виробництва, його структурної і організаційної перебудови, проведення гнучкого державного регулювання, посиленого інвестування модерних галузей, верифікацію спеціалістів, вирішення соціальних та екологічних проблем. Реалізація програмних завдань передбачала такі заходи:

- скорочення податків на корпорації та особисті доходи;
- скорочення податків;
- обмеження урядових витрат на соціальні програми;
- дерегулювання підприємницької діяльності;
- проведення жорсткої антиінфляційної політики у грошовій сфері.

Вперше на практиці цілковитого успіху у США досягла економічна доктрина монетаризму лауреата Нобелівської премії (1976) Мілтона Фрідмена. Про ефективність цієї політики неоконсерваторів свідчив тривалий економічний

головними факторами якого стали: завершення
перебудови економіки, стійкий ріст реальних обсягів
споживання та стабілізація долара на відносно низькому
рівні дозволило залучити в американську економіку потужні
зовнішні та внутрішні інвестиції.

Головною економічною проблемою у США на початку 90-х
років був дефіцит державного бюджету (290 млрд дол.) і
зростаючий державний борг (понад 4 млрд), що викликало
зниження інвестиційної активності в країні та зростання зовнішніх
дефіцитів. Такий стан визначив пріоритети економічної стратегії
адміністрації Б.Клінтона, що полягали передусім в
стабілізації економіки шляхом стимулювання інвестиційного
росту. За зміну монетарній політиці приходиться активізація
використання інструментів, посилюється державна підтримка
науки та впровадження інформаційних технологій, діяльності
культури та вирішення соціальних проблем.

Неможливість поетапного здійснення плану стабілізації
економіки, який включав короткотермінову програму соціальних
заходів, довготермінову інвестиційну програму та програму
зменшення бюджетного дефіциту, спричинила черговий тривалий
рецесійний відйом у США.

Змінилися американські позиції у глобалізаційних процесах,
падіння тоталітарної радянської імперії та витворення
нових архітектури геополітики стали доміантними.

Економічна діяльність республіканської адмініст-
рації Буша пройшов під знаком найбільшої в історії
американської економіки катастрофічної атаки 11 вересня 2001 р., що викликало
глибоке погіршення економічної кон'юнктури. Фатальний
цикл нового тисячоліття віддзеркалив гострі проблеми
глобалізму та окреслив потребу кардинальних змін в
економіці та геоekonomіці, адекватних до викликів нової епохи.

Друга світова війна спричинила послаблення економічних і
політичних позицій **Великої Британії**, хоча її людські втрати, що
склали 25 тис. убитими і 278 тис. пораненими, були меншими,
ніж в Першій світовій війні. Витрати на війну склали більше
10 млрд ф.ст. Державний борг виріс з 7,2 млрд ф.ст. у 1939 до
100 млрд ф.ст. у 1946 р., з яких 3 млрд ф.ст. — зовнішня
заборгованість. У цілому за роки Другої світової війни Велика
Британія втратила близько 25% національного багатства країни.

Після війни зменшився загальний обсяг промислової
виробничості, що склав у 1946 р. 90% від рівня 1937 р. Значно
знизилися експорт англійських товарів. Дефіцит платіжного
балансу на кінець війни перевищив 4 млрд ф.ст. Устаткування
промислових підприємств за роки війни зносилось, технічний
статус знизився. Особливо велике падіння виробництва
спостерігалось в бавовняній промисловості — на 50%, у вугільній
промисловості — на 13%.

Війна спричинила посилення залежності Великої Британії від США, що у період війни постачали своєму союзникові партії озброєння і продовольства на умовах ленд-лізу.

У підсумку Великій Британії довелося скоротити витрати в напрямках і цілком перервати свої зовнішні економічні зв'язки, куди усе більше проникав капітал США. Значних збитків Велика Британія в результаті втрати ринків у країнах Північного Сходу і Південно-Східної Азії, а також у зв'язку з впровадженням капіталістичної системи Китаю, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії й інших країн. Частка Великої Британії в експорті розвинутих держав знизилася з 11,3% у 1937 р. до 1,3% у 1947 р.

Після закінчення Другої світової війни почався розвал колоніальної системи. Внаслідок могутнього національно-визвольного руху Велика Британія в 1947 р. змусила незалежність Індії, розділивши країну за релігійними ознаками на дві держави — Індію і Пакистан. У 1948 р. незалежність домоглися Бірма і Цейлон. Боротьба пригноблених народів змусила Велику Британію надати незалежність майже всім колоніальним територіям. Так, якщо в 1945 у складі імперії англійських колоній і залежних територій складалося 432 млн чоловік, то в 1969 р. — близько 10 млн. Таким чином, колоніальна імперія економічно послабил Велику Британію, їй удалося зберегти значні економічні і політичні інтереси в своїх колишніх колоніях.

У липні 1945 р. в Англії були проведені чергові загальні вибори, в результаті яких до влади прийшли лейбористи. Уряд лейбористів запропонував програму відродження країни «Обличчям до майбутнього». Найкращий шлях до цього майбутнього маніфесту бачили в плановій і поступовій еволюції економіки до «змішаної економіки» в напрямку підвищення вартості державної власності.

Для реалізації цієї мети лейбористський уряд ввів контроль над капіталовкладеннями в промисловість, а також провів реформи в низки галузей економіки та їхню реконструкцію: націоналізовані Англійський банк, вугільна і газова промисловість, ряд електростанцій, деякі сталеливарні заводи, вантажний транспорт, телеграфи і радіозв'язок. При цьому державні підприємства націоналізованих підприємств одержали фінансову підтримку, що значно перевищувала їхню фактичну вартість.

Реалізуючи соціальну частину своєї передвиборчої програми, уряд К.Еттли скасував закон про профспілки 1927 р., який обмежував їхні колишні права на страйки. Була реорганізована система соціального страхування, фонди якої поповнювалися за рахунок внесків працюючих, відрахувань підприємців і державного бюджету. З цих засобів виплачувалися пенсії по старості, хворобі, безробітті, при втраті працездатності, у разі

дитини, на виховання дітей, пенсії старим і вдовам, надавалася безкоштовна медична допомога.

Варкентам уже з перших днів правління довелося стикнутися з низкою складних зовнішньоекономічних проблем.

У 1945 р. США без попереднього повідомлення почали постачання товарів по ленд-лізу, які надалі Англія зобов'язувалася сплачувати в доларах. У грудні 1945 р. була підписана ленд-лізівська угода, за якою США надали Англії позику в суму 3750 млн дол. За винятком 650 млн дол. як відшкодування за ленд-ліз Англія одержала кредит на суму 3100 млн дол. Вона могла його використовувати впродовж п'яти років з 1946 по 1951 рр. Погашення позики починалося після закінчення річного терміну з розрахунку 2% річних і повинно було завершитися протягом 50 років. Одержуючи позику, Англія мала відновити вільний обмін фунта на долар і скасувати преференційні тарифи.

Внаслідок складної економічної ситуації уряд Англії вбачав у ленд-лізі до плану Маршалла. У липні 1948 р. була підписана ленд-лізівська угода із США про реалізацію плану в Англії. За виконання цього плану Англія одержала 2351 млн дол. допомоги в сумі товарів і 337 млн дол. позики.

У 50-х рр. уряду лейбористів удалося в основному реалізувати економічний потенціал країни, незважаючи на збитки від економічних дій у Другій світовій війні і втрату колоній. Уряд лейбористів не зумів повністю виконати обіцяну соціальну політику після чергових виборів у 1951 році до влади в Англії прийшли консерватори на чолі з Вінстоном Черчиллем.

Основними напрямками економічної політики нового уряду

були: денационалізація галузей промисловості;
регулювання процесу утворення великих монополістичних

структурна перебудова економіки під впливом НТР і
реформа фінансової політики;

створення економічного союзу низки європейських держав
з метою збереження незалежних позицій у світі;
переворуження армії.

У 50-х роках економічний розвиток Англії прискорився. Так,
у 1951-1958 рр. середньорічний темп росту валового
внутрішнього продукту склав 1,75%, а промислового виробництва
2,7%. У 50-ті роки він піднявся відповідно до 2,7 і 3,3%.

50-ті роки десятиліття характеризувалися пом'якшенням
циклічності економіки. Зміни в характері циклічного розвитку
привели до підвищення загального рівня зайнятості. У порівнянні
з попереднім періодом число безробітних у 50-ті роки скоротилося,
а зайнятість в економічно активному населенні коливалася від 1,2

В основі деякого прискорення темпів росту Англії в 50-ті роки лежали сприятливі економічні фактори, загальні для всіх індустріальних країн. Це вплив науково-технічної революції, що в умовах Британської колоніальної імперії та відставання суперників зумовив модернізацію структури капіталовкладень.

У 1951 р. уряд консерваторів відповідно до програми здійснив часткову денационалізацію чорної металургії. Цей крок був обумовлений тим, що в результаті великих капіталовкладень чорна металургія змогла стати прибутковою.

Політика консерваторів стимулювала виробництва і капіталів. Провідну роль в англійській економіці відігравала група монополій, що належали ста найбільшим підприємствам Англії. Так, одним із найбільших монополістичних підприємств була компанія «Віккерс», на підприємствах якої наприкінці 50-х років працювало близько 100 тис. робітників.

Концерн «Імперіал кеніг індастріз» (ІКІ), утворений в 1929 році, за розмірами свого основного й оборотного капіталу виступав лише американському концерну «Дюпон». В Англії належало понад 100 заводів і фабрик, на яких працювало 120 тис. робітників та службовців. Крім того, ІКІ мав підприємства в 48 країнах.

Могутніми монополіями також були нафтові концерни «Датч-Шелл» і «Бритіш петролеум» (колишня «Англійська нафтова компанія»). Так, наприкінці 50-х років сумарний оборот «Ройял Датч-Шелл» складала 6,5 млрд дол. у цілому в підприємствах цього концерну було зайнято 250 тис. робітників.

У галузевій структурі промисловості Великої Британії в 50-х роках перше місце займало машинобудування, друге – металургія і металообробка, третє – харчова, четверте – текстильна промисловість. За технічним оснащенням і технологіями англійська промисловість набагато відставала від індустрії США, ФРН, а в деяких галузях – і Японії. Науково-технічна революція, що становила структурні зміни економіки, водночас призвела до появи нових «традиційних» галузей.

Зміни гео економічної ситуації у післявоєнний період призвели до відносно низької конкурентоздатності багатьох англійських підприємств, та актуалізували проблему пошуку нового місця у міжнародній поділі праці.

Підбиваючи підсумки економічного розвитку країни в першій половині 40-х і в 50-ті роки, можна констатувати, що економіка Великої Британії розвивалася дещо повільніше у порівнянні з ФРН і США, а згодом і Японією. Втрата колоніальних ринків найбільш болючо позначилася на економіці країни, а епоха НТР призвела до змін у традиційній структурі виробництва. Значні зміни відбулися

технічне переоснащення армії, що розпочалося в 50-ті роки здійснювалося за рахунок скорочення соціальних програм. У господарському розвитку Великої Британії у 60-ті роки основними факторами стали зростання потужності монополістичних об'єднань та посилення впливу НТР. Англійський фунітаризм відіграв помітну роль у низці ТНК, які контролювали енергетичну, харчову, автомобільну галузі промисловості, видобуток цінних металів не тільки у Західній Європі, але й на всьому світовому ринку. Власне крупні монополії лобювали активну участь Англії в євроінтеграційних процесах, зокрема, у створенні «Спільний ринок».

У 1964 р., у політиці кабінету лейбористів на чолі з Г.Вільсоном, впроваджувалися засади «партнерства» із приватними монополіями та зростання державного сектора економіки (наприклад, націоналізація сталеварної промисловості 1967 р.) разом із запровадженням елементів планової економіки.

У 60-х роках темпи росту промислової продукції наприкінці 60-х років скоротили депресію внутрішньої економіки та четверте місце серед розвинених держав за обсягами промислового виробництва (після США, ФРН, Японії). Такий стан прискорив переговорний процес між консервативного уряду Є.Хіта з метою вступу Великої Британії до ЄС, який успішно закінчився у 1973 р. Проте ця подія не мала визначального впливу на покращення економічного стану Великої Британії. У консервативному кабінету міністрів приходить знову до влади лейбористи.

У 70-х роках економічну політику вони побудували на традиційних засадах, що передбачали розширення соціальних програм, націоналізацію низки важливих промислових галузей, посилення державного контролю над розробкою нафтових родовищ у Північному морі, скорочення військових витрат та збереження умов участі Англії у «Спільному ринку».

У цей час, впродовж 70-х років в управлінні економікою Великої Британії переважала корпоративна система, при якій приймалися шляхом досягнення угоди між урядом, монополіями та підприємцями. В умовах утвердження кейнсіанства така модель була малоефективною й вимагала суттєвих змін.

У 1979 році до влади прийшли консервативні сили. Уряд Маргарет Тетчер, яка запропонувала нову неоконсервативну стратегію економічного розвитку, що стала відомою в економічній літературі під назвою «тетчеризму». Ідеологічною основою нової концепції став ренесанс «вікторіанських цінностей» (права, релігії, праці, економії, працелюбності тощо) та активне сприяння вільному підприємництву, особистій ініціативі й індивідуалізму.

Маргарет Тетчер прагнула реалізувати свою економічну доктрину монетаризму, шляхом скорочення соціальних витрат і

податкового тиску, обмеження влади профспілок у державному секторі та відмови від субсидій для банкрутів. Така економічна політика будувалася на обгрутованих засадах, які були сформульовані у ході оздоровлення економіки, запропонованій засновницею монетаристської школи Мілтоном Фрідменом.

Наслідком енергійного втілення в економіку неоконсервативних засад став економічний підйом, супроводжувався найвищими у Європі темпами щорічних обсягів виробництва (4%) і продуктивності. Ще вищими були темпи зростання ефективності основного капіталу.

Політику «тетчеризму» продовжив новий лідер Джон Мейджор, який став прем'єром уряду Королівства у 1990 р. Логічним продовженням 90-х — на початку 2000-х рр. стала посилена увага до приватного підприємництва й модерних галузей промисловості, також підписання Маастрихтської угоди (2 серпня 1992 р.).

Таким чином, «тетчеризм», як британська форма консерватизму, став прикладом доволі ефективної адаптації економічної політики до умов глобалізму та постіндустріального суспільства.

Війна і чотирирічна окупація завдали Франції економічних збитків на загальну суму 1440 млрд французьких франків. Втрати склали 1100 тис. чоловік. Майже на 70% скоротилося промислове виробництво, його структура була архаїчною, час не обновлювався машинний парк. Вдвічі в порівнянні з довоєнним зменшилася продукція сільського господарства, країна втратила торговельний і військовий флот.

Закордонні капіталовкладення країни порівняно з довоєнними скоротилися наполовину, а у порівнянні з 1913 р. — у чотири рази. Ще в ході війни почався розпад Французької колоніальної імперії, незалежності домоглися Індокитай, Сирія і Ліван.

Відбудову зруйнованої економіки здійснював уряд на чолі із Шарлем де Голлем, що був сформований у 1944 р. У країні встановлено тимчасовий режим, який передбачав прийняття Конституції Четвертої республіки восени 1958 р.

Протягом 1945 — 1947 рр. націоналізовано транспорт, електроенергетика, видобуток вугілля, газова промисловість, авіапромисловість, морське судноплавство, повітряні лінії, автомобільні заводи фірми «Рено», центральна емісія грошей. — Французький банк, чотири найбільших депозитних банків, ощадні каси, страхові компанії. Загалом націоналізовано приблизно 20% виробничих потужностей країни. Було втрачено права фабрично-заводських профспілкових комітетів, одержали можливість контролювати питання звільнення робітників, умови праці і забезпечення житлом.

...ного поступу у перший повоєнний період досягнуто в ...ного законодавства. Так, був прийнятий закон про ... 40-годинного робочого тижня; робота понад 40 год. у ... вважалася понаднормовою й оплачувалася за ... розцінками. Номінальна заробітна плата працівників ... і торгівлі у 1946 р. зросла на 80%, сільсько- ... робітників — на 25%. Розміри пенсій і сімейних ... збільшилися від 80 до 130%.

...ність відновлення економіки зумовила спрямування ... капіталовкладень у промисловість. Завдяки цьому ... виробництво країни вже влітку 1947 р. досягло свого ... рівня (у сільському господарстві цей рівень був ... в 1950 р.). У січні 1948 р. здійснена девальвація ... у результаті чого його золотий вміст був зменшений на

... країні 1947 р. виведено зі складу урядової коаліції ... комуністів. Процес націоналізації був припинений, а 28 ... 1948 р. у Парижі підписана угода про економічне ... між Францією і Сполученими Штатами Америки, ... початок реалізації плану Маршалла у Франції.

... в планом Маршалла Франція протягом ряду років ... від США продукти, озброєння і великі грошові ... З квітня 1948 р. по жовтень 1951 р. вони склали ... а до 1958 р. загальна допомога Сполучених Штатів ... досягла 12 млрд дол. Основними споживачами ... кредитів стали металургійні і хімічні трести, ... компанії. Значна частина цієї суми була використана ... новітнього устаткування, що сприятливо позначилося ... промислового виробництва країни.

... зазначити, що реалізація плану зумовила посилення ... американських кредиторів на формування економічної ... Франції. Уряд надав США право визначати, які галузі ... і сільського господарства слід вважати «економічно ...». Американські монополії одержали вільний доступ ... джерел Франції і її колоній, а такі компанії, як ... «Йел», «Дженерал електрик», «Форд», «Крайслер» та ... сприяння у заснуванні своїх філій і дочірніх фірм у ... VIII стаття угод зобов'язувала французький уряд ... інформацію про свою економіку і будь-яку іншу ...». США отримали право контролювати французький ... експорт.

... чинном, після закінчення Другої світової війни Франція ... з низкою економічних і політичних проблем. З ... з цієї ситуації в країні була проведена часткова ... збільшився приплив капіталовкладень у ... промисловість. До кінця 40-х рр. економіка країни ... Франція приєдналася до плану Маршалла, що

певним чином обмежило її суверенітет, але дозволило розвинути виробничий потенціал.

У 50–60-х рр. французька економіка розвивалася під впливом НТР, зростання ролі державно-монополістичного поєднання та поживавлення участі у євроінтеграційних процесах.

Характерною рисою цього періоду була систематизація та планування економіки: у 1947–1953 рр. здійснювалися операції модернізації і реконструкції («план Монне»), у 1954–1957 рр. — план зміцнення конкурентоздатності приватних фірм, у 1958–1961 рр. — план переходу від протекціонізму до «відкритої економіки». Однак така система, на відміну від державного планування радянського взірця, мала не обов'язковий, а рекомендаційний та координуючий характер.

Віховою подією в економічній історії Франції стало прийняття Конституції 1958 р. та встановлення П'ятої республіки. У 1961 р. де Голль, затверджений прем'єр-міністром, проголосив економічну доктрину «індустріального імперативу», тобто пріоритетного розвитку практично усіх галузей економіки.

Участь Франції у євроінтеграції зумовила урядові заходи на сприяння монополізації різних галузей промислового виробництва, чого виникли фінансово-промислові групи.

У другій половині 60-х рр. орієнтація на внутрішній ринок ЄС та світового господарства спричинила зміну системи планування, функції якої обмежувалися прогнозуванням. Важливим фактором зростання економічного потенціалу Франції стало погашення заборгованості США, що дозволило відновити традиційну для цієї держави роль світового кредиторства.

Посиленню зовнішньоекономічних позицій Франції сприяло також рішення нового французького уряду, сформованого після обрання президентом Жоржа Помпіду в 1969 р., про девальвацію франка. Цей крок надавав переваги французьким експортерам на зовнішньому ринку, що викликало значне зростання промислового виробництва в країні.

Проте світова економічна криза серединах 70-х рр. спричинила значне скорочення обсягів промислового та аграрного виробництва (3%), зростання інфляції та безробіття. Відповіддю на економічну депресію стала політика «структурної переорієнтації», що лягла в основу плану економічного розвитку на 1976–1980 рр. Ця концепція, на противагу курсу «індустріального імперативу», акцентувала увагу на розвитку конкурентоздатних експортних галузей: автомобільної, авіаційної, електротехнічної та аграрного виробництва.

Погіршення економічної ситуації на початку 80-х рр. особливо валютно-фінансових позицій Франції зумовило штучного завищення курсу долара посилювало опозиційні настрої в країні та зумовило перемогу на президентських і парламентських виборах лівих сил.

Найбільш помітним кроком лівого уряду П.Моруа стало прийняття закону про націоналізацію 1982 р., що зумовило становлення найпотужнішого серед розвинутих країн державного сектору, який охоплював 85% авіакосмічної промисловості, 80% чорної та 1/3 кольорової металургії, майже половину хімічної і харчової промисловості. Особливістю структурної трансформації виробництва стало також створення значної кількості малих приватних підприємств із новітньою технологією при активній участі націоналізованих банків.

Ініціативний уряд Жака Ширака, сформований у березні 1981 р., затвердив програму найбільшого сприяння приватному сектору, центром якої стала потужна реприватизація, загальна вартість активів якої оцінювалася сумою 200 млрд франків.

Успіхи Європи на зламі тисячоліть до якісного нового етапу розвитку та розгортання глобалізації світової економіки пов'язані з ролью французького капіталу у міжнародних проектах: будівництво енергосистеми ЄС, нафтопроводу Марсель–Стамбул–ФРН, залізничного тунелю під Ла-Маншем, спільні програми тощо), визначають експортну спеціалізацію країни та посилюють роль ТНК у національному господарстві.

2. План Маршалла

Високим гірким економічним досвідом міжвоєнного часу в США та в бізнесові кола США висловлювали стурбованість, що економіка може призвести до рецесії та нової Великої депресії з високим ступенем безробіття, автаркічними тенденціями з боку окремих торгових партнерів і розривом світових економічних потоків, фінансовою нестабільністю та зростанням економічної нестабільності, що загрожувало б потенційній гегемонії у повоєнному світі. Такі загрози зумовили консенсус між демократами та республіканцями щодо необхідності гуманітарної допомоги зруйнованій Європі.

Економічна та фінансова допомога США багатьом країнам, зруйнованим під час війни, здійснювалася впродовж 1945–1953 рр. різними програмами і вимагала координації. Так, у травні 1946 р. кредитів для Великобританії в сумі 3,75 млрд дол., а в червні 1946 р. для Франції й такої ж суми допомоги для західних частин Німеччини, Конгрес США мав вирішити питання надання грошей на суму 1,85 млрд дол. для Греції і Туреччини. На додаток до Китаю, Корея, Палестина, додаткової допомоги отримали Франція, Австрія. Така ситуація спонукала Конгрес США прийняти рішення про ґрунтовний перегляд американських програм допомоги іноземним державам, їх упорядкування і реформування та всебічне геостратегічне обґрунтування.

У червні 1947 р. державний секретар США Джордж Кетлетт (1880–1959) у своїй промові в Гарварді висунув концепцію створення плану відбудови зруйнованої війною

економіки європейських країн. Формування нової Програми європейської відбудови безпосередньо із діяльністю головних радників держсекретаря Д. Клейтона та Дж. Кеннана. У травні 1947 р. розпочалася робота над Програмою у спеціально створеному з цієї ціллю політичного планування держдепартаменту, очолюваному — фахівцем з європейських проблем і експертом з економіки Концепція нової Програми ґрунтувалася на перспективній західноєвропейській інтеграції й передбачала активну участь американців швидкого психологічного впливу. Аторами програмної концепції стала група тоді ще молодих згодом відомих у всьому світі вчених-економістів: Ч. Кеннан, К. Гордон, М. Портер, У.Ростоу, Дж. Гелбрейт, Е. Селіґер, Вільям Вількокс, Дж. Роджерс, П. Нітце, А. Хіршман тощо.

Участь у реалізації плану задекларували Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Швейцарія, Греція, Туреччина, Західна Німеччина. У липні 1947 р. уклали конвенцію про утворення (спочатку Комітету) Європейського економічного співробітництва першочерговим завданням якої стала розробка спільної європейської відбудови (ПЄВ).

Початок реалізації плану Маршалла пов'язаний з прийняттям у дію у квітні 1948 р. закону США про 4-річний план економічного співробітництва, яка передбачала надання економічної допомоги західноєвропейським країнам на основі двосторонніх угод, підписаних з усіма вищеназваними країнами (за винятком Швейцарії, яка відмовилася підписати угоду про участь у ПМ). Країни-учасниці зобов'язувалися розвивати підприємництво, заохочувати приватні американські інвестиції, співпрацювати щодо зниження митних тарифів, постачати деякі дефіцитні товари і сировину, забезпечувати економічну стабільність, створити спеціальні фонди в національній валюті, яка вивільняється в результаті отримання американської допомоги (витрати цих фондів контролювалися США), подати щорічні звіти про використання отриманих коштів.

Однією з найважливіших передумов успішної реалізації було його завчасне забезпечення ґрунтовно розвинутою організаційними заходами та відповідною інфраструктурою. Для регулювання потоків економічної допомоги створено низку спеціальних комітетів.

До функцій Адміністрації економічного співробітництва (АЕС) належали безпосередній розподіл і контроль над використанням ресурсів. Загальна сума асигнувань з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. становила до 17 млрд дол. З них 12,4 млрд дол. становив державний кредит США. Основну частку фінансування (до 60%) отримали Великобританія, Франція, Італія та Нідерланди.

В рамках Програми Європейської Відбудови (ПЄВ) створено спеціальні фонди, що надавали кредити для певних країн. З коштів, наданих США за планом Маршалла для відбудови німецької економіки, було створено спеціальний фонд. За програмою допомоги отримувачі сплачували товари з США (харчових продуктів, добрив, металургійні вапалин, енергоносіїв) в еквівалентний фонд. За угодою про заборгованості (27 січня 1957 р.) кошти, як правило, надавалися у вигляді позик під низький відсоток, спеціально для заходів щодо сприяння відсталим регіонам, де бракувало води й повітря та підтримки малого й середнього підприємства. Отримувачі кредитів повинні були довести певну частину коштів до певного обсязі власних коштів.

Організація Європейського Економічного Співробітництва (ЄЕС) – Європейська Економічна Рада – заснована в 1948 р. з метою оптимального використання американської економічної та фінансової допомоги через тісне співробітництво між країнами-отримувачами, а також для забезпечення конвертованості валют. У 1960 р. її замінено Організацією Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР), оскільки поставлених цілей не вдалося досягти.

У період з 1950–1958 рр. діяла угода країн Європейської Економічної Ради щодо здійснення взаємних розрахунків між банками країн-учасниць з метою досягнення повної конвертованості валют – Європейський Платіжний Союз (ЄПС). Міжнародних розрахунків (БМР) виконував функції міжбанківського банку. Із запровадженням повної конвертованості валют ЄПС було замінено у 1958 р. Європейською валютною угодою.

Великі суми коштів, виділені за планом Маршалла, для різних країн були неоднаковими. Великі й густонаселені країни отримали найбільшу частину фінансових ресурсів: Великобританія – 3,4 млрд дол., Франція – 2,8 млрд дол., Італія – 1,5 млрд дол., Західна Німеччина – 1,4 млрд дол. Однак у перерахунку на душу населення в доларах США ця допомога була більшою у невеликих країнах: Данія (186 дол.), Австрія (131 дол.), Греція (128 дол.), Ірландія (111 дол.). Для порівняння: Великобританія (53 дол.), Франція (37 дол.), Італія (30 дол.), Західна Німеччина (18 дол.). Великі обсяги фінансової допомоги самі по собі не мали вирішального значення для економічної відбудови західноєвропейських країн. Початковими чинниками були характер використання коштів, їх розподіл і спрямування на вирішення найелементарніших потреб господарського життя населення, на розв'язання стратегічних питань економічного розвитку. Прямі поставки продуктів харчування дали змогу країнам стати на становище з продовольством, а поставки сировини – на відбудові промисловості. Однак план Маршалла був

покликаний не лише слугувати відбудові повоєнної Європи, а й сприяти встановленню тісного співробітництва країн у єдиному ринковому просторі. Саме цій меті — створенню конкурентного середовища, відновленню ринкових механізмів — було підпорядковано механізми, інструменти й форми реалізації цього плану.

За планом Маршалла Західна Німеччина отримала 13,8 млрд дол., крім того, з 1946 р. по березень 1950 р. — додатково 10,5 млрд дол. і послуги за т.зв. програмою GARIOA фонду допомоги США для управління й підтримки зайнятих регіонів на суму 2,5 млрд дол. Сумарно в Західну Німеччину було спрямовано 26,8 млрд дол. американської допомоги. Цю підтримку спочатку було розглянуто як кредит, що підлягав поверненню. Однак у Лондонській угоді про заборгованості (1953 р.) було визначено, що повернення неможливо, необхідно 1 млрд дол., решта боргів скасовувалася. Після цього ФРН повернула США ще до 1966 р.

Завдяки плану Маршалла Західна Німеччина у повоєнні роки отримувала продукти харчування, нафту, вугілля, паливо, а пізніше — промислову сировину, дефіцитні металеві матеріали для обробної промисловості, не витрачаючи на це валюту, що дало їй змогу швидше подолати проблеми з відсутністю товарів першої необхідності та сприяти стабілізації економіки. Ефективним механізмом дії програми ПЄВ теж був важливим елементом забезпечив відносно швидкий вихід Німеччини з економічної кризи. Визначені угодою умови реалізації плану Маршалла передбачали сплату західнонімецькими імпортерами вартості отриманих програмних допомог товарів і послуг у німецьких марках на рахунок спеціального фонду. З цього фонду західнонімецьким підприємствам надавалися інвестиційні кредити на вигідних умовах у формі відновного капіталу. Така форма допомоги зі спеціального фонду ПЄВ стала, згідно з умовами плану Маршалла, «допомогою для самодопомоги» і поживала на користь багатьох базових галузей економіки (енергопостачання, металургія, добувної промисловості, транспорту).

Спеціальний фонд ПЄВ і сьогодні служить важливим інструментом федерального уряду для підтримки економіки. До кінця 1995 р. він збільшився до 23 млрд марок. Після об'єднання двох німецьких держав уряд ФРН у травні 1990 р. прийняв рішення про підтримку кредитами зі спеціального фонду ПЄВ деяких галузей промисловості Східної Німеччини, насамперед малих та середніх підприємств. У такій формі Західна Німеччина теж змогла опосередковано взяти участь у відбудові Східної Німеччини за планом Маршалла.

Мотиви запропонованої й наданої американцями допомоги для потерпілих від війни країн були не безкорисливими. Завдяки майже 10 млн демобілізованих американських солдатів, повернутих на ринок праці, а потужності, що зросли за роки війни,

з поставками озброєнь для союзників, виявилися
ми. У разі виходу з обороту європейських ринків
спроможність населення економіці США також
6 тяжка повоєнна криза. Крім того, в результаті
лише відсотки, отримані за використані по лінії
створені потужності на початок 90-х років зросли
в 15 млрд дол.

Маршалла було вдало поєднано економічні та
інтереси різних країн великих і малих, переможців і
зруйнованих і збагачених війною. Підґрунтя такого
— не лише могутність США, необхідність покласти
злidianь, протидія поширенню комунізму в Європі,
повідомлення цілісності та взаємозалежності світу,
стабільного світового порядку на засадах економічної
демократії.

досвід успішної реалізації плану Маршалла
країни, беручи участь у програмах фінансово-
допомоги, повинні самі подбати про їх здійснення й
торговельні бар'єри, вийти з економічної автаркії
рівноправними членами світового економічного

Особливості феномена «економічного дива» розвитку постіндустріалізму у ФРН та Японії

роки стартові умови для стабілізації та
національних економік держав, що воювали по різні
були різними. Економіки Німеччини та Японії,
поразки у світовій війні, опинилися у надзвичайно
ставовищі. Вони виявилися повністю залежними від
і, перш за все, США. Високим був рівень
панував хаос у кредитно-грошовій сфері, що
державну владу контролювати ціни і заробітну
того ці країни втратили свої колонії та виплачували
вистарачі. Проте, такі надзвичайно складні умови
стали стимулом для консолідації національних
зруйнованого господарства та проведення у стислі
корінної організаційної і структурної перебудови.

Республіка Німеччини. Поділ Німеччини після
війни визначив особливості її розвитку. Економіка
частини країни, на території якої у 1949 р. було
ФРН, роозвивалась відповідно до розробленої
і Баварії, а згодом і ФРН, професором Людвігом
«соціального ринкового господарства», в якій
розвивалися особиста ініціатива підприємців, вільна
елементами державного регулювання. Держава, на
цієї теорії, повинна підтримувати нормальне
системи цін та забезпечити захист ринкової

економіки від монополізму товаровиробників. Для подолаття циклічних криз їй необхідно використовувати важелі валютної, податкової політики. Проте, втручання в діяльність окремих підприємців з боку держави – недопустиме. Успішна реалізація концепції «соціального господарства» пояснювалася у значній мірі й тим, що вважалися тяглість національної господарської традиції, особливості менталітету німецького народу.

Вже у 1948 р. втілюються в життя три реформи: грошова, цінова та податкова. Змістом стало: звільнення від величезної маси знецінених грошей, регулювання цін та розподілу, захист прав забезпечення свободи підприємництва. Хоча заходи уряду методом «шокової терапії», позитивно вплинули на економіку, німецька економіка почала відчувати уже впродовж їх реалізації. Пройшла стабілізація цін відповідаючи зростання заробітної плати, приблизно на 30% ефективність праці, поступово відбувався процес згуртування ринку».

Економічні реформи поживалися після фюрера на чолі з лідером ХДС-ХСС К.Аденауером 20 років, яке стало завершенням процесу утворення ФРН. Загальний обсяг виробництва на третину перевершив а у 1956 р. він подвоївся. Середньорічний приріст продукції складав за період з 1950 по 1960 роки 9,6% США і 3% у Великобританії. До середини 50-х років ФРН на друге місце у світі після США за рівнем золотого

Таким чином, у небагато стислі терміни країна поразку в світовій війні, обійшла за рівнем економіки всі держави – переможниці на європейському континенті, що отримав назву німецького «економічного дива» спричинений низкою причин. По-перше, значною мірою зберегти промисловий потенціал західної частини, репараційні платежі на користь США, Англії, Франції меншими. По-друге, було вдосталь дешевої робочої сили після репатріації 9 млн німців із Східної Пруссії та Польщі. По-третє, західні території Німеччини впродовж післявоєнних років майже не витрачали коштів на потреби, що дозволило уряду переважну частину національного доходу виділяти на капіталовкладення. По-четверте, високий рівень іноземних інвестицій, що становили понад 35% національного доходу (третина належала США) при одночасно майже нульовому рівні закордонних інвестицій західнонімецьких фірм. По-п'яте, обґрунтована концепція архітектора німецьких реформ, яка яскраво виражену національну ідентифікацію, що дозволило з максимальною ефективністю зреалізувати такі якості німецького народу як висока працездатність.

порядку, готовність до самопожертви для відбудови досягнення власного добробуту.

Згідно із планом Маршалла 3,9 млрд доларів «стартової допомоги» згідно із планом Маршалла. Ці кошти, а також гроші із федерального бюджету (30-32% всіх вкладів в економіку) були витрачені на заміну застарілого обладнання, модернізацію виробництва, створення нових галузей економіки (автомобільної, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної модернізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції, особливо військового призначення, так і на товари широкого вжитку. ФРН у 50-х роках практично не мала військових витрат, тому могла робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 50-х років перевищував запаси Великобританії, Франції та інших країн, разом узятих.

Після завершення стадії відродження економіки, приблизно на початку 50-х років, починається період підйому, що тривав до початку наступного десятиліття. Вийшовши на позиції економічного лідера Європи на початку 60-х років, ФРН стає одним з головних засновників Європейського об'єднання вугілля та сталі, започатковуючи таким чином процес європейської економічної інтеграції. Продукція західнонімецької вугільної промисловості у цей час становила 60 %, виробництво сталі — 30 %, експорт — 40%, імпорт — 35% сумарних показників — членів «Спільного ринку».

На початку 60-х років темпи промислового зростання ФРН були дуже високими: виробництво чавуну виросло на 30,7%, сталі — на 37,4%, алюмінію — на 87,4%, електроенергії — на 209%. Ще вищими були темпи зростання виробництва пластмас, яке зросло у 4,4 раза та видобутку природного газу — в 31,5

разів за десятиліття економічного підйому прийшла рецесія, спричинена тим, що заторкнула передусім низку традиційних галузей економіки, зокрема вугільну та деякі галузі машинобудування. Темпи наступних двох років темпи промислового розвитку були нижчими, а у 1970 р. — дещо знизилась.

60-ті роки пройшли у розвинутих індустріальних країнах за законом науково — технічного прогресу. Цей процес мав свої особливості. У початковий період розгортання економічного підйому було зроблено не на власні наукові дослідження і використання іноземних патентів і ліцензій. Проте з часом технологічного відставання ФРН від провідних держав Європи зміну концепції науково-технічної політики. Уже у 1960-х роках розгортання цієї сфери зросло у 5,2 раза в порівнянні з 1950-ми роками. Значальна зміна пріоритетів економічної політики у ФРН спричинила структурну перебудову промисловості. Зокрема скоротилася частка видобувної промисловості (у

першу чергу вугільної галузі), помітно зменшилася також частка галузей легкої промисловості.

Суттєві трансформації відбулися в об'ємі і структурі капіталовкладень. Після завершення відновлювального етапу ФРН основний потік інвестицій скеровувався в галузі нових видів сировини та матеріалів. Значні капіталовкладення в прогресивні галузі виробництва належали американським та англійським компаніям.

Модернізація технічної та технологічної бази промисловості спричинила зростання продуктивності праці впродовж 1950-х років на 60%. Бурхливий ріст зовнішньої торгівлі вивів у 1950-х роках ФРН на перше місце у світі за об'ємами експорту готової продукції. Чималу роль у цьому відіграли процеси євроінтеграції. Введення «Спільного ринку» сприяло зниженню або й ліквідації окремих митних тарифів, поживило рух капіталів, об'єднання виробників товарів, посилювало кооперацію та спеціалізацію членів ринку і прискорювало, таким чином, їх економічний розвиток.

На тлі розгортання науково-технічного прогресу та посилення конкуренції на світових ринках активізуються процеси інтеграції глобальної економіки, що віддзеркалилися насамперед у розгортанні діяльності транснаціональних компаній (ТНК). У ФРН уже в 1970 р. налічувалося 12. Найвищою ступенем концентрації спостерігався в авіаційній і хімічній промисловості, де трьом концернам належало відповідно 100 і 60 % загальної продукції, а 100% продукції автомобілебудування виробляли три концерни.

Японія. Ще однією державою, що збагатилася в післявоєнній економічній історії феноменом «економічного дива» стала Японія. Після підписання акту про капітуляцію у Другій світовій війні вона була окупована американськими військами разом з союзницьких держав. Основні засади політики щодо Японії були визначені Потсдамською декларацією від 7 серпня 1945 р., що передбачала остаточну ліквідацію милитаристської системи створення умов для усталення підвалин демократичного суспільства, та, у першу чергу, запровадження свободи вираження віросповідань і дотримання інших прав людини.

Японська економіка на межі 1945-1946 рр. знаходилася в стані колапсу. У результаті припинення імпорту сировини та продовольства обсяги промислового виробництва в квітні 1946 р. склали лише 14% довоєнного рівня. Загострили ситуацію інфляційні процеси: кількість паперових грошей зросла в період 1945-1947 рр. у 4 рази. Без роботи залишилося майже 10 мільйонів японців. Ускладнював ситуацію саботаж процесу відновлення економіки з боку японських монополій, викликаний необхідністю репарацій.

При сприянні американської окупаційної влади розпочався процес інституційно-економічних трансформацій. Концентрація

1947 р. проголосила Японію конституційною парламентською державою, гарантувала демократичні свободи, запровадила загальне виборче право тощо. Згідно із 9-ю статтею конституції, було розпущено збройні сили та запроваджено право сил самооборони при обмеженні бюджетних витрат на озброєння у розмірі до 1%. Окупаційні власті здійснили економічні реформи. Було введено антимонопольне законодавство, згідно з яким розпущено найбільші монополії. Американські фінансові радники провели реформу банківської системи. Були зменшені податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс ієни. Реформи сприяли зростанню і посилили конкуренцію підприємств, сприяли розвитку виробництва.

Введення в дію нової Конституції стало своєрідною точкою відліку реалізації стабілізаційної економічної політики США в Японії, яка знайшла своє віддзеркалення у програмі, розробленою якої був відомий американський фінансист, президент Детройта Дж. Додж. За дорученням президента США Д. Трумена йому вдалося зреалізувати проект формування збалансованого державного бюджету, що передбачав різке збільшення податків (на 62%), заміну державних субсидій на державний банківський кредит, встановлення державного контролю над цінами, стабілізацію зарплатні тощо. Суттєвих змін зазнала система американської економічної допомоги. Засновувався «еквівалентний фонд», до якого поступали кошти від торгівлі в Японії американськими товарами, що раніше надавалися як допомога. Фонд кредитував під контролем японської влади крупні японські компанії. Водночас здійснювалися заходи щодо розширення японського експорту, встановлювався твердий обмінний курс.

Важливою трансформації аграрного сектора посприяла аграрна реформа 1946–1949 рр. яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам за 80% усіх сільськогосподарських угідь. Посилилася конкуренція між виробниками, внаслідок чого зросла продуктивність праці, врожайність культур, розширився внутрішній ринок продукції, сформувалася ринок робочої сили.

Катализатором відродження японської економіки стала війна, яка зумовила різке зростання попиту на озброєння, транспортні засоби, послуги, продовольство тощо. У 1950–1953 рр. Японія отримувала велику вигоду від американських військових замовлень склала великий торговельний докл., що дозволило Японії не тільки покрити зовнішньоторговельний дефіцит, а й розширити імпорт сировинних ресурсів. Зняття обмежень у сфері промисловості і зовнішньої торгівлі сприяли значені фактори спричинили економічний бум. Уже в 1955 об'єм промислової продукції виріс більш як у 1,5 раза порівняно із довоєнним рівнем, а зовнішньоторговельний оборот

у 1950–1954 рр. зріс у 10 разів порівняно із 1945–1949 рр. Серйозною перепоною для розгортання економічного зростання Японії залишалась і надалі технічна і технологічна відсталість.

Поворотним пунктом у повоєнній економічній історії Японії стало укладення 8 вересня 1951 р. у Сан-Франциско мирного договору, який підписали 48 держав (за винятком СРСР). Цей міжнародний акт скасовував режим окупаційної економіки Японією та делегував всю повноту влади національній владі.

У формуванні післявоєнної економічної моделі Японії, яка увінчалася феноменом «економічного дива», велику роль відіграла дискусія поміж японськими вченими, які тоді що репрезентували дві концепції — «зовнішня орієнтація» та «освоєння внутрішнього ринку». Результатом цієї дискусії стала японська модифікація кейнсіанської концепції. Вона була представлена відомим українським дослідником Юрієм Павленком, який наводив зразок вдалого оволодіння традиційно-східною економікою західними надбаннями. Як стверджує вчений, цього бракувало «не через відмову від свого заради західного, не через відмову від свого західним, а завдяки свідомому й вибірковому використанню тих західних досягнень, які могли бути поєднані з місцевими культурно-соціальним доробком».¹

Аналізуючи японський досвід творчого використання кейнсіанської концепції Кейнса, можна окреслити дві моделі державного регулювання галузей інфраструктури: переважно державне регулювання (50–70-ті роки) і опосередкований (непрямий) вплив (80-ті роки).

У 50–70-х роках діяла досить тверда система державного адміністративного регулювання. Регулювання економіки інфраструктури носило погалузевий характер, тобто здійснювалось в межах окремих галузей. Відповідно до прийнятих у 50-х роках законів, кожна галузь інфраструктури контролювалась конкретним центральним урядовим закладом.

У сферу державного адміністративного регулювання належали наступні найважливіші сторони діяльності компаній інфраструктури: початок функціонування, обумовлений обов'язком одержання ліцензії; обсяг і структура виробництва; установчі ціни та межі змін цін на послуги; масштаби і структура використання капіталу і характер його використання, стандарти техніки безпеки, випуск акцій і інших цінних паперів тощо. Державні органи мали право накладати заборону на прийняті компаніями рішення в окремих аспектах діяльності, якщо вони суперечили розпорядкам державних органів.

Крім «наказових» методів велику роль в адміністративному регулюванні інфраструктури грали також такі засоби:

рекомендації» урядових закладів по напрямках виробництва, структурі інвестицій та інших аспектів приватних компаній. Ці засоби адміністративного впливу не були закріплені в галузевих законах, але діяли ефективно. Як показала практика, приватні компанії зазвичай виконували ці рекомендації. Справа в тому, що компанія могла позбутися вигідних замовлень, пільгових кредитів тощо.

Адміністративного регулювання в галузях інфраструктури відбувалося, як правило, спільно державним апаратом та приватними фірмами. Для цього при всіх міністерствах і управліннях, їхніх департаментах і відділах була створена мережа консультативних рад. У їхній склад входили представники адміністративного апарату, підприємницьких організацій, профспілок і вчені. Зазвичай їх очолювали представники великого бізнесу.

Цілями адміністративного регулювання в 50–70-ті роки були підтримка малого бізнесу, захист японських фірм від іноземних конкурентів, підтримка компаній пріоритетних галузей економіки: авіаційного транспорту, інформаційного обслуговування, а із середини 70-х років — і стимулювання зниження витрат у виробництві та рівня забруднення навколишнього середовища (у галузях транспорту, електро-, газопостачання).

Увага до малого бізнесу пояснювалась тим, що він був основним серед виробничої інфраструктури Японії, а його середовищі багато в чому визначав соціальну структуру суспільства, рівень зайнятості і безробіття. Цілями засобами підтримки малого бізнесу в 50–60-ті роки були антимонопольне законодавство і 15 спеціальних законів, що передбачали вплив держави на конкурентну боротьбу в інфраструктурі. З цією ж метою держава регламентувала ціноутворення і продажі, нижні межі цін, стимулювала процес інновацій дрібних підприємців і їхніх кооперативів. Ефективно така політика провадилася на транспорті, в торгівлі і сфері ділових послуг. Держава істотно обмежила доступ іноземного капіталу (в сфері автомобільного транспорту, зв'язку, електро-, газопостачання, інформаційного обслуговування), надавала допомогу в одержанні науково-технічної інформації, в організації обміну інформацією підприємцями тощо.

Важливим чинником економічного зростання економіки є, звичайно, повсякденна наполеглива праця більше, ніж інтелектуального японського народу, його працелюбність, високий національний і заскокий патріотизм.

Ефективною виявилася в Японії система пожиттєвого навчання (патерналізму), за якою платня щорічно зростає залежно від віку і стажу. Фірми дбають про постійне підвищення

кваліфікації робітників, їх добробут і відпочинок. Робітника в іншу фірму — рідкісне явище і сприймається як несприятливий випадок. Японські робітники працюють інтенсивніше, за них довший робочий день, тиждень. Це впливає на собівартості продукції, її ціну.

Зовнішньоекономічні зв'язки, насамперед торгівля з Японії особливого значення. Імпорт сировини, який в Україні немає, йде головним чином із держав, що розвиваються, за низькими цінами. Дешева сировина також сприяла підвищенню конкурентоспроможності економіки. Готову продукцію Японія вивозить до розвинутих країн — США, Канади, Австралії, країн Європи.

Завдяки поєднанню вищеозначених факторів Японія посідає місце одного із лідерів гео економічного простору постіндустріалізму та глобалізму.

4. Основні етапи та інституції економічної інтеграції Європи

Міжнародні економічні зв'язки країн Західної Європи завжди вирізнялись високою інтенсивністю. У процесі розвитку виробничої кооперації сприяли транснаціональні корпорації (ТНК). У Західній Європі в період 1960–1970-х років було розташовано 40% зарубіжних філій ТНК у всьому світі промисловості, що створило у цьому регіоні густу мережу міждержавних мікроекономічних зв'язків. На їх основі розвивалися і макроекономічні зв'язки, тобто зв'язки між національними господарствами і країнами в цілому. Високий рівень економічної інтеграції країн Західної Європи — посилилась взаємозалежність промислово розвинутих країн Західної Європи.

Високий рівень розвитку продуктивних сил, спеціалізації виробництва в умовах відносно незалежних внутрішніх ринків країн Західної Європи стали важливими умовами інтеграційних процесів. Вагомим чинником інтеграції країн Європи стала і необхідність протидії цілковитому домінуванню США у світовому господарстві. 1948 р. США виробляли 60% сукупної продукції промислово розвинутих країн Європи. США припадало близько половини усіх довгострокових зарубіжних капіталовкладень і майже 80% усіх капіталовкладень т.зв. капіталістичного світу. Крім того, створена після Другої світової війни мережа міжнародних валютних та інших економічних відносин. Організація міжнародних економічних організацій — МВФ, ГАТТ — були побудовані таким чином, щоб зменшити вплив становити і вплив США, які домінували і у політичній сфері від НАТО до АНЗЮС. Жодна із країн Західної Європи не могла бути для США рівноправним партнером. Для Європи потрібен був міцний і довгостроковий економічний союз з європейським господарським простір, який міг би зіставитися з американським господарством США.

... і обумовлювало необхідність консолідації західно-
... економічної еліти на власній основі.

... метою у рамках утвореної 1949 р. Ради Європи було
... проектів регіональної інтеграції – від об'єднань у
... галузей промисловості до величезних проектів
... федерації. За одним з таких проектів («план
... світі 1951 р. було підписано Паризький договір
... Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)
... ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу
... не тільки спільного ринку чотирьох продуктів
... промисловості (вугілля, залізна руда, сталь і
... але й спільного регулювання обсягів виробництва і
... інвестиційних програм і раціонального використання
... Цей договір набув чинності 1953 р. ЄОВС
... 60% виплавки сталі і 50% видобутку вугілля у
... Європі.

... в ЄОВС виник план перетворення цієї організації
... торгівлі, але суперечності між країнами, особливо
... Францією, призвели до укладення у березні 1957 р.
... з шістьма (з 17) країнами-членами Римської сепаратної
... укладення Європейського співтовариства (ЄЕС) –
... ринку» – з перспективною програмою економічної і
... інтеграції. Кінцевою метою ЄЕС було проголошено
... Сполучених Штатів Західної Європи.

... в Римі цими ж державами ЄЕС було укладено
... укладення Європейського співтовариства з атомної
... (Евратом), метою якого було створення ще одного
... ринку, об'єднання ресурсів атомної енергії
... промисловості. У цей же час Великобританія, яка не
... до ЄЕС, організувала Європейську Асоціацію Вільної
... (ЄАВТ) у складі семи країн.

... внаслідок злиття органів управління ЄОВС, ЄЕС і
... утворилась триєдина інтеграційна організація з
... метою Європейські співтовариства, або Європейське
... 1973 року Великобританія і Данія вийшли з ЄАВТ
... до ЄЕС. Португалія зробила те саме 1986 р. Проте
... вступали інші три країни, і ця організація знову
... з семи членів: Австрії, Фінляндії, Ісландії,
... Норвегії, Швеції та Швейцарії. Ідея створення ЄАВТ
... розвитку торгівлі між країнами, проте без об'єднання
... створення офіційних інститутів, уповноважених вести
... діяльність, як це зроблено у ЄЕС.

... ЄАВТ і ЄЕС домовились створити єдиний
... простір і поширити своє співробітництво на такі галузі,
... валютна та промислова політика, дослідження та
... створення навколишнього середовища, рибальство,
... сталі та транспорт. При цьому ЄАВТ отримувала

усі пільги та торговельні прибутки від членства у Євроспівтоваристві, не беручи однак участі в роботі інституту угода набула чинності 1 січня 1994 р. Швейцарія була країна-членів ЄАВТ, яка не приєдналась до цієї угоди. національний референдум Швейцарії відхилив її. Три країни — Австрія, Фінляндія та Швеція — стали повноправними членами ЄС у січні 1995 р., припинивши своє членство у ЄАВТ. Перелічених вище країн, 1973 р. до ЄС увійшла Ірландія, 1981 р. — Греція, 1986 р. — Іспанія. І до складу співтовариства входить 15 країн.

Європейський економічний простір, створений спільними зусиллями країн-членів ЄАВТ принцип чотирьох свобод ЄС — вільного руху товарів, послуг, капіталу і населення.

У своєму інтеграційному розвитку Європейське співтовариство пройшло ряд еволюційних етапів, основою якого була лібералізація торгівлі. Розвиток співробітництва у межах ЄАВТ та Євроатому підштовхнув країни до зняття цілої низки бар'єрів, що перешкоджали розширенню торгівлі між ними. У ході проведення політики гармонізації регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Було створено митний союз. У період 1969 рр. формувався спільний ринок. Мито у взаємних торгах країн-членів поступово знижувалось; уже 1962 р. були ліквідовані кількісні обмеження товарообміну. Національні митні тарифи замінялись єдиним тарифом. Члени Співтовариства почали застосовувати єдиний тариф 1968 р. з одночасним усуненням мита у ЄС.

У цей же період у межах «Спільного ринку» здійснювався процес формування спільної сільськогосподарської політики, прийнятої під тиском Франції, зацікавленої у розширенні своєї сільськогосподарської продукції у самому Співтоваристві. Були введені єдині ціни і правила регулювання ринку сільськогосподарських товарів, а також створено компенсаційно-ціоністський механізм торгівлі з третіми країнами.

Спільна митно-тарифна політика забезпечила у 1970-х роках власних коштів Співтовариства головним чином за рахунок надходжень від митних виплат і компенсацій, що стягувались при імпорті товарів з третіх країн.

У 70-ті роки новий етап НТР обумовив необхідність спільної політики структурної перебудови економіки в Співтоваристві — країни-члени об'єднали свої зусилля для технологічного відставання від США та Японії. На цей час в галузях промисловості великі американські та японські витрати за рахунок технологічної переваги та скорочення витрат поширились в економіці Європейського Співтовариства. Країни-члени виштовхували з ринку національних виробників та диктували умови. Щоб протистояти цьому, було вирішено

єдиної сільськогосподарської політики на користь інших економічних та соціальних проблем. Коло сфер розширилось. Зокрема, країни об'єднали зусилля на наукових та технологічних дослідженнях, формування спільної індустріальної політики.

Елементом інтеграції стало створення у березні Європейської Валютної Системи (ЄВС), головними елементами якої були:

- забезпечення валютної стабільності в межах ЄС;
- забезпечення конвергенції процесів економічного розвитку;
- забезпечення стратегії зростання в умовах стабільності;
- стабілізація міжнародних валютних та економічних відносин.

Елементом ЄВС стало запровадження розрахункової одиниці — єкю. Завдяки цьому, зокрема, країнам ЄС вдалося подолати валютну кризу початку 80-х років. Після введіння єкю у 80-ті роки було відмінено обмеження зовнішньоекономічних операцій, а 1990 р. було введено режим вільного руху капіталів.

У 1992 р. було підписано програму подальшого розвитку економічного співтовариства і перетворення його в Європейський Союз («Євросоюз без кордонів») та у кінцевому підсумку досягнення повної інтеграції. Ця програма набула чинності з 1 липня 1993 р. Єдиний Європейський акт (або Маастрихтська угода) передбачає створення економічного і валютного союзу, проєктів співробітництва, формування нових інституційних механізмів.

З 1 січня 1993 р. Європейське співтовариство перейшло до стадії економічної інтеграції і за рішенням держав та членів отримало назву Європейського Союзу. У процесі здійснюється перехід до політичної інтеграції — створення держави конфедеративного або федеративного типу. Союз ЄС набуває рис єдиної державності, контури якої визначаються в економіці, політиці та в соціальній сфері.

Основною метою ЄС є створення умов вільного пересування в його межах товарів, послуг, капіталів та робочої сили. До 1999 р. було створено Європейський центральний банк, впроваджено спільну європейську грошову одиницю, сформовано організаційний та юридичний механізм узгодження зовнішньої політики та політики членів ЄС.

Важким суперечком на цьому шляху викликала ідея впровадження спільної валюти. Створення валютного союзу залежить від ступеня готовності держав до участі в ньому. Для цього необхідно виконати кілька умов-критеріїв:

• країна не може перевищувати рівень, існуючий у трьох країнах з найстабільнішими цінами, більш, ніж на 1,5 відсотка протягом трьох років.

2. Розміри бюджетного дефіциту мають становити не більше, ніж як 3% ВВП країни.

3. Коливання обмінних курсів національних валют повинні бути в межах, встановлених для європейської валютної системи.

4. Норма довгострокового прибутку не повинна перевищувати 2% від середньої норми прибутку трьох членів ЄС, а також нижче найнижчу норму прибутку.

5. Національний борг не повинен перевищувати ВВП країни.

Було здійснено три невдалі спроби запровадження європейської валюти: у 1992, 1995 та 1997 роках.

У 1995 р. критеріям Маастрихтського договору щодо інфляції відповідали 11 країн з 15; за процентними ставками — 10; за розмірами бюджетного дефіциту — 4 (Данія, Ірландія та Люксембург), причому показник дефіциту по ЄС склав 4,7%; за розмірами внутрішнього державного боргу — 5 (Данія, Німеччина, Люксембург, Франція і Великобританія). Тобто усі вимоги виконувала лише одна країна — Люксембург. Три вимоги виконували Німеччина, Франція, Великобританія та Ірландія.

Для поліпшення ситуації керівні органи ЄС прийняли низку заходів посилення контролю за економічною ситуацією держав-членів. Німеччина, зокрема, у грудні 1995 р. запровадила пакт між майбутніми членами валютного союзу «стабільності та зростання». За цим пактом країни-учасниці повинні були взяти на себе зобов'язання навіть у несприятливий для економіки час не перевищувати 3% рівня дефіциту бюджету в розрахунку на одного жителя. За сприятливої економічної ситуації цей показник повинен зменшитися до 1%. При порушенні цього зобов'язання країни повинні піддаватись штрафним санкціям (у розмірі 0,25% ВВП країни за відсоток понад тривідсоткову межу). Країни ЄС не прийняли пропозиції Німеччини і лише у грудні 1996 р. були досягнуті домовленості щодо механізму запровадження європейської валютної системи своєчасного попередження. Політичні рішення повинні прийматися з урахуванням виняткових випадків, до яких належать не лише природні катастрофи та надзвичайні політичні події (на кшталт об'єднання Німеччини), а також значне сповільнення економічного зростання.

Важливим кроком, що певним чином змінив загальну стратегію будівництва ЄС, стало створення валютного союзу. Держави ЄС ця стратегія передбачала, що усі держави-учасниці повинні рухатися на шляху інтеграції з однаковою швидкістю і на рівній основі. Участь у реалізації інтеграційних програм. Для досягнення цієї мети передбачався лише перехідний період, після якого повинні бути поширювалися загальні правила. Невдалі ж спроби запровадження євровалюти зробили очевидним, що не всі країни змогли перейти до валютного союзу одночасно.

1998 р. на саміті глав держав і урядів було прийнято рішення про запровадження євро лише в 11 країнах Єврозони: Німеччині, Італії, Бельгії, Іспанії, Португалії, Австрії, Франції, Люксембурзі, Голландії, Фінляндії. Дві країни — Швеція і Данія — вирішили тимчасово утриматись від вступу в євро, зайнявши позицію зацікавленого спостерігача. Швеція привела своє законодавство у відповідність до вимог Договору та виконати умови щодо підтримання стабільного курсу національної валюти. Греція не увійшла до Єврозони, оскільки стан її економіки, фінансів, соціального забезпечення не відповідають необхідним вимогам.

1999 р. євро запровадили у чеках, банківських книжках, перерахунках. Готівковим засобом розрахунку євро запровадили з 1 січня 2002 року.

Євро запроваджено законодавчими документами Європейського Союзу згідно з європейським актом, Договором про Європейський Союз та Додатковими угодами до укладання Європейські Співтовариства. В цих документах зазначено: мета створення ЄС, інститути цієї організації, функції, порядок формування, викладені принципи функціонування, компетенції, основні завдання і засади співробітництва.

Згідно до цих документів, метою ЄС є:

1. проведення збалансованої і довгострокової економічної політики, зокрема шляхом створення внутрішнього ринку, зняття внутрішніх кордонів, шляхом економічного та соціального згуртування, створення економічного і валютного союзу на меті введення спільної валюти.

2. посилення Європейської спільноти на міжнародній арені, проведення спільної зовнішньої політики та згуртування галузі суспільної безпеки, яка могла б привести до створення в разі необхідності системи спільної оборони.

3. посилення захисту прав та інтересів громадян держав-членів шляхом введення громадянства Союзу.

4. посилення тісного співробітництва у галузі судової практики шляхом спільного ведення справ.

5. досягнення досягнутого рівня інтеграції Співтовариства і, зокрема, визначення, якою мірою політика та форми співробітництва, що встановлені Договорами, потребують перегляду з метою підвищення ефективності механізмів та інститутів ЄС.

Ефективність діяльності ЄС забезпечується відповідними його інституційною будовою ЄС базується на загальних засадах демократичної системи, проте її конкретні форми суттєво відрізняються від національних систем.

Інституційна структура ЄС побудована за принципом поділу влади на законодавчу та судову функцій. До основних органів ЄС належать: Європейський парламент, Європейська Рада, Рада Міністрів, Європейська Комісія, Європейський Суд, Палата

Європейський парламент — представницький орган, який обирається з 1979 р. прямим загальним голосуванням громадян усіх держав-членів ЄС один раз на п'ять років. Кожна держава-членом закріплюється фіксована кількість депутатських місць відповідно до чисельності населення країни.

Функції Європарламенту дещо відрізняються від функцій національних парламентів. Так, Європарламент не може приймати законів. Це пов'язано з тим, що на рівні ЄС не існує структури уряду, який вважатись урядом у повному розумінні цього слова. Європарламент впливає на формування Європейської Комісії, оскільки Голова (Президент) Комісії призначається з числа держав-членів тільки після консультації з Європарламентом. Крім того, кандидатури як Голови, так і інших членів Комісії затверджуються Європарламентом. Основними функціями Європарламенту є: дорадчі, наглядові, прийняття рішень, контроль ініціативи, демократичного контролю та законотворчості. Виконання цих функцій в Європарламенті створено спеціальні органи.

Європейська Рада скликається щонайменше раз на рік на рівні глав держав та урядів. Крім них, у засіданнях Європарламенту Рад беруть участь міністри закордонних справ держав-членів (Голова) та Віце-президент Європейської Комісії. Рішення Європарламенту не мають обов'язкової сили, проте вони мають великий політичний імпульс та визначають основні орієнтири розвитку Союзу. Зважаючи на високий рівень влади, який мають своїх країнах глави держав та урядів, Європейська Рада є центральним органом, до якого можуть звернутись Рада Міністрів та Європейська Комісія з особливо складних питань. Рішення приймаються у межах звичайної процедури ЄС.

Рада Міністрів є органом прийняття остаточних рішень. У роботі Ради Міністрів беруть участь представники держав-членів на рівні міністрів урядів. На відміну від національних парламентів Рада Міністрів ЄС є не виконавчим, а законодавчим органом. Рішення РМ є обов'язковими. Разом з установчими актами ці рішення утворюють право ЄС. РМ не має постійного складу. Практично існує низка Рад, залежно від питань, що розглядаються. Рада Міністрів економіки, сільського господарства, фінансів, тощо.

Міністри країн ЄС у різний спосіб підзвітні громадянам своїх країн. Проте ті рішення, які вони приймають у складі Ради Міністрів ЄС, не можуть бути змінені окремими державами. Рішення РМ є обов'язковими для виконання і стають частиною національних законодавств. Директиви також є обов'язковими, але вони лишають за державами право вибору методів виконання.

Функції Голови РМ виконують по черзі упродовж п'яти років міністри закордонних справ. Європейська Комісія є виконавчим органом ЄС. Вона складається з 17 членів, незалежних від держав-членів.

й призначених ними. До складу Комісії входять представники від великих держав: Франції, Німеччини, Італії та Великобританії. Інші країни мають по одному представнику.

Комісія розглядається і ухвалюється Європарламентом, і з її членів працює 5-річний термін. Як член виконавчого органу, кожний член ЄК патрує один або кілька державності ЄС і очолює відповідний підрозділ Комісії, який називається Генеральним Директоратом (Департаментом).

ЄК виконує три основні функції. Маючи право ініціативи, ЄК може подавати пропозиції щодо нових законів ЄС. Такі пропозиції висуває після активних консультацій, але не на рівні окремих регіонів чи країн ЄС, а базуючись на загальній доцільності того чи іншого рішення для громадян. У своїх ініціативах ЄК виходить з розуміння доцільності, тобто виступає з законодавчими пропозиціями тільки у тих галузях, де для ефективних дій ЄС має перевагу, ніж окремі його члени.

Іншою функцією ЄК полягає у захисті угод ЄС, забезпеченні виконання державами-членами законодавства ЄС. У тих випадках, коли держави-члени порушують або не застосовують законодавство ЄС, Комісія може вжити відповідні санкції, включаючи можливість звернення до Європейського Суду.

Третім напрямком діяльності є контроль за використанням субсидій, які надаються державами окремих країн власним галузям промисловості, зокрема за наданням дозволів на державну допомогу в тих випадках, коли це не заборонено законодавством ЄС.

Іншою функцією ЄК полягає у виконанні обов'язків виконавчого органу, який відповідає за практичне втілення політики, встановленої законодавством ЄС. Для цього ЄК наділена суттєвими власними повноваженнями і правом прийняття рішень у різних галузях економіки: аграрній, торговельній, транспортній тощо. Крім виконання функцій, пов'язаних з використанням фінансами ЄС — бюджетом та роботою з фондами і програм ЄС, включаючи й ті, які стосуються регіонального розвитку, що не входять до Союзу.

Однією з основних функцій Європейського Суду є забезпечення виконання законодавства ЄС та його примату над національними законодавствами у межах юрисдикції, що встановлено Договорами. Відповідно до цього Суд розглядає та регулює розбіжності між державами, між ними та ЄС, інститутами ЄС, ЄС та громадянами, юридичними особами. Крім того, Європейський Суд розглядає спори щодо міжнародних угод та попередніх слухань між державами йому національними судами (хоч у цьому випадку юрисдикція Євросуду на них не поширюється). Євросуд виконує функції виконавчого органу. Він не має у своєму розпорядженні будь-яких інших повноважень. Проте, враховуючи його становище та

авторитет, держави-члени та інститути ЄС погоджуються з його рішеннями.

Палата аудиторів — порівняно молодий орган ЄС, створена в 1975 р. з метою перевірки усіх доходів і витрат ЄС та інших ним інститутів. Вона складається з 12 членів, що обираються на шість років, і є повністю незалежною у своїй діяльності.

У межах ЄС діє також Європейський інвестбанк (ЄІБ) — кредитна установа, що сприяє реалізації проектів, які відповідають інтересам і завданням ЄС.

Діяльність Європейського Союзу заснована на принципі, якими жодна держава-учасниця не може бути примусована до яких дій без згоди цієї держави. Якщо рішення ЄС прийняті більшістю, то вони мають декларативний характер. Якщо рішення мали обов'язковий характер, необхідне узгодження кожної державою.

Прийняття рішень у ЄС має таку послідовність: Європейська Комісія починає розробку законопроектів ініціативою або на прохання Європарламенту чи Ради Міністрів. Пропозиції ЄК надходять до Ради Міністрів, а потім до Європарламенту, де розглядаються відповідним Комітетом Європарламенту до проектів вносяться пропозиції, проходять попереднє обговорення перед тим, як їх вносять на чергове засідання Європарламенту у Страсбурзі. Проект передано до Комітету з економіки та соціальних питань. Висновки Європарламенту і Комітету з економіки та соціальних питань надходять до ЄК, яка з їх урахуванням вносить проект до Ради Міністрів і Європарламенту на розгляд. Пропозиції знову розглядаються на рівні комітетів Європарламенту на щомісячній пленарній сесії Європарламенту і Ради Міністрів, яка приймає остаточне рішення.

Для забезпечення роботи ЄК у тісному контакті з державами-членами ЄС їй підпорядковані комітети (консультаційні, адміністративні та регулюючі), до складу яких входять представники урядів.

Таким чином, існуюча в ЄС процедура підготовки рішень є складною, проте закладений у ній механізм, який протидіє забезпечує демократичність процесу, гнучкість, відкритий дискусії, консультаціях та консенсусі.

5. Основні тенденції економічного розвитку провідних держав в епоху постіндустріально-інформаційного суспільства

Постіндустріальна господарська система сформувалася в західних країнах від початку 70-х років і досягла свого повного стану. Найбільш вагомим наслідком цього стало формування нового міжнародного порядку, що характеризується значним поглибленням і розширенням прірви, яка відділяє постіндустріальні

... цього світу. Фундаментальною основою цих процесів є якісно новий тип технологічного та ... укладу, що визріває в найбільш розвинених країнах ... укладу, в якому роль головного виробничого ресурсу ... адгративі інформація та знання.

... новий сектор економіки, що сформувався ... ірриччя і все більш явно домінує в житті сучасного ... в західній літературі широко використовуються два ... «knowledge economy», тобто економіка, заснована на ... – «економіка знань», та «information economy», тобто ... заснована на інформації – «інформаційна економіка».

... як і будь-який інший виробничий ресурс, може ... об'єктом власності, й тут інформаційна економіка має ... індустріальною, навпаки, знання, на відміну від будь- ... виробничого ресурсу, можуть бути і є лише об'єктом ... так утворюють основу якісно нової господарської ... створення інформаційної економіки на економіку ... відводить господарську систему від властивої ... суспільству об'єктивної основи у сферу стійко ... суб'єктивізму.

... від індустріального суспільства до постіндуст- ... чомусь відновлює дію сил природи, скорочує вплив ... обставин, які зумовлює соціальне середовище. Водночас ... ільному суспільстві ці сили природи виявляються ... сили самої особистості, й у цьому аспекті нова ... система радикально відрізняється від аграрного й ... суспільств. Саме тому сьогодні ефективність ... прогрес матеріального виробництва, залежить ... від еволюції людей, котрі становлять суспільство, ... можливостей власне економічного розвитку. Тим самим ... рис особистості стає передумовою та змістом ... прогресу, а такий підхід відверто суперечить ... економічній теорії, що сформувалася як наука про ... виробництва матеріальних і нематеріальних благ,

... найбільша група явищ, які не можуть отримати ... змінення в рамках традиційної господарської теорії, ... у сфері, яку описують зазвичай концепціями ... зростання. В індустріальному суспільстві була чітка ... обсягом факторів виробництва, що застосовуються, ... результатом. При цьому збільшення кількості ... матеріальних благ було найадекватнішим мірилом ... прогресу. Становлення постіндустріальної ... системи радикально змінило такий стан речей. У ... на початку сфера послуг, потім інформаційний сектор, ... економіка знань стали займати центральне місце в ... житті, економічні процеси потекли двома руслами:

в одному з них продовжувало розвиватися виробництво матеріальних благ, споживання яких, згідно з класичною економікою, обмежене, в іншому — нарощувалося виробництво нематеріальних продуктів і знань, і тут кожен новий акт споживання природною основою для розширення цього виробництва. «споживання знань» формує нові риси людини, змінює її як суб'єкт нової господарської моделі, споживання нематеріальних благ, яким би масштабним воно не ставало, не може призвести до давати такого ефекту.

У такій ситуації швидкий економічний розвиток стає цілком можливим при відносно низьких темпах зростання матеріального виробництва. На цьому тлі активне зростання не здатне змінити становище країни в системі розподілу праці та забезпечити її стабільний і тривалий розвиток. Базуючись на використанні інтелектуальних технологій і прискореному розвитку новітніх галузей, США та Японія досягли в 90-ті роки світового лідерства. Протягом останніх 10 років американські корпорації (не рахуючи уряду та державних осіб) щорічно отримували більше патентів на винаходи, ніж удосконалення виробничих технологій, ніж компанії, державні організації та приватні особи в решті світу. Зростання вартості американських фірм підвищило сумарну вартість акцій, що належать громадянам США на більш як 10 трлн доларів за період з 1995 до 1998 років. Скорочення попиту на продукцію масового матеріального виробництва та падіння темпів зростання виробництва вже не володіє тим потенціалом зростання рентабельності, який був кілька десятиріч тому. Невдоволення швидке здешевлення високотехнологічних товарів. За останні 20 років (1970-1990 рр.) ціни стандартного набору товарів у розвинутих країнах знизилися майже на 25% щодо базових і інформаційні продукти. При цьому базою для зростання стало підвищення основного фондового індексу (він зріс з 1000 у січні 1995 року до більш як 11250 пунктів у серпні 1998 року), що стало зростання валового національного продукту на 10% в річному обчисленні. Водночас позірно виключилися темпи розвитку нових індустріальних держав, темпи зростання в яких становили 6-8%, а в деяких випадках і 10%, що не могло не перешкодити руйнівній кризі 1997-1998 років. Указуючи на середня для 90-х років ефективність інвестицій у розвинутих країнах вперше за післявоєнний період перевершила аналогічні показники для ринків, що розвиваються.

Проблеми, що виникають при використанні традиційних показників економічного зростання для визначення темпів господарського розвитку, мають і очевидніші прояви в окремих галузях, де темпи поліпшення якості продукції та одночасного зниження цін на них найзначніші, зростає вартість споживчої вартості товарів супроводжується зростанням

ристик. Так, питома ціна одного мегабайта пам'яті
ітерного диска знизилася за останні тринадцять
у 2 тисячі разів, витрати на виробництво однієї
з 1975 до 1995 рр. у 23 тисячі разів, і вже до 1997
нового комп'ютера у Сполучених Штатах склала
доларів. За 1995–1999 роки комп'ютерна галузь
безпечити зростання вартісних показників випуску
була виробити у 2,8 раза більше одиниць техніки,
за цей час покращилася на два покоління.

показники економічного зростання не здатні
дискутний прогрес адекватно. Не менш помітна їхня
при аналізі якості життя: відповідні індикатори
ефект від удосконалення охорони здоров'я та
активностей продуктів харчування, не враховують
соціальному середовищі. І, нарешті, колишні
умови узагалі не беруть до уваги збільшення
багатства в його необ'єктивізованій формі, тобто
не у благах, які створюють працівники, а в них
багато дослідників зазначає, що непрямую оцінкою
капіталу може бути перевищення капіталізацією
сервісних компаній їхньої балансової вартості.
показник стійко зростає в усіх постіндустріальних
період з 1973 до 1993 рр. середнє відношення
компанії до її бухгалтерської оцінки для
корпорацій збільшилося з 0,82 до 1,692, а для
технічних компаній — до 2,09), він лише малою мірою
відображає зсуви, що виникають в укладі
життя постіндустріального суспільства.

неадекватність традиційних економічних
оцінки господарської діяльності не повинна, однак,
вважати багатого істотною, на наш погляд, проблему —
взаєдношення інвестиційної активності й господар-
ства. У рамках економічної теорії індустріального
зростання інвестицій завжди розцінюється як чинник
зростання та визнається однією з явних ознак
благополуччя. Однак перехід до інформаційної
епохи тільки обмежує сферу застосування колишніх
теоретичних постулатів, але в ряді випадків робить їхне
застосування несправедливим. Інвестиції традиційно вважали
своєю національного продукту, що усувається від
застосується на розширення виробництва. Сьогодні
це до «накопичення людського капіталу — це
ключовий елемент економічного зростання». Як свідчить
розвиток великих корпорацій, розвиток особистісних рис
процес de facto тотожний активізації споживання,
яке в свою чергу є суттю більш «інвестиційним», ніж нарощу-
вання чинників виробничого потенціалу. У цих нових

умовах зниження інвестицій у їхньому традиційному не є перешкодою для стійкого та поступального господарського розвитку. Це, зрозуміло, не означає, що зниження інвестиційної активності може стати умовою економічного зростання. Найточнішим буде твердження, що сам по собі рівень інвестиційної активності не дає нині уявлення про економічне зростання, як і економічне зростання не свідчить про масштаби інвестиційної активності. Таким чином, у постіндустріальному суспільстві економічне зростання й інвестиційна активність стають незалежними та нейтральними.

Потвердження цієї тези легко знайти, порівнюючи показники у США та Західній Європі зі статистикою нових індустріальних країн. Відомо, що господарські показники Південно-Східній Азії — найтипівішому зразку бурхливого індустріального розвитку, ґрунтувався і ґрунтується на високих показниках інвестиційної активності. Так, у частці валового національного продукту, що використано на інвестиційні потреби, складала в Японії 28,5%, у Південній Європі — 36,6%, а в континентальному Китаї — 42%. Така ситуація після катастрофа 1997 року і спад, що почався вслід за нею, свідчить про тільки збільшення цих показників — з допомогою цих країн мають намір вийти з тривалої кризи. Навіть у 1996 році у США інвестиції не перевищували 18% валового національного продукту, у Швеції — 14,5%, у Великій Британії — 15%, в Італії — 17%, у Канаді — 17,5%, у Франції — 18%. А в Німеччині цей показник доходив до 21,7%. Причому на відміну, скажімо, від 70-х і 80-х років, коли свідчення про інвестиційної активності розглядали як одну з головних причин поразок США в економічному протистоянні з Японією та Південно-Східної Азії, невисокий її рівень не дає серйозних підстав для занепокоєння.

Так, незважаючи на низькі норми заощадження, американські компанії протягом 90-х років цілком ефективно експортували капітали за рубіж (їхні інвестиції майже в півтора рази перевершували сумарний обсяг закордонних капіталів Японії та Німеччини), причому віддача американських інвестицій за рубежем виявлялася значно вищою за прибуток із вкладених японськими, англійськими і німецькими корпораціями в економіку США. Не менш характерно і те, що у США та Штатах протягом усього цього десятиріччя прибуток на інвестиційний капітал залишався загалом в економіці набагато вищим, ніж в Німеччині чи Японії. Для економіки США настає період безперервного зростання, який триває вже сімнадцять років (щоправда, в 1990 році показники балансували біля нуля позначки), причому в 90-ті роки темпи зростання економіки вищими, ніж за період з 1978 до 1997 року. Останнім часом США від усіх інших постіндустріальних країн за цим показником

ється. За підсумками 1998 року зростання економіки в річному численні становив 4,8%, тоді як у країнах Європейського Союзу не перевищив 0,8%. Ці країни, що зробили акцент на розвиток індустріального регіону (Німеччина в рамках ЄС та Японія в Азіатському регіоні), незважаючи на збереження високих темпів, перебували в умовах господарського спаду.

В останні роки все частіше говорять уже не про те, що виробникам вдається все успішніше конкурувати на ринковій арені, а про створення ними абсолютно нових форм конкуренції, що змінюють непорушні, здавалося би, закони, які існували протягом усього ХХ сторіччя. Розглядаючи нові тенденції, необхідно мати на увазі, що в їхній основі лежить інвестиційне фінансування, здійснюване урядом, корпораціями та приватними підприємствами. Тому масштаби інвестиційної активності і її вплив на економіку напевно не вважатимуться достатньо високими. Завряд чи можуть бути точно оцінені без аналізу національного доходу країни розщеплюється на поточне споживання та реінвестиції. У цьому випадку картина виявляється складнішою.

Вивчаючи ситуацію в нових індустріальних країнах, легко помітити, що протягом останніх десятиріч частка заощаджень у національному доході не тільки залишалася винятково високою (у Японії та Тайвані — 1992 рр. вона досягала в Тайвані 24%, у Гонконгу — 28%, у Великобританії, Таїланді та Південній Кореї — 35%, в Індонезії — 38%, у Сінгапурі — 47%), але і постійно зростала, пересічно біля 1% щорічного пункту річно (з 22% в 1965 році до 35% в 1993 році в Південно-Східній Азії загалом). Навпаки, у США й у інших розвинутих країнах ця частка впевнено знижувалася протягом останніх десятиріч. Хоча дані, які наводять західні експерти за допомогою різних показників норми заощаджень у США істотно відрізняються, не змінює загальної картини. Тенденція до зростання частки заощаджень, які спрямовуються на поточне споживання, в розвинутих країнах збільшується.

Відомо, що заощаджена частка доходу виявляється тим меншою, чим серйозніші економічні труднощі. Тому цілком природно, що максимальних значень (9,4%) вона досягала у вельми важких умовах 1975 і 1981 рр. В умовах стабілізації економічної ситуації частка накопичень знижувалась, а при ознаках початку економічного буму спадала до значень, які можна вважати нормальними. Так, протягом 90-х років середнє значення цього показника складало, згідно з розрахунками компанії Merrill Lynch, близько 4%. У 1997 році, коли з'явилися ознаки можливої кризи на фондовому ринку, рівень заощаджень досяг 4,3%.

В останні десятиріччя ХХ ст. динаміка доходів (після сплати податків) зростає, але отримують американці, та заощаджень залишалася низькою. Перші з 1991 до 1997 рр. зросли з 4,35 до

5,79 трлн. доларів, тобто більш ніж на третину, другий період скоротилися з 259,5 до 121 млрд доларів, тобто удвічі. Щоб оцінити масштаби цього процесу, потрібно увазі, що, наприклад, наприкінці 70-х років, коли громадяни зберігали для майбутніх потреб близько 7% в Японії норма заощаджень досягала 20,8%, а в США коли у США цей показник складав близько 5% доходу, в Німеччині він не опускався нижче за завершення цього феномена настало у вересні 1990 згідно з даними, що наводяться Л.Туроу, норма США стала негативною, тобто населення визнає спрямовувати на поточне споживання більше коштів, отримувало як диспонуваній дохід. Зазначимо у 90-ті роки що за останні півтора року економіка США продемонструвати стабільний розвиток, інфляція надзвичайно низькою, а фондові індекси зросли на 10-15% ситуація не має аналогів в економічній історії.

Таким чином, інвестиційна активність у постіндустріальних країнах зберігається на відносно високому рівні в умовах заощадження досягають мінімально можливих значень до нульової позначки. В індустріальних же країнах відносна збалансованість цих показників (сумарні накопичень коливається в межах 20–47% національного Отже, очевидно, що постіндустріальні держави володіють джерелом інвестицій, відмінним від заощаджень у розумінні цього терміну. Останнє означає, що в 90-ті роки джерелом господарського розвитку постіндустріальних реінвестований інтелектуальний капітал, який промислові та сервісні компанії, капітал, самозростає скорочує особистого споживання громадян, а, фактично, його. І навпаки, статистика країн, що розвиваються, те, що на старті XXI ст. індустріальна господарська має ніяких джерел фінансування власного розвитку скорочення поточного споживання, й отже, зменшення акумулювання інтелектуального капіталу. Тому з роком розвиток постіндустріального світу буде динамічнішим, а індустріального — все обмеженішим.

Тією ж мірою, якою темпи зростання традиційних економічних показників не відображають сьгодні ступені розвитку господарських систем, а частка заощаджень до національному доходу мало що значить для оцінки потенціалу експансії тієї або іншої країни, в останні роки змінюється показника продуктивності, що був однією з найважливіших характеристик ефективності національної економіки.

Ще в 70-ті роки в секторах економіки з високою капіталоємністю продуктивність була вищою, ніж у

з'являється велика кількість живої праці. Тому, незважаючи на те, що у сфері послуг і у виробництві інформації зростають більші прибутки, ніж у матеріальному виробництві, ці зони характеризуються вищою кваліфікацією і в цілому задоволені своєю діяльністю, традиційні показники продуктивності в цьому секторі виробництва виявляються значно вищими, ніж в оборонних і — особливо — видобувних галузях. У 1990 році виробіток на одного зайнятого у третинному секторі становив близько 77,5% від виробітку промислового сектора, то в 1992 році відсоток знизився до 69,35%. На всьому цьому відрізку порівняльна продуктивність у цьому секторі знижувалася на 0,35%, причому цей процес має характер прискорення. Величина доданої вартості з розрахунку на працівника кінця 80-х років в електронній промисловості становить у середньому разів нижча, ніж у нафтопереробці, й у вісім разів менше, ніж у тютюновому виробництві.

Високий темп економічного розвитку в рамках класичної господарської теорії підвищення продуктивності розглядається однією з найважливіших умов економічного зростання. Цей постулат втрачає своє значення при переході від аграрного до постіндустріального типу розвитку господарства. Американська статистика фіксує максимальні темпи зростання продуктивності в перше десятиріччя після закінчення другої світової війни (2,3% в річному обчисленні), що значно менше, ніж у довоєнну епоху та в десятиріччя, що передували першій світовій війні (1,8 і 1,6% відповідно). Це пояснюється розвитком індустріального сектора в післявоєнній епоху швидким поширенням нових технологій і засобів виробництва, використання яких не вимагало різкого підвищення зарплат працівників і не зумовлювало зростання їхніх доходів. Потенціал такого розвитку виявився вичерпаним, економіка зупинилася. Незважаючи на те, що у 80-ті й на початку 90-х років відбувалося придбання нових інформаційних технологій у промисловому секторі США було затрачено понад 750 млрд доларів, продуктивність у ньому зростала не більш ніж на 0,7% на рік. В сфері зовнішньої торгівлі, де щорічне зростання інвестицій в нові технології становило 9,6%, продуктивність збільшувалася лише на 0,1% у банківській сфері витрати на інформаційні технології становили 27,9% щорічно, а приріст продуктивності не становив 0,1% на рік, в охороні здоров'я ж збільшення витрат становило 9,3% на рік пов'язувалося зі спадом продуктивності.

Економіка пояснюється двома обставинами. Високі темпи зростання в епоху інформаційної революції визначають, з одного боку, не тільки швидке зростання цін на високотехнологічну продукцію, але й зростання зарплат, і, з іншого боку, вимагають усе більше витрат на найм і високооплачуваних працівників. Відтак гігантські

витрати на нові технології постіндустріальних країн останнього десятиріччя (в 1991 році витрати американських компаній на придбання інформації та інформаційні технології, що досягли 112 млрд доларів, перевищили витрати на основних виробничих фондах — 107 млрд доларів, а перший показник, фактично, подвоївся — до 212 млрд доларів, тоді як другий залишився практично незмінним) не позитивної динаміки показників продуктивності. Абсолютна картина в індустріальних країнах, що розвиваються, технології використовують переважно для збільшення випуску масових продуктів матеріального виробництва, освоєння призводить до різкого зростання продуктивності. Наприклад, у японській економіці у 80-ті й у першій половині 90-х років продуктивність зростала на 2,7–3% на рік, а в Китаї — на 2–3,8%. Причому в Китаї з його високим темпом економічного зростання чинник продуктивності забезпечує в першій половині 90-х років близько 43% приросту національного продукту, а в Японії, де темп зростання залишалися помірнішими, — до 70%.

Таким чином, можна стверджувати, що в сучасних умовах показники продуктивності ілюструють лише міру ефективності господарських систем індустріального та постіндустріального світів. Підвищення продуктивності можливе тільки за умов використання нових технологічних розробок здійснюється за їхньої відносно низької питомої ціни та збереження рівня витрат і прибутків працівників на незмінному рівні. Це означає, що найвище зростання продуктивності відбувається в країнах, які не створюють, а купують новітні засоби виробництва, тому стримують темпи зростання заробітної плати. Навпаки, де нові технології створюють, витрати на них значно вищі, об'єктивно набагато вищими, а доходи працівників зростають відповідно до їхньої кваліфікації, як наслідок продуктивності може бути високою.

Водночас, хоча широкомасштабні інвестиції і забезпечують зростання продуктивності, якщо вони спрямовуються на освоєння технологічних нововведень, проте розвиток нових технологій визначає здатність країни залишатися складовою частиною постіндустріального світу. Не треба чекати, що всі країни, які використовують інформаційні технології дадуть віддачу, однак країни, які не збільшують цінність організації навіть без помітності зростання фінансових результатів, і саме такий шлях розвитку — це шлях, який у рамках нової цивілізації. Підвищення творчого потенціалу та сумарного інтелектуального капіталу нації, її динамічності, що не залежить від динаміки традиційних показників економічного зростання та продуктивності, — ось головний арсенал економічної боротьби, що визначає господарську могутність основних країн світової економіки у XXI столітті.

По-друге, в сучасних умовах норма заощаджень не має впливу на масштаби інвестиційної активності в провідних країнах. По-друге, рівень самої інвестиційної активності в її традиційному розумінні, тобто масштаб зростання у виробничі потужності, обладнання і навіть технології, не визначає ані показників продуктивності, ані темпів зростання загалом. По-третє, господарський прогрес, який практикується останніх років, виявляється швидшим у тих країнах, де не абсолютизують показники економічного зростання за рахунок продуктивності. Отже, в сучасних постіндустріальних суспільствах сформувався саморегульований механізм, який здійснювати інвестиції, які стимулюють господарський прогрес з допомогою максимізації особистого споживання, що протидіює антитезою до накопичення й інвестицій. У тому, що відбувається, не тільки отримує у вигляді інформації невичерпний потенціал розвитку виробництва, але і робить, фактично, всі основні інвестиції пов'язані з розвитком особистості, коштами на розвиток та нарощування цього ресурсу, ми бачимо гарантію економічного прогресу постіндустріального суспільства, бурхливе зростання якого здатне продовжуватися десятиріччями. У сучасних умовах не тільки низької, але і негативної норми зростання в її традиційному розумінні. Тоді як індустріальні країни не здатні йти шляхом самообмеження у споживанні, постіндустріальні здатні його максимізувати, досягаючи при цьому високі темпи зростаючих і масштабних результатів.

6. Глобалізація як модерна господарсько-цивілізаційна парадигма

Глобалізація, що став домінантою цивілізаційною парадигмою продовж останньої чверті ХХ — поч. ХХІ століття, є процесом, що якісно відрізняється від інтернаціоналізації, оскільки охоплює найширші сфери суспільного життя, а не означає перехід до системи переростання відкритого національного господарства в інтегроване світове господарство. Це стосується ринку (капіталів, іноземної валюти, страхування тощо) на глобальному рівні; з'являються нові інструменти економічної діяльності (банківські системи, Інтернет, стільниковий зв'язок); з'являються нові дійові особи (СОТ та ін.), розроблюються нові механізми регулювання міжнародних відносин у вигляді міжнародних угод з питань економічного співробітництва, наукової та інтелектуального середовища.

Характерними ознаками глобалізації є: лібералізація торгівлі та її лібералізація; інтернаціоналізація фінансової сфери та усунення перешкод для його руху; глибокі зміни в фінансовій сфері, що більше, ніж інші форми економічного життя, відчуває наслідки електронної революції; активізація діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК) та

їх зростаюча експансія; переважаюча орієнтація попиту на ринок; утворення міжнародних фінансових інститутів та банків.

Найбільш істотними факторами, що сприяють цьому, виступають:

- останні досягнення в галузі техніки і технологій викликали стале зниження виробничих витрат, витрат на перевезення товарів та людей;

- технологічний процес в обробній промисловості дозволяє розчленувати виробничий процес та поглибити міжнародну спеціалізацію праці;

- революція в галузі напівпровідникової, мікроелектронної технології та її використання в телекомунікаційній технології здійснили можливість передання практично необмежених даних при вкрай низьких витратах. Синтез технологій та їх використання при передаванні інформації, та використання техніки при її опрацюванні створив унікальну інформаційну технологію;

- зростання феноменальними темпами інтересу до грошових фінансів;

- досягнення науки управління, які значно розширили можливості фірм у сфері створення оптимальних управлінських структур.

Глобалізація, насамперед, веде до зростання економіки на світовому масштабі, що викликає поглиблення спеціалізації та поділу праці з іманентними їх наслідками – зростанням продуктивності праці та скороченням витрат. Відбувається зміна ролі національних ринків: дедалі більше орієнтується на глобальний ринок з його досить жорсткими умовами конкуренції. Національне виробництво об'єктивно прагне до досягнення високої ефективності, більш повного та якісного задоволення попиту. Економіка, відкрита для міжнародної конкуренції, забезпечує гнучкість у використанні ресурсів, що призводить до зростання виробництва, і від цього вигода випливає для споживачів, для яких розширюється вибір товарів та послуг.

Проте епоха глобалізації (середина 70-х – кінець 80-х років) не виправдовує сподівань її ідеологів. За останні 25 років рівень у рівня доходів між країнами та групами населення не скоротився, а навпаки, зріс. Нерівність у заробітній платі збільшилась майже в усіх країнах. У більшості країн темп приросту в доході є вищою, а заробітної плати – нижчою, ніж на початку 80-х років. Безробіття в промислово розвинутих країнах (крім США) залишається високим. Глобальна економіка примусила великі міжнародні фірми посилити свої позиції на ринках за рахунок поглинань та придбань, що зрештою привело до структури скоріш олігополістичними, ніж конкурентними. Посилилось суперництво між країнами за експорт та іноземні інвестиції. Форми та наслідки впливу глобалізації

значно відрізняються за різними групами країн (розвинуті країни з перехідною економікою, відсталі та залежні країни). До того ж розподіл витрат та вигод глобалізації веде до нерівного розвитку галузей, занепаду деяких з них (вугільна промисловість, важке машинобудування, суднобудування тощо) з негативними соціальними наслідками.

Деяких країн глобалізація створила такі можливості, про які йшлося декілька років тому. Але вона створила і нові проблеми для багатьох інших країн. Від глобалізації, насамперед, вибухають багаті люди, фірми та країни, експортери капіталу, транснаціональні міжнародні та глобальні фірми-лідери. Програють же виступають економічною, недостатньо розвинутою економікою, слабкою інфраструктурою, дрібні підприємці, некваліфіковані верстви населення. Небезпека глобалізації пов'язується з негативним впливом на національну самобутність. Вона може призвести до втрати культурної самостійності, до засилля масової культури та «вестернізації». Наслідками глобалізації відкривають нові можливості для транснаціональних груп, відмивання «брудних грошей», підпільної торгівлі наркотиками тощо. Глобалізація може породити і негативні проблеми в галузі охорони здоров'я,

здатність процесу глобалізації перетворюється на джерело конфліктів у світовій системі, форми яких різноманітні в різних частинах країн. Так, ТНК, що володіють та контролюють території за кордоном, застосовують такі стратегічні методи, які здатні завдати шкоди національним інтересам. Надлишок фінансів стає причиною зростання спекуляцій, збільшення ризик системних збоїв. З урахуванням зростаючої взаємності підвищується і взаємна уразливість — фінансові кризи країн можуть мати регіональні і навіть глобальні наслідки. Джерелами внутрішніх і міжнародних конфліктів стають економічні фактори процесу глобалізації — експортна орієнтація, приватизація. Потенціальний ризик пов'язаний з втратою національному суверенітету з боку потужних транснаціональних компаній та міжнародних організацій. Для частини населення глобальні процеси асоціюються з невпевненістю до дії незнайомих та непередбачуваних сил, здатних швидко викликати соціальні негаразди, прикладом чого була фінансова криза 1997–1998 рр.

Негативні наслідки глобалізації — це результат бурхливого розвитку і непідготовленості суспільства до швидкого викликання соціальних негараздів. Викликана ринковими силами сама по собі не забезпечує ні справедливості, ні соціального прогресу, ні рівності і вимагає великої відповідальності як від національних урядів, так і від міжнародних інститутів по запобігання негативних наслідків. Особлива роль покладається

на ООН, яка через свій мандат є унікальним механізмом принципів і норм, необхідних для використання глобалізації, перетворення її на «глобалізацію з обличчям», яка сприяє розвитку людини, підвищенню В останні роки досягнуто позитивних змін у діалозі глобалізації, зміцнилося стратегічне партнерство бреттон-вудськими установами, у зв'язку з підсумками кризи внесено ряд пропозицій щодо поглиблення підзвітності та контролю, отже, і потреби в регулюванні потоків і розвитку фінансового співробітництва.

Одна з важливих ініціатив програм розвитку ООН - створення консультативних рад з питань підприємств надають допомогу національним урядам щодо роботи митних служб, приватизації, фінансового узгодження національних і міжнародних норм. національні уряди і сприяє їм у розробці нових заходів політики, виступає за рішучі державні дії в цілях нових технологій, підтримує національні програми безробітням та злиднями.

Програма дій, прийнята ООН з метою «глобалізації з людським обличчям», має такі цілі:

- розвиток людського потенціалу з урахуванням глобальної економіки (нейтралізація негативних умов праці, створення робочих місць, підвищення працівників та ін.);

- зменшення загроз плинності фінансових викликаних ними проблем для людства (більш лібералізація у сфері руху капіталів, посилення контролю за банківською системою, створення механізмів оповіщення тощо);

- боротьба на світовому рівні з глобальними безпеці;

- сприяння національній діяльності з розробки для викорінення злиднів (за допомогою податку на патенти мобілізації коштів на такі цілі, проводити розробку інтересах задоволення потреб бідних верств та країн

- вжиття заходів, спрямованих на зменшення багатими і бідними країнами, виконання колективному реальному рівні, розширення потоків офіційної скорочення граничної величини заборгованості країн від обсягу експорту до 100% та ін.;

- виправлення диспропорцій в структурі регулювання (надання правової допомоги, сприяння регіональних інститутів, поширення глобального регулювання діяльність міжнаціональних корпорацій (МНК), намірам більшої прозорості, а їх соціальній відповідальності, більшій підконтрольності суспільству тощо);

формування цілісної демократичної системи глобального

дані цілі підкріплені конкретними заходами та
ми. ООН підтримує національні реформи, створюючи
умови для інвестицій та економічної діяльності, надає
в розробці нормативної бази, проводить аналітичні
для підтримки національних зусиль з лібералізації.
з допомогою різних програм технічного співробітництва,
Світовим банком та МВФ, надаються консультаційні
проводиться підготовка кадрів, регулюється зовнішня
; ООН забезпечує гуманітарну допомогу та сприяє
у створенні систем соціального захисту, необхідних
та інституціональних реформ.

менш вагомими є функції міжнародних організацій. Так,
Європейського Союзу, Комісія ЄС бере на себе функції
з контролю за конкуренцією, що виступає не тільки проти
конкуренції з боку приватних підприємств, а й стежить
ними заходами, здійснюваними країнами-членами
на предмет їх відповідності принципам додержання
При цьому конкурентному нагляді підлягають не
підприємства країн-членів, а й підприємства поза ЄС, якщо
або намагаються зайняти монопольне становище на
тому ринку. Глобалізація «зверху» здійснюється під
Світового банку, МВФ та СОТ, що здатні ставити перепони
процесам та їх негативним наслідкам.

важливий напрям боротьби міжнародних органів з негатив-
наслідками діяльності МНК — це розробка глобального
поведінки для них, створення глобального форуму для
нагляду за їх діяльністю, подібного вперше організованій
1998 р. конференції «Ініціатива за етику в торгівлі».
ували участь сотні делегатів компаній, профспілок,
урядів, що виробили рекомендації з додержання
Рух на підтримку справедливих методів торгівлі став
фактором, і МНК, що підтримали норми справедливості
практики, лише в Європі в 1999 р. досягли обсягу
більш як на 250 млн дол. Проте і надалі вимагають уваги
на глобальному рівні дії щодо МНК. Так, розроблений
«SA 8000» Ради з економічних пріоритетів став громадською
що передбачає проведення незалежної сертифікації та
системи стандартів, заснованих на конвенціях МОП, та
детально розроблених процедур виконання.

При залученні іноземних інвестицій ООН рекомендує
ним урядам відмовитися від спокуси надавати пільги та
здійснювати жорстку політику щодо МНК і взагалі
обережне макроекономічне регулювання, диферен-
відхід до запропонованих ними умов кредитування,
які суперечать національним цілям.

Головний обов'язок боротьби з нерівністю, злиднями тощо покладений на національні органи державному, так і на місцевому рівнях. На першому етапі вдосконалюватися законодавча основа забезпечення рівня доходів, професійної підготовки безробітних, політики. Регулювання глобалізаційних процесів практично заходами щодо введення тих чи інших форм за переміщенням робочої сили, наданням фінансової кредиту, регулюванням процесу санації та банкрутства політикою щодо валютних курсів, фондового ринку, природоохоронних заходів.

Глобалізаційні процеси регулюють вжиті органами заходи у сфері торгівлі та інвестицій щодо контролю за рухом капіталу і обмеження спекулятивних межам можливостей національних органів — введення на фінансові угоди і направлення одержаних коштів на соціальних програм та оздоровлення навколишнього прями обмеження на короткострокові банківські кордоном, забезпечення прозорості в діяльності банків.

Особливо важливим є завдання регулювання національних органів з МНК. Суспільство вже не бачить точку зору, за якою дії МНК регулюються виключно давством країни базування. З урахуванням їх впливу глобального впливу, вони повинні нести всю повноту дальності за додержання жорстких стандартів у галузі та прав людини. І хоча практика добровільного індиксів поведінки і дістала певне поширення (так виробництва іграшок Mattel та гігант індустрії розваг добровільно взяли на себе зобов'язання з соціальної охорони навколишнього середовища і одержали сертифікати в країнах Азії), проте вони рідко розроблені міжнародними стандартами, в них часто не передбачено здійснення, а багато МНК взагалі не реєструються. МНК повинні бути охоплені системою державного (реєстрація, визначення принципів діяльності, взаємодія національними органами та підприємствами, нормативна репатріації частини прибутку та інші нормативні Прикладом є самі розвинуті країни - базована в США Ради з економічних пріоритетів завдяки проведенню позиції змусила багато МНК рахуватися з своєю відповідальністю.

Важлива роль у глобальних економічних процесах СОТ. У листопаді 2001 року 144 країни-члени СОТ широкій «раунд» переговорів із приводу подальшої торгівлі. Ці переговори завершуються наприкінці 2004 рік країн-членів СОТ це означає подальше відкриття міжнародної торгівлі; продовження зниження митних (незважаючи на те, що більшість тарифів на промислові товари

низькі); ослаблення підтримки і захисту фермерів; зменшення бар'єрів у міжнародній торгівлі послугами; і жорсткість обмеження можливості втручання держави в торгівлю послугами своїх галузей промисловості.

Наявність кількох важливих торговельних розбіжностей між США і Європейським Союзом, що у даний час розглядаються в СОТ. Загальна двостороння торгівля (в обидва боки) товарами і послугами між ЄС і США становить приблизно 500 млрд дол. у рік. За останні 30 років розбіжності між двома сторонами жодного разу не складала більше 2% цієї торгівлі. Так само відбувається і зараз, незважаючи на поточні суперечки з приводу спеціальних субсидій США на імпорт сталі, експортні субсидії США, що, за правилами СОТ, є незаконними, або заборона ЄС на м'ясо, що виготовлено з використанням гормонів. Іншими словами, завжди 98% торгівлі між США і ЄС здійснюється без проблем. З часу створення ГАТТ (інститут, що передував СОТ) в 1948-1994 роках спеціальна комісія, що була створена з метою розгляду і винесення рішень з торговельних спорів, винесла загальному 115 постанов. У СОТ більш жорстка процедура вирішення спорів, і протягом тільки 7 років після створення в Організацію надійшло понад 250 скарг стосовно торговельних випадків. Більше половини цих скарг у СОТ вирішені після консультацій між сторонами (чому СОТ віддає явну перевагу, не доводячи до судового розгляду. Однак це означає, що більшість випадків усе-таки звертаються до послуг саме СОТ). Вирішення спорів — у середньому щорічно видається 15 рішень Комітетом у порівнянні з 2-3 у часи ГАТТ. У суперечках між країнами, тільки незначна частина цих розбіжностей між США і ЄС. Набагато більше членів СОТ використовують цю систему вирішення спорів, ніж у часи ГАТТ і це означає, що кількість випадків виникає зі скарг, поданих країнами-членами зростає. Це є підтвердженням того, що сучасні правила СОТ дійсно дають можливість для менших і слабших країн зиклик великим країнам і перемогти.

Таким чином, кількість торговельних суперечок, що розглядаються в СОТ, говорить не про слабкість, а про ефективність організації. У переважній більшості випадків сторони дотримуються правила СОТ і виконують їх.

Зважаючи на свої величезні масштаби, глобалізація вже вступила в епоху глибокої кризи, яка невпинно поглиблюється. Із зростанням та економіки «глобальний капіталізм» (визначення) переходить у сферу соціальну, гуманітарну і політичну. Сучасна глобалізація загрожує вже не тільки країнам, а й країнам-лідерам, не виключаючи і великих держав. За короткий час у надрах цього процесу зародилася і розгортається його антипод —

внутрішня криза. Водночас посилюються зовнішні впливи, конфлікти, масові протести.

Відомо, що вже на своїх початкових стадіях глобалізація демонструє все нові небезпеки і ризики, масові протести стають загальнопланетарними. Тому мова має йти про загальну відповідальність за те, що відбувається на Землі, про загальнолюдські зусилля з гармонізації об'єктивних процесів. Невпорядкована, безконтрольна глобалізація, спричинена необмеженими апетитами всесильних корпорацій, має не оборотний руйнівний вплив на життя всього людства.

Незмірно ускладнюються проблеми людства, проблеми розвитку, якості життя. Особистість стає «людиною серед людей», ліберальний індивідуалізм зазнає краху. Декларовані цінності, за якими те, що саме людина самодостатня має бути поставленою на шлях розвитку як вища соціальна цінність, руйнуються під натиском глобальних корпорацій, для котрих їхні власні інтереси є вищими за потреби, свідомістю, поведінкою. Свободу людини, її національний суверенітет і рівність з урядом та державою глобальні корпорації де-факто не визнають, як не визнають вони інтереси слабких та бідних націй-держав. Прямуючи до своєї мети, глобальні корпорації руйнують соціальні програми, перешкоджають соціалізації розвитку. Глобальна економіка дестабілізується під ударами ажіотажної експансії спекулятивного капіталу, який захоплює панівні позиції. Справа в тому, що глобальна економіка, зростаючи, прибутковість, вигідність набагато перевищують витрати, рентабельність інвестицій і капіталу. Прагнучи до максимізації своїх вигод і до спекулятивного самозростання, глобальні корпорації породжують потужні спекулятивні фінансові потоки, які руйнують економіку слабких держав і дестабілізують фінансові системи сильних держав. Саме спекуляції глобальних корпорацій привели до руйнівної світової фінансової кризи 1997–1998 рр., яка розгорнулася за своїми масштабами. За неконтрольованої і невпорядкованої глобалізації такі кризи неминуче повторюватимуться, і вони будуть відтворюватись умови їхнього виникнення. Під час фінансових криз найбільші втрати несуть фінансово слабкі країни. Недавні події показали, що навіть США — цей найбільш потужний глобалізатор, що генерує світові фінансові потоки, не встояв перед відповідь потужні хвильові удари глобальної фінансової кризи.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Ван дер Вее Г. История мировой экономики: 1945–1990 гг. — М.: Наука, 1994.

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рибаківська Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. — К: КНЭУ, 2000. — С. 280–285.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. — К, 2001. — С. 137–140.

...вні економічні відносини: Історія міжнародних
...вдіносин: Підручник / За ред. А.Філіпенка. – 1992.

...мирової економіки / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н.
... – М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 526-547.

...мирової економіки: Хозяйственные реформы 1920-
... Под ред. проф. А.Н.Марковой. – М.: Закон и право,
... – С.51-100.

...ян **Э.Л.** История экономических реформ. Мировой
...половины XIX–XXвв. – Харьков, 1999 – С. 115-199.

...ическая история зарубежных стран: Курс лекций /
... В. Голубович, Л.Пашкевич и др.: под общ. ред.
... – Минск, 1997. – С.291-403.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

...ин **Г.І., Лазур П.Ю., Медведев В.С.**
...номія. – Київ: Ніка-Центр, 2000. – С. 496-509, 517-

...р **П.** Капіталістична революція. – К., 1995. – С.147-

...миру і боги війни. Соціальні конфлікти в
...стичному світі. – С.Макеєв (керівник авт. кол.). – К.:
... думка, 1997. – С. 1-94.

...чна енциклопедія: У трьох томах / Редкол.:
...ий (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ «Академія», 2000-
... – С. 520-522; Т.2. – С. 262-264, 403-405.

...ко **Степан.** Основи історії економічної теорії:
... посібник. – Львів: ЛНУ ім.Івана Франка, 2001. – С.

... економічних учень: Підручник / Л.Корнійчук,
... А.Поручник та ін. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 371-490,

... В. Постіндустріальне суспільство як нова парадигма
... розвитку: проблеми і перспективи // Генеза:
... історія, політика – 1994. – №1. – С.61-80.

...енко **С.И.** Глобальные рынки XXI столетия:
... Украины. – К.: Логос, 1998. – С. 9-43, 244-322.

... Маспалла для Західної Європи // Сучасність. – 1995.
... – С. 83-94.

... і Центральна Європа: Проблеми і перспективи
... Матеріали міжнародної конференції. – Львів: ЦПД, 1999.

...ономов **А.** Основные тенденции развития мировой
... во второй половине XX века // Вопросы экономики.
... – №10. – С. 117-141.

... Канамори, Юзон Вада. Япония – мировая
... держава. – М., 1986.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Глобалізація — (франц. global — загальний, лат. globus — куля) — процес світової соціальної інтеграції в умовах постіндустріального інформаційного суспільства, що характеризується зростанням міжнародної торгівлі та переливу капіталів, диверсифікації світових ринків та ринку робочої сили, ролі транснаціональних корпорацій та формуванням системи глобально стратегічного управління світовими процесами.

Диверсифікація — (лат. diversus — різний, від роботи) — розширення номенклатури продукції, характерне для епохи постіндустріалізму, що існує у двох формах: модифікації певного виду товарів у межах однієї галузі та межі основного бізнесу, проникнення в нові сфери господарства.

Німецьке «економічне диво» — успішні економічні результати кінця 40-х — початку 50-х років, головним архітектором яких був видатний економіст — професор, що вивели Німеччину впродовж 10 років на позиції лідера у Європі.

Рейганоміка — неоконсервативна економіка адміністрації Рональда Рейгана, що передбачала скорочення податків, соціальних програм, дерегуляцію підприємницької діяльності, жорсткі антиінфляційні заходи, насильствено введений період семилітнього економічного підйому у США.

Тетчеризм — неоконсервативна економіка англійського кабінету міністрів на чолі з Маргарет Тетчер, яка будувалася на засадах вільного підприємництва, ініціативи, повернення до «вікторіанських цінностей» (сім'ї, релігії, закону, ощадливість, раціональність, примат особистих прав тощо).

«Японське диво» — феномен небачено високотемпового зростання японської економіки середини 50-х — 70-х років, що ґрунтувалося на ефективному використанні найновіших досягнень науки та поєднанні з національно-ментальними традиціями японської культури.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА: Економічна еволюція провідних держав у повоєнний період

1. Вплив Другої світової війни на економіку провідних держав.
2. План Маршалла та його геоекономічне значення.

Феномен німецького та японського «економічного дива».
Економічні фактори формування «Спільного ринку».

Основні тенденції економічного розвитку в епоху постіндустріального інформаційного суспільства

Соціально-економічні наслідки технологічної революції 70-

Економічні особливості рейганоміки та тетчеризму.

Основні тенденції економіки ФРН та Франції на рубежі

Характерні риси інформаційного суспільства у США та

Глобалізація як економічний феномен.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

Вартові концепції постіндустріального та інформаційного суспільства й економічні реалії на межі ХХІ ст.

Економічні парадокси глобалізації.

Дискод економічних реформ Людвіга Ерхарда та його трансформація у посткомуністичних дер-

Жабералізм та неоконсерватизм в економічному розвитку провідних держав другої половини ХХ ст.

Постіндустріальна економіка Японії.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Тема 29. Повоєнна економіка провідних держав світу

Економічні наслідки Другої світової війни для провідних держав.

Два Маршалла і економіка західноєвропейських держав.

Фактори прискореного розвитку економік ФРН та Японії.

«Спільний ринок» як форма економічної інтеграції.

Формування трьох центрів повоєнної геоekonomіки (США, ФРН, Японія).

Тема 30 Економіка найрозвинутіших держав в епоху постіндустріального інформаційного суспільства

Соціально-економічні фактори кризи індустріалізму й переходу до постіндустріального інформаційного суспільства.

Особливості формування економіки інформаційного типу у США та Японії.

Економіка провідних європейських держав в умовах постіндустріалізму.

Глобалізація та її вплив на економіку провідних держав.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть найголовніші наслідки Другої світової війни для економік провідних держав.
2. Окресліть суть та результати реалізації плану Маршалла.
3. Сформулюйте основні положення реформаторства Людвіга Ерхарда.
4. Назвіть основні фактори «японського дива».
5. Поясніть гео економічне значення формування світових центрів.
6. Охарактеризуйте взаємовідносини між Європою та «Спільного ринку» та США.
7. Окресліть економічні причини кризи індустрії в Японії.
8. Що ви розумієте під поняттям «третьої світової революція»?
9. Окресліть соціально-економічні фактори розвитку інформаційного суспільства.
10. З'ясуйте економічну сутність поняття «глобалізація» та окресліть переваги і недоліки цього феномена.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Українська економіка після Другої світової війни. Голод 1946-1947 рр.

Друга світова війна мала для України нищівні наслідки. Були людські жертви: за приблизними підрахунками географічні втрати українства, викликані цією війною, становили 14,5 млн осіб. Таких людських втрат не зазнала жодна країна світу. Наприклад, США втратили лише 0,2% свого населення. Україна втратила у два рази більше людей, ніж Польща, і втричі більше жертв, ніж Італія. Україна втратила однією з найбільше жертвонних з погляду людських втрат будучи суб'єктом війни, Україна несла найбільший тягар. Були зруйновані тисячі підприємств промисловості, зв'язку, міста й села лежали в руїнах, люди жили в бараках. Близько 7 млн українців воювали в рядах Червоної Армії, 2,5 млн було вивезено на каторжні роботи до Німеччини, понад мільйон чоловік, переважно найбільш кваліфікованих кадрів, евакуювалися на схід.

Указом Раднаркому СРСР № 0078/42 від 22 червня 1944 р., підписаний заступником комісара внутрішніх справ СРСР Л.Берією і заступником комісара оборони СРСР Г.Жуковим «Про боротьбу з саботажем на Україні і про контроль над командирами військ, мобілізованими із звільнених областей України», згідно з яким планувалося «...виселити в окремі райони СРСР всіх українців, які жили під владою німецьких окупантів». Хоча, на щастя, цей злочинний наказ сталінщини не був повністю реалізованим, він віддзеркалював ставлення режиму до українського народу.

Після закінчення війни в порядку репатріації в Україну, за даними, повернулося більш як 750 тис. осіб. Багато з них із однієї каторги — фашистської, потрапляли до іншої каторги. На цей же час близько 450 тис. репатріантів було розподілено, в тому числі 85,4 тис. у промисловості, близько 100 тис. — у сільському господарстві.

У 1946 р. в Україні виробництво електроенергії становило 1,2 млрд кВт·год, чавуну — 36%, сталі — 15,4%, прокату

— 14,6% від рівня 1940 р. Потужності виробництва продукції споживання порівняно з 1940 р. скоротилися на 41%.

Відбудова господарства у повенні роки ускладнювалася низкою негативних факторів. Тоталітарна держава використовувала позаекономічні методи управління. Відсутність належної організації праці, медичного обслуговування, низький життєвий рівень населення викликали епідемії тифу та інших інфекційних захворювань. Труднощі посилювалися також голодом 1947 рр.

Сталінське керівництво зробило основний акцент зусиль на відбудові підприємств важкої промисловості, металургійних заводів Донбасу й Придніпров'я, Дніпрова гідроелектростанції, вугільних та рудникових шахт і залізничного транспорту. Планувалося велике промислове будівництво, модернізація морського й річкового транспорту, харчової промисловості.

На шахтах Донбасу, рудниках Кривбасу кількість працюючих робітників скоротилася на 80—85% порівняно з довоєнним періодом, машинобудівні заводи України в 1946 р. були наповнені лише наполовину робітниками й інженерно-технічними працівниками.

У відбудові господарства України велику роль відіграли демобілізовані фронтовики, інваліди війни, молодь та жінки. У 1947 р. у вугільній промисловості питома вага жінок становила 35,5%, серед працівників промисловості юнаки й дівчата в віці 19 років становили 17,6%.

Надаючи виняткового значення відбудові і розвитку важкої індустрії, командно-адміністративна система водночас ігнорувала поза увагою житлове будівництво. Плани введення в експлуатацію житла в Україні союзними міністерствами з року в рік не виконувалися. По Міністерству вуглепрому в 1948 р. виконано на 72,5%, в 1949 р. — на 94%, по Міністерству металургії — на 68 та 82,5%, по Міністерству електроенергетики на 53,2%. На спорудження житла виділялися надто скромні кошти, не вистачало техніки й матеріалів.

В умовах сталінізму, коли адміністративно-командна система особливо активно вдавалася до вольових рішень й зневажала до уваги людський фактор, годі було чекати високих економічних показників. Сутність командної системи добре ілюструє постанову Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1950 р. «Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва та зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу». Вона називалася погане використання й низька продуктивність праці, застосування застарілих норм виробітку, низький рівень виробничої дисципліни, розпорошеність гірничих виробок. Вирішенням засобом підвищення продуктивності праці, згідно із постановою

переведення шахт на роботу за циклічними графіками. Про соціальні проблеми в ній не згадувалося жодним

низькими темпами розвивалася легка та харчова промисловість. Рівень виробництва продукції в легкій промисловості України у 1950 р. становив лише 79%, а у харчовій промисловості – 85% від обсягів 1940 р. Роками не велося технічне удосконалення виробництва, його реконструкція. Працівники цих підприємств отримували значно нижчу заробітну плату.

Керуючись з українських земель, нацисти за прикладом своїх окупованих країн керувалися принципом «спаленої землі». Впродовж 1941–1944 рр. в Україні повністю або частково було знищено 29 тис. сіл, розграбовано та знищено 30 тис. колгоспів, 1300 машинно-тракторних станцій, вивезено до Німеччини 56 тис. тракторів, 24 тис. комбайнів, 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн голів коней тощо.

У 1945 р., за неповними даними, чисельність селянства в Україні порівняно з 1940 р. скоротилася майже на 4 млн чоловік – з 27,4 мільйонного населення України до 23,4 мільйонного. Кількість сільських жителів припадала на 16 східних областей України. Тут на початку 1945 р. проживало близько 10 мільйонів чоловік.

Внаслідок скорочення чисельності населення, безпосередньо пов'язаного з аграрному виробництві, та знищення під час війни значної частини його матеріально-технічної бази неминуче величезно зменшилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, що призвело до натуралізації селянського господарства.

Внаслідок сталінські репресії особливо гостро позначилися на чисельності працездатного сільського населення. Якщо в 1940 р. в українських селах налічувалося 7,2 млн чол. працездатних, то в 1945 р. – близько 3,5 млн. Навіть після проведення евакуації та здійснення реевакуації чисельність працездатних сільських чоловіків зменшилася до 5,6 млн чол. Найбільших втрат у роки війни зазнала чоловіча частина населення. У 1945 р. співвідношення чисельності статі серед сільських жителів до жіночої становило 100 до 110. Першою була ситуація в центральних областях України – Київській, Київській, Дніпропетровській. Втрати, завдані селу внаслідок воєнного лихоліття, доповнювалися зростаючими темпами евакуації, що спричинило процес обезлюднення сіл. Якщо до війни в середньому селянському дворі в середньому проживало більше 4 чоловіків, то в 1945 р. в середньому в кожному був працездатний, то в 1944 р. один працездатний припадав у середньому на 5, а в 1946–1950 рр. – на 7.

Внаслідок міграційних процесів порівняно з довоєнним часом зросло число мігрантів більш як удвоє. Зростаючі потреби підприємств в дешевій робочій силі з села спонукали радянський уряд до розгортання масової кампанії т.зв. «оргнаборів».

Селян направляли переважно на відбудову шахт Дніпропетровщини, індустріальних гігантів Наддніпрянщини, а також на територію Криму, який після виселення звідти в 1944 р. кримськими росіянами був обезлюднів.

Сталінська практика масового переселення до ГУЛАГу за сприяння УПА, доповнювалася методами адміністративного регулювання міграції, що спиралася на систему юридичних заборон, введення спеціальних санкцій тощо. Це стосувалося зміни умов видачі паспортів сільському населенню, заборони проживання в містах (обов'язковість прописки, заборона вступати до вузів тощо). Фактично соціально-економічне становище сільських жителів цього періоду можна окреслити як феномен кріпосництва.

Катастрофічними для соціально-демографічного економічного становища села були наслідки голоду 1946–1947 рр. Викликаний акціями властей, спрямованими на впровадження національно-демократичних прагнень українського народу, як стверджують дослідники, з урахуванням його первинних і вторинних і третинних втрат, позбавив життя понад 10 млн жителів республіки. Трагізм цієї ситуації посилювався тим, що негативні наслідки голоду проявилися в умовах уже триваючої війною демографічного генофонду українства, що не могло відроджуватися.

Одним із головних чинників повоєнного голоду в Україні була сталінська політика хлібозаготівель. Колгоспам і радгоспам звільнених районів було відпущено з державного фонду 96324 тонн як позику. В той же час тільки із зношені доценту України вже в перший рік після «звільнення» було стягнуто «понад план» у фонд червоної армії 10 млн пудів хліба і понад 8,5 млн пудів картоплі. Характерною рисою сталінської практики, незважаючи на закінчення війни, набирав масштабів. Так, у неврожайний 1946 рік в Україні було встановлений нереальний план хлібозаготівель, що становив 340 млн пудів зерна, а згодом збільшений ще майже на 100 млн пудів.

Навіть в умовах німецької окупації селяни мали право розширити свої присадибні ділянки, що рятувало їх від голодної смерті. У 1946 році сталінське керівництво видає указ «Про заходи для ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», згідно з якою встановлюється довоєнний розмір присадибної ділянки в Україні – до 1 гектара.

Причини і перебіг голодомору 1946–1947 рр. в Україні аналогічні до голодоморів 1921–1923 і 1932–1933 рр. Голодомором їх режисером виступав Сталін, який діяв через своїх соратників: оточення: Г.Маленкова, В.Молотова, А.Жданова, Л.Кагановича.

лічників. Найбільш враженими голодом виявилися Миколаївська, Сталінська, Чернігівська, Запорізька, Дніпропетровська, Ворошиловоградська, Кам'янець-Полтавська, Харківська, Херсонська, Одеська області. Голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну і літо 1947 р. З довідкою МВС УРСР від 2 липня 1947 р. в Україні налічується 1154198 лише зареєстрованих хворих на дистрофію. Причинами від недоїдання, смертність від голоду наростали. Сталося чимало випадків канібалізму: з січня по червень 1947 р. в Україні їх зафіксовано 130.

Врятувавшись від голодної смерті, східноукраїнські селяни залишилися на західноукраїнській землі, де не було колгоспів, отже і не було голоду. Так, у червні 1946 року органи транспортної міліції зняли з аварійних поїздів 62400 чол., а за дві декади липня того року — 97633 чол.

Незважаючи на ефективність аграрної економіки України в післявоєнний період, те, що вона на певний період перестала бути краєм колективізації: у її складі опинилося приватне сільськогосподарство західноукраїнських земель. Як свідчать відомі українські економісти Степан Злупко та Осип Злупко, одночасне існування колективізованого і приватного сільського господарства є надзвичайно цікавою проблемою ефективності різних економічних систем. Одним з фактів є той факт, що обсяги заготівель зернових впродовж 1946 рр. в західноукраїнських областях з приватногосподарською системою були майже в три рази вищими, ніж в східних областях, де панували колгоспи. Так, наприклад, обсяги заготівель зернозаготівель в 1946 р. відносно 1940 р. у західноукраїнських областях — Кам'янець-Подільській і Тернопільській становилися, якщо у першій вони становили 63,7%, то у другій — 148,6%. Варто додати, що в офіційну статистику не включено обсяги постачання хліба для майже стотисячної УПА, яка переважно в Галичині й на Волині.

Колективізація західноукраїнського селянства була сповільнено. В 1947 р. у Галичині, Закарпатті, на Буковині та в Ізмаїльській області вдалося створити лише 504 колективні господарства (33 тис. селянських господарств), тоді як напередодні в Галичині було організовано 2589 колгоспів (10 тис. одноосібних господарств). На перше січня 1948 р. колективізацією було охоплено 9,6% селянських господарств, на 1 січня 1949 р. — 49%, на 1 липня 1950 р. — 92,7% і на 1 липня 1951 р. — 95,2% господарств та 99,2% орної площі. Режимові колективізації масову колективізацію лише в 1949 р., коли було послаблено збройний рух опору окупантам. Під час

повоєнного голодомору на сході України Москва репресії та виселення українців із західних областей і Рада Міністрів УРСР 15 жовтня 1947 р. прийняла постанову «Про порядок використання земель після родин націоналістів та бандитів». Дехто з дослідників, що із західних областей тільки в 1946 р. було вивезено чоловік на Урал, у Сибір, на Далекий Схід. Тільки на Франківщині внаслідок каральних акцій НКВС стало 36 сіл.

Окремої уваги дослідників заслуговує трагедія українського селянства Підляшшя, Холмщини, Лемківщини, що проживало за політичними кордонами України. Москва і Варшава домовилися переселити з їх прабатьківських земель. Каральними силами у кінці 1945 і до серпня 1946 рр. з Ряшівського і Краківського воєводств було евакуйовано 122454 родини, в складі яких було 482109 осіб. Під час українці жорстоко переслідувалися з боку польських і підпільних військових формувань, а в Україні важкий процес адаптації у репресивних умовах режиму.

Таким чином, тільки в жорсткій боротьбі із стихійним опором більшовикам вдалося насильно українському селянству чужий йому за самою суттю колективістський лад.

2. Економічні експерименти в Україні у політичній «відлиги»

Завершення сталінського періоду в історії радянської (березень 1953 р.) відбувалося на тлі значного економічних показників. Жорстка тоталітарна модель економікою, що ґрунтувалася на репресивних методах свою повну неспроможність досягти збалансованого та розвитку господарства. Ідеологізація економічної ігнорування економічних законів та нехтування режимом першої повоєнної хвилі науково-технічної все більше проявлялася у якійсь реконструкції господарства, призвели до значного загострення економічних проблем.

Постсталінське керівництво на чолі з Микитом прагнуло підвищити економічну ефективність системи шляхом її реформування. Особливе викликала деградація аграрного сектора економіки словами самого Хрущова, за абсолютними цифрами зерна на душу населення та поголів'ям худоби порівняно 1913 р. У вересні 1953 р. центральні партійні проаналізувавши стан справ у сільському господарстві

курс на модифікацію аграрної політики. Одним з заходів нового керівництва стало значне зниження сільськогосподарського податку, списання податкової заборгованості за попередні роки, збільшення розмірів присадибних ділянок. Кратно знижено норми державних закупівель, підвищено обсяги сільгосппродукції по зонах, збільшено капіталовкладення.

Зокрема в 1954–1959 рр. середньорічне зростання сільськогосподарського виробництва становило понад 7%. Однак, темпів аграрного виробництва досягалося екстенсивним шляхом. Яскравим прикладом такої політики стало освоєння величезних масивів цілинних земель у Сибіру, на Алтаї та у Казахстані. Сюди з України в 1954–1955 рр. виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молоді. Лише у 1955 р. у Казахстан та Казахстан було відправлено більш як 11 тис. тракторів та 8 тис. комбайнів, які й становили основу технічної бази новостворених господарств.

Освоєння казахських та сибірських цілинних земель означалося на стані сільського господарства України. Проблема й надалі залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення низьким.

Заходи хрущовського керівництва цілою низкою заходів не дали позитивних результатів. Ситуацію в аграрному секторі не дали позитивних змін. До цих заходів можна віднести рішення наздогнати виробництва м'яса, масла, молока протягом трьох років; примусове запровадження посівів кукурудзи по всій Україні; хімізація землеробства, яка, проте, не була забезпечена необхідними потужностями в хімічній промисловості.

Яскравим прикладом масштабних хрущовських експериментів в економіці стала «кукурудзяна епопея». Вольовим рішенням партійного лідера, починаючи із 1959 р., майже в усіх кліматичних зонах впроваджувалося масове вирощування кукурудзи. Посіви цієї культури в Україні розширено значно, збільшено площ зернових. Хрущовські методи використання американського досвіду вирощування кукурудзи з метою «догнати і перегнати» США за виробництвом м'ясо-молочної продукції на душу населення призвели до згубних наслідків. Це традиційно вважається одним із найсприятливіших регіонів світу, на початку 60-х років уже вкотре опинилася в економічній кризі.

Післявоєнні та в 50-ті роки основні суб'єкти аграрної економіки – колгоспи були позбавлені права володіти технікою. Техніка концентрувалася в державних машинно-тракторних станціях, а радгоспах. У 1956 р. МТС володіли 82% тракторів, комбайнів. Кожна така станція обслуговувала в середньому 100 господарств. МТС, як державні виробничі структури, мали певні умови співпраці, що при відсутності мотивації негативно

позначалося на якості та термінах виконаних робіт. Колгоспи не отримавши реальної віддачі, змушені були сплачувати великий натуральний податок.

В 1958 р. хрущовське керівництво вирішило перейти до механізації колгоспам. Проте реалізація курсу на реорганізацію МТС техніки колгоспам здійснювалася без врахування економічних чинників. Непомірно високі ціни на техніку, відсутність коштів у господарствах для її викупу, втрата кваліфікованих працівників, які працювали в МТС тощо спричинилися до занепаду сільськогосподарського виробництва та посилення зубожіння селянства.

Хрущовські управлінські реорганізації, започатковані в 1962 р., супроводжувалися змінами в системі керівництва господарством. При ЦК партії створено бюро з керівництва сільським господарством. В областях (крім шести західних) утворено обкоми та сільські облвиконкоми, а замість сільських райкомів парткоми колгоспно-радгоспних (чи радгоспно-колгоспних) виробничих управлінь. Для управління галуззю сільського господарства створено загальноукраїнське Міністерство сільського господарства, «госптехніку», Міністерство заготівель сільськогосподарської продукції з обласними та районними структурами. Структура керівних органів за виробничим принципом призвела до змішування їхніх функцій, дублювання, відсутності відповідальності за справу.

Експерименти в аграрному секторі позначилися на демографічних процесах. Укрупнення колгоспів, здійснення в 50-х років адміністративними заходами, надало новий імпульс міграційній активності населення. Намагання укріпити та хрущовська кампанія створення «агроміст» породили потік «неперспективних» сіл. Зріс потік переселення селян з провінції до районних центрів та обласних міст.

У 50-х роках поступово знижувалися показники народжуваності населення, а чисельність пенсіонерів за 1959 рік перевищила більш як на півмільйона чоловік. Водночас змінювалася структура сільської сім'ї, що складалася тепер здебільшого з двох поколінь.

60-ті роки характеризувалися динамічними змінами демографічної ситуації в Україні. Проведені в 1959 та 1964 рр. переписи засвідчили, що в 1964 р., вперше в українській історії чисельність міського населення перевищила сільське.

В 50-ті роки **промисловий сектор** економіки України продовжував розвиватися екстенсивним шляхом. Організація розвитку важкої індустрії стала причиною загострення екологічних проблем: забруднювалися ріки та водоймища у зв'язку з будівництвом електростанцій та створенням Канівського і Київського «рукотворних морів» загальною площею сотні тисяч гектарів українських чорноземів. Інтенсивна

в паливній, металургійній промисловості супроводжувалося збільшенням запиленості шахт і рудників, шкідливих речовин в атмосфері, але необхідні кошти на будівництво очисних споруд ще не виділялися.

Соціально-технічна революція, що охопила розвинуті країни другої половини 50-х років, вимагала адекватних дій від українського керівництва. Проте, в умовах тоталітаризму з його жорсткими йому централізованим плануванням і управлінням монополізмом підприємств-гігантів НТР не стала важелем економічного розвитку. Соціальні наслідки в умовах командної економіки не підпорядковувалися інтересам людини, задоволенню її життєвих потреб. Не здійснювалися найнеобхідніші заходи щодо охорони навколишнього середовища, раціонального використання та охорони природних ресурсів.

У 50-60-ті роки завдяки впровадженню нових технологій, удосконаленню та введенню в дію потужних доменних і сталевих печей певного прогресу було досягнуто у металургійній промисловості України. Якісні зрушення в усьому металургійному циклі пов'язані із промисловим використанням коксового газу та кисню, що було запроваджене у 75% доменних печей України. Важливим технічним досягненням було промислове використання киснево-конверторного процесу в сталеплавильному виробництві.

У кінці 50-х років в Україні розгорнулася кампанія за підвищення технічного рівня виробництва, розроблялися плани модернізації й автоматизації виробничих процесів. З цією метою створювалися спеціальні бригади, до складу яких входили кваліфіковані технічні працівники та найбільш кваліфіковані робітники. Відбувалися перевірки стану технічного прогресу в металургійній промисловості та будівництві, якості продукції, знімалися з вжитку застарілі зразки машин і механізмів, устаткування, матеріали тощо. В 50-ті роки в Україні розпочалася модернізація залізничного транспорту, здійснювався перехід на електричний транспорт, та значних зрушень у розвитку транспорту, зв'язку все ж не відбулося.

У порівнянні із зарубіжними аналогами вітчизняні машини і обладнання поступалися продуктивністю, були набагато важчими і менш надійними в експлуатації. Серйозні прорахунки в плануванні, організації, механізації та автоматизації виробництва, недостатній інвестиційній машинобудівних заводів у 60-ті роки гальмували розвиток виробництва та впровадження нових видів техніки й обладнання у виробництво. Через незабезпеченість технічною базою, зокрема кресленнями ряду вузлів і деталей, українські будівники України на початку 60-х років не змогли налагодити виробництво цілого ряду нових машин і

Від самого початку «хрущовських» перетворень стала проблема реформування системи управління. Уже впродовж 1953–1955 рр. відбувається процес делегування певної частини економічних повноважень союзним республікам: якщо на початку 50-х років 65% інфраструктури в Україні безпосередньо підпорядковані центру, то у 1956 р. — лише 24%. Завершенням стала хрущовська реформа 1957 р., сутність якої — ліквідації галузевих міністерств та створенні органів управління — рад народного господарства, які безпосередньо підпорядковувалися Раді Міністрів республіки. У функціях Держплану СРСР залишалися планування і координація територіально-галузевих розподіл між союзними республіками найважливіших. В Україні було створено 11 адміністративних районів. Здійснювали керівництво всіма підлеглими їм підприємствами організаціями та установами в межах відповідного адміністративного району.

Початковий етап реалізації реформи в Україні характеризувався певними позитивними зрушеннями. Зросла виробничої спеціалізації та міжгалузевого кооперування, прискорився процес створення та запровадження нових підприємств у виробництво, певного прогресу досягнуто у комплексного розвитку економічних районів. Стало більш раціонально використовувати місцеві ресурси та технічні кадри.

Проте, «раднаргоспівська» реформа не зачепила командно-адміністративної системи, що ігнорувала важелі управління. Раднаргоспи за методами та стилем практично залишалися тими самими міністерствами, функціонували в межах певної території, а не галузі. Раднаргоспів виявилася неспроможною вирішувати виробничі завдання, що зумовило укрупнення раднаргоспівських підприємств, яких в Україні звузилося у 1962 р. до семи.

У другій половині 50-х років здійснено низку реформ спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища населення, здебільшого міського. 25 квітня 1956 р. було скасовано дію сталінського закону 1940 р., що прикріплював робітників до їхніх підприємств. Мінімальна заробітна плата в промисловості зросла майже на 35%, грошова оплата праці колгоспників за 1950-ті роки зросла більше, ніж у чотирьох разів. Закон про пенсійне забезпечення 1956 р., за яким розмір пенсій подвоївся, знижував пенсійний вік до 55 років для жінок і до 60 років для чоловіків. Проте колгоспники отримали право на пенсію лише через вісім років, а пенсійний вік для них наставав на п'ять років пізніше. На початку 60-х років колгоспники нарешті отримали паспорти. Було скасовано

робочого тижня з 48 до 46 годин. Припинився випуск позик, що становили близько 6% річних заробітків, за попередніми позиками заморожувалися на 20

Відомо, що в 1951–1958 рр. в Україні було збудовано майже 85,7 млн м², а у 1958–1962 рр. у дію було введено ще близько 60 млн м² житла. Проблема житлової проблеми знизилася, але вона й надалі залишалася головною для населення міст, яке щорічно зростало темпами.

Важкою реформа 1961 р., результатом якої стало збільшення у 10 разів масштабів цін, у зв'язку з чим було введено нові гроші, являла собою по суті приховану інфляцію. Внаслідок неї ціни на колгоспних ринках, які зростали в цей час близько 15% товарообігу, значно зросли. У 1962 р. було піднято ціни у державній торгівлі, на м'ясо та м'ясопродукти — на 30%, на масло — на 50%. Це викликало соціальне невдоволення, що вилилося у виступи робітників, які замовчувалися офіційними органами.

Вважаючи на певні успіхи, реформи кінця 50-х — початку 60-х років зазнали невдачі. Інакше й не могло бути, адже незмінною залишалася політична структура влади. На межі 50–60-х років економічна ситуація в Україні ускладнилася. Далися взнаки не лише об'єктивні процеси, а й численні управлінські експерименти в економіці, бюрократизм та волюнтаризм її керівництва, значне зростання витрат, нова хвиля політизації та ідеологізації економіки. Імперська командно-адміністративна система в Україні опиралася на могутній чиновницький апарат, який діяв нововведенням, що загрожували його існуванню. Починаючи із середини 60-х років, згортаються спроби реформи суспільного розвитку, ще більше посилюється криза, що означало реанімацію сталінських засад економіки.

Економічні наслідки «косигінської» реформи та кризи господарства в Україні у період «застою»

У період політичної «відлиги» в офіційній пресі та й у публікаціях значного резонансу набуває проблема економічного планування і економічного стимулювання. З'являється теза про те, що товарно-грошові відносини повинні грати певну роль у стимулюванні виробництва і можуть бути використані як важелі саморегулювання навіть в умовах планової економіки. Таким чином, відбувався пошук компромісу між традиційною марксистською концепцією та іншими економічними теоріями.

Позірною спробою практичної реалізації таких концепцій підходів стала «косигінська» реформа 1965 р. (назва на честь одного з її ініціаторів, голови Ради міністрів СРСР Леоніда Косигіна). Не виходячи за ідеологічні рамки тоталітарного режиму, ініціатори прагнули знайти оптимальне поєднання усього кращого тодішнього господарського механізму, тобто планово-адміністративної організації управління із впровадженням економічних стимулів і господарського розрахунку.

Першим кроком реформи стала ліквідація радянської системи відновлення галузевого принципу управління та ліквідація республіканських і союзних міністерств. Управління економікою України наприкінці 60-х років знаходилося в руках 22 республіканських та 7 республіканських міністерств, які діяли інакше підпорядковувалися єдиному центру, який у той час було партійне кремлівське керівництво.

Наступним напрямком реформи була спроба удосконалити систему планування та економічного стимулювання. Було скасовано обов'язкових директивних планових завдань скорочення витрат дев'яти (фонд зарплатні, обсяги централізованих капіталовкладень, впровадження нової техніки, введення в дію основних засобів та основних фондів тощо).

Планувалося також перейти до більш об'єктивних показників ефективності роботи підприємств – від показника обсягу товарної продукції до показника рівня її реалізації. Крім того, серед якісних показників, що характеризують ефективність господарської діяльності підприємств, були визначені рентабельність. Впроваджувалися фонди економічного стимулювання, матеріального заохочення робітників і керівників підприємств.

Питання переходу до повного госпрозрахунку в рамках господарського механізму, що зберігав традиційні радянські адміністративної системи, так і залишилося безрозв'язним. Суперечливий та непослідовний характер реформи призвів до збереження і навіть посилення системи директивного планування. Налагодженню прямих зв'язків між підприємствами перешкождала система фондування та розподілу. Госпрозрахунок підприємств виявився незабезпеченим матеріально, а відсутність самостійності підприємств вступало в конфлікт із повноваженнями міністерств та відомств, директивним плануванням та ціновою системою ціноутворення. Директивні методи планування виявилися несумісними із застосуванням економічних важелів, таких як ціна, прибуток, кредит, заробітна платня.

Основною причиною провалу реформи були ідеологічні засади тодішнього режиму, що ґрунтувалися на категоричному запереченні ринкових економічних механізмів. Це зумовило згортання задекларованих реформаций та повернення до детального планування й оперативного управління підприємствами з єдиного центру.

На першому етапі проведення реформи (1966—1970 рр.), хоча й зберігався її суперечливий та непослідовний характер, у господарстві спостерігаються певні позитивні імпульси. Впродовж цього періоду на нові умови господарювання перейшли 83% підприємств, які давали 92% загального обсягу продукції. Темпи середньорічного приросту сукупного суспільного та національного доходу становили відповідно 6,7 і 7,8%. Ці позитивні тенденції стали можливими переважно завдяки зростанню потужностей у важкій індустрії, а виробництво продукції споживання і надалі істотно відставало.

Старий характер радянської імперії, яка прагнула мати великий військовий потенціал, що забезпечувався військово-промисловим комплексом, спричинював спрямування у цю сферу великих матеріальних та фінансових ресурсів. Такий розподіл був можливим лише за рахунок інших галузей господарства, низького рівня заробітної платні та збереження жорсткої планово-розподільчої системи із застосуванням її екстенсивними методами господарювання.

У важкій галузях промисловості України в кінці 60-х років почалися значні труднощі в організації праці. Це особливо відчувалося на заводах хімічної промисловості, де за короткий час «випуску за велику хімію» планувалося ввести в дію нові потужності. Потреби господарства України в хімічній продукції не задовольнялися. Виробничі потужності вводилися в дію одночасно, використовувалися неефективно. Повільно вводилися нові технологічні процеси. Якість багатьох виробів хімічної промисловості була низькою. До кінця 70-х років намічені завдання з виробництва мінеральних добрив виконати не вдалося. Планувалося довести в 1980 р. їх випуск в УРСР до 24,4 млн т, фактично було вироблено 19,7 млн т.

У початку 70-х років частка України в сукупному суспільному та національному доході імперії набула сталої тенденції зростання. Так, якщо в 1970 р. її частка в загальносоюзних показниках сукупного суспільного продукту становила 19,0%, то в 1980 р. вона знизилася до 17,3%, а за показниками виробленого національного доходу відповідно з 18,9 до 16,2%. Це стосувалося переважно важких галузей господарства.

Неактивна система ігнорувала творчу ініціативу. В 60—70-х роках тисячі цінних раціоналізаторських пропозицій не були вжиті на удосконалення конструкцій машин, механізмів, підвищення ефективності технологій, економію сировинних і енергетичних ресурсів (тощо), навіть прийнятих до впровадження, не мали практичного застосування. Великі надії покладалися на реалізацію цільових комплексних програм, що мали сприяти досягненню значний економічний ефект, підвищення продуктивності праці, економію сировинних та енергетичних ресурсів. Це впроваджені в СРСР, у тому числі й в Україні, програми

«Метал», «Енергокомплекс», «Праця», «Матеріал», «Агрокомплекс» спрямовувалися на впровадження технологій, нових розробок у галузі науки й техніки. Реалізація нашої програми зустрілася на великі труднощі. Бюрократичні перепони зрештою призвели до повільного виконання програм.

У середині 70-х років керівні інстанції України констатували, що в окремих галузях спостерігається інтенсифікація виробництва, впровадження нової прогресивних технологій, допускаються великі незадовільну організацію праці, чимало продуктивних устаткування за своїми техніко-економічними характеристиками не відповідають вимогам часу.

Початок 80-х років характеризувався дальшим проблем нерациональної організації та управління. Проведені соціологічні дослідження серед промисловості та сільського господарства в різних областях показали, що на повну силу трудилася лише третина. Більшість опитаних заявляли, що за іншої організації й оплати праці могли б зробити більше й краще.

На початку 1981 р. на підприємствах нафтохімічної промисловості УРСР на повну потужність працювало третина механізованих і автоматизованих ліній. Великі витрачені на технічне переозброєння шахтного фонду промисловості, очікуваного збільшення видобутку забезпечили.

В галузях машинобудування і металообробки України п'ята частина виплавленого металу йшла у відходи. Для зменшення матеріаломісткості виробів необхідні були конструкторські розробки, нові, економічно ефективні технології.

У 70–80-ті роки в Україні здійснювалися певні модернізації виробничого устаткування, але асистували технічне переозброєння та реконструкцію діючих заводів зростали повільно.

Низький рівень механізації праці, особливо на підприємствах операціях, будівництві, призводив до зростання витрат на продукції. Хибна лінія на збільшення випуску моторів замість поліпшення їхніх якісних характеристик спричиняла велике перенапруження в роботі окремих галузей. За підрахунками науковців, на одиницю продукту в колишньому СРСР наприкінці 70-х років витрачалося сталі в 1,7, цементу — в 2,3, міндоборів — в 2 рази більше, ніж у США.

Низька рентабельність виробництва в індустріальній економіці була зумовлена також великою енергоємністю виробництва. В металургії, хімічній індустрії, нафто-

виробничій промисловості України у 80-х роках переважали застарілі технології. Українські металурги працювали на застарілому обладнанні та енергозатратних установках.

Лише мартенівські та 93% доменних печей перевищували допустимий строк експлуатації. Майже 50% випуску металу в Україні здійснювалося екологічно шкідливим мартенівським способом. Застарілість технологій призводила до збільшення витрат на видалення з атмосфери шкідливих відходів.

У середині 70-х років загострюються суперечності у економічній політиці радянської імперії. Економіка не орієнтована на задоволення першочергових потреб людини. Важку частину промислового потенціалу займала важка промисловість, а у легкій, харчовій промисловості було зосереджено лише 10% основних виробничих фондів. Темпи зростання промисловості почали падати зі скороченням екстенсивних методів — виснаженням природних ресурсів і зменшенням інноваційності.

Виробництво, що не відповідало вимогам прогресу, завдавало матеріальних та моральних збитків суспільству. У «стагфляційний» період поглиблюється відставання за рівнем економіки та якості життя населення від розвинутих країн, де утверджуються постіндустріальні тенденції.

Керівництво у березні 1965 р. проголосило заходи щодо виправлення становища в аграрному секторі, хоча внаслідок відсутності чіткого механізму їх виконання були неефективними.

Існувала вертикальна система управління галуззю. Створено бюро з керівництва сільським господарством при ЦК КПУ. Обласні управління виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції перетворено на обласні управління сільськогосподарського господарства. Колгоспно-радгоспні (радгоспні) виробничі управління в районах трансформовано в райспівуправління. Указом Президії Верховної Ради України у березні 1965 р. Міністерство сільського господарства і заготівель сільськогосподарської продукції були об'єднані в єдине союзно-республіканське Міністерство сільського господарства України. До Мінсільгоспу влилася система «наукової техніки», по вертикалі, відповідно, аж до районної ланки. Уряді утворено Комітет у справах хлібопродуктів і харчової промисловості.

Відповідно до партійних постанов 1965 р. було підвищено ціни на сільськогосподарську продукцію з метою довести їх до рівня, за якого колгоспи могли би не зазнавати збитків при продажу продукції державі. Ціни повинні були зберігатися на попередньому рівні, а державні закупівлі — покритися за рахунок державного бюджету. Головною причиною відставання сільського господарства був і низький технічний рівень. Тому було різко збільшено державні

асигнування на підвищення технічного рівня господарства, на виробництво сільськогосподарських добрив. В Україні за 1966–1970 рр. кількість тракторів збільшилася на 22%, комбайнів – на 42%, а мінеральних добрив майже вдвічі. Не менш важливою була також недостатня спеціалізація сільського господарства, що було прийнято рішення про її посилення.

В директивних документах другої половини 60-х років акцентувалася увага на проблемах енергоозброєності, зацікавленості селян шляхом переходу від натуральної до заробітної плати. Проте реалізація цих рішень не знайшла цивілізованого, об'єктивного підходу до оцінки трудових зусиль колгоспників, їхнього соціального захисту, зокрема пенсійного забезпечення.

В період «застою», що характеризувався застоєм адміністративно-командної системи, союзний апарат уперше наглядачів за аграрним сектором сягнув майже до селян. В Україні ж цей бюрократичний апарат налічував понад 100 тис. чол.

На початку 80-х років здійснюється спроба реформи сільського господарства й переробної промисловості. Утворюється агропромисловий комплекс (АПК). У ньому формуються районні агропромислові об'єднання (РАПО) зі складу яких увійшли колгоспи, радгоспи, районні підприємства для переробки сільгосппродукції, системи агропостачання вельників, ремонтників тощо. Проте невдовзі з'ясувалося, що наміри змінити діючу систему на районному рівні, з метою виробничої спрямованості, з метою збереження й підвищення ефективності управління, бажаного ефекту не дали. РАПО виявилися неспроможним об'єднувати інтереси всіх його ланок. Великі видатки на їх утримання лягли новим тягарем на селян. Практична діяльність РАПО зводилася до фіксації витрат та передавання її до вищих інстанцій.

Таким чином, «застійний» період позначився загальним негативних процесів в розвитку економіки України. Супроводжувались безгосподарністю, марнотратством, невідповідністю фондів, неадекватністю ціноутворення, нерідко вдавалися до приписок, фальсифікації державної статистики. Працівники ж статистики «виводили» цифрові дані, що свідчили про зростання всіх галузей, підвищення ефективності виробництва. Склалася система виробництва, що за умов тотального диктату в ціноутворенні «викачувала» з трудівників максимум вартість і прибуток, які надходили тоталітарній державі. У свій розсуд розпоряджалася прибутком. З іншого боку, в умовах недосконалої системи ціноутворення колективи сільського господарства позбавлялися стимулів до підвищення продуктивності, до зниження норм витрат, заміни дорогих, дефіцитних матеріалів.

Особливості економічного розвитку України у період перебудови

У середині 80-х років нове радянське керівництво на чолі з Горбачовим проголосило курс на прискорення й модернізацію економіки. У концепції прискорення соціально-економічного розвитку (квітень 1985 р.), економічну частину якої підготували українські економісти на чолі з академіком А. Аганбегяном, було встановлено пріоритет стимулювання науково-технічного прогресу шляхом реконструкції економіки на базі найновіших досягнень світової техніки. Проте нова політика не передбачала ліквідації бюрократично-адміністративної системи, а лише її «вдосконалення», що на практиці означало збереження затратного шляху розвитку економіки.

Неуспіхом цієї політики може служити невдала спроба реалізації програми модернізації машинобудування, що була покликана підвищити рівень продуктивності праці, національний доход, розв'язати проблему ресурсозбереження. Однією із головних причин провалу цієї масштабної програми, що передбачала витрати 10 млрд крб. на розвиток машинобудування, став неефективний механізм її здійснення із домінуванням жорсткого адміністративного та адміністративних методів.

Наступною спробою підвищення якості продукції було запровадження системи приймання, яке виявило серйозні недоліки у забезпеченні необхідного рівня якості продукції. Але й цей крок виявився неефективним, і від державного приймання змушені були відмовитися підприємства.

В умовах високої фондоозброєності праці недостатня кваліфікація та безвідповідальність працівників перешкоджали підвищенню ефективності виробництва, іноді призводили й до людських жертв. Це спричинилося до того, що із 113 об'єктів, реконструйованих і введених в експлуатацію в Україні впродовж 1980-1985 рр., лише третина змогла освоїти проектні потужності. Низьким був цей показник на підприємствах машинобудівного комплексу.

У 80-ті роки в промисловості України повільно зростала частка робітників механізованої та автоматизованої праці. Лише 35% робітників у промисловості, не рахуючи зайнятих наладженню машин та механізмів, у 1985 р. працювали вручну. А на будівництві цей показник сягав 50%.

Одним із наслідків незавершеності індустріалізаційних процесів була наявність великих прошарків населення, об'єктивно

не підготовленого до трудової діяльності в нових умовах. Негативну роль тут відіграла й довгочасна ізоляція від розвинутих країн Заходу, що позбавляла можливості використання досягнень у сфері науки й техніки.

Соціально-економічна система, що породила виробничих відносин, виявилася неспроможною вирішувати завдання, пов'язані з НТР. Це проявилось у кампанії з масового впровадження промислових маніпуляторів. В Україні в 1987 р. застосовувалося багато промислових роботів, їхні можливості в підвищенні продуктивності виробництва перебільшувалися. Незабаром стало ясно, витративши на кожний робот десятки тисяч карбованців, тисячі людей, підприємства не дістали очікуваного економічного ефекту.

Подібне становище склалося і з верстатами з числовим програмним управлінням. На початку 1987 р. в промислових підприємствах України налічувалося понад 20 тис. одиниць установчих програмних управлінням. Чисельність їх зростала й у наступні роки, але економічна ефективність виявилася невисокою. У 1987 році на промислових підприємствах України було встановлено 65 гнучких виробничих систем, 52 роторні та роторно-шпиндельні лінії, інші види сучасної техніки. Проте з'ясувалося, що неможливо реалізувати потенціальні можливості нової техніки, досягти економічної вигоди від її застосування можна лише за умов інтенсивного виробництва, його глибокої уніфікації, високої заінтересованості робітників, які налагоджують нову техніку, управляють нею.

Концепція перебудови, економічну частину якої розробляла програма реформ М.Рижкова – Л.Абакумова (1989 рр.), ставила за мету «вдосконалення господарського механізму» шляхом надання підприємствам більшої самостійності у розвитку виробництва, оновлення продукції, матеріального стимулювання робітників залежно від фінансових результатів діяльності підприємства, тобто фактичне повернення до принципів реформи 1965 р. Проте, на відміну від «косигінської реформи», ініціатори перебудови зробили певні кроки у напрямку відходів від командно-адміністративної системи господарювання до ринкового господарського механізму, що базується на економічній самостійності підприємств і демократичних засадах управління та правовому забезпеченні інтересів «чужих» для радянської системи форм власності – колективної, державної, акціонерної, приватної, змішаної та з участю іноземного капіталу.

Початок реалізації програми економічної «перебудови» пов'язують із прийняттям у червні 1987 р. «Закону про державне підприємство», за яким керівникам та працівникам державних підприємств надавалися широкі повноваження, зокрема право самостійного виходу на зовнішній ринок.

спільної діяльності з іноземними партнерами

за практиці цей закон, що надавав підприємствам право розпоряджатися своїми прибутками (використовувати на розширення виробництва або підвищення заробітної плати), наслідків не дав. Українські підприємства залишилися відокремлені від союзних органів, що і надалі розподіляли ресурси, зокрема сировину, матеріали, устаткування,

в ході радикальної економічної реформи був існуючий бюрократичний апарат, а тому реформа мала, як і реформа в СРСР, непослідовний, половинчастий характер, і не тільки не змінила ситуації, а й погіршувала її, руйнуючи існуючу систему економіки.

Процес перебудовних процесів співпав із найбільшою у світі катастрофою на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р., яка завдала Україні величезних збитків. Тільки прямі витрати на ліквідацію наслідків аварії впродовж 1986–1989 рр. становили 1 млрд дол. Катастрофа, згідно із офіційною статистикою, стала причиною смерті близько 15 тис. осіб, а понад 100 тис. стали інвалідами. З господарського використання було вилучено близько 190 тис. га земельних ресурсів. До 1990 р. здійснена дезактивація майже 12% території України. Із 1986 року місць було переселено близько 135 тис. українців. Катастрофа виявила всю недолугість тоталітарної економічної системи та її всеосяжну кризу.

В економічній перебудовній період не було зроблено жодних кроків для глибокої трансформації української промисловості. Основні напрями спрямовувалися й надалі на будівництво нових промислових об'єктів традиційних для України галузей важкої промисловості, що мало вкрай несприятливі наслідки, особливо якщо врахувати уваги надзвичайно складну екологічну ситуацію після чорнобильської аварії та вичерпання сировинних ресурсів. Крім того, той факт, що зношеність основних фондів українських підприємств у другій половині 80-х років досягла 55–60%, а потенціал промисловий вимагав негайного оновлення.

В економічній перебудовній період тоталітарної держави цілеспрямовано пов'язав тисячі підприємств України з російськими. Близько 100 підприємств України не виробляли кінцевого продукту, а лише склали або напівфабрикати для підприємств інших регіонів СРСР. 90% балансу зовнішньоторговельного обороту України було на Російську Федерацію.

Бюрократизм і диктат адміністративно-командної системи, що не враховували життєвими інтересами населення, однобічний розвиток економіки, орієнтованої виключно на виконання будь-якою ціною завдань, призвели до застою в науково-технічному розвитку. Догматичність радянської системи планування та

визначення пріоритетів розвитку науки й техніки, підвищення рівня підготовки, орієнтація на ВПК гальмували рух до науково-технічного прогресу.

Низький рівень механізації та автоматизації виробництва позбавляв можливості скорочувати застосування важкої фізичної праці. Великих втрат зазнавала економіка через неадекватне використання паливно-енергетичних ресурсів, повільне запровадження ресурсозберігаючих технологій, високі витрати на одиницю національного валового прибутку. Тоталітарна система вичерпала свої можливості в розвитку науки, виробництва і потребувала радикальної трансформації.

Подібні ж процеси відбуваються і в аграрному секторі України, що ще більше загострювало продовольче питання. Наростали інфляційні явища, підвищення заробітків працівників населення не супроводжувалося наростанням товарної маси продукції, що призвело до товарний дефіцит. Зміна політичного курсу в 1985 р. призвело до нові підходи до аграрної політики. Широкого обговорення в суспільстві проблема відродження кооперативної природи господарських підприємств. Ішлося про необхідність забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя населення шляхом надання їм можливості розпоряджатися виробленою продукцією. Наголошувалася необхідність переглянути позиції державної власності. В 1988 р. вступив у дію закон про кооперацію, який поставив за мету відродити кооперативну природу аграрного виробництва, але реалізація цієї мети не була здійснена економічно.

У 1990 р. у результаті гострих дискусій, у яких брали участь різні концепції шляхів та методів економічних трансформацій, Верховна Рада СРСР затвердила «Програму напрямки стабілізації народного господарства та переходу до ринкової економіки». Проте ця програма, що ставила за мету поступовий перехід до ринку під жорстким державним контролем, не мала під собою твердого інституційного ґрунту і не принесла позитивних результатів. Унаслідок всього цього криза економіки поглиблюється, посилюються дезінтеграційні процеси.

На межі 80-х – 90-х рр. відбувається значне зниження ефективності економіки та якості життя населення. Скорочення національного доходу склало у 1990 р. 4%, а у 1991 р. – 10%. У квітні 1991 р. удвічі підвищено роздрібні ціни. Дефіцит грошей стають не тільки промислові товари, але й продукти харчування. З 1 листопада 1990 р. запроваджується продаж товарів за картками споживача з купонами.

Загострення соціального становища спричинило масові страйкові виступи. В середині 1989 р. у Донбасі та на Волиньському басейні розгортається масовий шахтарський рух, який поставив поряд із соціально-економічними також політичні вимоги, зокрема про зміну місцевої влади. Друга потужна хвиля

...руху розгорнулася у березні 1991 р. У червні цього року Всеукраїнський з'їзд страйкових комітетів висловився за вихід України із складу СРСР, розпуск компартії та перевибори Верховної Ради УРСР.

У результаті розгортання українського національно-демократичного руху Верховна Рада УРСР ухвалює 16 липня «Декларацію про державний суверенітет України». Цей документ став першим кроком на шляху до політичної незалежності України. Декларація послужила ґрунтом для прийняття 2 серпня того ж року закону «Про економічну самостійність Української РСР», який гарантує виключне право народу України на володіння її національним багатством, державний захист усіх форм власності, підприємництва, самостійність банкової, цінової, фінансової, страхової систем та формування національного державного

...бував багатівіковий колоніальний період економічної історії України. Відкривалася перспектива відродження та модернізації української господарської традиції.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

...історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., ... Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К: КНЕУ, 2000.

Борисюк Б.Ф., Косошко М.Ф., Словженко Т.С. ... України. – Львів: ЛБК НБУ, 1997. – С.124-130.

Пучко Степан. Економічна історія України: Тексти ... – Львів: ЛДУ, 1995. – С.156-166.

Словенко Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. – К.: Вікар, 2001. – С.417-451.

Словенко Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. ... історія: Курс лекцій. – К.: Вікар, 2000. – С.218-240.

Чайковський В. Економічна історія світу і України: ... посібник. – Тернопіль, 1997. – С.169-177.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

... історія України: Підручник для ВНЗ. - 2-ге вид., ... / Панченко П.П., Шмарчук В.А. - К., 2000. – С.271-

Словенко В.К. Україна після Сталіна: Нариси історії 1953-1991 рр. – Львів, 1992.

Словенко О.Д. Історія України у ХХ столітті. – Ніжин: Стиль, 1996.

Словенко І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. в Україні. – К., 1991.

... в Україні 1946-1947. Документи і матеріали. – Київ: ... 1996.

Мороз О., Злупко С. Українське селянство другої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм. — Львів: Укр. університетський друкарський завод, 1997.

Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либіус, 1999. С.431-479.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Адміністративно-командна система — тоталітарна форма управління економікою країни, для якої характерне центральне директивне планування — підприємства та організації виконували відповідно до планових завдань, що доводяться їм з єдиного центру.

Машинно-тракторні станції — державні сільськогосподарські підприємства, які здійснювали на договірних умовах технічне та організаційне обслуговування колгоспів у СРСР. Створені у 1928 р. У 1958–1959 рр. весь колгоспний тракторний парк МТС був переданий колгоспам, а МТС реорганізовано у ремонтно-технічні станції.

Раднаргоспи — територіальні управління, що були створені М.Хрущовим у 1957 р. замість галузевих міністерств. Замість 15 міністерств у 1965 р. було створено 10 раднаргоспів.

«Косигінські реформи» — господарські реформи другої половини 60-х років, пов'язані з іменем Т.Косигіна, Міністрів СРСР, які передбачали: скорочення планових завдань для підприємств, фінансування промислового будівництва за рахунок кредитування, ліквідацію раднаргоспів і відновлення системи управління, підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Економіка України впродовж 1945–1990 рр.

1. Економічні наслідки Другої світової війни. Голодомор 1947рр.
2. Особливості економіки України відбудовного періоду.
3. Індустріалізація та колективізація західноукраїнських земель.
4. Господарські реформи М.Хрущова і О.Косигіна та їхня реалізація в Україні.
5. Посилення тоталітаризму та його вплив на економіку України 70-х — 80-х років.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Господарство України у період Другої світової війни.

Економічні причини та наслідки голодомору в Україні 1946-1947 рр.

Економічні засади українського національно-визвольного руху 40–50-х рр.

Економічні наслідки колективізації та індустріалізації у Західній Україні.

Причини і форми застійних явищ в економіці України 70-х — першої половини 80-х років.

Політика перебудови і економіка України.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 31. Економіка українських земель у 1945–1950 рр.

1. Наслідки Другої світової війни та економічні особливості повоєнного періоду в Україні.

2. Соціально-економічні причини та наслідки голодомору 1946–1947 рр.

3. Особливості колективізації та індустріалізації на українських землях.

**ТЕМА 32. Спроби економічного реформування
50-х – 60-х рр. в Україні**

1. Наслідки управлінських реформ для господарства України.

2. Аграрне господарство України в умовах хрущовських реформ.

3. Реалізація косигінських реформ в Україні.

**ТЕМА 33. Економіка України 70-х —
першої половини 80-х рр.**

1. Політика ресталінізації та її вплив на економіку України.

2. «Застійні» явища у промисловості та сільському господарстві.

3. Тенденції наростання кризових явищ в економіці України.

ТЕМА 34. Економіка України періоду перебудови

1. Економічні засади політичного курсу перебудови та їх реалізація в Україні.

2. Причини та наслідки кризових явищ в економіці України 1989–1991 рр.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Охарактеризуйте стан господарства України після Другої світової війни.

2. Які фактори зумовили голодомор в Україні в 1946–1947 рр.?

3. Якими методами здійснювалася колективізація у Західній Україні та які наслідки справила вона на аграрне виробництво в цій частині країни?

4. Проаналізуйте наслідки індустріалізації для економіки українських областей.

5. Окресліть наслідки господарських експериментів здійснюваних з ініціативи М.Хрущова для промислового та сільського господарства України.

6. Назвіть основні положення економічної реформи О.Косигіна та проаналізуйте хід її реалізації в Україні.

7. Як позначився політичний курс ресталінізації на економіку господарства України?

8. Окресліть вплив політичних реформ Михайла Горбачова на економіку України.

9. Назвіть причини кризових явищ в економіці України на рубежі 80-х – 90-х рр.

КЛЮКОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСТ-СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ТА КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ, У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Еволюційні особливості перехідних економік

Політичні зміни на рубежі 80-х — 90-х років минулого століття створили умови появи на економічній карті світу нового типу держав з перехідною економікою. Країни з перехідною економікою загалом поділяють на дві групи. Першу формують Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія та колишні соціалістичні держави. Окрему підгрупу, що входить до цієї групи, становлять держави, що виникли на терені колишньої Югославії, а саме Сербія та Хорватія. Друга група — держави, що виникли на колишньому просторі (окрім прибалтійських держав). Вони, зокрема, Словаччина, Хорватія, Македонія, проходять через етап формування державності, що надає специфічного характеру економіці у цих країнах.

Після краху тоталітарних режимів, нав'язаних їм комуністичною імперією, ці держави приступили до ринкової трансформації своїх економік. Складні завдання перехідного етапу викликані були вирішити програми ринкової трансформації: «План Бальцеровича» у Польщі (1989 р.), «План Бартош» у тодішній Чехословаччині (1990 р.), «План Купи» в Словаччині (1990 р.), «Короткий виклад стратегії переходу до ринкової економіки» в Румунії (1990 р.), «Меморандум про економічну політику Російської Федерації» Є. Гайдара (1992 р.), «План Анте Марковича» у колишній Югославії (1989 р.) тощо. Зважаючи на національну специфіку цих програм та особливості економіки, для них характерні спільні риси та пріоритети, пов'язані з виконанням завдань і цілей ринкових реформ.

Основним напрямком ринкових трансформацій у перехідних економіках став процес роздержавлення і приватизації. Основними методами приватизації були викуп, акціонування, безоплатна приватизація з застосуванням чеків, ваучерів, спеціальних приватизаційних рахунків громадян тощо. Уже в середині 90-х років приблизно половина національного доходу Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини припадала на приватний сектор.

Пріоритетом формування ринкової економіки стали приватизація та витворення конкурентного середовища. Рівень приватизації національного виробництва, що сягав на початку

90-х рр. у країнах Центральної Європи в індустріальних галузях зріс до від 40 до 70%, на кінець століття наблизився до рівня, характерних для розвинутих економік. Головними факторами, спричинилися до цього, були: лібералізація умов діяльності та зняття обмежень на приватне підприємство, створення законодавчого поля для контролю за діяльністю монополістів й недопущення недобросовісної конкуренції.

Процес лібералізації цінової політики проходив у різних економіках дwoяко. У Польщі, Болгарії, Росії він відбувся за «шокової терапії», тобто майже одномоментного відкриття цінової Угорщині та на теренах колишньої Югославії цінова лібералізація проходила поступово протягом тривалого періоду.

Радикальних змін зазнають грошова та фінансова політика. Банківська система стає двоярусною, що включає центральні (національні) та комерційні банки. Функції концентруються на формуванні фінансово-кредитної політики, регулюванні відсоткової ставки і контролі за діяльністю комерційних банків, а діяльність других полягала у банківському обслуговуванні юридичних та фізичних осіб. Проходить процес формування фінансового, валютного, фондового ринків та ринку цінних паперів.

Важливе місце у перехідний період відводиться реформуванню фіскально-економічної системи, пріоритетами якої є як стимулювання підприємницької діяльності, так і збільшення доходів державних бюджетів. Ринкова оптимізація економічної сфери супроводжується у низці країн Центральної Європи уніфікацією відповідно до системи, що діє у державах-членах ЄС.

Кардинально змінюються у перехідних системах пріоритети соціальної політики. Нова система соціальної політики ґрунтується на засадах свободи економічної діяльності, партнерстві між громадянином і державою, співпраці між виробником, працівником і працедавцем. Соціально-економічний етатизму трансформується у політику стимулів для продуктивної і якісної праці при одночасному забезпеченні мінімального рівня соціального захисту.

Характерно, що темпи і ефективність ринкових реформ у перехідних економіках в значній мірі залежать від ступеня тоталітарної деформації національного інституційного середовища впродовж панування там прокомуністичних режимів. Протягом 90-х років, що ріст ВВП у Польщі та Словаччині, починаючи з 1990 року, щорічно становив 5-7%, трохи менший ріст був досягнутий в Угорщині, Хорватії, Словенії, Румунії. Болгарія, хоча і досягла таких успіхів у прирості виробництва, але після невдачі комуністичного реваншу також стала на шлях оздоровлення економіки. У країнах ж другої групи, що входять у СНД, протягом другої половини 90-х рр. спостерігалися лише ознаки зупинки темпів спаду виробництва.

Зразком ефективної моделі переходу до ринку може бути успішний досвід Польщі. У 1989 р., що увійшов у історію цієї країни як рік початку реалізації «Плану Бальцера», економічна ситуація у Польщі характеризувалася кризовими явищами: розкручуванням інфляції, стрибками зростаючим безробіттям тощо. Впродовж 1990-1991 рр. Польща відкрила свою економіку для конкуренції з іноземними фірмами, перестала втручатися у вільне формування цін, ліквідувала велику кількість малих і середніх підприємств, здійснила докорінні зміни у роботі державних підприємств. Польський сейм повністю переглянув національне законодавство, запровадивши комплекс законів, що сторювали правове середовище ринкової економіки. Відповідні зміни було внесено і до Конституції держави.

За три роки «шокової терапії Бальцера» тривав спад економіки (цілком закономірний за таких обставин). У 1992 р. скоротився майже на 18% порівняно із 1989 р. Проте вже у 1993 р. виявилися перші ознаки економічного зростання, а у 1996 р. обсяг виробництва перевищив рівень початку 1990-х років. Через 10 років після початку реформування економіки Польща перевищив рівень 1989 р. на 17%. За темпами зростання Польща опередила країни Західної Європи, де цей показник за аналогічний період становив 5%.

Для деяких груп населення різкі зміни виявилися дуже болючими. Зокрема, після переходу на ринкові ціни істотно скоротилися ціни на аграрну продукцію, а отже, скоротилися доходи селян. Зтім, реальна заробітна платня невпинно зростала, починаючи з 1993 р.

Важливо, що Польща, так само як і країни Балтії, під час переходу зазнала менше відчутних втрат, ніж ті держави, які вступили в економічні реформи і штучно підтримують державні підприємства.

Забравши увагу польська влада приділила створенню сприятливого інвестиційного клімату. Права інвесторів тепер регулюються двома спеціальними законами. Після вдалої приватизації в багатьох галузях виробництва інвестиції в національну економіку Польщі збільшуватися на 18-20%. Наприкінці 1997 р. за обсягом інвестицій Польща посіла перше місце серед країн Центральної та Східної Європи.

Важкого фактора істотно позначилася й на успішному проведенні ринкових реформ, насамперед, таких країн як: Чехія, Угорщина. Формування сприятливого інвестиційного середовища в економіках цих держав стало наслідком комплексного підходу, який передбачає: загальну лібералізацію господарської діяльності, забезпечення відносної стабільності законодавства та стабільності змін у ньому; встановлення раціонального рівня зарплат з пільгами для інвестицій та реінвестицій;

оптимальну амортизаційну політику; виважену політику, яка активізує споживчий попит тощо.

Така економічна політика стала каталізатором внутрішньої капіталізації. Уже в середині 90-х рр. у Польщі та Словенії відповідний показник зрівнявся із дореформеними. Успіхи у поліпшенні інвестиційного клімату стимулювали активне залучення капіталу найбільших транснаціональних компаній (ТНК) та включення відповідних галузей економіки до глобальної системи. Так, в Угорщині найбільш важливими підприємствами було повністю або переважно у власність іноземних інвесторів. Інвестиції ТНК в автомобільну промисловість цієї країни склали понад 1 млрд дол. У Чехії такий тип стратегії є характерним для виробництва скла, легкових автомобілів та інших транспортних засобів, харчової та хімічної промисловості, для сфери телекомунікацій тощо.

Досвід перехідних економік Центральної Європи показує, що адаптація підприємств до жорсткого ринкового середовища неможлива без ефективної регулятивної держави. Так, під тиском національних виробників у всіх згаданих країнах вибірково коригувався курс на лібералізацію імпортного режиму. Зокрема, в Польщі селективний протекціонізм поширився на окремі виробництва, що перебувають у процесі реконструкції, а також на сільськогосподарських виробництв. З процесу лібералізації було виключено імпорт аліюмніюв тютюнових виробів, палива, а також запроваджувалися додаткові податки на імпортні автомобілі та вироби електроніки. В Угорщині було збережено квоти та ліцензії щодо імпорту окремих сировинних товарів, запроваджувалося (1995 р.) додаткове 8-відсоткове на всі види імпорту. В Чехії та Словаччині застосовувалися додатковий 20-відсотковий податок на імпорту споживчих товарів, а також системи попередніх імпортних депозитів щодо окремих груп напоїв.

Проте ефект протекціонізму та інших засобів державної підтримки у цих країнах значним чином залежав від виваженості та поміркованості. Переважають ті адаптаційні процеси, які дедалі більше спираються на реструктуризацію мікроекономічних механізмів. Власне такий характер державної допомоги, її концентрація виключно на пріоритетних напрямках розвитку, які дають помножений ефект, при наявності прозорих механізмів її надання, є передумовою для виходу цивілізованого ринкового середовища та інтеграції у європейський і глобальний економічний простір.

Підтвердженням значного економічного поступу окремих центральноєвропейських держав на шляху до цивілізованого став висновок Європейської комісії про рекомендації до вступу у Євросоюз, оголошений у жовтні 2002 р. До переліку

...стають членами ЄС у 2004 р., входять Польща, Чехія, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Кіпр та Румунія та Болгарія отримали перспективу увійти до ЄС у 2007 р.

2. Перехідні економіки в умовах глобалізації

Глобалізація істотно впливає на макроекономічні зрушення у країнах, що проводяться в країнах з перехідною економікою. З точки зору логіки вона підриває закриті суспільства авторитарного типу. З одного боку, в епоху найновіших телекомунікацій та глобального зближення народів і держав неможливо зашкодити вільному обміну інформацією, науковцями та ідеями; з іншого боку, процес роздержавлення і приватизації, що розгортається під час проведення реформ у цих умовах, сприяють зростанню значення міжнародних торговельних угод, залученню іноземних інвестицій. Посилюють глобалізацію і масова урбанізація, глибокі територіальні та структурні зміни, пов'язані з реформами. Зв'язок цього впливу породжує як загальні, так і специфічні риси сучасного розвитку країн з перехідною економікою.

Серед загальних тенденцій, що відображаються на перехідних економіках й на можливостях сприйняття ними глобалізаційних процесів, слід, насамперед, назвати тенденцію до трансформаційного розвитку. Цей терміном, запропонованим відомим угорським вченим Корнаї, позначають скорочення виробництва в перехідних країнах, викликане зміною соціально-економічних відносин. Як свідчить аналіз динаміки реального ВВП країн з перехідною економікою, з початку 90-х років у них спостерігається зменшення ВВП, і лише з 1995-1996 рр. виникає позитивна тенденція до економічного зростання (при цьому в деяких країнах процес занепаду деякі країни, у тому числі, на жаль, і Україна, затягнули до кінця 90-х років).

Другою загальною тенденцією є оздоровлення світової економіки після кризи 1997-1998 рр. Цей процес, за прогнозами, продовжиться і в найближчій перспективі.

Третью тенденцією, роль якої зростатиме, полягає в тому, що в умовах перехідної економіки в умовах глобалізації розширюється ринок сприяє просуванню економіки до стану рівноваги та рівноваги. Всі аспекти економічної рівноваги (рівновага та споживання, оптимальність народногосподарської структури, співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів виробництва) засновано як на національному виробництві, так і на міжнародній назрілим проблемам участі економіки кожної країни в міжнародному поділі праці. Обидва процеси взаємопов'язані за допомогою засобами реалізації окреслених пріоритетів та наслідками.

Важко також виокремити й спільну для всіх країн з перехідною економікою тенденцію: чим ближче колишня соціалістична країна до індустріального типу розвитку, тим менш болісно

Основні тенденції економічного розвитку посттоталітарних країн та країн, що розвиваються, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

відбувалися в ній реформи, пов'язані з переходом до ринкової економіки, тим сприятливішими є об'єктивні передумови включення країни в глобалізаційні процеси.

Індустріально розвинуті країни Центральної Європи здійснюють перехід до ринкової економіки та еволюційно, використовуючи історичні прецеденти розвитку країн Заходу, хоча більш стислі строки перетворень та необхідність подолання опору верств ваних у збереженні старих порядків, свідчили про те, що «оксамитові» революції не проходили без антагонізму спроб повернення назад. Це стосується Чехії, Польщі, Словаччини, Словенії, Латвії, в яких занепад економіки вже у 1994 р. і почалося поступальне зростання ВВП (у Словаччини та Естонії воно почалося в 1995 р.). Ознаками сприятливого для активної інтеграції у глобальні процеси впродовж перших років нового тисячоліття в цих країнах зберігаються високі темпи зростання ВВП, динаміка зменшення наявності дефіциту торговельного балансу, викликаної зростаючою мірою зростанням імпорту устаткування для цілей модернізації, що дуже цінно, чіткою тенденцією до зменшення безробіття.

Досвід розвинутих країн Центральної Європи свідчить про необхідність зосереджувати зусилля на пріоритетних напрямках економічного розвитку, проводити системні, а не вузькогалузеві стабілізаційні заходи. При здійсненні структурних реформ робиться акцент на активізації внутрішнього капіталу з метою отримання ефективного конкурентного середовища поєднання залучення капіталу ТНК з включенням національних господарств у глобальну систему розподілу. Особливо цінним є досвід Чехії, Польщі та інших країн Центральної Європи щодо прийняття законів на захист прав власності, створення умов здорової конкуренції та рамкових угод, включаючи захист прав власності. Крім того, практика цих країн показує, що успішна політика модернізації для всіх країн з перехідною економікою повинна полягати у концентрації всіх національних зусиль на розвитку певних потенціально конкурентоспроможних галузей. Отже, і на селективному цілеспрямованому впливі держави на процеси через фінансування, варіювання ставок податків, створення правового режиму і диференціацію соціальної політики.

Друга група країн з перехідною економікою - це країни, які в минулому не мали зрілої індустріальної бази, що зазнали тяжкі наслідки воєнних дій, що загальмували економічний розвиток. Хоча в цих країнах панування державного сектора було вдвічі коротшим, ніж в СРСР, його риси далися відчути. Але у цих країнах продовжували весь час існувати значні устої приватного сектора, що і позначилося на успішних перетвореннях на шляху до ринку. В економічному плані ці країни ще «не доросли» до прийняття засад глобалізації тієї ж

першої групи. В цих країнах перехід до зростання ВВП відбувається з 1998 р. (в Румунії — з 1999 р.). Впродовж 2000–2002 рр. темпи зростання ВВП тут поступалися країнам першої групи. В цілому більш низькі темпи інвестицій, рівень безробіття та менше сальдо торговельного балансу були стабільними порівняно з попередніми роками. Можливості економічного зростання цих країн багато в чому залежатимуть від подолання наслідків минулого і розгортання відкритості країн до глобалізаційних процесів.

Нарешті, третю групу країн з перехідною економікою становлять країни, що виникли внаслідок розпаду СРСР (крім країн Прибалтики). При всій різноманітності їхнього індустріального розвитку, їх об'єднує спільна доля більш як 70-річного існування державного соціалізму. Тут сформувалась ієрархічно-авторитарна система управління, наслідки якої не подолані й сьогодні, незважаючи на перехід до ринкових засад. Що ж стосується країн, що виникли на півдні та сході колишнього СРСР, то крім економічних недоліків вони відчували вплив недостатнього та нерівномірного індустріального розвитку, архаїчності багатьох галузей економіки.

3. Загальна характеристика господарства країн, що розвиваються

Країни, що розвиваються — найбільша група країн світу, що становить за населенням (понад 65%) та територією (близько 70%) більшість населення та території світу. Вони розвинені та країни з перехідною економікою разом узяті. Характерна для них «левова» частка природно-ресурсного потенціалу. Особливе місце посідають енергетичні ресурси. Ці країни володіють 89,3% розвіданих світових запасів нафти й газу. Тільки на африканському континенті сконцентровано більше половини світових запасів і видобутку золота, платини, марганцевої руди, ванадію, кобальту, хромітів тощо.

Впродовж другої половини ХХ — початку ХХІ ст. у цих країнах відбувалися складні соціально-економічні трансформації, пов'язані на створення основ національної економіки. Проте не вдалося скоротити соціально-економічне відставання від розвинутих індустріальних держав переважній більшості з них не вдалось. Глобалізація збільшила розрив у рівнях розвитку цих країн. Згідно із статистикою ООН різниця між багатими і бідними країнами за показниками виробництва ВВП на душу населення становить: в 1960 р. — 1:30; 1990 р. — 1:60; у 1999 р. — 1:90.

Спроби термінологічної ідентифікації країн, гео економічний розвиток яких у розглядуваний період можна окреслити як колишні колонії, напівоколонії і залежні держави, віддзеркалюють етапи та етапності еволюції глобального політичного простору. Так, у літературі зустрічаються різні терміни для означення цієї великої групи країн: молоді національні держави, країни «третього світу»,

країни, що визволилися, слаборозвинені держави кожне із визначень відображає лише особливості локального метарегіону, або ж певний кон'юнктурний історико-географічний контекст. На думку відомого українського економіста Філіпенка, термін «слаборозвинені держави» не враховує диференціації афро-азійських й латиноамериканських країн за рівнем розвитку продуктивних сил та зовсім не нагадує означення «нових індустріальних країн». Термін «національні держави» або «країни, які визволилися» не враховує специфіки історичного розвитку країн Латинської Америки, де вже тривалий час існують як національні, політично незалежні суб'єкти. Радикальна трансформація геополітичного простору на межі 80-х — 90-х років ХХ ст., що мала наслідком зміну його біполярної конфігурації, позбавила адекватності термін «країни третього світу». В умовах, коли жоден із згаданих термінів не охоплює всього економіко-цивілізаційного розмаїття країн Азії, Африки й Латинської Америки, усталено вважати перехідний термін «країни, що розвиваються». Умовність цього терміну, з огляду на глобалізаційні процеси й наростання постіндустріальних тенденцій, є очевидною.

Водночас, при істотній диференціації масиву країн, що розвиваються, за рівнем соціально-економічного розвитку, можна виділити їхні спільні або близькі риси. Це кількісне і якісне відставання продуктивних сил від постіндустріальних держав. Більшість даних країн має малорозвинену економіку, їм притаманна відсталість економічної структури, яка характеризується великою вагою доіндустріальних господарських укладів. Спільною переважною більшістю цих країн є низький рівень життя, архаїчність соціальної інфраструктури. Їх вирізняє постіндустріальних та перехідних суспільств набагато менше. Релігійно-традиційна мотивація соціально-економічного розвитку. Зазначені властивості визначають й квазіринковий характер більшості країн, що розвиваються.

Незважаючи на притаманну всім країнам, що розвиваються, соціально-економічну відсталість, між ними існує істотна різниця у рівні розвитку продуктивних сил, динаміці соціально-економічного нарешті, у ступені адаптації до техногенної цивілізації.

У 80-х — на початку 90-х років диференціація країн, що розвиваються, помітно посилилась. Нерівномірність розвитку зазначеної групи країн спричинена багатьма економічними, політичними та іншими факторами. Відмінності в виробництва (зокрема, забезпеченість природними ресурсами), демографічні ситуації, місця у міжнародному поділі праці, специфічність політичної ситуації, будуть і в перспективі зумовлювати ще дедалі більшу нерівномірність розвитку цих держав.

багатьох процесів, що відбуваються у країнах, які розвиваються, сьогодні вже неможливо робити лише на основі загальних узагальнених показників по всій групі країн.

Масштабний масив країн, що розвиваються, неоднорідних в економічному, політичному, соціальному, військовому, культурному відношенні, поділяють на такі групи:

1. Держави-члени Організації країн-експортерів нафти (ОКЕ), що отримують значні доходи (нафтову ренту) — країни-експортери і за відносно невеликої кількості населення мають високий життєвий рівень, хоча й з істотною територіальною диференціацією;

2. Нові індустріальні країни (НІК) (за класифікацією ООН) — країни, які за багатьма економічними показниками значно випереджають інші країни, що розвиваються, а за деякими — порівнюються з розвинутими країнами. Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Бразилія, Мексика, Аргентина у 80-ті роки перемістились на полюс світового зростання. Азійські НІК мали в останнє десятиріччя найвищі у світі темпи економічного зростання та експорту. У 90-ті роки крім НІК «першої хвилі» виникли НІК другого та третього ешелону — Малайзія, Таїланд, Індонезія, Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка. Динамічно розвиваючи свою економіку, диверсифікуючи галузеву структуру господарства, НІК займають дедалі помітніше місце у глобальній економіці.

3. Групу найменш розвинутих країн (НРК) складають країни, що розвиваються, економічно відсталі країни, де переважає примітивний тип господарства із домінуванням аграрного сектору. Для них характерні низький рівень грамотності, велике населення, високі темпи зростання населення, експорт переважно сировинної та аграрної продукції (какао, банани, цукор, бавовна, каучук, сировини (мідь, залізна руда, каучук), ресурси основного господарства, НІК займають дедалі помітніше місце у глобальній економіці.

4. Група держав, які складають масив країн, що розвиваються, виникли у процесі розпаду колоніальної системи. Після 1945 — середини 50-х років відбулося визволення Азії. У середині 50-х — середині 60-х років незалежність отримали багато держав Північної та Тропічної Африки. Після 1965—1990 рр. завершується деколонізація Півдня Америки.

5. Характерна риса економіки країн, що розвиваються, — їхня економічна відсталість. За формами власності, на яких базуються ці країни, формами господарства, в яких вони реалізуються, ці уклади можна поділити на дві групи.

6. Перша група — уклади, засновані на натуральному господарстві: феодальний, патріархальний, напівфеодальний та їх проміжні форми. Друга група — уклади, що розвиваються, зокрема обцининно-

патріархальний — у країнах Африки на південь від Сахари. Під впливом товарно-грошових відносин він поступово перетворюється на дрібнотоварний (господарства селян і ремісників, що базуються на приватній власності та особистій праці) і напівфеодалістичний (базується на феодалній власності й різних формах феодальної ренти), який зазнає капіталістичної трансформації.

Друга група — уклади, засновані на товарно-грошових відносинах в господарстві: дрібнотоварний і приватнокапіталістичний. Їх поділяють на національний та іноземний, що об'єктивно сприяє поглибленню зовнішніх зв'язків місцевого капіталу. У більшості країн, що розвиваються, ринковий уклад стає домінуючим і все відчутніше впливає на розвиток архаїчних укладів. Специфічним суспільно-економічним укладом, який характерний для цієї групи, є державний сектор економіки, що набув поширення практично в усіх молодих державах світу, — це явище багатоваріантне, природа якого істотно різниться від країни до країни. Від наряду соціально-економічної революції в країнах, що розвиваються, багатукладності країн, що розвиваються, є й те, що частка державних працівників у них коливається від 10 до 80%.

З початку 60-х років XX ст. у більшості країн розпочалося руйнування доіндустріальних форм господарства, що особливо відчутно в економіці НІК, у яких наприкінці 50-х років діяли тенденції, характерні для більш зрілої стадії капіталістичної формації, активний процес концентрації виробництва і злиття банківського та промислового капіталу; створення національних монополістичних об'єднань, діяльність яких має міжнародного характеру, формується національний капітал. Подолання економічної відсталості, економічна деколонізація, істотне поліпшення становища країн, що розвиваються в системі міжнародного поділу праці, є тенденціями на шляху нарощення індустріального розвитку з урахуванням тенденцій постіндустріалізму, що передбачає трансформації аграрного чи аграрно-індустріального господарства у індустріальний або індустріально-аграрний, модернізація економіки на засадах інформаційного суспільства.

Політика індустріалізації у більшості країн, що розвиваються, забезпечила на макrorівні високі темпи зростання виробництва (у 1951-1998 рр. середні темпи зростання промисловості в розвинутих країнах світу становили 3,8%, в країнах, що розвиваються, — 5,8%; в обробній промисловості виробництво в останній групі країн зросло майже в 16 разів у 1981-1998 рр. — в 2,7 рази), а в розвинутих країнах відповідно у 5,2 і 1,5 раза).

Для ілюстрації економічної динаміки країн, що розвиваються, деякі дослідники застосовують критерій зміни середнього рівня доходу на душу населення. З цього огляду весь масив країн поділяють на дві підгрупи:

Більшість слаборозвинутих країн із середнім рівнем доходу (300 дол. на рік). Вони різняться рівнем і напрямом економічного розвитку. Характерна риса їх економіки спеціалізація на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції, зокрема мінеральної сировини, що призводить до її нестійкості зумовленою мірою через негативний вплив постійних змін кон'юнктури на світових товарних сировинних ринках, особливо в 1980-ті рр.) і є загрозою для розвитку цих країн. Зниження енергоємності економіки в індустріально розвинутих країнах світу призвело до применшення значення природної ресурсної переваги у міжнародній торгівлі, а це, у свою чергу, — до зниження значення сировинних товарів у реальному обчисленні (наприклад, ціна на мінеральну та сільськогосподарську сировину вони значно знизилася за останні 50 років). Через це багатьом із них важко здійснити перехід до групи найменш розвинутих, лише деякі і за сприятливих умов можуть сподіватися поповнити лави «нових індустріальних держав»;

У групі країн з низьким рівнем доходу (менше 375 дол. на рік) найбільш вразливі сільськогосподарські країни, які не мають достатньої кількості джерел мінеральної сировини, їх економіка — у стані стагнації та деградації, сотні мільйонів людей хронічно недоїдають. Найбільш гострою проблемою передусім їх виживання. До цієї групи відносять насамперед країни Центральної та Південної Америки, а також з нульовими та мінусовими темпами розвитку (такими як в 1951-1999 рр. розвивалося 24 країни, у 1971-1980 рр. — 19, у 1981-1990 рр. — 54, в 1991-1999 рр. — 28 країн).

Важким чином, кількість країн, які наблизилися на зламі до «нових індустріальних держав», зростає з 19 до 27, тоді як значно віддалилися від них, — з 21 до 50. За міжнародними стандартами бідності, щорічний дохід в сумі до 1 дол. на людину — ознака абсолютної злиденності, від 1 до 2 дол. на рік — безумовної бідності. За цим критерієм до групи найменш розвинутих країн у 90-х рр. належала низка держав СНД, а також Україна. У другій половині 90-х рр. у 54 країнах ВНП на душу населення становив 765 дол. і менше, у 47 країнах — 303 дол., у 26 країнах — 3036-9385 дол. на рік і у 18 країнах — понад 9386 дол.

Найбільш гострими у значній частині азіяцького, африканського та латиноамериканського регіонів залишаються соціальні проблеми. У країнах з високим рівнем безробіття мільйони людей не мають можливості брати участь у виробництві й різко обмежені економічні перспективи. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації або забезпечення існування маси незайнятих людей потрібні великі кошти, в той час як існує гострий дефіцит людських та матеріальних ресурсів.

Важкою проблемою для країн, що розвиваються, є їхня економічна ізольованість та відсутність захисту перед розвиненими країнами. Так

Основні тенденції економічного розвитку посттоталітарних країн та країн, що розвиваються, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

звана боргова криза особливо вразила країни Латинської Америки та Африки. Вона призвела до зтяжнього економічного спаду багатьох з них у 80-ті роки. Значна частина боргів вважалась «безнадійних». У зв'язку з цим країни, що розвиваються в 80-ті роки почали робити дедалі більший акцент на залученні транснаціональних компаній. Їх приплив не призвів, однак, зрештою, рівно до зростання боргу й водночас може бути вважаний джерелом фінансування економіки, а також каналом передачі засобів виробництва, «ноу-хау», інженерно-консультаційного та управлінського досвіду.

Окремої уваги заслуговує економічний розвиток членів ОПЕК (Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Венесуела, Еквадор, Індонезія та Індонезійська Океанія). Ці країни мають високий рівень прибутку на душу населення, значні надходження. У 70-ті роки ці країни динамічно розвивалися, інвестували великі кошти у національну економіку, зокрема інфраструктуру. Так, у Саудівській Аравії дохід від експорту нафти в 1974 р. становив 30 млрд дол., а в 1981 р. — понад 100 млрд дол. В Об'єднаних Арабських Еміратах щорічний приріст доходу на душу населення на початку 80-х років досяг найвищого в світі — 23 тис. дол. Упродовж 70-80-х років провідними державами світу посідав і Кувейт — 16 тис. дол. на душу населення. Однак через падіння у 80-х роках попиту на нафту та зниження світових цін на неї ці держави в останні роки значно уповільнили темпи росту. Різко погіршилось становище держав, як Венесуела, Нігерія, Алжир, бюджети яких значною мірою залежать від нафти. «Нафтові» надходження в бюджет Саудівської Аравії склали в 1998 р. лише одну п'яту від рівня 1980 р.

4. Господарські особливості нових індустріальних країн (НІК) та найменш розвинених країн (НРК)

До «нових індустріальних країн» «першої хвилі» належать виокремлюються у 80-х роках відносять східноазійські країни — Південну Корею, Тайвань, Гонконг, Сингапур, деякі нові розвинені країни Латинської Америки — Бразилія, Колумбія, Аргентину, іноді й Індію та Єгипет. У 90-ті роки з'явилась друга група — Малайзія, Таїланд, Індонезія та третя група — Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка.

Для окреслення цієї групи країн міжнародні організації, насамперед, ООН, використовують такі характеристики: високі темпи зростання, динамічні макроекономічні та внутрішні структурні зрушення, зростання професійного рівня робочої сили, інтенсивна участь у міжнародному поділі праці, активна використання іноземного капіталу з метою розвитку економіки. Пріоритетними критеріями у цьому переліку вважають рівень доходу на душу населення, що повинен перевищувати 1100 дол. США, частку переробної промисловості у ВВП, яка має становити понад 20%.

«Нові індустріальні країни», передусім східноазійська четвірка (Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур), спеціалізуються на складних і наукомістких виробництвах. Техномісткі галузі швидкості тут спершу формувалися переважно як працемісткі виробництва, однак із зростанням вартості робочої сили однієї з успадованих від минулого порівняльних переваг праці — характер виробництва різко змінюється, стає капітало- і наукомістким, спирається на якість і високу кваліфікацію працівників. Водночас виробництво наукомісткої продукції активно освоюється другим поколінням НІК — Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Держави у виробництві найпростіших працемістких виробів (одяг, взуття та ін.) вдалося зберегти лише країнам з дешевою робочою силою, які згодом стали на шлях експортної промисловості (Шрі-Ланка, Індонезія, Філіппіни, Бангладеш та ін.).

Країни, що мають багаті ресурси мінеральної сировини та дешевої енергії, спеціалізуються на розвитку наукомістких промислових виробництв. Найвагоміших результатів досягли країни — члени ОПЕК, які поставили собі завдання перетворення нафтогазового господарства в повністю інтегрований комплекс галузей і створили в світі центри нафтопереробки і нафтохімії.

Використання економічного потенціалу нових індустріальних країн другого покоління, насамперед вражаючий «ривок» азійської економіки, на думку дослідників, об'єктивними процесами економіки загалом і в економіці зазначених країн зокрема.

Важливим фактором економічного розвитку в умовах НТП, екологічної проблеми, демографічної ситуації останніх років у розвинених країнах з ринковою економікою (зокрема в галузі легкої промисловості, металургії, хімії (а згодом електроніки) почали втрачати порівняльні переваги).

Зростання витрат виробництва (заробітна плата, охорона здоров'я, навчання тощо) робило іноді просто не вигідним виробництво продукції згаданих галузей і викликало їхній відхід з країн, що розвиваються. Деякі з цих країн, маючи порівняльні переваги (дешева робоча сила, наявність дешевої землі тощо), стали регіоном бурхливого економічного розвитку.

Транснаціональних компаній, які організували тут виробництво промислової продукції. Залучення ТНК до економіки країн, що розвиваються, виявилось найбільш значимим у НІК першого покоління, які раніше за інших взяли курс на експортоорієнтовану економіку.

Важливу роль у формуванні цілої низки галузей в азійських країнах зіграла політика захисту національної економіки від міжнародної конкуренції. Так, у Південній Кореї створено галузі, які відсутні в країні: чорну та кольорову металургію, суднобудування, суднобудування, автомобілебудування,

електронну промисловість тощо. Це дало можливість здійснити структурну перебудову промисловості, реорганізувати і модернізувати провідні «базові» галузі, ліквідувати ряд диспропорцій, стимулювати розвиток дрібного та середнього підприємства тіснішою прив'язкою його до експортного сектора.

З середини 80-х років процес експортоорієнтованого розвитку охопив деякі інші країни, що розвиваються. У зв'язі зі зростанням вартості робочої сили, підвищенням курсів національних валют (відносно долара) НІК першого покоління почали, у свою чергу, втрачати власні порівняльні переваги у виробництві працемісткої продукції. Активно переорієнтовувалися у бік технологічно складної, наукомісткої продукції. Четвірка НІК з певною участю ТНК почала масово переорієнтовувати працемісткі виробництва у країни з дешевою робочою силою: Малайзію, Індонезію, Таїланд та ін., чим і сприяла появі другої індустріальних економік другого покоління.

З початком 90-х років друге покоління НІК стало найдинамічнішою за темпами економічного росту групою країн Азії і світі взагалі. Однак, як згодом виявилось, їхні економіки не були готовими до таких різких змін. В 1997 р. в Таїланді, Індонезії, а також Південній Кореї вибухнула глибока фінансова криза, яка супроводжувалася обвалом котировок акцій, втечею капіталу, різким падінням курсів національних валют. Причин кризи, окрім значних спекуляцій, які сприяли спекулятивності фондових ринків, називались недорозвиненість фінансових ринків і його зарегульованість, недостатньо обачлива фінансова політика місцевих банків і промислових підприємств, яка призвела до нагромадження непосильних короткотермінових боргів, «перегрів» економіки, штучно завищені котировки нерухомості, велика залежність експортних структур економік регіону від імпорту комплектуючих матеріалів. Сьогодні економічне становище у згаданих країнах стає поступово стабілізуватися.

З усієї групи країн, що розвиваються, НІК найбільш пристосувалися до нових умов світового ринку. Вони найбільш невід'ємною складовою міжнародного поділу праці. Це свідчить їх експортна спеціалізація. Основою експорту є легка промисловість. Серед НІК виділяються Гонконг, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, Південна Корея. Вони займають провідні позиції на світових товарних ринках. Гонконг посідає перше місце в світі за експортом легкої промисловості, Тайвань – перше місце за експортом взуття. До першої десятки найбільших експортерів товарів легкої промисловості належать Сінгапур, Малайзія, Південна Корея. Остання також посідає перше місце у світовому автомобілебудуванні.

Вражаючих успіхів НІК Азії досягли в розвитку електронної та електронної промисловості. Стрімкий розвиток цих галузей зумовлений не тільки залученням нових інвестицій, а й перенесенням до країн до наукомісткого виробництва, а насамперед

ном подетального і поопераційного поділу праці на світовому ринку. Головну роль тут відіграють транснаціональні компанії, які збирають цілі країни на своєрідні цехи. Це можна проілюструвати на прикладі Малайзії, яка за порівняно короткий строк (за 7 років) стала світовим виробником мікросхем і напівпровідників.

Якщо на початку 70-х років у країні не існувало підприємств важкої промисловості, то в 1988 р. їх налічувалося 225 з загальною кількістю зайнятих понад 700 тис. чоловік. На початок 90-х років вони зайняли на третє місце в світі (після Японії і США) за обсягом електронного й електротехнічного обладнання. Вони конкурують з США і Японії за обсягом продажу відповідних продуктів, але випереджають такі країни, як ФРН, Англія, Франція. Відчуваючи загрозу своїм економічним інтересам з боку НІК, країни Заходу прагнуть запобігти або обмежити отримання новими країнами перспективних технологій, новітнього обладнання. Незважаючи на ці труднощі, нові індустріальні країни (наприклад, країни першого ешелону) здійснюють трансформацію структури виробництва, орієнтуючись вже на капіталомісткий тип виробництва. Так, Тайвань, Південна Корея, Сингапур створюють наукові і промислові центри, розширюють власні наукові дослідження. Показово, що в опублікованому в 1996 р. Всесвітнім економічним форумом, який базується в Женеві, рейтингу конкурентоздатніших країн світу перші два місця посідають Тайвань та Гонконг. До першої десятки входять також Тайвань і Японія.

У 70-80-ті роки про НІК говорили лише як про перспективний напрямок розвитку чи сферу вкладання капіталу, а тепер ці країни виступили на відчутний центр впливу на структуру світових економічних сил, міжнародні потоки товарів і фінансових ресурсів. НІК значно впливають на економічну політику решти країн, демонструючи одну з моделей успішного подолання економічної та соціальної відсталості. Якщо у 50-ті роки та ж Південна Корея мала дохід на душу населення 5,6% від рівня Японії, то на початку 90-х — уже 34%. Середньорічна заробітна плата зросла з 80 доларів у 1960 р. до 10 тис. доларів у 1997 р. Такі показники в Сингапурі й Гонконгу.

Велику увагу нові індустріальні країни приділяють розвитку економічному співробітництву. У 1967 р. було створено Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Її членами є Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сингапур та ін. Їхньою метою є «прискорення економічного розвитку, економічного і культурного прогресу, сприяння становленню миру та стабільності у Південно-Східній Азії». Економічне об'єднання, взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво підприємств, безмитна торгівля у рамках асоціації стали важливим фактором для піднесення рівня виробництва та

Основні тенденції економічного розвитку посттоталітарних країн та країн, що розвиваються, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

перетворення цього регіону в один із центрів тяжкої економіки.

Серед загальних для всіх азійських НІК скла- варто виокремити: максимально ефективне використання факторів економічного розвитку (пільгові кредити міжнародному поділі праці і залучення транснаціональних корпорацій, іноземні технології); послідовна внутрішня політика, яка забезпечила відносну політичну й економічну стабільність; ефективна макроекономічна політика (підтримання внутрішніх цін і реальних обмінних курсів валют, стабільне підвищення попиту й пропозицій у галузі інвестицій); що сприяло нагромадженню капіталу і виробничому інвестуванню. Успіхи НІК Азії навряд чи можна пояснити без врахування фактора, як соціально-культурні, ментальні особливості населення. Працелюбність й відповідальність, престиж кваліфікації, енергійність і ділова кмітливність – ці риси країн Південно-Східної Азії сприяли підвищенню продуктивності праці і якості продукції, швидкому зростанню підприємств, створенню в цілому такого психологічного клімату, який сприяв готовності суспільства, незважаючи на певні труднощі, йти шляхом динамічної модернізації і прискореного завоювання передових досягнень світової цивілізації.

Все ж, більшість країн, особливо африканських, що розвиваються, перебувають у скрутному становищі внаслідок соціально-економічної та культурної відсталості. Вони складають так звані «найменш розвинені країни» (НРК). За класифікацією ООН належить 47 держав (Афганістан, Бангладеш, Ефіопія, Екваторіальна Гвінея, Уганда, Чад та ін.) з населенням близько півмільярда осіб. Середній рівень доходу на душу населення тут становить близько 250 дол. Не маючи значних запасів природних ресурсів, вони мають гострий дефіцит фінансових коштів для економічного розвитку. У держави в останні десятиліття практично усунені з економіки поділ праці і перебувають у надзвичайно скрутному становищі.

Характерні риси економіки найменш розвинених країн: доіндустріальний рівень продуктивних сил; домінування натуральних і напівнатуральних форм господарства; примітивна економічна структура; вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів; примітивна стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку; одностороння спеціалізація експортного сектора тощо.

Низький рівень економічного розвитку згаданих країн, а також значна нерівномірність розподілу прибутків серед окремих частин населення призводить до значних проблем. Так, у країні Індія на південь від Сахари за межею бідності живе близько 10% населення. Щорічне зростання сільськогосподарського виробництва тут не перевищує 1,5%, тоді як населення зростає на 2,5% на рік, тобто вдвічі швидше. За даними ООН, близько 60% населення

систематично недоїдають, у тому числі 40% дітей у віці до 5 років.

Залюгідний стан економіки призвів до різкого скорочення витрат на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10-12 разів вища за показники розвинутих країн. Половина дорослих в Африці — неписьменні. Лише 11% дітей закінчують школу, а вчаться у вузах — лише 1,4%.

Світове співтовариство намагається допомогти найменш розвинутим державам у вирішенні їхніх проблем. Зокрема, в червні 1996 р. лідери провідних індустриальних країн домовилися про скорочення половини зовнішнього боргу найбідніших країн. Згідно з ініціативою, списано 70 млрд дол. США із загальної суми зовнішнього боргу більш як 30 країн, яка складає майже 130 млрд дол. У тому ж році, для забезпечення фінансування допомоги найбіднішим країнам світу була підтримана пропозиція про продаж близько 10% частини золотих резервів МВФ, які оцінюються у 100 млрд дол.

Отже, цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до зростання спільних рис та ознак господарського розвитку країн економіки. Водночас відбувається диференціація між країнами та регіонами залежно від рівня їхнього економічного розвитку, ступеня інтегрування у світовий ринок, поділу праці та кооперації праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей.

Деякі дослідники вказують й на таку спільну ознаку цих країн — асиметричну взаємозалежність між ними та провідними країнами глобальної економіки. Проте, зростання транснаціонального виробництва й капіталу, висування на перший план глобальних проблем призводять до такого рівня взаємозалежності країн, що жодна з проблем країн, які розвиваються, не може бути вирішена без тривалого співробітництва вказаних груп країн. Як прикладів такого співробітництва, в ході якого шляхом переговорів, поступок, вироблення прийнятних підходів вдалося подолати реальній загрози «вибуху» міжнародних економічних криз, став пошук розв'язання проблеми заборгованості країн, що розвиваються. Таких же зусиль світового співтовариства у майбутньому вимагатиме й розв'язання глобальної проблеми, пов'язаної з ситуацією у найменш розвинених країнах.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Економіка зарубіжних країн: Підручник / А.С.Філіпенко, В.В.Зарубин, І.В.Бураківський та ін. — К.: Либідь, 1996. — С.69-140,

Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д.Лановика. — К.: Либідь, 2000. — С.121-135.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економіка України і світу: Підручник. – К, 2001. – С. 189-194.
Світова економіка: Підручник / А.С.Філіпенко, О.І.Шнирков та ін. – К.: Либідь, 2000. – С. 349-550.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економіка ринку. – Львів, 2000.

Гуменюк Б.І. Між минулим та майбутнім (портрету соціально-економічних проблем країн напередодні ХХІ ст.). – К., 1992.

Демони миру і боги війни. Соціальні конфлікти в посткомуністичному світі. – С.Макеєв (керівник авт. колективу). – Політична думка, 1997. – С. 20-94.

Клочко В. Глобалізація та її вплив на країни з перехідною економікою // Економіка України. – 2001. – № 10. – С. 1-10.

Копич І., Башнянин Г. Ідеологія відносин в перехідних економіках // РІС. – 2001. – С.5-8.

Лортикян Э.Л. История экономических реформ в странах СНГ. – Харьков: Консум. – 1999.

Рогач О.І. ТНК і економічне зростання країн з перехідною економікою. – Київ, 1994.

Філіпенко А.С. Економічний розвиток країн з перехідною економікою в контексті цивілізації. – К.: ІВЦ Товариство «Знання». – 2000.

Черевко Ю., Шевченко Н. Экономические отношения «треугольнике» Япония – новые индустриальные экономики – США. – М., 1992.

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

Нові індустріальні країни (НІК) – група країн, що розвиваються, які характеризуються найвищими у світі темпами економічного зростання і промислового експорту. До першої групи НІК (80-ті роки) відносять Південну Корею, Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Бразилію, Мексику, Аргентину; до другої групи (90-ті роки) – Малайзію, Індонезію, Тайланд; до третьої групи – Туреччину, Філіпіни, Шрі-Ланку.

Найменш розвинені країни (НРК) – найбільш економічно відсталі регіони світу, що налічують 47 держав із населенням 510 млн чол.: в Африці – 32 держави, в Азії – 9, в Латинській Америці – 1 та в Океанії – 5.

Перехідні економіки – регіон на економічній карті світу, якого відносять до посткомуністичних держави, що поділяються на три групи: перша група – індустріально розвинуті країни Центральної та Східної Європи (Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія); друга група – балканські країни (Боснія і Герцеговина, Сербія, Хорватія, Румунія); третя група – пострадянські країни, крім Прибалтики.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Господарська еволюція країн, що розвиваються, та перехідних економік

1. Економічні фактори формування країн, що розвиваються, та синхронізація.
2. Особливості економіки нових індустріальних країн (НІК).
3. Тенденції економічного розвитку найменш розвинених країн (НРК).
4. Феномен перехідних економік та їх типологізація.
5. Глобалізація та її вплив на економіки країн, що розвиваються, і перехідних суспільств.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. *Регіональні особливості економічного розвитку країн, що розвиваються.*
2. *Особливості ринкової транзиції економік пострадянських держав та Китаю.*
3. *Економічна інтеграція Європи та перехідні економіки.*
4. *Економічні наслідки постіндустріалізму для країн, що розвиваються.*

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 35. Економіки країн, що розвиваються, в умовах біполярного світу

1. Геополітичні фактори формування економік постколоніальних держав у повоєнний період.
2. Геоелекономічні особливості розвитку країн «третього світу» в період 1945-1991рр.

ТЕМА 36. Економіка нових індустріальних країн

1. Економічні фактори формування НІК першої хвилі.
2. Особливості економіки НІК другої та третьої хвилі.
3. Глобалізація та її вплив на економіку НІК.

ТЕМА 37. Тенденція економічної трансформації перехідних суспільств

1. Типологія перехідних економік.
2. Особливості економічної трансформації постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи та пострадянських держав.
3. Глобалізація та її вплив на перехідні економіки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Проаналізуйте історико-економічний контекст виникнення країн, що розвиваються.
2. Назвіть основні групи країн, що розвиваються.

Основні тенденції економічного розвитку посттоталітарних країн та країн, що розвиваються, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

3. Охарактеризуйте динаміку економічного росту України.
4. Окресліть значення досвіду НІК для економічного розвитку України.
5. Назвіть специфічні риси та ознаки економічної модернізації НРК.
6. Яку роль відіграють міжнародні інституції у структурній перебудові економіки НРК?
7. З'ясуйте наслідки глобалізації для економіки України.
8. Розкрийте зміст поняття «перехідні економіки» та основні передумови їх виникнення.
9. Перелічіть основні групи країн з перехідною економікою та з'ясуйте критерії їх типології.
10. Визначте основні тенденції перехідних економік в умовах європейської інтеграції.
11. З'ясуйте фактори впливу глобалізації на економіку перехідною економікою.

ЕКОНОМІКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Відновлення української державності 24 серпня 1991 року має велике історичне значення якої в українській та світовій економічній історії неможливо адекватно оцінити дослідникам. На економічній карті України виявилася держава, що за своїм потенціалом та гео економічним і геополітичним становищем здатна відігравати одну із ключових ролей у формуванні модерної архітектури світоустрою. Як справедливо зазначає один із провідних аналітиків сучасності — проф. Ігор Бжезінський, новітнє державне відродження України — «одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття».¹ Україна, здобувши незалежність наприкінці ХХ століття, має великий історичний шанс — модернізувати своє суспільство на засадах та інтегруватися до постіндустріальної цивілізації, відмовитися від незалежності провідні країни світу. Проте, успадкувавши тоталітарного режиму архаїчно-індустріальну суспільну структуру, неефективну ресурсомістку економіку та вкрай низький рівень довіри, Україна за минулі роки не змогла подолати негативні тенденції свого попереднього розвитку. Країна скотилася до економічної кризи й затягнула економічну кризу, що супроводжувалася виникненням нових небезпечних соціальних проблем, зокрема масовим соціальним розшарування суспільства та масовим бідністю.

Після проголошення незалежності перед Україною поставили завдання формування основ національної економіки та її структурної трансформації на ринкових засадах. Формування нової національної економічної системи було неможливим внаслідок від односторонньої орієнтації на розвиток важкої індустрії ігнорування інших галузей народного господарства, переорієнтації суспільства на потреби людини, а також здійснення заходів з метою подолання затратного характеру виробництва шляхом впровадження ресурсозбереження, підвищення конкурентоспроможності виробів, розширення експорту.

Чернобильська катастрофа стала не тільки величезною екологічною бідною, а й утворила «чорну діру» у фінансах держави, яка, існуватиме ще довго.

¹ Бжезінський Ігор. Україна має стати європейською державою. Україна на межі тисячоліть: Статті / Ред.-упоряд.: В.Портяк, М.С. - К., 1998. - С. 199.

Засадничою проблемою, що дісталася у спад від тоталітаризму радянського взірця, стало знищення більшовицьким режимом підприємницького, приватницького менталітету. Сформована замість нього потужна система антиринкової економіки і світогляду унеможлиблювала поступовий, безболісний перехід від планово-адміністративної системи до економіки ринкового типу.

За таких умов неминучими були щонайменше три основні соціально-економічні наслідки переходу від тоталітарної до ринкової економіки:

- трансформування економіки в стані її глибокої кризи;
- неготовність посттоталітарної еліти до усвідомлення реформ та керування процесом трансформації економіки;
- невдоволеність проміжними результатами трансформації.

Аналізуючи перебіг трансформаційних процесів економіки України в роки незалежності, можемо окреслити два основні періоди.

Перший — 1991-1994 рр. — період лібералізації і скорочення спаду виробництва. В 1994 р. ВВП знизився до 59,6% від рівня 1991 р., тобто скоротився на 40,4%. На цьому етапі проявилися наслідки як позитивного впливу лібералізації (зниження роздержавлення, приватизації, дерегуляція, свобода підприємств торгівлі в тому числі зовнішньої), так і негативного (катастрофічне зростання інфляції, безробіття, зниження рівня доходів населення, спад виробництва, соціальний занепад). Здійснення економічної лібералізації стало надзвичайно серйозним кроком в напрямку ринкової трансформації економіки; в ціновій лібералізації економіка наблизилася до світових цін.

Другий етап, що розпочався у 1994 р. й триває досі. Впродовж цього періоду зроблено певні кроки на шляху реформування національної економічної системи, зокрема:

- сформовано банківську, податкову, митну системи, функціонує ринок;
- здійснено в основному приватизацію і демонополізацію;
- сформовано конкурентне середовище;
- обмежено державне втручання в економіку;
- налагоджено вплив органів влади на керування економічними процесами, контроль за розподільчими відносинами.

Проте позитивні зрушення у національній економіці відбуваються на тлі зростання тіньової економіки, стагнації та зниження рівня життя населення України. Однією з причин цього є надзвичайно повільного та непослідовного перебігу трансформаційних процесів в економіці України стали позаекономічні чинники впливу на підприємницьку діяльність, що витворюють неврівноважені, позаконкурентні умови для розвитку політико-економічних холдингів (що володіють безмежною економічною і політичною владою).

та становлять 1-2% від загального числа приватних підприємств) і водночас вкрай несприятливі умови для майже всіх приватних підприємств, які не мають підтримки з боку державної влади.

Проблеми формування та ринкової трансформації національної економіки у 1991–1994 рр.

На початку першого етапу були сформульовані засади економічної політики держави, що знайшли своє віддзеркалення в рішеннях Верховною Радою України «Основних напрямках економічної політики в умовах незалежності» (жовтень 1992 р.) та «Основах національної економічної політики» (березень 1993 р.). В документах декларувалися засади формування національної економіки на ринкових засадах. Акцентувалася увага на пріоритетів економічної політики, зокрема передбачалося пріоритетувати машинобудування на задоволення потреб промислового сектора, легкої та харчової промисловості, сприяти конверсію оборонної промисловості, перерозподілити людські і трудові ресурси на користь тих виробництв, які задовольняють населення споживчими товарами. Формуванню національної грошової системи повинна була сприяти заява про вихід з рубльової зони.

Ринкова трансформація економіки вимагала кардинальної структурної зміни відносин власності. З цією метою у 1992 р. прийнята державна програма приватизації, основні положення якої зафіксовано у Законі «Про приватизацію майна державних підприємств». Програма приватизації, побудованої на безплатній (безкоштовній) основі, передбачала конкретні терміни та обсяги її реалізації у різних галузях української економіки. Планувалося до кінця 1994 р. повністю приватизувати торгівлю, громадське харчування і побутове обслуговування, на 95% — основні фонди харчової промисловості, на 90% — автотранспорт, фонди будівництва, підприємств заготівлі, матеріально-технічного постачання та обслуговування аграрного сектора, на 85% — промисловість з використанням цінних матеріалів, на 80% — будівництво, лісову, деревообробну, целюлозно-паперову промисловість, на 20% — комунальне господарство, а решту галузей — в середньому на 50%. Проте, на початок 1994 р. було приватизовано загалом лише 30% державного майна. Причиною таких повільних темпів приватизації була непослідовна економічна політика держави та нерівності державних підприємств (т.зв. «червоних підприємств») й колгоспів і радгоспів, що мали значний вплив на структуру. Повільний процес приватизації і значні витрати у його ході гальмували формування ринкової структури та сприятливого інвестиційного клімату в Україні, негативно позначилося на загальному стані економіки й призвело до кризові явища.

Реформування відносин власності розпочалося в аграрному секторі економіки. На початку 1992 р. ухвалено в Україні «Про селянське (фермерське) господарство», який гарантував право громадян нашої держави на створення фермерських господарств, їх самостійність і рівність з іншими формами господарювання. Проте на практиці цей процес був доволі суперечливим. Відсутність чітких законодавчих норм щодо землекористування та власності на землю й інституційних умов ринкових відносин в аграрній сфері стали причиною виникнення конфліктних ситуацій в процесі першого етапу реформ, що зумовили занепад сільськогосподарського виробництва.

Суперечливий перебіг ринкових трансформацій в першому періоді супроводжувався різким скороченням виробництва. Програми виходу з кризового становища, в якому перебувала економіка держави, не діяли. З кожним місяцем погіршався фінансовий стан підприємств і організацій, інфляція набула катастрофічного характеру.

Кожний Кабінет Міністрів України, що приходив до влади, розробляв свій план і програму дій уряду щодо реалізації національної економічної політики, які розглядалися на засіданні Верховної Ради. Однак через об'єктивні та суб'єктивні причини ці плани, програми наштотувалися на нездоланні перешкоди і не виконувалися.

Загрозливими темпами скорочувалися обсяги національного доходу, який у 1992 р. становив лише дві третини від рівня 1989 р. Основною причиною такого стану було скорочення обсягів виробництва продукції в усіх галузях матеріального виробництва, особливо в промисловості. На 25% знизилася продуктивність праці, а витрати як матеріалоемність продукції зросли на 7%. Показник валового розрахунку на душу населення в цінах 1991 р. національного доходу становив у 1989 р. 5190 крб., а у 1993 р. — менше 3,5 тис. крб.

Відсутність обґрунтованої концепції реформ та інертність мислення пострадянських управлінців спричинили руйнування встановленого господарського механізму. Через неузгодженість установ фінансово-кредитної системи неможливо зрозуміти розрахунків між суб'єктами господарської діяльності, що призвело до початку бартеризації господарських відносин та створення сприятливого ґрунту для росту тіньової економіки.

Вихід підприємств на зовнішній ринок за умов ринкових відносин породив у більшості їхніх керівників переконання, володіючи державною власністю, вони можуть вільно розпоряджатися отриманою від зовнішньоекономічної діяльності валютою, не рахуючись із інтересами держави. Уряд Леоніда Кучми, який прийшов до влади після команди Вітольда Фокіна, а потім Юхимівського, вимагали: за проходження товарів на зовнішньому ринку товари директори мають звітувати, а обсяги валюту має надходити в Україну. Проте тіньовий сектор економіки

своїм корінням у брежньовські «застійні» часи, в нових умовах набирає нової конфігурації й щораз більших об'ємів.

До управління економікою незалежної держави прийшли «реформатори», які сформувалися в умовах командно-адміністративної системи й прагнули відродити структуру управління державною власністю за вертикальною схемою. Так, у керівники підприємств перейшли на контрактну систему, з якою визначалась зарплата директорського корпусу. Були спроби відновити в управлінській практиці рудименти центрального управління.

Держава хронічно недобирала платежів у бюджет. Як писалися в доповіді уряду сесії Верховної Ради 18 листопада 1993 р., стали звичними факти масового приховування коштів і ухиляння від оподаткування. Процвітала тіньова економіка, доходи якої не оподатковувалися. Уряд був змушений визнати: тіньоекономічна діяльність підприємств мало що дає державі. Валюта залишалася за кордоном і обслуговувала там інтереси інших держав. Стали масовими факти вивезення людських ресурсів і продажу їх на світовому ринку за завищеними цінами. За 1993 р. надано багато ліцензій, але від вивезених товарів надійшло на рахунок державного валютного фонду України лише близько третини їхньої вартості. Решта осіла на особистих рахунках комерційних структур та особистих рахунках громадян. Дестабілізуючу роль відігравали й підприємства, які диктували споживачам високі ціни, спричиняючи інфляційні процеси.

За думку західних дослідників, поєднання безплатної (чи майже) приватизації із лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності стало потужним каталізатором «вимивання» національного доходу та декапіталізації посткомуністичної економіки України. Яскравим прикладом цього стала втрата Україною за декілька років Чорноморського морського пароплавства, яке становило понад 300 суден.

Труднощі індустріального розвитку України пов'язані ще й з тим, що 70-85% підприємств різних галузей не мали завершеного виробничого циклу, працювали на колишній загальносоюзній моделі. Треба було рішуче змінювати й галузеву структуру економіки, скорочувати виробництво чорної металургії. Та й цього не вдалося.

Тривалий колоніальний період в історії українства мав наслідком втрату національно-економічної ідентичності. Збереження засад української господарської традиції в умовах відсутності державності наштовхувалося на реалії, успадковані від радянсько-тоталітарних структур. Держапарат, чиновництво та значна частини політико-господарської квазі-еліти із значною їм «совковою» ментальністю значною мірою стали

уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж формувати інституційне середовище, адаптоване до умов національно-державного самовизначення. Заявлені симпатії до ринкових регуляторів, вони зберігали жорстку вертикальну систему управління господарством, замість демократичного держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Однією з найгостріших проблем розвитку економіки України є проблема паливно-енергетичної безпеки, є проблема національної безпеки, є проблема економічної незалежності. Згідно із висновками експертів Сенату США, зниження витрат на імпорту й видобутку нафти, газу й вугілля, вимоги громадськості припинити використання атомних реакторів для виробництва електроенергії спричинили на початку 90-х років енергетичний криза в Україні. За їх підрахунками, спад видобутку в Україні нафти, газу, вугілля становив відповідно 8, 13 і 17%. Головними причинами цього спеціалісти США вважали нераціональне використання устаткування, старі технології, непрацюючу експлуатацію трубопроводів, відсутність сучасного обладнання, недостатні капіталовкладення в енергетику. Вихід з енергетичного становища фахівці вбачали у збільшенні іноземних інвестицій у виробництво та імпорту енергії.

Власними паливними ресурсами Україна забезпечує лише на 45-50%. Для потреб виробництва держава закуповує в Росії не тільки нафту, газ, а й збагачений уран. Вартість енергопостачання Росії становила в 1992 р. 8 млрд крб., або 20-25 млн доларів. Все ж необхідної кількості нафти й газу для потреб економіки не надходило. Нафтопереробні заводи України простоїли, бо не вистачало пального, щоб вчасно зібрати врожай. На Кременському та Лисичанському заводах восени 1992 р. через відсутність нафти робітників відправляли у відпустки за власний рахунок. Частина працівників було переведено на будівельні роботи.

Скорочення видобутку нафти в Росії на початку 90-х років, підвищення цін на «чорне золото» загострили проблему енергопостачання України. Якщо в 1988 р. надійшло 50 тис. т сирої нафти, то в 1992 р. — 34 млн т. Була введена національна програма «Нафта й газ України до 2010 року», в якій передбачалися здійснення технічного переозброєння нафтових досліджень з метою підвищення віддачі пластів, збільшення річного видобутку палива. Для розв'язання проблеми передбачалося залучення як власних, так і іноземних інвестицій, особливо для освоєння шельфу Чорного моря тощо. Протягом 1993 р. працівниками об'єднань «Укрнафта» та «Укрнафтогаз» пройдено десятки тисяч метрів гірничих порід; вони об'єднали й освоїли 54 свердловини із сумарним добовим видобутком газу як 1,5 млн м³ газу та 400 т нафти з конденсатом. До кінця 1993 року планувалося ввести в дію ще 32 свердловини.

З настанням зими 1993-1994 рр. проблема енергоносіїв у регіонів України набула загрозливого характеру. Від джерел постачання відключалися не лише підприємства, а й школи, садки. Тяжке становище з енергоносіями для теплових електростанцій примусило Верховну Раду України 19 жовтня 1993 р. прийняти рішення не зупиняти Чорнобильську АЕС та ввести мораторій на завершення будівництва нових енергоблоків Рівненській, Хмельницькій та Запорізькій АЕС.

Восени 1993 р. керівництво «Донецьквугілля», перебуваючи в економічній кризі, відмовилося відвантажувати паливо споживачам за 33 тис. крб. за тону — ціну, встановлену Кабінетом Міністрів України. Споживачі були попереджені, що собівартість тонни вугілля становить 337 тис. крб. Нові ціни на вугілля встановлювалися з 1 листопада 1993 р. Таке рішення керівництва «Донецьквугілля» поставило на межу зупинки коксохімічні, металургійні заводи, електростанції. В Донбасі понад 50% машинобудівних підприємств восени припинили роботу.

Впродовж тривалого періоду тоталітаризму імперський центр намагався сформувати таку модель функціонування української економіки, що передбачала б майже абсолютну залежність від поставок російських нафти і газу. Після розпаду СРСР імперська Росія прагнула використати цю обставину як фактор економічного тиску на Україну.

З початку 1992 р. в Україні була здійснена широка приватизація цін, масштаби якої багато в чому визначилися під впливом Росії та інших пострадянських держав, що були у сфері впливу. Оптові ціни лише в першому півріччі 1992 р. в Білорусії зросли в 15,6 раза, у Росії — в 14,6 раза, в Україні стрибок цін був ще вищим — у 22,3 раза.

Однією з причин, яка розкручувала інфляцію, було неймовірне зростання цін на енергоносії, на нафту й газ, що постачалися Росією. Крім того, Україні довелося платити за поставки енергоносіїв за новими цінами. 1992 р. в Україні ціни на газ зросли у 300 разів, на нафту — в 300. Уже восени 1993 р. борг нашої країни північному сусідові склав 2,5 млрд доларів.

Після вимушеного відпуску цін в січні 1992 р. в Україні вилась відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, різкий ріст цін, обвальне падіння реальних доходів переважної частини населення. Уряд практично не робив спроб удатися до корекції грошово-кредитної політики. У результаті восени 1992 р., в кінць перебування В.Фокіна на посаді прем'єр-міністра, інфляція перейшла рубіж 50%, тобто стала гіперінфляцією. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. зменшився на 85%, промислова продукція — 91%, продукція сільськогосподарства — 89%. Найбільший спад відбувся в транспортному та машинобудівному господарському машинобудуванні, хімічній промисло-

вості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більше ніж в три разів.

В економіці України, починаючи із жовтня 1992 р., Верховна Рада України затвердила на посаді прем'єра Леоніда Кучму, складається парадоксальна ситуація. Паралельно розвивалися два напрями: з ініціативи прем'єра відродилося децентралізоване керівництво державним сектором, а з ініціативи колишнього віце-прем'єра Віктора Пинзеника впроваджувалися ринкові елементи — корпоратизація державних підприємств, ринку валюти, нерухомості, капіталу. Проте така політика не мала бажаних наслідків, а в підсумку управління економікою державою заволоділи монопольні структури держави, які постійно попадають під вплив зростаючих олігархічних кланів.

Попри надзвичайні повноваження уряду Кучми економічна криза набуває катастрофічних масштабів. За визнанням Л. Кучми, який тоді обіймав посаду прем'єр-міністра, гіперінфляція в Україні тільки протягом 1992 р. сягнула 2000%.

Вже в перші місяці існування незалежної України виникло питання про створення економічних атрибутів держави — власної грошової, фінансової системи. Україна однією з перших на пострадянському просторі ввела свою грошову одиницю. 31 січня 1992 р. в Україні запроваджено купони багаторазового використання. Купони розглядалися як тимчасовий засіб для попередників національної валюти (гривні). До кінця року купоном закріпилась назва «український карбованець». Зростаюча відносно національних валют інших країн колишнього СРСР невисоким. Купонізація й лібералізація цін не виправдали очікувань ні Кабінету Міністрів, ні тим більше населення, адже не вдалося створено основи — ринкової структури.

Негативні соціальні наслідки мала безсистемна економічна політика, некомпетентність багатьох заходів Кабінету Міністрів України. Адже й упродовж 1993 р. та першої половини 1994 р. не вдалося впровадити цілісної програми антикризових заходів, рішення в галузі економіки не діяли, показники життєвого рівня людей падали.

Внаслідок стагнації економіки та непродуманої економічної політики доходів знижувався рівень життя населення. Реальні зарплати, пенсії розшарування суспільства — протягом 1992 р. пенсії та зарплати громадян із мінімальними доходами зростали значно меншими темпами, ніж грошові доходи населення в цілому.

Рівень споживання продовольства в Україні в 1992 р. значно знизився порівняно з попереднім роком у середньому: м'яса — на 21%, молока — на 23%, яєць — на 25%, риби — на 43%. Отже, структура харчування населення значно погіршувалася. Найтяжче це відбивалося на малозабезпечених сім'ях, де витрати на харчування становили майже 90% загальних витрат. До того ж значна частина населення України проживала в сільській місцевості, де ситуація була ще гіршою.

цього забруднення й потребувала високоякісного грошового знамення.

Національний банк України неодноразово вдавався до грошово-грошової емісії. Канали обігу переповнювалися грошовими платіжними засобами. Емісія грошей в 1993 р. становила 12299 млрд крб., що в 25 разів більше, ніж у 1992 р. Це посилювало інфляційні процеси.

У 1992-1993 рр. динамічно розвивався процес девальвації грошової одиниці, дедалі типовішим явищем ставала доларизація — курс грошей зростав. Купон урешті-решт витіснявся доларом: до цього процесу прорахунки зовнішньоекономічної діяльності, грошові операції протягом тривалого часу законодавства з питань грошової регулювання, інші помилки урядовців.

Девальвація долара було не таким уже й безневинним. Долар виконував ту роботу, котру мала б робити влада щодо грошової перетворень економіки. Оскільки долар чинив це грошово, то виникало багато негараздів, соціальних ускладнень грошової регулювання.

Внаслідок грошової ситуації полягав у неспосильності цін для зарплати, грошової у малодоступності не дефіцитів, а найнеобхідніших грошової товарів для багатьох людей. Відповіддю населення на грошової «кризу» ставали мітинги, страйки. Так, узимку 1993 р. в грошової країні припинили рух електротранспорту більш як на грошової злітку того ж року страйкували шахтарі Донбасу, грошової не лише економічні, а й політичні вимоги.

У багатьох регіонах України склалася важка ситуація, яка грошової призвела до соціальних вибухів. На межі зупинки грошової величезні комбінати чорної металургії, коксохімічні, грошової цукрові та інші заводи. Прогресувало приховане безробіття: грошової підприємствах Києва, Донецька, Запоріжжя, інших грошової підприємств відправляли в так звані довгострокові відпустки грошової «задунок».

У сферах Верховної Ради України неодноразово обговорювали грошової проблеми, пов'язані з рівнем життя населення. Депутати грошової перед урядом питання про прискорення розробки грошової антикризових дій. Наприкінці 1992 р. витрати на грошової потреби сягнули катастрофічної межі — 40% ВВП грошової 22,5% у 1990 р. Такого не дозволяли собі навіть грошової держави. Напруженість у суспільстві зростала у грошової з непомірними стрибками цін. Так, з 26 грудня 1992 р. грошової в дію постанова Кабінету Міністрів України «Про грошової цін», що була прийнята за сценарієм «шокової грошової». Таким самим методом вводилися й декрети про грошової цін у червні та грудні 1993 р., в тому числі й грошової Кабінету Міністрів України від 3 грудня 1993 р. «Про грошової цін і тарифів». Відповідно до вказаних рішень грошової зростали в 3-4 рази.

До критичного рівня знизилася купівельна спроможність населення. У порівнянні з 1990 р. ціни в січні 1993 р. зросли в 167 разів, а мінімальна зарплата лише в 57. Це свідчить про підвищення мінімальної зарплати здійснювалося неперервно до зростання споживчих цін. Швидко знецінювалися всі виплати населенню — пенсії, стипендії, допомоги. За останніми даними, вартість набору з 22 найважливіших продуктів харчування в середньому по областях України на кінець червня 1993 р. становила 32 тис. 528 крб, а мінімальна зарплата — 6 тис. 900 крб.

За розрахунками фахівців, якість життя населення України в першому півріччі 1993 р. погіршилася майже в шість разів порівняно з 1989 р. — аж у 17. Такою ж була тенденція в першій половині 1994 р.

За умов гіперінфляції та економічної кризи національна система соціального захисту населення виявилася неефективною. Багато нормативних актів Верховної Ради та Кабінету Міністрів України щодо соціального захисту населення на практиці не спрацьовували. Практично не діяв декрет Кабінету Міністрів «Про мінімальний споживчий бюджет». У країнах з ринковою економікою існує поняття про два рівні мінімуму матеріальної забезпеченості: верхній, що задовольняє всі основні фізіологічні та соціально-культурні потреби людини на рівні науково обґрунтованих норм, основаних на мінімальних нормативах споживання; нижній — задовольняє на мінімальному рівні лише життєво важливі потреби людини, без яких її існування вважається неможливим. Верхній рівень визначає межу малозабезпеченості, нижній — межу бідності. Наприклад, у США верхній рівень перевищує межу бідності на 20-40%, в Угорщині — на 15-20%. В Україні використовується лише одне поняття — мінімальний споживчий бюджет. Межа бідності в Україні взагалі офіційно не була визначена, в житті вона гостро давалася взнаки.

До того ж надто важким тягарем для населення України стала Чорнобильська катастрофа. Численні проблеми виникли з величезних коштів для їх розв'язання й завершення першої фази лікування людей із найбільш забруднених територій, лікування й оздоровлення хворих і потерпілих від аварії, забезпечення соціальних пільг чорнобильцям, безліч інших труднощів. Україна успадкувала від колишнього СРСР п'ять атомних станцій і жовтень наслідки найбільшої в історії технологічної катастрофи. Чорнобильська аварія визнана цілим світом найстрашнішою екологічною трагедією, що дала сильний імпульс економічній і суспільно-політичній боротьбі в Україні. Загальна площа забруднена цезієм-137, становить 36545 тис. га. Найбільш забруднені ситуація залишалася не лише в 30-кілометровій зоні, а й на території Іванківського, Поліського районів Київщини, Народицького частково Овруцького та Лугинського районів Житомирщини.

трагічні наслідки Чорнобиля для мільйонів громадян, було виділити колосальні кошти і ресурси з і без того української економіки. В травні 1993 р. Верховна прийняла «Концепцію національної програми ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту на 1993-1994 рр. і на період до 2000 року».

Територія України була оголошена зоною екологічного лиха. Стрімкого зростання техногенного впливу на навколишнє відбувалося катастрофічне виснаження природних України. Протягом десятиліть неконтрольоване свавілля Центр при потуранні місцевих владних привело до того, що загальне антропогенне навантаження стало в 10 разів вищим, ніж у середньому по колишньому окремих регіонах гранично допустимі норми забруднення й повітря перевищені в десятки й сотні разів. Особливу викликають три глобальні екологічні проблеми, які найбільшу загрозу для України: 1) Чорнобиль; 2) проблема питної води, зокрема з Дніпра; 3) екологічна криза Придніпровському промислового регіоні. Ці проблеми загрозливі через те, що зумовлювали екологічно-економічну кризу, небезпечну для самих основ існування народу. сприятливого для людини природного середовища разом економічними ускладненнями призвела до негативних екологічних наслідків: у 1991 р. приріст населення України менший, ніж його природне скорочення. За 1993 р. природне скорочення населення України становило 157,6 тис. чол., що в разі більше, ніж за 1992 р.

Однією соціальною проблемою, що потребувала уваги з боку України, було забезпечення зайнятості населення. Проблема, що серед безробітних зростала молодіжна група (40%). було також приховане безробіття. Без ужиття енергійних заходів чисельність незайнятого працездатного населення могла збільшитись.

Глиблення політичної та економіко-соціальної кризи в другій половині 1993 р. свідчило про нагальність інфляції, про необхідність посилення соціального захисту населення й рішучого здійснення курсу реформ в економіці. Переважна більшість експертів виступали за негайне здійснення грошової реформи, вказували на неприпустимість затягування оптимальних строків запровадження гривні. Адже це не на користь ситуації: темпи інфляції зростали (це спричинено значною мірою новими подорожчаннями експортів, закупівлею Україною нафти та газу за світовими цінами). Скорочення темпів виробництва з одночасним постійним зростанням цін негативно вплинуло на забезпечення споживчого попиту товарами, призвело до різкого зростання темпів інфляції і, в результаті, — до подальшого зниження рівня життя населення.

В останні місяці 1993 р. рівень інфляції становив: у вересні — 180%, у жовтні — 166%, у листопаді — 145%; підвищення цін у грудні призвело до нового зростання рівня інфляції, який досяг майже 200%.

Намагання уряду Кучми стабілізувати становище економіки шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки.

21 вересня 1993 р. Верховна Рада вдовольнила прохання Кучми про відставку. Уряд очолив сам Президент. Головні обов'язки прем'єр-міністра було покладено на Юхима Засядького. Тактика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні державної регуляції і податків. Така економічна політика, коли державні витрати становили майже 90% від заробленої суми, зробила економіку майже неможливою нормальною легальною економічною діяльністю.

Президент України Леонід Кравчук був репрезентантом старої номенклатури, що ототожнювала свої інтереси з українською державою. Самостійністю не стільки з високопатріотичних, скільки з прагматичних міркувань. Після краху імперії націоналістична політика забезпечила нову легітимацію їхньої влади. Вони стали господарями ситуації, не маючи більше потреб озиратися на вказівки й команди з Москви. Зберігаючи за собою керівні функції ця так звана «еліта» могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів. Зокрема, у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10200% і, за оцінками Світового банку, був найвищим у світі.

В 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23%, виробництво промислової продукції — на 27,8%, сільськогосподарської — на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992-1994 рр. знизились на 70%. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. В жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази.

Інфляційний процес, що розвивався в Україні, мав особливості, зокрема багатofакторність. Це не була суто грошова інфляція, де шокове обмеження грошових доходів могло б дати швидкі результати. В основі інфляції значною мірою лежала економічна депресія. Стагнація охопила важку промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво, зовнішньоекономічні зв'язки. Занепадало виробництво, не вистачало товарів, парадоксально цінове свавілля.

Подібна політика викликала значне невдоволення українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності. Особливо це відчувалося на зрусіфікованих територіях Півдні та в Криму, де посилюються сепаратистські тенденції, підтримувані Москвою.

загострилося протистояння між законодавчою та виконавчою влади, яке на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося обом сторін достроково припинити свої повноваження. Зміцнення здійснити радикальні політичні й економічні реформи бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця стратегія спрямована, були приречені на невдачу.

2. Трансформаційні процеси української економіки впродовж 1995-2002 рр.

Влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, що прийшов до влади під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

В жовтні 1994 р. новообраний Президент висунув стратегію економічних перетворень, яка була схвалена Верховною Радою, передбачала лібералізацію цін та внутрішньої і зовнішньої торгівлі, обмеження дефіциту державного бюджету, запровадження нової монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

В 1995 р. в Україні було роздержавлено 16265 об'єктів, з яких 4051 відносилось до загальнодержавної власності. Це вдвоє більше, ніж в 1994 р. В підсумку за 3,5 роки частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62%. Другим важливим результатом поштовху економічних реформ було досягнення в грудні 1995 р. фінансової стабілізації. В результаті темпи зростання цін різко зменшувалися з 400% в 1992 р. до 40% в 1996 р.

Вересень 1996 р. став точкою відліку функціонування в новому обігу української грошової одиниці – гривні, що становила 100 тис. карбованців. Грошова реформа супроводжувалася лібералізацією цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавленням земель, ринку цінних паперів.

Наслідками такої економічної політики стало сповільнення темпів падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. В 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися – 3,2% проти 10,1% в 1996 р. Аналогічна ситуація складалася в сільському господарстві. Заробітна платня з травня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті майже у 4 рази – з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна зарплата у 1997 р. не перевищувала 1%.

Проте, попри деякі ознаки стабілізації, що спостерігалися в 1995 р. у низці галузей, економічну кризу подолати не вдалося. Економічне становище України значно погіршилося внаслідок грошової кризи 1997 р. та її відлуння у Росії в 1998 р. Заборгованість українських підприємств перед бюджетом склала на кінець 1999 р. – 13,3 млрд грн.

Відсутність платіжної дисципліни та суцільна бартерна економіка стали звичайним явищем. Наприкінці 1997 р. 40% всієї промислової продукції реалізовувалося по бартеру (на початку року — 32%). В паливно-енергетичному комплексі бартеру досяг 45%, машинобудуванні — 48%, виробництві будматеріалів — 58%, цукровій промисловості — 62%. В нафтохімічній промисловості бартер став практично засобом розрахунків.

Криза істотно вплинула на інвестиційну сферу. Позначилося на темпах зниження національного доходу. Підрахунками експертів, для нормального розвитку української економіки у той період було необхідно 40-50 млрд дол. Низькій вітчизняній інвестиційній спроможності основний акцент був спрямований на іноземні інвестиції. Однак з проголошення незалежності в Україну надійшло всього 3 млрд дол. інвестицій, тоді як у сусідню Польщу лише — 20 млрд дол. Причини такого несприятливого становища пов'язані з невизначеністю геостратегічної концепції України, перманентною зміною податкового законодавства, корупцією чиновництва, небажанням бюрократії допускати іноземні інвестиції в Україну через неможливість впливу на нього тощо.

Негативним фактором для розвитку української економіки було зростання зовнішнього боргу, що впродовж 1994-1998 рр. зріс більше, ніж втричі, і склав 12,4 млрд дол. при валютних резервах у 768 млн дол. За оцінкою Рахункової комісії лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було витрачено майже 10 млрд гривень, тобто 95% усіх доходів держбюджету за цей період.

Помітні зрушення відбулися у сфері приватизації. В частці держави в основних фондах виробничого сектора економіки зменшилася з 81,4% (1990 р.) до 55,7%, в чисельності працівників (без колгоспів і малих підприємств) — з 82,9% (1992 р.) до 58,9% в прибутку (без сільського господарства) — до 29,7%. До кінця 1999 р. частка держави в основних фондах цього сектора економіки наблизилася до 50%, за кількістю працівників — до 58-59%.

У 1999-й рік українська економіка вступила в період істотними проблемами, що мали тенденцію до загострення. В першому кварталі в результаті істотного скорочення зовнішнього і внутрішнього попиту на вітчизняну продукцію валовий внутрішній продукт зменшився на 4,8%. В січні-лютому порівняно з аналогічним періодом 1998 р. абсолютний об'єм виробництва економіки зменшився на 40%, при цьому в будівництві і промисловості отриманий взагалі від'ємний фінансовий результат. Середня місячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, в 1997 р. знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі. Заработна плата знаходиться сьогодні на рівні близько 50 доларів. Спостереження

зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що на сьогодні близько 1,5 млн чоловік. За межею бідності перебуває більше половини українських громадян.

Причини такого становища полягали в низькій якості економічної політики, яка проводиться протягом всіх останніх років, слабкості політичної волі в оптимізації податкової системи, збільшенні бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові обмеження та породжені ними фінансові обмеження при високих цінах на енергетичні ресурси паралізують виробничо-споживацький обіг. За весь 1998 р. податкова недоїмка виросла на 8 млрд грн., за перший квартал нинішнього — на 4 млрд. В бюджет надійшло тільки 61,2% всіх нарахованих податків. Суб'єкти господарювання не мають засобів на внесення нарахованих сум, 40% недоїмки складають штрафи.

Втрата виробниками обігових засобів, як один з найважчих факторів завищеного оподаткування, привела до зниження рентабельності продукції: підприємства змушені йти на закупку сировини, матеріалів, енергоносіїв шляхом бартерного для них бартерного обміну, що звужує зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. При наявності ж попиту підприємства не мають можливості на нього реагувати з-за відсутності обігових засобів. Кредитування в свою чергу стримується з-за високого ризику неповернення взятих кредитів. Таким чином, нинішня податкова система є головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Але держава, замість того щоб зупинитися і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукує нові джерела і бази для оподаткування.

В значній мірі існуюча податкова система об'єктивно сприяє розвитку тіньової економіки, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави. Тіньова економіка, яка є оподаткованою структурою, має дві складові. Перша з них — легальна економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, декларують свій прибуток від оподаткування («тінь» сьогодні становить доходи щонайменше для 75% населення України). В значній мірі вона є об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати економічною індивідуальною активністю обвальне падіння економічного захисту. Тіньова економіка є і результатом пошуку підприємств шляхів самозбереження в умовах тотального економічного пресингу, котрий робить неможливим їх функціонування в правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який має значну вагу і, на думку окремих спеціалістів, становить не менше половини об'ємів «тіньової» економіки, характеризується навмисним ухиленням від дій державних органів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого

товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням в тій чи іншій протиправній формі прибутку, реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

За останні роки тіньовий сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його об'єми сьогодні сягають не менше 60% ВВП. Лише з 1991 по 1995 рр. з України було нелегально вивезено 15-20 млрд дол., які осіли в іноземних банках.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави й надалі здійснюється без належної стратегічної основи, фрагментарно, перекладанням зусиллями Національного банку України, що зовсім несприятливо для формування умов економічного росту. Уряд у різних аспектах виявився неспроможним забезпечити адекватне управління економічними процесами, був мало ініціативним, в значній мірі не сприяв тінізації української економіки, відлякував потенційних інвесторів. Законотворча діяльність парламенту була неефективною, політизована. Це зумовило прямі економічні втрати для держави, створило несприятливий економічний режим у країні. Багато грошей і енергії витрачено на безплідну, виснажливу боротьбу з корупцією самої влади.

Малоефективними виявилися делеговані Президентом України на перехідних положеннях Конституції повноваження на період перших трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульовані законом. Чимало помилок було допущено у кадрових рішеннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду. У червні 1995 р. замість В.Масола головою уряду був призначений І.Синьович, Є.Марчук, у травні 1996 р. його замінив П.Лазаренко, у грудні 1996 р. — Л.Кучма, у травні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В.Пустовойтенко. Не зважаючи на активну боротьбу Л.Кучми розгорнути й широко рекламовану боротьбу з корупцією та хабарництвом. Державний апарат, в тому числі і його керівні ешелони, дедалі більше зрощуються з напівкримінальними структурами й кланами. Злочинні угруповання продовжують утримувати під контролем переважну більшість суб'єктів підприємницької діяльності, значну частину державних підприємств. Триває процес націоналізації клани мають суттєвий вплив на розподіл ліквідної частини українського ринку.

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професійної законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світові тенденції з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ зумовили затяжний економічний спад, привели до втрати довіри суспільства до влади і об'єктивно необхідних реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без врахування пріоритетів розвитку національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжується

станням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що суттєво позначилося на стані економічної безпеки України.

Таким чином, економічні підсумки першого терміну президентства Кучми виявилися незадовільними. Програма економічних і соціальних реформ, запропонованих у 1994 р., була не виконана. За даними Верховної Ради України впродовж 1994–1998 рр. ВВП скоротився на 74%, причому основна частина зниження припала на роки прем'єрства і президентства Кучми. Основними показниками виробництва і якості життя громадян України відкотилася до рівня 50-60-х рр. Не додавав оптимізму економічний зовнішній борг України, який з 380 млн дол. у 1994 р. виріс майже до 13 млрд дол. у 1999 р.

Проте мобілізація потужних адміністративних, інформаційних та фінансових ресурсів, вдала виборча стратегія президентської влади та розпорошеність опозиції забезпечили Л. Кучмі другий президентський термін. У грудні 1999 р. Кабінет міністрів очолив Віктор Ющенко, який висунув програму виходу з економічної кризи відомою під назвою «Реформи заради добробуту». Отримавши від минулих урядів загрозу дефолту, гостру енергетичну кризу, колосальний борг із виплат бюджетним працівникам та пенсіонерам, проблеми продовольчої безпеки, величезний зовнішній борг та низку інших гострих проблем, новому Кабінету міністрів вдалося вперше за роки незалежності змінити ситуацію на краще. За підсумками 2002 р. реальний ВВП вперше збільшився на 6% (у 1999 р. зниження становило 0,3%).

Радикальні зрушення відбулися у паливно-енергетичному секторі. Цю галузь завдяки вольовій безкомпромисній позиції прем'єр-міністра з питань ПЕК Юлії Тимошенко вдалося вивести із колапсу та створити умови для її економічного зростання. Вперше в історії незалежності України безпрецедентним кроком уряду, спрямованих на декризацію цього засадничого сектора української економіки та ліквідацію тіньових схем в інших галузях, вдалося додатково повернути боргів населенню на суму 18 млрд гривень.

Важким прикладом ефективної енергетичної політики віце-прем'єра стало наведення порядку у діяльності обленерго, власниками яких були олігархічні клани. Внаслідок запровадження законодавчо закріпленої заборони на обмін електричної енергії бартером та векселями за спожиту електроенергію до бюджету надходження зросли впродовж квітня — липня 2002 р. із 12% до 75-78%. Припинились також т.зв. «віялові» відключення електроренергії, що завдавали величезної шкоди економіці держави та негативно впливали на життєдіяльність широкого суспільства. До заслуг Юлії Тимошенко варто віднести реформування НАК «Нафтогаз України», що була фактично монополістом на українському ринку газу.

Наступним важливим кроком у діяльності уряду повинна була стати реформа вугільної галузі, що знаходилася під контролем донецького олігархічного клану. Розпочатий попереднім урядом процес корпоратизації створив умови для масштабного розкрадання майна у цій сфері. За даними Світового державного майна України із 10,5 тисяч підприємств у галузі тільки одна шахта була приватизована. Решта підприємств перебувала у непевному стані відкритих акціонерних товариств, а найбільш прибуткові були закріплені у холдинги. Позиція уряду полягала у ліквідації тіншової діяльності та монополізму в цьому, стратегічно важливому для України, секторі економіки. Найбільш критична ситуація склалася у сфері формування цін на ринку коксованого вугілля, де монополісти, зосередивши у своїх руках одночасно вугільні та металургійні підприємства, узурпували право формування цін. Використовуючи тіншові схеми, виробники продавали фактично самі собі коксоване вугілля за заниженими цінами, а штучно створений прибуток при експорті металургійної продукції осідав в офшорних зонах.

У такій ситуації бюджетне фінансування та кредити Світового банку, спрямовані на реструктуризацію вугільної галузі, втрачали свою ефективність. Програма реформування вугільної промисловості України передбачала докорінну зміну ролі цієї галузі у гарантуванні енергетичної безпеки держави, оптимізацію системи її управління та вдосконалення ринку вугілля і його фінансове оздоровлення.

Одним із пріоритетів пропонованої програми було вирішення соціальних проблем гірників та підвищення рівня безпеки і охорони праці в копальнях. Державна компанія «Вугілля України» повинна була стати стрижнем реформ у цій галузі (як взірць брався досвід реформування вугільної галузі урядом Маргарет Тетчер). Однак такі радикальні плани стали причиною звільнення Юлії Тимошенко із посади віце-прем'єра.

Незважаючи на це, уряду Віктора Ющенка вдалося утвердити у суспільній свідомості найголовніше — віру у можливість створення ефективної моделі національної економіки. Позитивний резонанс викликала діяльність уряду у Європейському економічному співтоваристві, свідченням чого стало рішення Ради цієї авторитетної інституції про вилучення України з переліку країн із неринковою економікою. Своєрідним «лакмусовим папірцем» на життєздатність української економіки у геоекономічній площині стали скорочення на 17% зовнішнього боргу та його реструктуризація, незважаючи на призупинення притоку коштів МВФ.

Проте посткомуністична парадигма політико-економічного режиму України стала підґрунтям до відставки у квітні 2005 р. ефективного уряду Віктора Ющенка.

Сформованому відповідно до цієї парадигми урядовому Кабінету Анатолія Кінаха вдалося певний час зберігати інерцію стабілізаційних тенденцій української економіки. Проте, результати парламентських виборів в Україні, що засвідчили домінуючі позиційних настроїв в українському суспільстві та наростання скандальної репутації української виконавчої влади на міжнародній арені, стали вирішальним фактором нагальності модерної економічної самоідентифікації України.

Підсумовуючи інституційний аналіз економічної еволюції України, можемо констатувати, що впродовж першого десятиліття модерної державності України створено формальні підвалини ринкової економіки: інститут приватної власності, правові регулюючі інститути, кодекси, закони, підзаконні акти та норми тощо. Проблема неефективності національної економіки полягає не у відсутності законодавчих ринкових норм, а у їх неідеальності. Суб'єкти економічного простору керуються нелегітимними нормами і правилами, закоріненими в епоху тоталітаризму і адекватно виконують легітимні правила лише у випадку, коли вони не суперечать приватному інтересу. Суперечності між формальними і неформальними інститутами спричинені особливостями неформальної посттоталітарної економічної культури. У надрах планової економіки, із її надзвичайно жорсткими формальними правилами, сформувалася потужна система неформальних інститутів, що досить успішно компенсувала її дефіцити і дисбаланси. Найвизначальнішим фактором соціо-економічної деградації стала неформованість головного інституту, необхідного для нормального ринку, — договірності (контрактного) права. У суспільстві сформувалася стереотип — все ефективне, вигідне здійснювалося наперекір чинним легальним нормам. Подібні «подвійні стандарти» продовжують діяти і після виникнення ринкових інститутів.

В усіх ланках господарського механізму, у відносинах між економічними суб'єктами та державою та й у взаємовідносинах влади, неписані права і домовленості домінують над вимогами закону та інших формальних обмежень. Результат такої адаптації — неплатежі, нецільове використання бюджетних коштів, затримки з виплати зарплатні, бартер, зростання корупції тощо. Схильність до ігнорування формальних правил притаманна для переважної частини суспільства, в тому числі, для вищих ешелонів влади, що перебувають у зоні впливу груп інтересів.

Якщо формальні правила можна змінити одномоментно, за словами чільного представника неінституціоналізму Д.Норта, «за одну ніч», то неформальні норми і стереотипи поведінки, трансформуються дуже повільно і складно — у міру формування альтернативної моделі поведінки, ефективного публічного механізму контролю. Це відбувається в суспільстві, де не тільки в останні десятиліття, а й століття фактично не діяв принцип верховенства закону. Формування прозорих механізмів і

процедур та публічної системи контролю блокуються факторів: відсутністю традицій законслухняної поведінки, ідеологічним розшаруванням суспільства, недостатком політичною волею і незрілістю еліти тощо. Вихід із стану, який є можливий на шляху усталення єдиних прозорих правил та розбудови сильних державних інститутів та забезпечення незалежності від впливу груп із специфічними інтересами, звуження простору для діяльності тіньових схем та технологій виведення неофіційної економіки із тіні та залучення її у правове поле, формування ефективної високооплачуваної, а не некорумпованої бюрократії. Цивілізований поступ України можливий лише при умові заміни існуючого державного апарату – продукту попередньої епохи, що здатний працювати лише за посередництва непублічних «тіньових» технологій і мислиться категоріями неявних угод, новою генерацією управлінців-державників, сформованих на європейських засадах модерної української політичної та економічної культури.

3. Україна в умовах глобалізації світової економіки

Сучасний економічний стан України неминуче пов'язаний з процесами, які відбуваються у світовому господарстві, тому розуміння української економіки слід розглядати у контексті тенденцій глобальної економіки.

Глобалізація як єдина світова тенденція виникла у результаті трансформації чинників виробництва і проявляється сьогодні у зростаючих масштабах світової торгівлі та переливу капіталу, диверсифікації фінансових ринків та ринків робочої сили, зростаючій ролі транснаціональних корпорацій в інтернаціоналізації виробництва, загостреній конкуренції та появі системи глобально-стратегічного управління світовими процесами. Глобалізація економічного розвитку як постмодерністське явище є перш за все результатом становлення постіндустріального суспільства. Інтеграція національних економік в єдине світове господарську систему є свідченням не тільки поширення вертикальних та горизонтальних мінових стосунків, але і результатом міжнародного поділу та кооперації праці. Впровадження новітніх інформаційних технологій та комуналізації не тільки здешевлює здійснення міжнародних господарських контактів, дозволяє виводити їх з національно-державного контролю. Сьогодні, як ніколи, створюються найсприятливіші умови для передачі національних та державних функцій управління (особливо — в сфері міжнародних стосунків) наднаціональним суб'єктам глобального менеджменту.

Світова інтеграція всіх аспектів суспільного та економічного життя в поєднанні з пануючою споживацькою поведінкою є перманентною загрозою глобальних потрясінь створюючи передумови для планетарного контролю та управління.

Глобалізація як світове економічне та соціально-політичне явище неоднозначно впливає на різні групи країн та галузей економіки та промисловості. У галузі обробної промисловості та сфері послуг переливаються інвестиції та кваліфікована робоча сила, а в інших галузях відчувається гострий дефіцит, який породжує соціальні проблеми. Світова енергетична криза посилює процеси індустріалізації у країнах з новостворюваними ринками. Таким чином, дефіцитні економіки стають дедалі більш залежними від зовнішніх впливів, а особливо — від зміни позицій іноземних інвесторів.

Глобалізація української економіки, а відповідно залежність від світових економічних процесів, вимірюється наступними показниками:

- відкритість економіки;
- частка зовнішньоторговельного обороту чи експорту у ВВП;
- обсяг зарубіжних інвестиційних потоків, міжнародних кредитів тощо.

Ріст світового обсягу експорту товарів і послуг чітко відображається не тільки в абсолютних показниках його виміру, а й у збільшенні частки зовнішньоторговельного обороту у ВВП. Більше зростає відкритість економіки окремих країн, як свідчення їх участі в процесах глобалізації. Природа відкритості української економіки відмінна від індустріально провідних країн. Україна вимагає її врахування в економічній політиці як зі сторони економічного прогресу, так і в аналізі питань економічної безпеки. Проблема економічної безпеки для України зростає у міру включення її в сферу інтернаціональних фінансових потоків кінця XIX — початку XXI ст., характерними рисами яких стали глобалізація, мобільність переливів капіталів та маніпуляційна спекулятивність у виборі об'єктів капіталовкладень.

Україна охоплюється сферою діяльності транснаціональних фірм і корпорацій, що є свідченням включення вітчизняної економіки в інтернаціональне виробництво.

Труднощі української економіки посилюються розбіжностями між існуючими економічними моделями, які їй нав'язуються. Але сьогодні вже чітко проглядається необхідність оцінки позитивів індивідуалістського (європейського) підходу до створення продукту та мурашкової (азійської) форми економічної діяльності. Українська економічна модель не може бути механічним копіюванням європейського та азійського шляхів, але приречена стати вислідом модерної самоідентифікації національної господарської традиції.

Україні, що належить до третьої (пострадянської) групи перехідних економік, притаманні як спільні для них риси, так і особливості національного розвитку, що роблять перехід до постіндустріальної системи більш тривалим і болісним, пов'язаним із значним зниженням добробуту населення. За

основними економічними показниками і за деякими показниками глобалізаційних зв'язків Україна помітно поступається не тільки провідним країнам з перехідною економікою Центральної Європи, а й країнам балканської групи. Однак в Україні, на нашу думку, і сьогодні є економічні передумови, необхідні для впровадження центральноєвропейської моделі розвитку: потужна економіка, успіхи в проведенні малої приватизації, відносно стійка валюта, дешева і кваліфікована робоча сила, природні багатства тощо.

В умовах багатоваріантності можливого розвитку в перехідний період оптимальний вибір для України — це орієнтація існування змішаної економіки на класичну модель «соціального ринку» господарства з іманентними їй рисами: активною участю держави в поєднанні ринкових і позаекономічних методів регулювання економіки використанням механізму «політики доходів».

На шляху побудови цього суспільства в епоху глобалізації Україна не може одразу ж обрати стратегію необмеженої «відкритості». Тому інтеграція до світового суспільства має йти етапно, шляхом підвищення рівня збалансованості, на шляху економіки соціально орієнтованого розвитку, структурної перебудови та науково-технологічного оновлення.

Шлях оздоровлення економіки України — у створенні ринкового господарського механізму, націленого на інтенсивний розвиток економіки при зниженні податкового тиску на виробника (низькі ставки податку і проста, зрозуміла для всіх система оподаткування, розширення та глибока диференціація податкового поля); у високих темпах розвитку галузей, де Україна має порівняльні переваги: літакобудування та деякі види озброєння, розвиток АПК на сучасній технологічній базі, металургійна промисловість тощо; у вжитті заходів щодо скорочення внутрішньої та зовнішньої заборгованості, соціальної політики та скорочення безробіття. Все це, поєднане з підвищенням конкурентоспроможності та формуванням ринкових умов господарювання (які мають включати матеріальну відповідальність за борги майном боржника, гарантії по кредитах і товарних поставках, відрегулювання законодавчих актів з питань банкрутства, заставного права і прав кредиторів, а також розвиток ринку цінних паперів), здатне створити належні стартові умови для сталого економічного зростання.

Конкретні рекомендації щодо основних напрямів адаптації економіки України до світового ринку мусять виходити з розмитого в стратегічному плані курсу на багатовекторність і прагматичної концепції євроінтеграції разом із максимальним використанням ринків на пострадянському просторі. Оскільки поодинокі будувати свою економіку і відносини з іншими країнами важко, перспективою для України є участь у регіональних організаціях, у спільних виробничих та фінансових зусиллях сусідніх країн (організації типу ГУУАМ).

Включення України в глобалізаційні процеси багато в чому залежить і від формування нового механізму зовнішньоекономічної діяльності, заснованого на принципах забезпечення постійного характеру економічних зв'язків, поетапного переходу від адміністративної до саморегульованої системи, демонополізації, ідеологізації, додержання критеріїв економічного співробітництва, гарантування безпеки країни. Формування засад такого механізму (правові основи, організаційні форми, економічні підйоми) йтиме запрямі уніфікації з світовими структурами, створення реальних стимулів для іноземних інвесторів, послідовного здійснення економічної реформи в цій галузі, зменшення гіпертрофованої залежності України від зовнішніх надходжень продукції паливно-енергетичного комплексу, обґрунтованого протекціонізму, сприяння впровадженню нової техніки і технології. Водночас необхідно подолати адміністративні нетарифні перешкоди для торгівлі, скасувати всі тарифи на експорт, запровадити доцільний, з народногосподарської точки зору, відкритий рівень тарифу на імпорт. Контроль за роботою митної служби сприятиме зменшенню надмірної бюрократизації та корупції. Диференційовано, з урахуванням усіх позитивних і негативних моментів, слід підходити і до запровадження вільної торгівлі. Активного стимулювання потребує надання позичок іноземними банками підприємствам України, а також відкриття філій цих банків в Україні.

Своєрідним полігоном відпрацювання механізму входження економіки України у глобалізаційний простір став процес вступу цієї держави до Світової організації торгівлі (СОТ).

Впродовж 2001-2004 років широкий «раунд» переговорів між 144 країн-членів СОТ поставив за мету подальше відкриття ринків для міжнародної торгівлі; продовження зниження митних тарифів (незважаючи на те, що більшість тарифів на промислові товари і без того досить низькі); ослаблення підтримки і захисту фермерів; зниження бар'єрів у міжнародній торгівлі послугами; і жорсткість правил для обмеження можливості втручання держави в торгівлю з метою захисту своїх галузей промисловості.

Основні показники соціально-економічного розвитку України впродовж останнього часу свідчать про початок оздоровлення економіки і водночас надання їй якісно нової соціальної орієнтації. В цілому необоротність цих позитивних зрушень залежатиме як від мобілізації внутрішніх можливостей зростання, так і від активної участі України в глобалізаційних процесах.

Внутрішня стратегія і політика України мають бути глобально орієнтованими, конкурентоспроможними й ефективними — з точки зору протидії новим руйнівним впливам глобалізації і прагматичними — з точки зору використання нових можливостей та переваг, які вона приносить.

Одночасне включення України в глобальні і регіональні, європейські інтеграційні процеси пов'язане з величезними

ризиками та загрозами. І все ж таки її шлях у глобальний простір є безальтернативним. Суверенна держава такого масштабу, яка потенційної геостратегічної ролі не може залишатися в самоізоляції, тому що це означало би не захищеність, а консервацію відсталості, низької міжнародної конкурентоспроможності і навіть певну деградацію. Перспективи для України залежатимуть від її змоги знайти новий національний шлях, нову модель розвитку — модель глобального інтегрування. Національна стратегія, базована на традиційному індустріальному характері розвитку, стає не тільки неприйнятною, а й надзвичайно небезпечною. Тяжко-інерційний, архаїчний індустріальний розвиток становить величезну небезпеку для України. Відвернення її можна буде тільки інтенсивним компенсуючим розгортанням народного підприємництва в ефективних формах малого та середнього бізнесу виробничого типу, що спирається на високотехнологічну основу. Саме через модерний, європейський малий та середній бізнес в умовах дефіциту інвестиційного капіталу можуть бути запроваджені високі технології, здійснені заходи технологічного переозброєння і створені внутрішні джерела інвестування у виробництво.

Успішне включення України в європейські і глобальні інтеграційні процеси можливе лише в разі відмови від славної стратегії «наздогнати й перегнати». Україна в досяжному для огляду майбутньому неспроможна наздогнати Америку та Європу за рівнем міжнародної конкурентоспроможності, виробництва ВВП на душу населення, продуктивності праці, ефективності виробництва. Відновлення рівнів 1990 р. і гонитва за натуральними фізичними показниками економіки для України безперспективна. Інтеграція України в глобальний простір має будуватися на максимальному використанні інформаційних, інтелектуальних ресурсів і наявного науково-технічного потенціалу. Наріжним каменем стратегії входження України в глобальну систему має бути концепція випереджаючого розвитку, що поєднує світогосподарський досвід з великими невикористаними можливостями України.

Аналіз світового досвіду показує, що ринкові трансформації не збагачені технологічними проривами, не можуть призвести до економічного дива. Прикладом можуть служити десятки «ринкових країн» Латинської Америки, Азії, а надто Африки, що десятиліттями залишаються в стані економічної деградації. З іншого боку, провідні індустріальні країни — «східноазійські тигри» прорвали монополію головних глобалізаторів і вийшли на шлях економічного та соціального прогресу саме завдяки технологічним проривам. В умовах глобалізації найчастіше підривається монополія елітних країн на високі технології. Глобальні ринки породжують тенденції настільки інтенсивно і масштабно, що економічним лідерам стає важко вдається його задовольняти. Власне, така ситуація дає шанс

зових індустріальних країн, а також для України на власні технологічні прориви глобального масштабу і характеру, що базуються на глобальному «замовленні» і глобальному попиті.

В умовах глобалізації ринкові трансформації можуть бути ефективні тільки в разі, коли вони органічно сполучаються з технологічними проривами і технологічними системними трансформаціями. Виникають дві проблеми:

- інтереси лідерів і глобальна конкуренція жорстко обмежують можливості технологічних проривів відсталих країн, котрі не мають достатніх інвестицій у нові високі технології;
- такі країни не можуть забезпечити комплексного, фронтального технологічного прориву.

Ще на початку 90-х рр. минулого століття, за даними ООН, Україна була серед 20 надрозвинутих країн світу. Технологічний потенціал у цілому ряді секторів (космос, радіоелектроніка, зв'язування, суднобудування, виробництво танків, електрозварювання, нові матеріали та ін.) в Україні зберігся. Тому технологічний прорив і випередження західних країн для нас можливі щодо цілого ряду напрямів. Тут знадобляться стратегії локальних технологічних проривів (наприклад, виробництво унікальних літаків, але воно обов'язково вимагає високого рівня інтеграції, а це вже проблема державного менеджменту і міжнародної кооперації).

Технологічні прориви глобального масштабу і наступні за ними ринкові, фінансово-економічні, соціальні прориви починаються, як правило, на локальному, оазисному рівні технологічних структур (вільні економічні зони, технополіси, технопарки, соціополіси). У нас об'єктивно існують основні передумови для технологічних та економічних проривів на локальному рівні і в окремих секторах.

Проте, на шляху до реалізації такої концепції існують дві основні проблеми. Перша — це проблема державної влади, спроможної виробити національну стратегію, організувати суспільство, і насамперед його інтелектуальну еліту, на роботу в режимі довгострокових надзусиль для досягнення технологічних проривів.

Друга проблема — негативний і стримуючий вплив «глобальної влади» на технологічний розвиток України. Головні суб'єкти глобалізації прагнуть монополізувати своє технологічне лідерство, утримувати його на всіх захоплених напрямках, зав'язуючи новим незалежним країнам статус середньорозвинутих. Україна не повинна приймати такі рецепти. За даними ООН, вона спроможна прогодувати 1 млрд людей. Це достатня база для створення власних інвестиційних ресурсів і для покладання на власні сили. Урядові України варто відмовитися від випрошування кредитів МВФ і Світового банку, від кабальних «меморандумів диктату» цих організацій.

Глобалізація надає величезні переваги західним країнам — виробникам і споживачам інформаційно-інтелектуальних технологій в усіх їхніх проявах. Але гарантії монополії на високі технології глобалізація не дає нікому. Тому можливі технологічних проривів і випереджаючого розвитку в одному з багатьох напрямках залишається й у таких середньорозвинутих індустріальних країн, як Україна, котрі мають високий науково-технічний потенціал, ефективно організовану інтеграцію науки та виробництва, а головне — сучасні кадри, що у XXI ст. стають визначальним чинником розвитку. Тобто вирішальними будуть висока мобілізаційна здатність, наявність політичної і державної волі, стратегія покладання на власні сили і можливості.

Нова глобальна інформаційна економіка відривається від старої індустріальної і навіть постіндустріальної економіки західних країн. Вона дедалі більше стає віртуальною. Для України як і для інших європейських постсоціалістичних країн, особливо небезпечними є допущені в США десинхронізація, дезінтегрованість дисбаланс відтворювальних процесів нових і старих галузей. Стратегія розвитку України повинна забезпечувати послідовну технологічну модернізацію внутрішніх виробничо-економічних структур, підвищуючи їхню міжнародну конкурентоспроможність та експортну орієнтацію. Зростання динамічної збалансованості внутрішньої інтеграції економіки України неодмінно приносить великий довгостроковий ефект. А це, у свою чергу, відкриває можливості для поетапного її інтегрування в глобальний процес не як сировинного придатка і ринку збуту, а на конкурентній основі, що дозволить захистити національні інтереси.

Визначена інтеграція вимагає створення особливих умов «інвестиційного середовища» для залучення масштабних інвестицій для утримання в країні та реінвестування вироблених прибутків. Одних законодавчих рішень замало. Велику роль відіграє наявність трудових ресурсів високої фахової якості, системи сучасної освіти, неупинний прогрес фундаментальної і прикладної науки. Потрібні масовані інвестиції в модернізацію виробництва. Наука й освіта повинні стати головними напрямками модернізації.

Одним з найважливіших імперативів глобалізації є прискорене формування внутрішнього національного інституційного середовища і ринкової інфраструктури, спроможного витримати величезний тиск негативних чинників та сприйняти позитивні впливи глобальних трансформацій. В умовах глобалізації зростаючу, коли не визначальну, роль відіграє інноваційно-інформаційна внутрішня інфраструктура країн (наука, освіта, культура, релігія, система виховання дітей, сім'я, організація праці тощо).

Розвинуте інвестиційне середовище виступає чинником переваг у глобальній конкуренції. В його складі варто виділяти фондовий ринок, без якого фінансовий капітал не починає рухатися

не одержує можливості виходу на глобальний простір. Важливе значення має венчурний, малий бізнес, що забезпечує глобальним, транснаціональним і національним корпораціям переміщення інновацій у структуру внутрішньої економіки та прискорений розвиток. Тобто йдеться про комплексну систему, стратегічні фінансово-інвестиційні контури якої забезпечують послідовні, безупинні, довгострокові вкладення в економіку країни та розширену реінвестицію.

Таке інвестиційне середовище, яке відповідало би вимогам глобалізації, в Україні ще не створено. Тому іноземний інвестиційний капітал не тільки не приходить, але останнім часом інтенсивно йде геть. Тільки в 2001 р. «втекло» більш як 1 млрд дол. іноземного капіталу, а прийшло в 3 рази менше. Зберігається тенденція відходу з внутрішнього ринку України національного капіталу та його вливання в глобальний капітал. За наявними даними, за останнє десятиліття з України вивезено понад 40 млрд дол. Цьому сприяють і тотальна доларизація економіки країни, і дії «податкової імперії», і допущена державою надлібералізація, і тінізація економіки, і порушення закону економічної компресії.

Західні країни, реалізуючи свої глобальні стратегії, попри власну волю змушені відкривати частину глобального простору для відстаючих промислово розвинутих країн, таких як наша, і навіть створюють своєрідний «вакуум», у котрий ті можуть увійти. Цим стратегічним шансом Україна повинна скористатися. Історія відводить Україні лише 10-15 років для реалізації власних стратегій інноваційного випередження і підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності до рівня європейських країн, з інтеграцією в Європейський Союз. У цьому потужному об'єднанні доля і розвиток України будуть набагато безпечніші, ніж нині. Україну чекає величезна робота зі структурної й інституціональної трансформації економіки для успішної глобальної інтеграції, досягнення максимально високої ефективності й конкурентоспроможності.

В умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів особлива роль має бути відведена прискоренню темпів економічного розвитку при одночасному поліпшенні структури і якісних його характеристик. Для України в її нинішньому стані неприйнятні традиційні західні темпи щорічного зростання економіки в 2-3%. Тільки динаміка в 15-20% на рік дасть ефект прискореного випереджаючого розвитку. Такий темп може бути досягнутий за рахунок найбільш репродуктивних галузей харчової і легкої промисловості, а також шляхом форсованого становлення малого і середнього бізнесу на новій, високій інформаційно-технологічній основі.

Незаангажованість малого українського бізнесу в прямі глобальні фінансові потрясіння, неприв'язаність його до долара

чи іншої іноземної валюти плюс висока питома вага у ВВП (скажімо, 70%, як у США) могли би забезпечити стабільний розвиток економіки України, навіть у період всезагальних фінансових потрясінь. А це просувало б Україну ближче до рівня успішних країн Європи.

Україна має можливість вжити заходів до того, щоби інформаційна економіка (НІЕ) насичувала стару індустріальну економіку. Така стратегія може забезпечити загальне прискорення піднесення і конкурентоспроможну інтеграцію в європейські економічні структури, що також поки відстають у гоні за глобальними лідерами. Цей додатковий шанс європейської реінтеграції може бути реалізований Україною тільки в разі підвищення ефективності державного і корпоративного менеджменту.

У політичному і стратегічному плані Україна разом з іншими країнами на міждержавній арені повинна боротися за те, щоби об'єднаними зусиллями повернути глобальний капіталізм до глобалізацію розвитку в бік соціалізації ринкового розвитку країн, соціальної інтеграції людей Землі. Ця висока мета має стати імперативом зовнішньополітичної стратегії України. Для того, щоби інтегруватися на регіональному (Європа) і глобальному рівнях економіка України повинна бути глибоко інтегрованою на національному рівні.

Глобалізація економіки не може скасувати національну (державного) рівня управління, рівня націй-держав з їхніми специфічними умовами і проблемами. Координація діяльності національних урядів посилюється на рівні міжнародних організацій (ООН, МОП та ін.). Поведінка всіх країн повинна відповідати об'єктивній природі і закономірностям економічних процесів. Експансія має поступитися місцем кооперуванню і «глобальній демократії».

Усі зусилля України на міжнародній арені мають бути спрямовані на те, щоби стати повноправним учасником глобальних процесів. Україна спроможна зробити вагомий внесок для заміни експансіоністських стратегій на загальносвітові стратегії кооперації та інтеграції в інтересах усіх держав, побудови демократичного правового устрою для всіх країн Земної кулі.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА:

Заблоцький Б.Ф., Кокоско М.Ф., Смовженко Т.С. Економіка України. – Львів: ЛБК НБУ, 1997. – С. 131-571.

Економічна історія: Лекції / Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. – К.: КНЕУ, 2000. – С.241-252.

Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 2001. – С. 36-462.

Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник / За ред. Б.Д.Лановика. – К.: Генеза, 1994. – С.363-365.

Чайковський В. Економічна історія світу і України: Підручний посібник. – Тернопіль: Лілея, 1997. – С.177-179.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С. Політична економія: Підручник. – Київ: Ніка-Центр Ельга, 2000. – С.510-515.

Білорус О. Імперативи стратегії України в умовах глобалізації // Економіка України. – 2001. – № 11. – С.4-13.

Будкін В. Проблеми і перспективи співробітництва між Європейським Союзом та Україною // Економіка України. – 2000. – №9. – С.82-90.

Вербова О.С., Абдуллаєв Е.Ф. Перспективи приватизаційної політики в умовах структурного реформування економіки України // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія економічна. – Випуск 9. – Львів: вид-во ЛКА, 2001. – С.138-141.

Гуменюк А. Стратегія пошуку пріоритетних зовнішніх ринків збуту // Економічний часопис. – 1998. – № 11-12. – С.28-31.

Злупко С. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі (Роздуми з приводу одного дослідження) // Генеза-експерт. – 1998. – №5. – С.53-59.

Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле та теперішнє української економіки. – К.: Либідь, 1995. – С.138-207.

Клочко В. Глобалізація та її вплив на країни з перехідною економікою // Економіка України. – 2001. – № 10. – С. 51-58.

Кузьменко Б. Криміногенне осердя українських реформ // Політична думка, 1997. – № 3. – С.80-90.

Павловський М. Макроекономіка перехідного періоду: Український контекст. – К.: Техніка, 1999.

Пинзеник В. Коні не винні, або реформи чи їх імітація. – К.: Видавничий центр «Академія», 1998.

Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. – К.: Генеза, 1999.

Соскін О. Україна: стратегічний вибір геополітичної моделі // Економічний часопис. – 1997. – № 6-7. – С.3-8.

Турчинов О. Тіньова економіка і тіньова політика // К.: Політична думка, 1996. – № 3-4. – С.75-85.

Україна і Центральна Європа: проблеми та перспективи інтеграції. Матеріали міжнародної конференції // Упоряд. Романюк А.С., Скочилас Л.С. – Львів: ЦПД, 1999.

Філіпенко А.С. Глобалізація економічного розвитку // Економічний часопис. – 1999. – №1. – С.3-10.

Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації
– К.: ІВЦ Т-во «Знання». – 2000.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА. Основні тенденції економічного розвитку сучасної України

1. Економічне становище України на початку 90-х років.
2. Економіка України у першій половині 90-х років.
3. Перебіг ринкової трансформації в перехідній економіці України (1991-2002 рр.).
4. Європейська економічна інтеграція та Україна.
5. Проблеми та перспективи економіки України в умовах глобалізації.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

Наслідки бездержавного статусу України для формування підвалин національної економіки на початку 1990-х рр.

Економічна криза в Україні, її особливості, наслідки та фактори стабілізації

Національна господарська традиція та її роль у формуванні модерної концепції постіндустріальної української економіки

Проблеми та перспективи інтеграції української економіки у загальноєвропейський простір

Парадокси глобалізації та стратегічні імперативи розвитку економіки України

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

ТЕМА 38. Формування національної економіки України у перше десятиліття незалежності

1. Основні фактори становлення національної економіки України на початок 90-х рр.
2. Проблеми і прорахунки економічної політики в Україні у першій половині 90-х років.
3. Кризові явища й стабілізаційні тенденції в українській економіці у другій половині 90-х – на початку 2000-х рр.
4. Перспективи економічної стратегії випередження на шляху до входження України у постіндустріальне інформаційне суспільство.

ТЕМА 39. Геоекономічне становище незалежної України

1. Проблеми і перспективи інтеграції України у загальноєвропейський простір.
2. Глобалізація та її вплив на економічні процеси в Україні.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою, що напередодні проголошення незалежності українська економіка випереджала темпості економік посткомуністичного простору?
2. Які фактори зумовили деградацію економіки та економічну кризу у перше десятиліття незалежності України?
3. Охарактеризуйте причини гальмування процесу ринкової трансформації в Україні.
4. З'ясуйте економічну суть грошової реформи 1996 р. та її значення для перебігу ринкових реформ в Україні?
5. Окресліть економічне значення ухвалення Верховною Радою України Земельного кодексу.
6. Окресліть значення терміна «тіньова економіка» та з'ясуйте причини цього явища в Україні.
7. Проведіть порівняльний аналіз економічної політики президентів Л.Кравчука та Л.Кучми. Назвіть спільні та відмінні риси їхньої політики.
8. Назвіть умови та перспективи європейської інтеграції України.
9. З'ясуйте вплив глобалізації на економіку України.
10. Сформулюйте перспективні напрямки стратегії розвитку економіки в Україні постіндустріальної інформаційної економіки.

ЗМІСТ

Тема I

Вступ. Предмет і завдання економічної історії	3
1. Предмет та значення економічної історії	3
2. Економічна історія у системі наук та її структура	4
3. Концептуально-методологічні засади економічної історії та її періодизація	4

Тема II

Еволюція господарства первісної доби та стародавнього світу	9
1. Основні етапи господарського розвитку в первісну епоху. Зародження цивілізації аграрного типу	9
2. Особливості господарства Стародавнього Сходу	11
3. Господарські форми античного світу	15
4. Найдревніші господарські форми в Україні	18

Тема III

Розвиток феодалних відносин у Західній Європі	25
1. Феодалний тип господарства в Західній Європі: суть, етапи еволюції та структура	25
2. Середньовічне місто як господарський феномен	30
3. Господарські засади формування централізованих національних держав у Західній Європі	32

Тема IV

Господарський розвиток українських земель у середні віки (V–XV ст.)	37
1. Господарська культура українських земель у період раннього середньовіччя	37
2. Еволюція господарських форм в епоху Київської держави	38
3. Міське господарство у Київській Русі. Зовнішня та внутрішня торгівля	40
4. Господарський розвиток Галицько-Волинської держави	44
5. Господарство українських земель у часи Русько-Литовської держави та Речі Посполитої	46

Тема V

Економічні причини та наслідки великих географічних відкриттів	55
1. Передумови великих географічних відкриттів	55
2. Найважливіші географічні відкриття кінця XV–XVI ст.	57
3. Економічні наслідки великих географічних відкриттів	62

Тема VI

Гене́за господарської цивілізації індустріального типу.

Мануфактурний етап капіталізму	69
1. Історія та економічна сутність первісного нагромадження капіталу	69
2. Особливості формування та розвитку мануфактурного виробництва в провідних державах світу	73
3. Капіталізація сільського господарства у Європі	75

Тема VII

Промисловий переворот та утвердження індустріального типу економіки у провідних державах світу

1. Формування економічних та соціальних чинників промислової революції у провідних державах світу	81
2. Промисловий переворот та індустріалізація в Англії	92
3. Особливості промислової революції у Франції та Німеччині	96
4. Індустріалізація економіки США	100

Тема VIII

Економіка України в епоху генези капіталізму

(кінець XVI — перша половина XIX ст.)	105
1. Основні тенденції господарської еволюції українських земель наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.	105
2. Соціальні інститути та економічний устрій у період Козацької держави і Гетьманщини.	107
3. Господарство Правобережжя та Західної України у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.	111
4. Особливості господарського устрою Нової Січі та Слобідської України	115
5. Економіка українських земель у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	121

Тема IX

Перехід від капіталізму, заснованого на вільній конкуренції, до панування монополій у провідних державах світу (1870–1914 рр.)

1. Друга промислова революція та трансформація традиційного капіталізму в останній третині XIX — на початку XX ст.	139
2. Основні фактори прискореного економічного зростання США та Німеччини	143
3. Причини сповільнення темпів економічного розвитку Англії та Франції	147
4. Формування індустріальної економіки в Японії	152
5. Основні тенденції геоeкономіки на рубежі XIX–XX ст.	153

Тема X

Економічний розвиток українських земель впродовж 1848–1914 рр. 158

1. Реформа 1861 р. та її вплив на господарство України 158
2. Столипінська аграрна реформа та її реалізація в Україні 163
3. Промисловий переворот та індустріалізація в підросійській Україні 166
4. Господарство західноукраїнських земель другої половини XIX — початку XX ст. 170
5. Національний господарський рух другої половини XIX — початку XX ст. як феномен відродження української господарської традиції .. 175

Тема XI

Світове господарство у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) 191

1. Економічні наслідки Першої світової війни та основні тенденції господарського розвитку провідних держав у 20-ті роки 195
2. Світова економічна криза 1929–1933 рр. 205
3. Наслідки світової економічної кризи 1929–1933 рр. та економічні причини краху Версальсько-Вашингтонської системи 215

Тема XII

Господарство України у міжвоєнний період 221

1. Економічна політика українських урядів доби відродження української державності у 1917–1920 рр. 225
2. Економічні експерименти більшовиків в Україні: «воєнний комунізм» та неп. Голод 1921–1923 рр. 225
3. Сталінська індустріалізація в Україні: хід, особливості, наслідки . 234
4. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. 235
5. Голодомор 1932–1933 рр., його демоетнічні та економічні наслідки 236
6. Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20–30-х роках 238
7. Західноукраїнський кооперативний рух та приватне підприємництво як економічна підвалина національного самозбереження 244

Тема XIII

Економіка провідних країн світу повоєнного часу та в епоху постіндустріального інформаційного суспільства 249

1. Економіки США, Великої Британії і Франції повоєнного періоду та в епоху генези постіндустріалізму 259
2. План Маршалла 273
3. Особливості феномена «економічного дива» і формування постіндустріалізму у ФРН та Японії 277

4. Основні етапи та інституції економічної інтеграції Європи 284
5. Основні тенденції економічного розвитку провідних держав в епоху постіндустріального інформаційного суспільства 292
6. Глобалізація як модерна господарсько-цивілізаційна парадигма .. 301

Тема XIV

Основні тенденції економічного розвитку України в повоєнний період 313

1. Українська економіка після Другої світової війни.
Голод 1946-1947рр. 313
2. Економічні експерименти в Україні у період політичної «відлиги» 318
3. Економічні наслідки «косигінської» реформи та стан господарства в Україні у період «застою» 323
4. Особливості економічного розвитку України у період перебудови 329

Тема XV

Основні тенденції економічного розвитку посттоталітарних країн та країн, що розвиваються, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. ... 337

1. Еволюційні особливості перехідних економік 337
2. Перехідні економіки в умовах глобалізації 341
3. Загальна характеристика господарства країн, що розвиваються 343
4. Господарські особливості нових індустріальних країн (НІК) та найменш розвинених країн (НРК) 348

Тема XVI

Економіка сучасної України 357

1. Проблеми формування та ринкової трансформації національної економіки у 1991–1994 рр. 359
2. Трансформаційні процеси української економіки впродовж 1995-2002 рр. 368
3. Україна в умовах глобалізації світової економіки 376

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Оксана ВЕРБОВА
ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

Керівник проекту та редактор
Микола Вербовий

Макет, комп'ютерна верстка *Георгія Беглярова*
Художнє оформлення *Антоня Беглярова*
Директор з виробництва *Андрій Василик*
Відповідальний за випуск *Орест Бакайчук*
Видавець *Василь Гутковський*

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006 а/с 10989
м.Львів, вул.Стефаника, 11, тел./факс 72-50-62
E-mail: piramida@utel.net.ua

Підписано до друку 7.12.2002.
Формат 60x90/16. Гарнітура Peterburg.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 24,5. Обл. вид. арк. 21,72

Віддруковано в друкарні ЛА «Піраміда»
Свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356

ВЕРБОВА Оксана

В 31 Економічна історія: Навчальний посібник. –
Львів: Літературна агенція «ПІРАМІДА», 2002. – 392с.
ISBN 5-7763-1254-X

Навчальний посібник є авторською спробою формування модерної
візії економічної історії на засадах неоінституціоналізму, стадійності
полілінійності та цивілізаційної дискретності господарської еволюції. Для
студентів, магістрантів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів
усіх, кого цікавить ретроспектива, сучасне та перспективи економічної
культури України і світової цивілізації.

ББК 66
УДК 33